

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit Leidse dozen : brochures als medium in de discussies tussen protestantse modernen en katholieken, 1840-1870

Smit, C.E.

Citation

Smit, C. E. (2019, September 17). *Uit Leidse dozen : brochures als medium in de discussies tussen protestantse modernen en katholieken, 1840-1870*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73693>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73693>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/73693> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Smit, C.E.

Title: Uit Leidse dozen : brochures als medium in de discussies tussen protestantse modernen en katholieken, 1840-1870

Issue Date: 2019-09-17

UIT LEIDSE DOZEN
Brochures als medium in de discussies tussen protestantse modernen
en katholieken, 1840-1870

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 17 september 2019
klokke 15:00 uur

door Christine Ellen Smit
geboren te Lisse
in 1949

Promotor: Prof. dr. E.G.E. van der Wall
Co-promotor: Dr. J.W. Buisman

Promotiecommissie:

Prof. dr. M.P.A. de Baar

Prof. dr. P.G. Hoftijzer

Dr. T.E.M. Krijger

Prof. dr. P.G.J.M. Raedts, RU

Foto omslag: Shutterstock 523581790

INHOUDSOPGAVE

Dankwoord	9
Inleiding	11
1. De moderne theologie	12
2. De Leidse Lijst	13
Zoekstrategieën	14
Representativiteit	17
3. Methodologische overwegingen	18
Interpretatie van het materiaal	18
Betrouwbaarheid	19
Periodisering: begin- en eindpunten van de discussie	20
Terminologie	22
4. Opzet van de dissertatie	24
Een comparatieve aanpak?	24
5. Stand van het onderzoek	25
Het protestantse modernisme	25
Brochures en pamfletten	26
Het katholicisme in Nederland in de negentiende eeuw	27
6. Belangrijke secundaire bronnen voor deze dissertatie	27
7. Ten slotte	29
Deel I. De achtergrond van het debat	
Hoofdstuk 1 De nieuwe ideeën over geloof en rede	
1. Inleiding	33
2. Een vroege stem: J.A. Bakker	35
3. De Verlichting	37
De invloed van de natuurwetenschappen	39
Het positivisme	40
Cultuurrelativisme	43
Katholieke Verlichting	44
Popularisering en communicatie	46
4. Verlichte religie en theologie	47
Verlichte denkbeelden binnen de kerk: de neologen	48
5. De Duitse pioniers van de nieuwe theologie	49
6. Historische bijbelkritiek	53
Bakker over de nieuwe kritiek	53
7. Anti-verlichting; Romantiek	54
8. De internationale situatie	57
Duitsland	57
Frankrijk	58
Zwitserland	61
Verenigd Koninkrijk	61
De Verenigde Staten	64

Internationale contacten	65
Hoofdstuk 2 1840-1850: van Scholtens oratie tot Opzoomers <i>Twijfel des tijds</i>	
1. De religieuze situatie in Nederland: protestanten en katholieken	67
2. Antikatholicisme en antiprotestantisme; beeldvorming over en weer	68
Antiprotestantisme	70
De positie van de katholieken in Nederland	71
Verlichte katholieken?	73
3. Religieuze ontwikkelingen in Nederland: De eerste reacties op de verlichte denkbeelden	76
De receptie van Strauss in Nederland	76
Het Réveil	79
De Groningers — wegbereiders voor de moderneren?	82
4. Het begin van de moderne theologie in Nederland	84
J. H. Scholten	84
C.W. Opzoomer	86
Het etiket 'modern'	88
Heftigheid en verwarring	89
5. De periodieke pers	90
De protestantse publicistiek	90
De katholieke publicistiek	92
De rest van de katholieke pers	94
Hoofdstuk 3 1851 - 1860: De moderne theologie wint veld	
1. Inleiding	97
2. Het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853	98
3. De moderne theologie bereikt de kansel	100
L.W.E. Rauwenhoff, optimist in de stijl van Lessing	101
Allard Pierson, modern humanist	102
Daniel Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning jr.: de ethisch-irenischen	103
Een doopsgezinde moderne: S. Hoekstra Bzn.	104
4. Geheel buiten de kerk: vrijdenkers	106
Johannes van Vloten	107
Het spinozisme in Nederland in de negentiende eeuw	111
Hoofdstuk 4 1860-1870: de bloeitijd van de moderne richting in Nederland	
1. Inleiding	115
2. Popularisering: de receptie van <i>Brieven over den Bijbel</i>	116
3. Moderne theologie aan de academie	119
Abraham Kuenen	120
Cornelis Petrus Tiele	121
4. De schoolstrijd	122
5. Katholiek liberalisme en modernisme in Nederland rond 1865	124
Quanta Cura	127

Liberaal-katholieken in Nederland	129
6. Opvattingen over het instituut kerk	130
Het kerkbegrip van de moderneren	130
Konden de moderneren in de kerk blijven?	131
De positie van de moderneren die bleven	135
De positie van liberaal-katholieken binnen de kerk	137
7. De moderneren na 1870: hoe het verder ging	138
Deel 2 De mechanismen van het debat	
Hoofdstuk 5 Het medium: brochures	
1. Inleiding	143
2. Het corpus	145
3. Voorbeelden van recent brochureonderzoek	147
Ontwikkeling van kranten vs. die van brochures	148
4. Brochures — kenmerken en definitie	149
Preken	151
5. De overtuigingskracht van een brochure : invloed van het geschreven woord	153
6. Brochures: productie	155
7. Brochures: consumptie	159
Onderzoek naar leesgedrag; bronnen	159
Primaire bronnen	159
Wie lazen er?	162
Toegang tot leesmateriaal	165
Boeken lenen	166
8. Protestantse en katholieke leescultuur	168
De confessionele bibliotheken: protestanten	169
De confessionele bibliotheken: katholieken	169
9. De strijd tegen verkeerde lectuur	171
10. Productie en consumptie van leesmateriaal: ontwikkelingen tussen 1840 en 1870, en daarna	175
11. Ten slotte	178
Hoofdstuk 6 Tactiek: polemieek en retorica in de Leidse Lijst	
1. Polemieek: traditie en definitie	179
2. Elementen van polemieek: typologieën	180
3. Andere kenmerken van een debat	181
4. Geschiedschrijving als wapen	183
De katholieken adopteren de middeleeuwen	185
Thijm contra Beijerman	186
Professionalisering en academisering van de geschiedbeoefening	187
Robert Fruin	188
Fruins oproep aan de katholieken	191
De dilettant: Brouwers op het strafbankje	193

5. Retorica in de Leidse Lijst: enige observaties	195
Hoofdpijnen van de klassieke retorica	196
Het pleidooi	196
Retorische analyse van zes geschriften 1869-1870	199
Aspecten van taalgebruik: toon en stijl	203
6. Ten slotte	205
 Deel 3 Uit de praktijk - Case studies	
Hoofdstuk 7 Katholieke reacties op Opzoomers' vroege optredens, 1846-1850	
1. Inleiding	209
2. Opzoomers' positie in Nederland	210
3. Een geluid uit de <i>Catholijke Nederlandsche Stemmen</i>	211
4. 'De Hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds'	213
De anonieme auteur	213
Opzoomer 1843-1850: een snelle ontwikkeling	213
Opzoomer vs Da Costa, 1843	215
Opzoomers oratie: het onvermogen van de menselijke rede?	216
Opzoomers oratie: De Greuve contra de Napluizer	217
De Twijfel des Tijds	220
5. De discussies rond 1846 – aspecten van taal en stijl	222
Toon	224
6. Opzoomer als polemist	229
7. Ten slotte	230
 Hoofdstuk 8 1855-1857: Frentrop versus Zaalberg - christelijke polemieken?	
1. Inleiding	233
2. Een debat in twaalf brochures	235
Sleutelwoorden: een inventarisatie	238
Bij de tellingen	239
Bevindingen	239
Correspondentieanalyse	240
3. Retorische en stilistische aspecten van de twaalf brochures	242
J.C. Zaalberg	243
Het beeld van Zaalberg bij de auteurs in het debat van 1855-57	245
A. Frentrop	249
4. Schrijven en spreken: uiterlijke welsprekendheid	251
Een katholieke visie op christelijke polemieken: S.P. Lipman	251
Het irenisch perspectief	252
Lipman en de leken	254
5. Frentrop versus Zaalberg	255
De twee redes	255
6. Retorische analyse van het debat	256
Metaforen	256

Bevindingen	257
Retorische structuur	260
Openingen	261
Peroratio en personificaties	263
Conclusio	264
Aristoteles' drie genera	266
Een echt christelijk debat?	268
Zachtmoedigheid	268
Warmte	270
Eenvoud en helderheid	271
Toon	272
7. Ten slotte	275
Hoofdstuk 9 Organische groei of onveranderlijkheid?	
1. Inleiding	277
2. Alberdingk Thijm over het politieke decor: een stemadvies uit 1866	278
3. Protestantse verdeeldheid: het debat over het kerkbegrip	280
De deelnemers	281
Wat wordt de kerkverlaters verweten?	282
Modern crypto-romanisme?	285
Pierson over de Syllabus	285
Katholieke reacties op het debat	288
4. Verlichte katholieken in Nederland rond 1865	291
Wetenschappelijke emancipatie van de katholieken	292
De receptie van Renans Vie de Jésus	294
5. Afstanden, groot en klein	297
6. Beeldvorming anno 1865	301
Onwetendheid bij de protestanten?	301
Onwetendheid bij de katholieken?	304
Las men elkaar?	305
Het Eerste Vaticaans Concilie, 1869-1870	306
Waren er bruggenbouwers?	308
7. Altijd... de maat der polemiek	309
Tactieken	310
De journalistiek	312
Taalgebruik	312
8. Ten slotte	314
Conclusies	317
Thema's in het debat	317
De inzet van brochures	321
Tactieken: typen polemiek; retorica	322
Aanbevelingen voor verder onderzoek	324
Appendices	327

Appendix A: negentiende-eeuwse beeldcultuur	327
Appendix B Handgeschreven notitie van onbekende hand, aangetroffen in de oratie van S. Hoekstra, 1857	329
Appendix C Bij hoofdstuk 5: Kengetallen betreffende brochures	332
1. Aantallen brochures in de Leidse Lijst	332
2. Vertaalde brochures	332
3. Cijfers uit Kruseman	333
Appendix D Data bij hoofdstuk 8	336
1. De twaalf brochures	336
2. Epitheta voor Christus in de twee redes	338
3. Woordwolken	339
4. Metaforen bij Zaalberg en Frentrop	340
5. De Ngram Viewer: twee voorbeelden	341
Bibliografie	343
Summary	365
Register van persoonsnamen	377
Curriculum Vitae	387

DANKWOORD

Het werk aan deze dissertatie was er, voorzichtig gezegd, een van lange adem. In dit kort bestek kan ik onmogelijk allen noemen die tussen 2004 en vandaag zowel met inhoudelijk advies als met morele steun hebben bijgedragen aan het nu voorliggende resultaat. Iedereen die (op mijn verzoek) steeds belangstellend vroeg 'hoe het er nu mee was', en op andere ogenblikken (eveneens op mijn verzoek) juist even niet vroeg 'hoe het er nu mee was': veel dank! Het heeft geholpen.

Mijn collega's van de Faculteit der Sociale Wetenschappen die mij bij mijn vertrek 50 stellingen cadeau deden, ben ik zeer erkentelijk -- een van die stellingen zien jullie hier terug, maar de cruciale verdienste van jullie geste was dat die mij onontkoombaar onder ogen bracht dat mijn volgende taak inderdaad het schrijven van deze dissertatie moest zijn. In dat traject vormden de bijeenkomsten van het Leids Gezelschap Christendom & Cultuur S.S.S. een bijzondere bron van steun en inspiratie.

Een paar namen mogen hier niet ontbreken. Van de Leidse Universiteitsbibliotheek noem ik Kasper van Ommen, Anton van der Lem, en de medewerkers van de Studiezaal Bijzondere Collecties, die geduldig de ene doos brochures na de andere aandroegen en samen met mij (uiteraard *sotto voce*) de luimen en grillen van de UB-catalogus betreurden. Van de onderzoekers 'in het veld' wil ik Boudien de Vries, Ton van de Sande en Harm Naayer danken voor hun inspanningen mij lastig toegankelijk materiaal te doen toekomen; Pieter de Coninck, die vijftien jaar lang regelmatig van zijn belangstelling blijk gaf en mij via geanimeerde lunches bij de les hield; en Wouter Hugenholtz, die helaas de voltooiing van de dissertatie niet meer heeft mogen meemaken. Anne-Helene en Elly, wij blijven elkaar naar ik hoop regelmatig ontmoeten, en ik vertrouw er op jullie nu te hebben laten zien dat je een proefschrift gewoon moet beginnen, en dat het dan af komt. Mijn allernaasten -- jullie weten wie jullie zijn. Drie van hen noem ik: Irene, voor nimmer aflatende positiviteit en digitale zoektochten; Bart voor zijn karakteristiek zorgvuldige formatteerwerk aan de *Leidse Lijst*; en natuurlijk mijn persoonlijke specialist in multivariate analyse. Lieve Pieter, jouw geestelijke en materiële steun is al bijna een halve eeuw onmisbaar. Ik zie er naar uit nog lang samen met jou een studeerkamer te delen.

INLEIDING

Deze dissertatie is de neerslag van een brongestuurd onderzoek naar het debat over de protestantse moderne theologie in Nederland tussen 1840 en 1870. Doel van het onderzoek is een beschrijving en comparatieve analyse van externe aspecten van de discussies, die zich voor een groot deel afspeelden via het medium van de brochure. De moderne theologie riep vele en heftige reacties op: deze negentiende-eeuwse vrijzinnig-protestantse stroming, ook 'nieuwe theologie' genoemd, streefde vanuit een geest van rationalisme naar aanpassing van geloof, kerk en theologie aan nieuwe ideeën over vrij (bijbel)onderzoek, en naar een brede verspreiding van deze ideeën.

De 'bron' voor deze verkenning is de uitgebreide collectie negentiende-eeuwse theologische brochures in de Leidse Universiteitsbibliotheek. Inventarisatie en ontsluiting van deze verzameling voor het modernisme-onderzoek was een allereerste doel van dit project, dat in 2004 begon. De Leidse universiteit heeft een bijzondere positie als een bolwerk van het Nederlands protestantse modernisme. Zij telde onder haar theologische hoogleraren prominente moderneren als Jan Hendrik Scholten, Abraham Kuenen, Cornelis Petrus Tiele en Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff. Alleen al daarom krijgt de collectie brochures in de Leidse universiteitsbibliotheek die betrekking hebben op de moderne theologie een bijzonder belang.

Uit het Leidse corpus van ca. 1500 negentiende-eeuwse brochures zijn die titels geselecteerd die op enigerlei wijze bedoeld waren bij te dragen aan de felle discussie over de nieuwe theologie. Voor een analyse van de polemiek tussen 1840 en 1870 zijn de brochures een goede ingang: welk beeld hebben de auteurs van elkaar? Hoeveel contact is er tussen welke groepen? Is er rechtstreekse discussie, of preekt elk in eigen hoek voor eigen parochie? Is het een *dialogue de sourds* en volhardt men in de bestaande stereotypen? Zijn er bruggenbouwers?

De ontsluiting van de brochurecollectie heeft de vorm gekregen van een speciale catalogus, in deze dissertatie aangeduid als de 'Leidse Lijst', die zowel in druk als online beschikbaar is,¹ en meer dan 540 relevante titels presenteert op een manier die via een reguliere bibliotheekcatalogus niet te realiseren is. Zo is de inventarisatie ook een bijzonder instrument voor het modernisme-onderzoek in Nederland en daarbuiten. De Leidse Lijst blijkt van waarde te zijn voor de beantwoording van inhoudelijke vragen als "Wat was het aandeel van de protestantse moderneren in de Aprilstorm van 1853?" of "Hoe waren de reacties op de *Syllabus errorum*" (1864)? Ook voor een meer 'uiterlijke' benadering kan de Leidse Lijst belangrijke diensten bewijzen. Van Driel wijst op het belang van (informele) net-

¹ In het Repositorium van de Universiteit Leiden, <http://hdl.handle.net/1887/73693>.

werken voor de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme, deels voortkomend uit gebrek aan een gedegen organisatie.² Via alle reacties en tegenreacties op de verschillende brochures zijn deze netwerken goed in kaart te brengen. Ten slotte kan de Lijst ook voor boekhistorisch onderzoek van nut zijn; waar relevant zijn bijzonderheden vermeld als fondsadvertenties, handgeschreven opmerkingen en aantekeningen, of een bijzondere band.

1. De moderne theologie

Volgens een direct betrokkene, Allard Pierson, was de moderne theologie *het* strijdperk der meningen in de negentiende eeuw (althans in Nederland).³ De standpunten hadden alle betrekking op de mogelijkheid of onmogelijkheid het christendom te verzoenen met de jongste ontwikkelingen op het gebied van filosofie, natuurwetenschappen en bijbelkritiek. Onder dit alles lagen de grote vragen over de verhouding tussen geloof en wetenschap, tussen evangelie en cultuur, en de status van de 'waarheid'. Moesten de wonderen de wereld uit? De moderne theologie kwam rond 1840 in Nederland op en had rond het midden van de jaren 1850 ook de kansel bereikt. De modernen hadden een apologetisch doel: zij wilden christenen blijven, en de toekomst alsook het bestaansrecht van het christendom veiligstellen door dit aan de eisen des tijds aan te passen. Zij zagen zich als de ware erfgenamen van de Hervorming; de nieuwe theologie zou, via brede verspreiding in de maatschappij, de algemeen geaccepteerde vorm van christendom worden. Voor dit doel was debat cruciaal; de moderne theologen moesten kritiek van verschillende tegenstanders weerleggen op verschillende fronten: behoudende protestanten, vrijdenkers, en katholieken. Het medium waarvan zij zich met name bedienden was de brochure.

Brochures

De vrijdenker en literator Carel Vosmaer geeft ons een sombere blik op 'pamfletten':

Een pamflettenoorlog op mijn schrijftafel, die bukte onder 't wicht van boekjes met strijdleuzen op de omslag. Ik zie er over het monument van 1813, [...] en de moderne theologie. Saussaye tegen Pierson, Pierson tegen Saussaye, de Liefde tegen Pierson, Huet tegen Gunning, Gunning tegen Zaalberg

² 'Vrijzinnig-protestantse netwerken', in: Niels van Driel en Annemarie Houkes (red.), *Het vrijzinnige web: verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)*, Zoetermeer 2014, 7-19, 11.

³ Geciteerd in O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw. Een kritisch overzicht*, Rotterdam 1931, 78. Pierson schreef dit na 1880, toen hij zelf al lang de moderne theologie achter zich had gelaten en zich bij de radicale school van A.D. Loman en W.C. van Manen had aangesloten (zie hoofdstuk 4).

en Hoevers, Groen tegen Gunning, Fruin tegen Groen, Groen tegen Fruin, Fruin nog eens tegen Groen, Schuurman tegen Zaalberg, Zaalberg tegen Schuurman, Frisius tegen Zaalberg, zendelinggenootschap en Zaalberg, Zaalberg en de schoolkwestie, Groen over kerkbewustzijn — een nieuw woord en een nieuw nog onbekend ding — Opzoomer over de godsdienst, en van Vloten tegen Opzoomer, Ypenhof tegen het zonderling albestuur van Opzoomer, claudite jam rivos, pueri, sat prata biberunt, 't welck overgeset sijnde beteeckent: jongens doet den duiker digt, 't land dient niet verzoopen.⁴

Brochures waren zeer geschikt voor het snel publiceren van vaak zeer persoonlijke meningen; in tegenstelling tot tijdschriften en kranten was hier geen redactie die accepteerde of verwierp. Voor de receptie van nieuwe ideeën zijn stereotypen als aangetroffen in deze populaire, vaak met propagandistisch doel geschreven, brochures een goede maatstaf. Zo'n afspiegeling van de hogere cultuur en officiële religie helpt de onderzoeker de grens te zien tussen beeld en realiteit.⁵ Voor het proeven van de tijdgeest, d.i., het in kaart brengen van ontwikkelingen via andere bronnen dan 'officiële', is de Leidse Lijst dus van grote waarde. Ontegengelijk hoorden de modernen tot de maatschappelijke bovenlaag, en hun streven naar popularisering van de moderne theologie (als weerspiegeld in de Leidse Lijst) roept zeker de vraag op in hoeverre zij daarin effectief waren.⁶

2. De Leidse Lijst

Uitgangspunt bij het samenstellen van de Leidse Lijst was het selecteren van die titels (uit verscheidene hoeken: modern, behoudend, katholiek, atheïstisch) die zich op enigerlei wijze binnen de polemieken over de nieuwe theologie plaatsten, al was het maar via commentaar op de tijdgeest. Hiervoor heb ik gedurende de periode 2004-2006 ongeveer 750 brochures minstens diagonaal doorgenomen tijdens een Fellowship aan het Scaliger Instituut van de Leidse Universiteitsbibliotheek.

⁴ C. Vosmaer, onder het pseudoniem Flanor, 'Vlugmaren', *De Nederlandsche Spectator*, 13 augustus 1864, 262. Geciteerd in Ernestine van der Wall, 'De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting. Brochures als bronnen van kennis', in: Paul Hoftijzer, Kasper van Ommen, Geert Warnar, Jan Just Witkam (red.), *Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*, Leiden 2006, 177-188, 186; en ook in C.J. Toebes, *Dominees-drama. (Dr. J.C. Zaalberg Pz. 1828-1885)*, Den Haag 1983, 163.

⁵ Het fenomeen brochures, en leesgedrag in de negentiende eeuw, zijn onderwerp van hoofdstuk 5. De uitspraak over beeld en realiteit is van J.P. de Valk, in *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940*, Nijmegen 1998, 112. Over stereotypen in dit verband zie ook T.E.M. Krijger, *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940*, dissertatie Groningen 2017, 113-116. De dissertatie verschijnt in 2019 in een handelseditie bij uitgeverij Brill, als *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*.

⁶ Voor informatie over de sociale samenstelling van het leespubliek voor de brochures zie hoofdstuk 5 van deze dissertatie.

Na een onderbreking van negen jaar in een andere werkkring begon ik in 2015 aan het schrijftraject van deze dissertatie, waarvan de Leidse Lijst de kern uitmaakt. In de loop van de werkzaamheden heb ik nieuwe brochures ontdekt en toegevoegd, bleken anderzijds sommige toch niet zo relevant, en bleken weer andere geheel uit de catalogus van de UBL te zijn verdwenen. Dit heuristische proces is per 1 november 2018 afgesloten.⁷

Gezien het doel van de Lijst leek de beste inrichting een strikt chronologische presentatie. Voor de online-versie van de catalogus geldt dit uiteraard in mindere mate: daarbinnen kan alle kanten uit worden gezocht. Ook is het nu mogelijk gebleken, dankzij de veel verder voortgeschreden digitalisering sinds 2006, om in de online-catalogus bij verreweg de meeste titels een hyperlink naar een digitale versie te geven.

De presentatie van de lemma's is er op gericht ontwikkelingen en netwerken zichtbaar te maken: alle titels worden zoveel mogelijk in chronologische volgorde gepresenteerd, en middels kruisverwijzingen naar titels waar de brochure op reageert en/of waarin weer op de brochure wordt gereageerd wordt enig inzicht in de receptie van een titel geboden. Ook worden persoonsnamen en thema's genoemd die in de betreffende brochure op enigerlei wijze aan de orde komen; de meeste daarvan komen ook in deze dissertatie voor. Die selectie is uiteraard niet uitputtend, maar kan toch voor bijvoorbeeld prosopografisch onderzoek van nut zijn.

Per lemma worden dan nog potentieel relevante aspecten vermeld als

- verschillende versies (de UBL heeft vaak meerdere exemplaren);
- of de betreffende brochure een unicum (d.i., alleen in Leiden aanwezig) is;⁸
- verschillende drukken;
- boekwetenschappelijk relevante informatie, bijvoorbeeld handgeschreven aantekeningen of een etiket van een bibliotheek;
- of de brochure een vertaling is of zelf later vertaald is.

Zoekstrategieën

Als startpunt voor de zoektocht naar relevante titels diende het namenregister van J. Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, een standaard-

⁷ Voor een gedetailleerde beschrijving van een vergelijkbaar proces en de bijbehorende frustraties zie J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* [S.l. : s.n.], dissertatie Kampen 1997, Nieuwkoop 1997, 33-41. Bosma verzamelde voor zijn studie en bibliografie 1753 preken gepubliceerd tussen 1750 en 1800.

⁸ Hiervan bevat de Leidse Lijst er 19: LL1854-03; LL1857-13; LL1858-03; LL1859-02; LL1859-12; LL1860-01; LL1861-01; LL1862-11; LL1861-12; LL1862-11; LL1863-20; LL1865-44; LL1866-13; LL1868-08; LL1868-30; LL1868-34; LL1869-12; LL1870-01; LL1870-09.

werk over de protestantse moderne richting uit 1904. Zoeken in de nationale bibliotheekcatalogus Picarta leverde een eerste selectie van ca. 750 titels op, die ik alle in chronologische volgorde, per jaar, meer dan cursorisch heb gelezen. Via referenties in de tekst, noten, fondslijsten en voorwoorden kwam ik dan weer op andere titels. Vooral voorwoorden zijn vaak erg verhelderend, als zij bijv. overzichten geven van “de polemieken tot nu toe” - een voorbeeld hiervan is Busken Huets *Aan J.H. Gunning* (LL1864-17).

Naast deze inhoudelijke aanpak heb ik ook gezocht op plaatsingscodes van collecties die notoir veel brochures herbergen: NHK, SEMREM, Bibliothèque Wallonne (BIBWAL); de jaarmappen *Kleine Geschriften*; en de beroemde ‘portefeuilles’.⁹ De *Bibliotheek van Moderne Theologie* bevat convoluten met complete polemieken. Daarnaast zijn er de gedrukte pamfletcatalogi, bijvoorbeeld *Petits Catalogus van de Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*; Knuttels *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (tot 1853, nu alle digitaal beschikbaar op de site van de Koninklijke Bibliotheek), en Brinkmans *Catalogus van boeken en tijdschriften*. Ten slotte zijn er uitgevers die speciaal veel theologische brochures drukken (bijvoorbeeld de fel antipapistische firma Campagne in Tiel), zodat er ook daar nog op te zoeken viel. Over de vraag langs welke weg brochures in de Leidse UB terechtkwamen geven signaturen als TLSKMR en BOLLAN, refererend aan bekende boekenbezitters uit de negentiende eeuw, vaak al enig antwoord;¹⁰ dit soort collecties kwamen ook via de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde de bibliotheek binnen. De signatuur SEMREM herinnert eraan dat in 1872 het Remonstrants Seminarie uit Amsterdam naar Leiden verhuisde en zijn bibliotheek meenam.

Het jaar 1853; Hendrik de Voogt

Naast de hierboven genoemde Petit, Brinkman en Knuttel zijn er ook twee gedrukte catalogi van brochures, adressen, liederen en prenten uit 1853. Binnen de periode 1840-1870 is het jaar 1853 voor mijn onderwerp een bijzonder geval. In het kader van de ‘Aprilbeweging’, het luidruchtige verzet onder (meest behoudende) protestanten tegen het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie, verscheen toen binnen een paar maanden een ware stortvloed aan brochures. Afgezien van korte paragrafen in hoofdstukken 3 en 8 zal ‘1853’ in dit

⁹ Speciaal het doorwerken van deze opbergdozen leverde soms trouvailles op, zoals het zeer antikaatholieke affiche ‘Een sprekend portret’ van uitgeverij Campagne in Tiel. Zie hierover Appendix A.

¹⁰ Respectievelijk de remonstrant C.P. Tiele, de grondlegger van en eerste hoogleraar in de vergelijkende godsdienstwetenschap in Leiden (zie hoofdstuk 4, par. 3), en de katholiek Gerard Bolland, vanaf 1896 hoogleraar filosofie in Leiden (zie hoofdstuk 9, par. 4).

boek niet uitgebreid, als een aparte casus, figureren, juist omdat er over de Aprilstorm al veel eerder onderzoek bestaat, deels ook met brochures als bron.¹¹

Er zijn (minstens) twee overzichten verschenen van alle titels uit 1853. Als eerste was dat de *Naamlijst der Geschriften betreffende de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, verschenen in 1853*, van de hand van H. Melder, gepubliceerd in september 1854. Deze lijst bevat 286 brochures.¹² Zestien jaar later, in april 1870 verscheen de veel uitgebreider *NAAMLIJST DER GESCHRIFTEN, enz. betrekking hebbende op de Invoering der bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland. A°. 1853*, samengesteld door H.L. de Voogt (1840-1870). De Voogts lijst telt 384 titels, voor het overgrote deel uit 1853, maar ook een paar uit direct voorafgaande en volgende jaren. In het voorwoord noemt hij Melder:

Eene soortgelijke opgave als hiernevens aangeboden wordt, werd in 1854 door den Heer H. MELDER te Utrecht geleverd in het Tijdschrift "*De Recensent*." Bij voortgezet onderzoek bleek het mij al meer, dat hoe verdienstelijk in vele opzichten zijn arbeid moest worden geacht, deze niet alleen aan onnauwkeurigheid, maar vooral ook aan onvolledigheid leed. Eene vergelijking van zijne naamlijst met deze uitgave zal spoedig het eerste doen zien. Voor het laatste moge pleiten, dat het thans geleverde met ongeveer honderd nummers werd vermeerderd (*Naamlijst*, 5).

Over De Voogt zelf is verder weinig bekend, behalve dat hij dominee was (in onder andere Arkel en Haastrecht) en niet lang na de uitgave van zijn *Naamlijst* stierf op de zeer jonge leeftijd van dertig jaar. Na zijn dood is zijn hele brochurecollectie door zijn broer aan de Nederlandse Maatschappij der Letterkunde geschonken:

Door eene gunstige beschikking van ons medelid, den Heer W.J. de Voogt te Amsterdam, werd de waarschijnlijk eenige verzameling van geschriften en

¹¹ In Rutger de Graaf en José de Kruif, 'Schieten met papieren schroot. Pamfletten en dagbladpers in de negentiende eeuw', in José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006. Als algemeen overzicht van '1853' blijft de bron bij uitstek J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en Storm, het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Leeuwarden 2002. In zijn recente biografie van Thorbecke geeft Remieg Aerts een fraai overzicht van de gebeurtenissen: *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, Amsterdam 2018, 482-497 en 513-514; zie ook Dik van der Meulen, *Koning Willem III. 1817-1890*, Amsterdam 2013, 267-279. Voor een wat ouder, katholiek perspectief zie L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*, 's Gravenhage 1953.

¹² Het KDC Nijmegen bezit een convoluut met beschrijvingen door N. Kieft van 303 brochures verschenen in het kader van de 'bisschoppenkwestie'. Deze beschrijvingen hebben grotendeels betrekking op de catalogus van Melder.

stukken over de April-beweging van 1853 van wijlen zijn broeder, den predikant van Haastrecht H.L. de Voogt, in onze boekerij opgenomen. De stukken zijn alle in alphabetische orde, volgens den catalogus door den overledene uitgegeven, in portefeuilles gerangschikt.¹³

...en exact zo is de verzameling in de Leidse Universiteitsbibliotheek terecht gekomen, nu in zeven kartonnen dozen met signatuur PORTEF 121 I-VII. De PORTEF-nummering volgt bijna zonder uitzondering die van De Voogt zelf.

Voor 1853 is De Voogt een cruciale bron. Zijn *Naamlijst* is als zodanig online beschikbaar,¹⁴ maar het bleek toch nuttig om in de Leidse Lijst, naast de uit Picarta gehaalde titelbeschrijvingen, ook waar toepasselijk die van De Voogt te geven. Deze wijken vaak iets af van wat Picarta biedt: De Voogt geeft altijd de prijs van de brochure, en ook vaak (tussen kenmerkende chevron-haken) een eigen korte samenvatting van of oordeel over de inhoud

Selectiecriteria

Als formeel criterium voor het al dan niet opnemen van een titel gold in het algemeen een omvang van niet meer dan ca. 100 pagina's.¹⁵ Soms is een uitzondering gemaakt, bijvoorbeeld wanneer een bepaald werk bestond uit een serie apart gepubliceerde toespraken of brochures, zoals bijvoorbeeld Lipmans *De Roomsche Katholieke Kerk en de Hervorming, in brieven* (LL1856-11), of in het kader van het modernisme-debat was geschreven, en/of relevante bespiegelingen over de moderne theologie bevatte. Ook hebben sommige eigenlijk te lange geschriften vaak een interessante voorrede — Scholtens voorwoord bij de tweede druk van zijn *Leer der Hervormde Kerk*, deel II is zelfs apart uitgegeven (LL1851-09). Ook overdrukken van tijdschriftartikelen die als brochure zijn verschenen zijn opgenomen. Van de belangrijkste representanten onder de modernen, zoals bijvoorbeeld Opzoomer en Scholten, zijn in principe alle kleine geschriften vermeld.

Representativiteit

Een vraag die zich vanzelfsprekend voordoet is in hoeverre de Leidse brochurecollectie, en de hier gepresenteerde deelverzameling, als representatief voor de discussie over het protestantse modernisme tussen 1840 en 1870 kan worden be-

¹³ Uit de 'Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 15en Juni 1871, in het Hotel Rijnland', *Jaarboek MNL* 1871 (ge raadpleegd via DBNL). Ik bereid een kort artikel over De Voogt voor.

¹⁴ Op twee plaatsen: bij de Universiteit Utrecht op <http://objects.library.uu.nl/>, en via de UBL op <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Voogt.pdf>.

¹⁵ Voor de door mij gehanteerde definitie van een brochure zie hoofdstuk 5.

schouwd. Worden de ontwikkelingen die worden gesignaleerd in de literatuur over de protestantse moderne theologie ook in de Leidse Lijst weerspiegeld? Zijn er teksten waarin traditionele aannames worden ontkracht, of die de historicus minstens de wenkbrauwen doen optrekken? Worden bestaande ideeën hier nog eens extra onderbouwd? Het antwoord op al deze vragen luidt positief. De (hele) Leidse collectie is voor 80% representatief voor wat er in de jaren 1840-1870 voor, tegen en over de moderne theologie is geschreven, in die zin dat van alle voor selectie in aanmerking komende titels in Picarta (dus het totale Nederlandse brochurecorpus tussen 1840 en 1870) 80% aanwezig is in de Leidse UB. Wel valt een aantal lacunes te constateren. Waarom is er bijvoorbeeld zo weinig van de prominente moderne predikant J.C. Zaalberg in de Leidse collectie? Zaalberg, die lang in Den Haag heeft gewerkt en zelfs in Leiden heeft gewoond, is met 11 werken vertegenwoordigd, op een totale 'productie' van 33 titels. Ondanks deze lacune zijn alle 'partijen' die aan de discussie deelnemen vertegenwoordigd in de polemiek waarvan de Leidse Lijst de neerslag vormt, en kan de Lijst als representatief gelden voor het toenmalige debat.

3. Methodologische overwegingen

De dataverzameling

De eerste indruk die men uit de Leidse Lijst krijgt is die van "veel polemiek tussen welbespraakte individuen en deelrichtingen"¹⁶ — een zeer gedetailleerde en kleurige werkelijkheid, waarin het lastig lijkt een weg te vinden en patronen in te ontdekken. Troost kan wellicht worden geboden door J.W. Buisman, die er op wijst dat ook in een brochurecorpus als het hier bestudeerde alle namen en feiten uiteindelijk op "pointillistische wijze" bijdragen tot een algemeen beeld van thema's en meningen dat enige relatie met de werkelijkheid kan hebben.¹⁷

Interpretatie van het materiaal

Bij het doornemen en interpreteren van de brochures in de Leidse Lijst moet in de eerste plaats in gedachten worden gehouden dat deze een selectie van 30% uit de gehele collectie negentiende-eeuwse brochures in de Leidse UB representeert, een corpus waarin uiteraard ook vele andere onderwerpen ter sprake kwamen. Zijn alle partijen min of meer proportioneel vertegenwoordigd? Dat blijkt niet het ge-

¹⁶ Van Driel, 'Vrijzinnig-protestantse netwerken', 7-9. Cf. Krijger, *Second Reformation?*, 8-9.

¹⁷ Buisman formuleert het nog voorzichtiger: " ...een globaal beeld dat niet van elke aanspraak op een relatie met de realiteit hoeft af te zien, ook al heeft het daarin gerepresenteerde geheel zo nooit in werkelijkheid bestaan." (Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, dissertatie Leiden, 1992, 55). Buismans paragraaf 'Meetmethoden' (31-62) biedt een helder, uitgebreid en genuanceerd overzicht van de voetangels en klemmen in de analyse van historische data en de extrapolatie van de resultaten.

val te zijn. Een van de meest productieve auteurs, Johannes van Vloten, met 12 titels bijna de gehele periode 1840-1870 beslaand, is *niet* een kopstuk van de modernen — integendeel, deze bekende vrijdenker figureert zo prominent in de discussie omdat hij juist een van hun voornaamste tegenstanders was.

Desalniettemin laat de Leidse Lijst wel duidelijk zien dat de discussie tussen 1840 en 1870 over de 'nieuwe theologie', en in het verlengde daarvan over de noodzaak van het accepteren van ontwikkeling en vooruitgang, een grotendeels protestants fenomeen was. Minder dan 10% van de brochures (45 titels op een totaal van 543) zijn van katholieke auteurs, hetgeen in geen verhouding staat tot het numerieke aandeel van de katholieken in de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw (40%). Allereerst is Leiden natuurlijk niet de eerste plaats waar men aan denkt als het over collecties van katholieke geschriften gaat, maar het relatief geringe aandeel van katholieke auteurs in de Leidse Lijst is ook toe te schrijven aan de omstandigheid dat de katholieken in Nederland nooit veel brochures schreven; de katholieke publicistiek leunde meest op tijdschriften.¹⁸ Een katholieke stroming die vergelijkbaar is met de protestantse moderne theologie was in de hier onderzochte periode nog nauwelijks zichtbaar; van (voor het moment losjes zo aangeduide) meer 'vrijzinnige' katholieken is er maar één representant in de Leidse Lijst, J. B. baron Hugenhpoth tot den Beerenclauw. Hoewel deze 'liberaal-katholieken' van rond 1865 dus zeker proportioneel vertegenwoordigd zijn in de Leidse Lijst, betekent dit wel dat een comparatieve analyse van 'moderne' stromingen in protestantisme en katholicisme voor deze periode niet aan de orde kan zijn. Het latere katholieke modernisme komt hieronder nog ter sprake.

Betrouwbaarheid

Het selectieproces van de brochures werd bepaald door een *kwalitatieve*, inhoudelijke analyse. Ik heb alle brochures fysiek gezien en doorgebladerd, en wat naar mijn oordeel in aanmerking kwam voor opname in de Leidse Lijst minstens diagonaal gelezen. Dit resulteerde in ongeveer een half proefschrift aan leesaanteekeningen, waarin veel persoonsnamen en aanduidingen van thema's die ook in de Leidse Lijst zijn terechtgekomen.

Over de representativiteit van de Leidse Lijst is hierboven al iets gezegd. Het spreekt vanzelf dat zich bij de totstandkoming van een dergelijk resultaat enkele methodologische voetangels en klemmen voordoen. Hoe scherp men er zich ook van bewust is en hoe goed men hiertegen ook tracht te waken, in een selectieproces als hierboven geschetst is een zekere subjectiviteit onvermijdelijk. Een andere methodologische kwestie betreft de vraag naar de betrouwbaarheid van *kwantitatieve* conclusies. Buisman's waarschuwing voor het bagatelliseren van lacunes en

¹⁸ Zie hierover hoofdstukken 5, 7 en 9.

eenzijdigheden krijgt zo een extra lading: het moet heel duidelijk zijn waaraan deze lacunes en eenzijdigheden te wijten zijn, voordat men er wat voor interpretatie dan ook aan gaat hechten. Anderzijds wijst Buisman er gelukkig ook weer op dat de voorspelbaarheid van eventuele 'eenzijdigheden' vertrouwen wekt in de representativiteit van een corpus.¹⁹ Hier moet men dus onverwachte en vooralsnog onverklaarde lacunes (bijvoorbeeld de geringe vertegenwoordiging van Zaalbergs) productie) afwegen tegen begrijpelijke (bijvoorbeeld het kleine aantal katholieke brochures, resultaat van de katholieke reserve tegenover het medium). Ook is bij kwantitatieve analyse digitaal doorzoeken van teksten noodzakelijk, met alle risico's van dien.²⁰

Vanwege deze methodologische overwegingen heb ik, behoudens het hier en daar vermelden van enige kengetallen, geen analyses van het type 'big data' op het gehele corpus van de Leidse Lijst toegepast. Er zijn enige kwantitatieve analyses in hoofdstukken 7, 8, en 9, maar die heb ik met opzet beperkt tot slechts enkele brochures, waarin voor optimale betrouwbaarheid zowel automatisch als handmatig is gezocht.

Periodisering: begin- en eindpunten van de discussie

Het jaar 1840 geldt gewoonlijk als het startsein voor de opkomst van de moderne theologie in Nederland. In dat jaar hield Scholten in Franeker zijn oratie, waarin de ideeën uit Duitsland als ontwikkeld door David Friedrich Strauss ook hier weerklank bleken te hebben gevonden: Scholten stelde op radicale wijze Jezus als volkomen mens voor. Zes jaar later kwam de Utrechtse oratie van Opzoomer, die stelde dat kennis van God (d.i., de waarheid) via het denken kon worden bereikt.²¹ Sindsdien kwam de moderne theologie in ons land op gang; het decennium 1850-1860 wordt gezien als de formatieve periode van deze nieuwe stroming, gevolgd door een grote bloei tussen 1860 en 1870. Dit laatste komt ook tot uiting in het grote aantal brochures in de Leidse Lijst voor dat decennium. Rond 1870 bleek het revolutionair élan van de eerste generatie moderneren niet het gewenste resultaat te hebben gehad.

¹⁹ Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, 53.

²⁰ Zie daarvoor hoofdstuk 5.

²¹ Roessingh laat de moderne theologie pas in 1848 beginnen, wellicht in navolging van de kerkhistoricus Christaan Sepp (1820-1890) die het verschijnen van het eerste deel van Scholtens *Leer der Hervormde Kerk* een nieuwe fase in de Nederlandse theologie noemt (cf. Antonie Vos, 'De onbetaalde rekening van de moderne theologie', *Theologisch debat* 2008-2, 29-35, 33). Henri Krop heeft het over 1848 als een 'belangrijke cesuur in NL intellectuele geschiedenis' ('Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', 1994, *Theoretische geschiedenis* 21 (1994) 16-31, 16 (geraadpleegd via DBNL). Krijger noemt in zijn paragraaf over de vroege periode van het modernisme 1840 en 1848 als mijlpalen, maar niet Opzoomers oratie uit 1846 (*Second Reformation?*, 61).

Vanaf 1870 is een kentering in het protestantse kerkelijke en religieuze landschap waar te nemen, niet in de laatste plaats doordat in 1867 het nieuwe kiesrecht voor gemeenteleden in de Nederlandse Hervormde Kerk in werking was getreden, waardoor er meer mogelijkheden kwamen voor gewone gemeenteleden om een predikant te kiezen. In het algemeen nam de invloed van 'leken' zo toe, hetgeen in tal van gemeenten resulteerde in een verschuiving naar rechts, hoewel de hoogste echelons van de Nederlandse Hervormde kerk liberaal/modern bleven. Het optreden van de rechtzinnige (daarvoor moderne) Abraham Kuyper te Amsterdam in 1870 past in deze verschuiving naar een groter aandeel van conservatieve krachten in de kerk, en niet veel later in de politiek.

De modernen waren er met al hun populariseringsijver uiteindelijk niet in geslaagd grote groepen blijvend aan zich te binden. Daarnaast begon na dertig jaar hun onderlinge verdeeldheid hen op te breken, een verdeeldheid die met name door hun tegenstanders werd toegeschreven aan karakteristiek protestants individualisme. Dit individualisme werd dan vaak verbonden aan het verwijt van een gebrekkige organisatie, die weer niet bevorderlijk was voor zichtbaarheid en effectief optreden. Toch was de organisatie zo gebrekkig niet; in 1866 was de "Ver-gadering van moderne theologen" opgericht, en in 1870 de Nederlandse Protestanten Bond (NPB; Opzoomer werd de eerste voorzitter). Ook hadden de modernen al vanaf het begin eigen tijdschriften.²² Toch lijkt geringe zichtbaarheid wel een oorzaak te zijn geweest in het échec van deze eerste moderne golf.

Ten slotte kan men zeggen dat vanaf 1870 de 'modernisering' van de Nederlandse maatschappij werkelijk zijn beslag had gekregen, en voor de modale Nederlander in het dagelijks leven merkbaar was in de vorm van kapitalisme en industrialisering, reorganisatie van de politiek in de richting van meer democratie, en de scheiding van kerk en staat.²³ Op theologisch gebied verscheen nu een generatie radicale modernen, teleurgesteld in het falen van de nieuwe theologie: de eerste lichting moderne theologen was er niet in geslaagd zich werkelijk als de dominante stroming in de Nederlandse Hervormde Kerk te vestigen.

²² E.G.E. van der Wall, 'Protestants en rooms-katholiek modernisme: een tragische geschiedenis. Aanzetten tot comparatief onderzoek naar aanleiding van Fredrik Pijper, *Het modernisme en andere stroomingen in de Katholieke Kerk* (1921)', in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme*, Kerkhistorische Studiën 2006, 63-88, 86-87. Het blad van de NPB, *De Hervorming*, is de bron voor Tom-Eric Krijgers analyse van het vrijzinnig protestantisme tussen 1870 en 1940. Hij beschrijft de modernen van rond 1870 als een *discourse community* die door het blad bijeengehouden moest worden (*Second Reformation?*, 470).

²³ Cf. Krijger, *Second reformation?*, 9. Andere bronnen laten de 'moderne tijd' in 1850 beginnen, bijvoorbeeld Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, dissertatie Leiden, Hilversum 2007.

Voor de katholieken was 1870 zeker een bijzonder jaar: toen werd op het Eerste Vaticaans Concilie het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid afgekondigd, hetgeen een overwinning betekende voor de conservatieve ultramontanen. De bescheiden vrijzinnige, 'liberale' stroming in het internationaleatholicisme was enkele jaren eerder, in 1864, door paus Pius IX de mond gesnoerd met de encycliek *Quanta Cura* en de bijbehorende *Syllabus errorum*, waarin alles werd veroordeeld wat zweemde naar moderne uitingen in samenleving, politiek en kerk. Vanaf 1880 manifesteerde zich geleidelijk en behoedzaam een generatie 'moderne' katholieken, algemeen aangeduid als 'modernisten'. In de twee decennia 1890-1910, en met name in de jaren tussen 1903 en 1907, woedde in de Katholieke Kerk een 'modernistenstrijd', waarbij het Vaticaan zich krachtig keerde tegen iedere uiting van liberale, vooruitstrevende ideeën. Deze houding van de katholieke hiërarchie leidde tot de nodige excommunicaties van modernisten, de felle veroordeling van hun denkbeelden in de encycliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907), en de antimodernisteneed in 1910.

Terminologie

In een boek over de opkomst van moderne theologische ideeën, zowel bij protestanten als katholieken, worden herhaaldelijk etiketten als 'modern', 'liberaal' en 'vrijzinnig' gebruikt. Hier geldt: niets is simpel. In de discussies destijds werden verschillende begripsbetekenissen door elkaar gebruikt, en de onderzoeker moet zich verplaatsen in intenties, perceptie en motieven. Een term als 'liberaal' wordt door ongeveer elke auteur anders gebruikt.²⁴

In de brochures in de Leidse Lijst, en in de contemporaine tijdschriften, wordt 'liberaal' altijd gelijkgesteld aan 'vooruitstrevend', 'modern', en vaak 'protestant'; de protestantse modernen waren allen (politiek) liberaal. 'Katholiek' was dan weer synoniem met 'conservatief'. Wat op elk moment precies bedoeld wordt met deze en verwante kwalificaties is niet altijd even duidelijk, al blijkt uit de context meestal wel of het over levensbeschouwelijk of politiek liberalisme gaat. Maar in hoeverre werd liberalisme over één kam geschoren met antiklerikalisme en atheïsme?

Wat de nieuwe theologie betreft: tot ca. 1850 sprak men nog van 'vrijzinnige' theologie; het woord 'vrijzinnig' kwam rond 1830 op, en is dus eigenlijk ouder dan 'modern'.²⁵ Algemeen wordt de brochure van Huet uit 1858, *Wenken opzichte-*

²⁴ L.J. Rogier, *In vrijheid herboren*, 127-128; cf. ook Henk van den Berg, *In vrijheid gebonden: negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*, Nijmegen 2005, 231.

²⁵ Krijger, *Second reformation?*, 137; ook via de Ngram Viewer (zie hoofdstuk 8 en Appendix D) wordt dit jaartal bevestigd.

lijk *moderne theologie* (LL1858-02) als de waarschijnlijk vroegste vermelding van de term gezien. Toch is er nog een eerder voorkomen van de term 'moderne theologie' te vinden, namelijk in de titel van een brochure van J. De Mildt uit 1850: *Eenvoudige waarschuwing voor de leerstellingen der moderne theologie*.²⁶ Dat ook over deze term verschillende percepties bestaan wordt onder meer duidelijk in hoofdstuk 9; in 1866 roept de katholieke Essink uit:

In de strijd, die de Protestanten tegen elkander voeren, speelt de uitdrukking 'Moderne rigting' eene grote rol. Is het al uitgemaakt wat men onder deze benaming moet verstaan? [...] In zekeren zin toch kan men elke rigting die in onzen *modern*en tijd gevolgd wordt 'modern' noemen.²⁷

Onder 'vrijzinnigen' worden in de literatuur meestal ook de remonstranten en doopsgezinden gerekend;²⁸ de meesten van hen afficheerden zich als 'modern'. In de Leidse Lijst is dan ook relatief veel van auteurs uit deze twee buiten de Nederlandse Hervormde Kerk gesitueerde kerkgenootschappen opgenomen.

Van Driel schetst een helder beeld van de terminologische problemen.²⁹ Het is verleidelijk zijn oplossing over te nemen, en het woord 'liberaal' te reserveren voor een politieke richting en 'vrijzinnig' voor een godsdienstige, waarbij de vrijzinnig-protestantse theologie ook 'moderne theologie' kan heten. Echter, in een dissertatie waar een begrip als 'liberaal katholicisme' ook meerdere malen ter sprake komt, kan dat moeilijkheden opleveren. Zoals hierboven al aangestipt kon ik me in dit opzicht niet op de Leidse Lijst verlaten: in de brochures is eenduidigheid in terminologie ver te zoeken. Ter wille van consistentie en helderheid zal ik voor de negentiende-eeuwse theologie en richting (de eerste een academische discipline, de tweede een 'beweging' zoals die zich in de kerkelijke gemeenten manifesteerde) steeds het woord 'modern' gebruiken, maar uiteraard zal men in citaten vaak het woord 'vrijzinnig' vinden.

In dit boek worden, tenzij anders aangegeven, met 'modern'en' altijd de *protestantse* modern'en bedoeld. Ten slotte: de brochures bevatten meer dan sporadische referenties naar de 'Clerezij', de 'Jansenisten', en de 'kerk van Utrecht' — kortom, de oud-katholieken. In dit boek blijven zij (evenals een andere groep waaraan

²⁶ Nijmegen, erven T.E. Jansen. Niet in UBL.

²⁷ *Regtzinnigen en modern'en, verzoend in den schoot der Katholieke Kerk*, Rijsenburg 1866, 6. Essink figureert prominent in hoofdstuk 9.

²⁸ Cf. ook Krijger, *Second Reformation?*, 18n.

²⁹ Van Driel, 'Vrijzinnig-protestantse netwerken'. Cf. ook idem, 'Hand in hand? De gecompliceerde verhouding tussen vrijzinnig-protestanten en politiek liberalen', in: Van Driel en Houkes (red.) *Het vrijzinnige web*, 103-139.

meer dan sporadisch wordt gerefereerd, de joden) buiten beschouwing. Met de term 'katholiek' worden in dit boek dus, tenzij expliciet anders aangeduid, altijd de rooms-katholieken bedoeld.

4. Opzet van de dissertatie

De opzet van deze dissertatie is als volgt. Allereerst wordt De 'Leidse Lijst' in de negentiende-eeuwse historische context geplaatst (hoofdstukken 1 t/m 4). Vervolgens schenk ik aandacht aan het fenomeen brochures als medium in die periode (hoofdstuk 5). In lijn met de concentratie op uiterlijke kenmerken van de discussie wijd ik een separaat hoofdstuk aan de polemische en retorische methoden in deze papieren gevechten, waarin een belangrijk aspect is het gebruik van genres en tropen uit de klassieke retorica (hoofdstuk 6).

In de hoofdstukken 7, 8, en 9 ten slotte presenteer ik drie specifieke casussen waarin katholieke auteurs worden belicht – voor elk van de drie hier gekozen decennia één: allereerst enige katholieke reacties op de oratie van Cornelis Willem Opzoomer uit 1846; in de tweede plaats de discussie tussen de al genoemde protestantse moderne predikant Zaalberg en de jezuiet Frentrop in 1855; en ten slotte de polemieken tussen de Leidse hoogleraar Rauwenhoff en de katholiek De Bruijn, docent aan het Warmonds seminarie, rond 1867.

Deze drie 'praktijkstudies' zijn bedoeld om de schijnwerper juist op de katholieke kant van de 'moderne' discussie te richten. Zij zijn geïnspireerd door, maar niet met handen en voeten gebonden aan, het materiaal in de Leidse Lijst. Soms wordt in een tekst naar een brochure verwezen die niet in Leiden beschikbaar is, of naar een geschrift dat geen brochure is.³⁰ In deze hoofdstukken is de analyse vooral gericht op toon en stijl van de discussies, waarbij ik de brochureschrijvers vaak zelf aan het woord laat en zo veel mogelijk de door henzelf aangereikte criteria voor debat en welsprekendheid hanteer. Met andere woorden, ik heb mijn uitgangspunt genomen in wat uit de brochures zelf naar voren komt, in combinatie met de conventies van het specifieke medium en het al dan niet propagandistische doel van de auteurs.³¹

Een comparatieve aanpak?

Een inspirerende lijst van vraagpunten die speciaal in comparatief onderzoek naar protestantse modernisme vs. 'liberaal' en 'modern' katholicisme relevant zijn

³⁰ Over de wisselwerking tussen tijdschriften en brochures zie hoofdstuk 5.

³¹ Over het propaganda-aspect cf. Edwina Hagen, *'Een min of meer doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800*, dissertatie UvA 2008, 14; cf. ook Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*, Nijmegen 2011, 269.

is gegeven door Ernestine van der Wall.³² Deze punten zijn uiteraard net zo nuttig voor een dergelijk onderzoek met andere comparanten, zoals in deze dissertatie aan de orde is. Op basis van haar uitgebreide en gedetailleerde lijst noem ik de volgende vragen waarop met behulp van de Leidse Lijst antwoorden kunnen worden gevonden:

- Valt er iets te vergelijken? Zo ja, wat met wat? Wat zijn de raakvlakken en verschillen? Is er voldoende materiaal voorhanden?
- Wat, in zo'n vergelijking, is het *tertium comparationis*? Het ideaalbeeld waaraan alles wordt afgemeten is het oorspronkelijk christendom, dat impliciet altijd wordt gelijkgesteld aan 'waar' en 'zuiver'. De ideeën over *wat* dit oorspronkelijk christendom dan is lopen sterk uiteen.
- Waar konden degenen heen die uittraden of uit de kerk werden gezet?
- Wat was het *doel* van propaganda en polemieken?
- Hoe waren de reacties op baanbrekende en geruchtmakende werken, bijvoorbeeld die van Strauss en Ernest Renan?
- Welke rol speelde het verleden in vorming en bewaking van de eigen identiteit? Waarop concentreerde men zich in de geschiedschrijving?
- Wat zeggen de debatten over de wederzijdse beeldvorming? Zijn er verschillen in taal en stijl?
- Hoe is de houding tegenover wetenschappelijke vrijheid, met name in relatie tot leervrijheid in de kerk?
- Hoe is de organisatie in de diverse kampen? Hoe regelde men de communicatie?

5. Stand van het onderzoek

Het in deze dissertatie beschreven project raakt aan minstens drie onderzoeksgebieden: het protestantse modernisme, brochures en pamfletten, en het katholicisme in de negentiende eeuw in Nederland.

Het protestantse modernisme

Voor een uitgebreid overzicht van de historiografie van het protestantse modernisme in Nederland verwijs ik naar de al genoemde dissertatie van Tom-Eric Krijger. Tot ongeveer 2004 is de aandacht voor het protestantse modernisme in Nederland gering geweest; het historisch onderzoek concentreerde zich (en doet dat grotendeels nog) op enerzijds de nalatenschap van Abraham Kuyper, en anderzijds de katholieke emancipatie. Ook is er de nodige aandacht naar de zogehe-

³² Van der Wall, 'Tragische geschiedenis', 79-87.

ten ethische theologen uit gegaan. Krijger wijt deze stiefmoederlijke behandeling in de eerste plaats aan het 'verzuilings'-perspectief dat vanaf 1870 de historische analyses regeerde: naast de orthodoxe protestanten, de katholieken en de socialisten was de vierde zuil, die van neutralen/liberalen te non-descript om veel aandacht te krijgen. Er is geen duidelijke groepscharakteristiek; het materiaal is slecht gearchiveerd, en slecht te vinden. De individualistische en relaxte 'liberalen' toonden kennelijk weinig interesse in hun eigen geschiedenis.³³ In 2000 begon een inhaalslag met als motor de Leidse hoogleraar Ernestine van der Wall; mijn Scaliger-werk, en deze dissertatie, horen daarbij, alsook de al genoemde studies van Buitenwerf-van der Molen en Krijger. Voorts vallen te noemen: P.L. Slis, *L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889). Apologeet van het modernisme. Predikant, kerkhistoricus en godsdienstfilosoof* (2003); C.M. van Driel, *Dienaar van twee heren: het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)* (2005); Tjaard Barnard, *Van 'verstoren kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940* (2006); en ten slotte Leo Kenis en Ernestine van der Wall (eds.) *Religious Modernism in the Low Countries*.³⁴

Brochures en pamfletten

Tot ongeveer vijftien jaar geleden ontbrak in het (op zich uitgebreide) pamfletonderzoek de negentiende eeuw; het pershistorisch onderzoek richtte zich bijna altijd op de periodieke pers, niet de 'kleine geschriften'.³⁵ Na het 'Pamfletcongres' in Utrecht in 2005,³⁶ dat zijn neerslag had in de door José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman geredigeerde bundel *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* uit 2006, is er grote verbetering gekomen met het werk van José de Kruif en Rutger de Graaf, met name op het gebied van de kwantitatieve analyse van de tekst van grote hoeveelheden brochures.³⁷ In 2010 verscheen de dissertatie van Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)* waar ik ten behoeve van hoofdstukken 5 en 6 veel algemeen-methodologische informatie uit heb kunnen putten. Twee andere monografieën die raken aan brochures zijn de dissertatie van Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers*

³³ Krijger, *Second reformation?*, 14; ook 17-18.

³⁴ Van Driel lijkt dan ook enigszins de plank mis te slaan als hij stelt dat de "'Leidse' opleving niet heeft doorgezet, en het doorgaans is gebleven bij losse bijdragen" ('Vrijzinnig-protestantse netwerken', 18n).

³⁵ Zo door mij medegedeeld in een lezing voor het Scaliger-instituut van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 12 mei 2005.

³⁶ 'Het lange leven van het pamflet', Utrecht, 29 april 2005.

³⁷ Zie hiervoor hoofdstuk 5.

1777-1849 uit 1995, en *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* van de hand van Boudien de Vries (2011). Hoewel beide studies zich richten op één stad is er veel in algemene zin uit te leren over zaken als boekenbezit, distributie, bibliotheken en leespubliek.

Sindsdien lijkt enige stilte te zijn ingetreden aan het brochure- en pamfletfront. De meeste recente titels op dit gebied, d.i., na 2010, zijn artikelen en handelen over de zeventiende eeuw.³⁸ De vraag *waarom* er nu weinig activiteit in het brochureonderzoek lijkt te zijn is zeker relevant — is alles al uitgezocht? Zeker niet. Een veronderstelling die ooit werd geuit is dat het materiaal minder aantrekkelijk voor de onderzoeker is, in de zin dat er minder creativiteit en vaardigheden nodig zijn bij de interpretatie. Zijn de brochures te modern (in niet-theologische zin)?³⁹ Uit de weinige titels die Picarta biedt is wel op te maken dat brochures als *bronnen* zeker figureren in gespecialiseerd onderzoek, naar scherp afgebakende onderwerpen.

Het katholicisme in Nederland in de negentiende eeuw

Ten slotte is het onderzoek naar de ontwikkelingen in het katholicisme in Nederland in deze periode ook een grote component in dit geheel. Bijna vijftien jaar geleden kon Margry in *Staf en Storm* bijvoorbeeld schrijven dat er nog te weinig onderzoek was gedaan naar de organisatiegraad van de katholieken aan het begin van de negentiende eeuw.⁴⁰ Hoe is dat nu? Naast de in mijn bibliografie genoemde werken van auteurs als Bornewasser, Raedts, Margry, en Clemens — meestal van vóór 2009 — levert een zoekactie op “katholieken negentiende eeuw” en dergelijke combinaties via Picarta niet heel veel resultaten op. Antipapisme als cultureel verschijnsel was ten tijde van *Staf en Storm* nog een relatief onontgonnen gebied: inmiddels hebben we over dit onderwerp de dissertatie van Edwina Hagen uit 2008, zij het over een eerdere periode. Recent (2015) is verschenen *De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)* van de hand van Roberto Dagnino, waarin veel is te vinden over Le Sage ten Broek; over de tijd vlak na 1870 publiceerde Paul Luykx in 2007 *'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1870-1960*.

6. Belangrijke secundaire bronnen voor deze dissertatie

Naar een aantal auteurs wordt in de noten herhaaldelijk verwezen. Wat de protestantse modernen betreft is voor mijn doeleinden de overzichtelijke dissertatie van Mirjam Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van*

³⁸ Een uitzondering vormt Ernestine van der Wall, 'Brochures als bronnen'.

³⁹ Discussie op het Pamfletcongres, 2005.

⁴⁰ Peter Jan Margry, 'Imago en identiteit', in: Vis en Janse (red.), *Staf en Storm*, 64-86, 72n.

het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880) uit 2007 een onmisbare vraagbaak gebleken. Naar deze dissertatie verwijs ik de lezer ook graag voor meer 'maatschappelijke' thema's als bijvoorbeeld de cholera-epidemie, het godsdienstonderwijs en de sociale kwestie, die in dit boek buiten beschouwing blijven. Recent is een nieuw standaardwerk verschenen in de vorm van de dissertatie van Tom-Eric Krijger, *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940*. Krijgers onderzoeksperiode begint weliswaar precies waar de mijne ophoudt, maar zijn boek biedt nuttige methodologische paragrafen en een uitgebreid overzicht van ontstaan en ontwikkeling van de moderne theologie vóór 1870. Wat de katholieken in de negentiende eeuw betreft blijft de kloeki studie van L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren* (1953) een standaardwerk in meeslepende stijl. Verder leveren twee dissertaties een goed beeld van respectievelijk de katholieken in het algemeen en de katholieke publicistiek in het bijzonder: J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (1998), en Henk van den Berg, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit* (2005). Tevens heb ik geput uit de bundel *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (2002), onder redactie van Jurjen Vis en Wim Janse; de bijdragen van Theo Clemens en Peter-Jan Margry daarin bieden goede overzichten van de katholieke emancipatie aan het begin van de negentiende eeuw.

Daarnaast bevatten de noten in deze dissertatie vele verwijzingen naar 'de achtergrondliteratuur'. Daarmee verwijs ik korthedshalve naar een klein corpus aan ten eerste algemeen bekende en gangbare kerkhistorische overzichtswerken: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (1981) en J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2006); en ten tweede naar standaardwerken over het protestantse modernisme: J. Herderscheê, *Het modernisme in Nederland* (1904); K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (1914); en J. Lindebooms standaardwerk uit 1933, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*, deel II. Tenzij de auteurs op een relevant punt met elkaar in tegenspraak zijn of anderszins opmerkelijke uitspraken doen verwijs ik niet steeds apart naar deze werken; indien nodig worden zij alleen met de naam van de auteur aangeduid.

Verdere conventies in dit boek

Omdat de brochuretitels vaak erg op elkaar lijken en zo voor verwarring kunnen zorgen, zijn de brochures in de Leidse Lijst alle genummerd, in het format LL[jaartal]-[volgnummer]. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de lemma's in de Lijst niet in strikt numerieke, maar zoveel mogelijk in chronologische volgor-

de staan. Bij eventueel later weghalen of toevoegen van titels is niet alles her-nummerd. In dit boek worden in de hoofdtekst wel brochuretitels gegeven, maar in voetnoten voornamelijk deze nummers. Om het aantal voetnoten te beperken gebruik ik in hoofdtekst soms paginanummers tussen haakjes, als voldoende duidelijk is om welke publicatie het gaat.

7. Ten slotte

Het werk aan deze dissertatie is ruim acht jaar onderbroken geweest. Het Scali-ger-onderzoek is gedaan tussen 2004 en 2006; na een excursie naar een geheel an-dere werkkring pakte ik (als eerder gezegd) begin 2015 de draad weer op. Enerzijds zag ik mij toen geconfronteerd met de noodzaak een grote hoeveelheid literatuur weer opnieuw door te nemen; anderzijds bleek het werk aan de brochu-res inmiddels aanmerkelijk versimpeld. In de Leeszaal Bijzondere Collecties mag men nu bijvoorbeeld zelf foto's van het materiaal maken, en bijna alle brochures zijn nu digitaal beschikbaar, zodat ik me voor inhoud en trefwoorden niet meer uitsluitend op mijn aantekeningen hoefde te verlaten.

DEEL I. DE ACHTERGROND VAN HET DEBAT

HOOFDSTUK 1 DE NIEUWE IDEEËN OVER GELOOF EN REDE

1. Inleiding

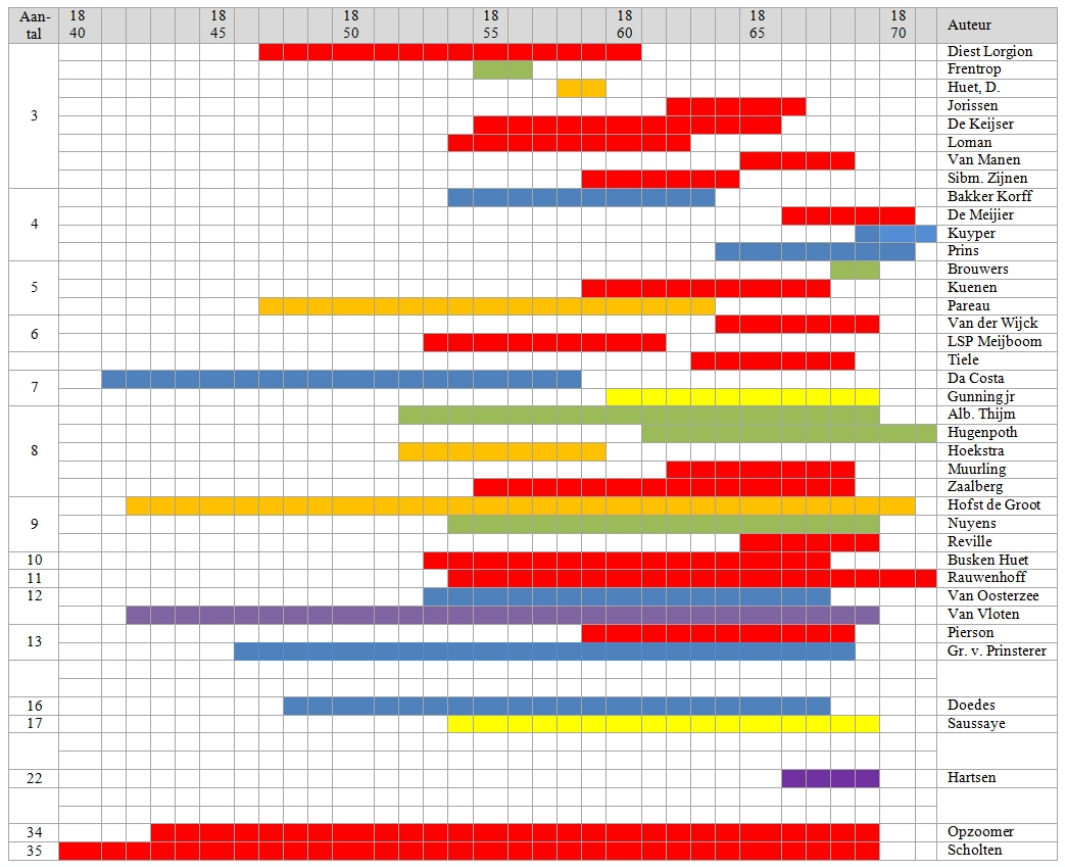
In hoeverre kan en moet het geloof zich aanpassen aan veranderende tijden? Deze vraag lag aan de wortel van de felle negentiende-eeuwse polemiek onder Nederlandse theologen, historici, filosofen, en letterkundigen over de zogenaamde 'nieuwe theologie', die vanaf 1850 als de protestantse 'moderne richting' de geesten verdeelde — zoals blijkt uit de brochures in de Leidse Lijst. Zelfs een zeer oppervlakkig doornemen van de Lijst levert via de vaak lange, beschrijvende titels al een aardig beeld op van de loopgraven en stellingen in het daar gereflecteerde (theologisch) slagveld.

Een selectie in willekeurige volgorde: *De opstanding van Christus en hare jongste bestrijding*; *De kerk leidsvrouw tot humaniteit*; *Over de ijverige beoefening der kritiek door de theologen*; *Zouden wij ook wel doen, ons de pauselijke benoeming van bisschoppen hier te lande wat minder aan te trekken?*; *Zullen wij nog theologie studeeren, of niet?*; *Schema van de wijsbegeerte: proeve van antwoord op de vraag: "Welke zijn de kenbronnen van de waarheid"*; *Het recht der kerk en het vrije onderzoek*; *Onderzoek, een heilige plicht voor alle protestanten*; *De moderne theologie door haarzelve geoordeeld: bijdrage tot de wonderenquaestie*; *Vlucht of volharding: de moderne theologie en hare volgelingen van het standpunt der Nederlandsch-Hervormde Kerk*; *Is er blijdschap bij de christenen over de nederlaag der modernen?*; *Protest tegen het woord van mr. C.W.Opzoomer tot zijne Katholieke Landgenooten*; *Heroën in de geschiedenis*.

Fig. 1 biedt een overzicht van de voornaamste auteurs die aan de strijd deelnamen, en de perioden waarin zij actief waren.

Hoofdstuk 1

Tabel: auteurs × aantallen titels × periode vertegenwoordigd in de LL

Figuur 1: Een deel van de Leidse Lijst in beeld. Auteurs, aantallen titels, en perioden waarin deze verschenen.

Het schema toont de 39 auteurs (op een totaal van ca. 170) die met drie titels of meer in de Lijst zijn vertegenwoordigd. Tweede en volgende drukken zijn apart geteld. Namen zijn waar nodig afgekort. Naast het *aantal titels* (vaak meer auteurs per ‘bandbreedte’) is aan begin en eind van de gekleurde balken te zien gedurende *welke periode* die titels uitkwamen. De *kleur* van de balk geeft de signatuur van de auteur aan: rood: modern; blauw: behoudend; geel: ethisch-irenisch; groen: katholiek; paars: vrijdenker/atheïst.

Het ging allereerst over de vraag naar de waarheid, met in het verlengde daarvan die naar de grenzen aan het vrije onderzoek, specifiek het onderzoek van de bijbel met de middelen van de historisch-literaire bijbelkritiek. Andere aspecten van de discussie zijn de waardering voot Duitse voortrekkers als David Friedrich Strauss; de (on)mogelijkheid van wonderen; de positie van voorgangers met verlichte ideeën binnen hun kerk; de cultus van het genie; visies op het katholicisme bij de (moderne) protestanten, en de visie van katholieke auteurs op het protestantse

modernisme. Impliciet in de grote aantallen brochures is er de wens tot brede verbreiding van het 'moderne' evangelie.

Doel van dit eerste deel is in beknopt bestek, en zo veel mogelijk langs comparatieve lijnen, de historische, theologische en politieke achtergrond voor deze thema's te schetsen voor zowel de protestanten als de katholieken, nationaal en waar relevant ook internationaal. De schets beperkt zich tot die aspecten waar in de Leidse Lijst aan wordt gerefereerd; dat betekent bijvoorbeeld dat de rol van Zuid-Nederlandse auteurs in zowel de liberale als de katholieke pers hier niet wordt belicht, omdat die eenvoudigweg in de brochures niet ter sprake komt.

Na het overzicht van de algemene aspecten van het debat volgen de andere hoofdstukken in Deel 1 een ruwweg chronologische lijn in drie perioden. Hoofdstuk 2 behandelt de eerste manifestaties van de protestantse moderne theologie in Nederland tussen 1840 en 1850; hoofdstuk 3 bestrijkt de periode van 1851 tot 1860, een periode die onder andere de verschijning zag in 1857 van Busken Huets *Brieven over den Bijbel*, de roman die het begin betekende van de brede verspreiding van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland; hoofdstuk 4 ten slotte loopt van 1861 tot 1870, en bestrijkt zo de bloeitijd van de eerste golf van de moderne theologie.

2. Een vroege stem: J.A. Bakker

Een goede ingang tot de contemporaine discussie over de rol van de wijsbegeerte in de relatie tussen 'geloven' en 'weten', tussen religie en wetenschap, is een brochure uit 1847 van de conservatief-liberale amateurfilosoof J. A. Bakker.¹ Hoewel geen zwaargewicht onder de auteurs van die tijd is Bakker toch interessant omdat zijn positie overal tussenin zit: hij verwelkomde de nieuwe ontwikkelingen in de natuurwetenschappen, maar stelde ook dat die niet vanuit een theologisch perspectief konden worden bestudeerd. Toch wenste hij niet met het positivisme te worden geassocieerd.² In *Is de wijsbegeerte teregtgewezen door het geschrift van Dr. J. I. Doedes?*,³ reageerde Bakker op een brochure van de apologetische theoloog

¹ Job Augustus Bakker, 1796-1876. Bakker was ook bekend als schilder en letterkundige; hij werkte lang mee aan de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Tijdspiegel*. Van zijn hand bijvoorbeeld *Verhandeling over de Duitsche wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren*, Utrecht 1835; *Wijsgeerige verhandelingen over de bovennatuur-, zedekunde en rede-godsdienst*, Rotterdam 1837. Bakker schreef in *Vaderlandsche Letteroefeningen* recensies van Opzoomers oratie, en besprak reacties daarop van de classicist A. Hirschig en de Leidse notaris H. Obreen. Voor Bakker zie Kaat Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam 2005, 72-75.

² Meer over Bakker en het positivisme in par. 3 hieronder.

³ LL1847-10. De volledige titel omvat ook de hele titel van Doedes' brochure.

Doedes⁴ waarin deze het recht van het christendom verdedigde tegenover kritisch-wijsgerige analyse door te stellen dat de waarheid van het christendom, en de geloofwaardigheid van de evangeliën, al afdoende waren bewezen. Bakker verdedigde op zijn beurt de wijsbegeerte. Zijn vergezicht is meeslepend:

Het menschdom ontwikkelt zich op eene andere wijze voor hun oog [dwz, dat van de filosofen], en hetgeen vroeger duisternis was, is voor een groot gedeelte opgehelderd; zij zien de nog hangende nevels langzamerhand verdwijnen, en de bestemming van den mensch op aarde is hun geen raadsel meer; geene angstige vreeze bekruipt hen, geen nederige hoogmoed blaast hen op, of drukt hen ter neder, zij ademen ruimer in de vrije lucht van eenen dampkring, die van alle besmetting van vooroordeelen en bekrompen inzichten gezuiverd is, en zij verheugen zich in het aanschouwen van het onmetelijk heelal, dat de oneindigheid van deszelfs Oorsprong verkondigt. Waarheid en deugd is hunne leus, daarom is de vrijheid de gids van hunne gevoelens en handelingen.⁵

Nevelen en vooroordelen verdwijnen; sleutelwoorden in dit wijde perspectief zijn vrijheid, deugd en waarheid. Bakkers geschrift, met veel verwijzingen naar de internationale ontwikkelingen en stromingen, weerspiegelt de sterk wetenschappelijk-filosofische inhoud van de discussies in de periode 1840-1850, en biedt een blik op de toestand der geesten en de stand van wetenschap en theologie in Nederland rond 1840.

Bakker opent met een citaat uit de brochure *Tegenwoordige staat der Nederlandsche godgeleerdheid, vergeleken met de Duitsche: tevens eene opheldering, gerigt aan een der uitgevers van "Waarheid in liefde"* van de Heidelbergse theoloog K. Ullmann:⁶

Het is waar wat de beroemde Godgeleerde ULLMANN aangaande de Nederlandsche in tegenstelling van de Duitsche theologie in 1844 opmerkte, «dat zij slechts van verre alleen geschiedkundig de magt der geesten kende, die zich tegen het Christelijke en Godsdienstige verzette, dat het zuivere en doorzettende rationalisme, nooit zoo tot haar doordrong, dat zij niets wist van de speculative Godgeleerdheid, van het absolute begrip, van de pantheïstische leeringen.»⁷

⁴ J.I. Doedes, 1817-1897. De betreffende brochure: *Het regt des christendoms tegenover de wijsbegeerte gehandhaafd en de onbevoegdheid der wijsbegeerte, om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der evangelische geschiedenis en over de waarheid der christelijke leer, bewezen* (LL1847-07).

⁵ *Is de wijsbegeerte...*, 52.

⁶ LL1844-01. Meer over Ullmann (1796-1865, ook vaak met initiaal C.) hieronder.

⁷ *Is de wijsbegeerte...*, 5.

De revolutie kwam inderdaad uit Duitsland; bij Bakker vinden we de namen van filosofen en theologen als G.W.F. Hegel (1770-1831), D.F. Strauss (1808-1874) en F.C. Baur (1792-1860). Zij waren bijna letterlijk hemelbestormers en gaven nieuwe antwoorden op de oude vragen: Wat weten wij over God, en wat kunnen we weten? Hoe weten wij dat God bestaat, d.i., hoe openbaart God zich? Is God *in* of *boven* de wereld? Kan een rationele instelling samengaan met geloof in de openbaring van God via de bijbel?

3. De Verlichting⁸

Nieuwe antwoorden op deze vragen konden opkomen dankzij het proces van de Verlichting, dat strikt gesproken al in de zeventiende eeuw in de Noord-Nederlandse Republiek met de cartesische theologen en spinozisten was begonnen en zich gaandeweg over West-Europa verbreidde. De moderne protestant Herderscheê beschrijft de “geestelijke dampkring van verlichting en vrijzinnigheid”⁹ die zich sinds het eind van de achttiende eeuw in kerk en maatschappij manifesteerde — alle onderwerpen die in de Leidse Lijst aan de orde komen waren toen al zichtbaar, als bijvoorbeeld de scheiding tussen kerk en staat, de verhouding tussen religie en moraal, de grenzen aan de verdraagzaamheid.¹⁰ Deze dampkring omvatte zowel protestanten als katholieken, waarbij de protestantse denkers het initiatief namen.

Kant (1724-1804) en Voltaire (1694-1778) zijn in deze ontwikkelingen cruciaal geweest; zij zijn in de Leidse Lijst vertegenwoordigd met respectievelijk 21 en 11 referenties. In zijn verwijzingen naar het verlichte denken noemt Bakker Kant waarderend als een van de verdedigers van het onbevooroordeeld gebruik van de gezonde (zuivere) rede die uit theologische hoek veel “tegenspraak en onaangenameheden” hadden te verduren.¹¹

⁸ De paragraaf over de Verlichting is naast de achtergrondliteratuur gebaseerd op Ernestine van der Wall, 'De Verlichting: christelijk of anti-christelijk? Enkele twintigste-eeuwse visies', in: Jack de Mooij en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het Christendom 1901-2001*, (Heerenveen 2001), 67-91; idem, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict?' Inleiding op het themanummer van *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 5-17; idem, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 17-35; idem, 'Religie en Verlichting – een veelzijdige verstandhouding', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland, 1650-1850*. Nijmegen 2007, 13-35; Ulrich L. Lehner, 'Introduction: The many faces of the Catholic Enlightenment', in: Ulrich L. Lehner & Michael Printy (eds.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Brill's Companions to the Christian tradition, vol. 20, Leiden 2010, 1-61; geraadpleegd online via Google Books; idem, *Catholic Enlightenment*, Oxford, 2016.

⁹ Herderscheê, 77.

¹⁰ Zo blijkt ook uit Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Zeven Provinciënreeks 19, Hilversum 2000.

¹¹ Bakker was zelf een Kantiaans idealist, getuige zinnen als: "... dat de Wijsbegeerte, die specifiek

Veelkoppig fenomeen

‘De’ Verlichting is zowel een tijdperk als een concept. Voor zowel protestanten als katholieken was dit een pluriform proces met een grote spreiding in plaats en tijd, en in verschillende gradaties van hevigheid: van radicale revolutie in Frankrijk¹² tot een meer gematigd discours in Nederland. De vele verschillende etiketten die men in de literatuur hanteert vormen hier een weerslag van: naast alle nationale verlichtingen lezen we over de katholieke versus de protestantse, de gematigde, de radicale, de conservatieve, en last but not least de christelijke tegenover de radicale Verlichting.¹³

De debatten (*Kulturkämpfe*) woedden op meerdere plaatsen in Europa, en waren overal ‘totaalconflicten’:¹⁴ het ging om elementaire kwesties van de persoonlijke levensstijl, zodat deze discussies alle maatschappelijke groepen en lagen omvatten. In zijn algemeenheid kan men stellen dat de Verlichting bij de intellectuele en economische elite begon, maar opmerkelijk genoeg waren in het achttiende-eeuwse Nederland spinozisten te vinden juist onder (vaak autodidacte) ambachtslieden.¹⁵ Hiermee enigszins in tegenspraak lijkt het feit dat met de Verlichting een negatieve sociale kwalificatie aan het belijden van godsdienst werd gehangen; religie was iets voor “het gemene volk”.¹⁶ Het ging allen om de secularisering van de maatschappij, waar men echter verschillende dingen onder verstond — van gelijkberechtiging van alle gezindten, tot de algehele ‘onttovering’ middels een volstrekte *laïcité*, zoals die in Frankrijk met de revolutie van 1789 was begonnen en in 1905 zijn beslag kreeg met de *Loi de séparation des Églises et de l-État*. Deze bracht een vergaand verbod op alle uitingen van religieuze overtuiging en bemoeienis van de Katholieke Kerk in door de overheid gereguleerde zaken.

Inhoudelijk ging de discussie over de plaats en de betekenis van religie in en voor staat en maatschappij. De protestanten liepen hierbij voorop, maar ook on-

Christelijke leerstukken beschouwende, daarin meestal slechts vormen ontdekt, waarin de eeuwige rede-waarheden verborgen liggen, en die zij daarom van het hulsel waarin zij door de tijdelijke en plaatselijke denkbeelden gekleed zijn, wil ontdoen”. *Is de wijsbegeerte...*, 44.

¹² Natuurlijk is verlichting niet per definitie revolutie, maar vele conservatieven associeerden de Verlichting met de Franse Revolutie; Bakker spreekt van Frans “ongeloof en onzedelijkheid” in de achttiende eeuw (*Is de wijsbegeerte...*, 51).

¹³ Cf. bijvoorbeeld de titel van Van der Wall en Wessels' *Een veelzijdige verstandhouding*. Voor een helder overzicht van alle onderscheiden Verlichtingen, periodisering, modes en stromingen in de historiografie er van, en uitgebreide literatuuropgaven (een *mer à boire*) zie Van der Wall, *Religie en Verlichting*, en idem, 'De Verlichting'.

¹⁴ Voor zeer grondige en veelomvattende analyses van de verschillende *Kulturkämpfe* en het frequente antikatholicisme, zie o.a. M. Borutta, *Antikatholizismus: Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*, Göttingen 2010, en Michael Gross, *The War against Catholicism*, Ann Arbor 2005.

¹⁵ Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, 393.

¹⁶ Van der Wall, 'Religiekritiek', 33.

der katholieken vonden verlichte denkbeelden ingang. De vooruitstrevenden ('liberalen') wilden differentiëring van politiek en religie, privatisering van de godsdienst, ondergeschiktheid van de kerk aan de staat, secularisering van openbare instituten zoals scholen, bevrijding van de burgers van kerkelijke dwang, en een eind aan discriminatie van minderheden. Radicalen, socialisten, anarchisten, vrijdenkers en positivisten wilden nog meer: volledige scheiding van kerk en staat, geloven op gezag vervangen door vrij onderzoek.

*De invloed van de natuurwetenschappen*¹⁷

Dit vrije onderzoek diende volgens een 'wetenschappelijke' (empirische) methode te worden verricht. Bakker verwachtte er veel van: "De vordering der empirische wetenschappen, kan door nieuwere waarnemingen, ons nog onbekende wetten der natuur leeren kennen".¹⁸ Met de 'empirische wetenschappen' bedoelt Bakker de natuur- en scheikunde, geologie, biologie en antropologie. De ontwikkeling in de negentiende eeuw van de natuurwetenschappen ging snel: Darwins *The Origin of Species* (1859) werd vrijwel meteen in het Nederlands vertaald.¹⁹ Deze ontwikkeling droeg ook bij aan het ondermijnen van de geloofwaardigheid van veel bijbelse verhalen en het gezag van de kerkleer. De aarde bleek aanmerkelijk ouder dan 6000 jaar; kritiek op andere religies en culturen betekende onherroepelijk dat dezelfde kritiek voor het christendom kon gelden. Was het christendom één godsdienst uit vele? Kon men nog wel één, op een bovennatuurlijke openbaring gebaseerde, ware religie aannemen?

Optimisme

Bakker ziet een grootse toekomst voor de mensheid.

De kennis der natuur is een oneindig veld, waarvan slechts nog een klein gedeelte nagespeurd is, maar naarmate de kennis des menschdoms hierop toeneemt, ziet men hoe langer hoe meer het natuurlijk en onverbreekbaar verband van oorzaken en gewrochten in, en wordt meer in de overtuiging versterkt, dat alles aan vaste wetten is onderworpen, zoo dat de vordering in natuurkennis gelijken tred met de verdwijning van het wondergeloof heeft gehouden [...]. In de toekomst zal dit geloof wel geheel en al verdwijnen, als beschaving en wetenschap nog meer algemeen worden.²⁰

¹⁷ Zie over de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen bijvoorbeeld Barbara Allart, *De wetenschap heeft 't uitgemaakt. Wetenschapsbeelden in Nederlandse publiektijdschriften, 1840-1900*, dissertatie Utrecht, Enschede 2003; H. Krop, 'Natuurwetenschap en theologie'.

¹⁸ *Is de wijsbegeerte...*, 32

¹⁹ Zeven referenties naar hem in de Leidse Lijst.

²⁰ *Is de wijsbegeerte...*, 32-33.

De verlichten hadden een in principe optimistisch mensbeeld: de mens was van nature goed, en kon zich via de rede optimaal ontwikkelen. Dit is de grondslag van het verlichte 'opvoedingsideaal', gereflecteerd in het overal, zeker ook in de Leidse Lijst, zichtbare streven naar volkswontwikkeling en verbetering van onderwijs. Toch had het idee van 'opvoedbaarheid' (*perfectibility*) haar grenzen, zoals Kant al had aangegeven.

Naast de mens was de natuur een bron van zowel optimisme als pessimisme: enerzijds benadrukte de 'fysicotheologie' dat de hele natuur een perfect ontwerp was, en zo het bestaan van een goddelijke maker bewees,²¹ maar zag men zich anderzijds geconfronteerd met natuurrampen als aardbevingen en uitbraken van besmettelijke ziekten.²² Van blind vooruitgangsgeloof was zeker geen sprake.²³

*Het positivisme*²⁴

Zoals we bij Bakker al lazen bood het door de empirische wetenschappen geopende venster een breed uitzicht. Diens brochure bevat vele belangrijke elementen voor de wijsgerige en theologische discussie van de vroege tijd. Wat daar nog niet aan de orde komt, maar kort daarna een belangrijk onderwerp in Bakkers publicaties zou worden, was de nieuwe leer van de filosoof Auguste Comte (1798-1857): het positivisme.

In 1846 publiceerden drie anonieme auteurs²⁵ *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte. Uitgave door eenige voorstanders der stellige wijsbegeerte*.²⁶ Dit was een vertaling van de eerste twee hoofdstukken van Comtes *Cours de philosophie positive* uit 1830, en presenteerde een programmaverklaring van het positivisme. Het

²¹ De fysicotheologie, in het Nederlands ook 'godgeleerde' of 'godleerende' natuurkunde genoemd, was een onderdeel van de natuurlijke theologie (zie hieronder). Zij steunde grotendeels op de empirische natuurwetenschappen en het newtoniaanse wereldbeeld; in Duitsland was met name de gedachte van de doelmatigheid van de schepping prominent, onder invloed van Leibniz (1646-1716).

²² In Nederland bijvoorbeeld de cholera-epidemieën in 1848-49 en 1866-67; zie hiervoor Buitenwerf, *God van vooruitgang*.

²³ Van der Wall, 'Religie en Verlichting', 32.

²⁴ Deze paragraaf gebaseerd op Kaat Wils, "'Gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijsche mode'. Auguste Comte in Nederland (1845-1880)", in: BMGN (Low Countries Historical Review), 112 (1997), afl. 1, 19-48; idem, *Omweg*; idem, 'A war on metaphysics. Positivism and the radicalization of Dutch modernism', in: Kenis en Van der Wall (eds.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 115-129; voor de discussie in De Gids zie Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de 19e eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam 1997, 465, 467-68.

²⁵ De legerofficieren M.D. van Limburg Stirum, H. Kretzer en J.A.D.W. van Hasselt, allen geestverwanten van Comte.

²⁶ LL1846-03. In Picarta staat bij dit werk J. l'Ange Huet (een neef van Conrad Busken Huet) als 'medewerker' vermeld -- die was in 1846 zes jaar oud, dus dat lijkt onwaarschijnlijk. L'Ange Huet promoveerde in 1865 wel op een dissertatie over het positivisme, waarover hieronder meer.

boekje bevat een persoonlijke opdracht van John Stuart Mill, de voorman van de inductieve bewijslogica.²⁷

In de eerste tien pagina's komen de hoofdzaken aan de orde. De 'stellige wijsbegeerte' wordt op p. vi geïntroduceerd als een "nieuwe wetenschap, «leer der maatschappijen» geheeten". Comte formuleert zijn hoofdwet van de ontwikkeling der menselijke geest, overeenkomstig een indeling van de geschiedenis in drie tijdvakken:

.... ieder onzer hoofdbegrippen, ieder tak onzer kennis, achtereenvolgens, [doorloopt] drie onderscheidene theoretische toestanden: den theologischen of fictieven; den metaphysischen of abstracten; den wetenschappelijken of stelligen toestand [...] wier kenmerkende eigenschappen wezentlijk verschillen en zelfs volstrekt tegenovergesteld zijn: eerst de theologische wijze, vervolgens de metaphysische, en eindelijk de stellige wijze. Van dáár drie onderling elkander uitsluitende soorten van wijsbegeerte, of van algemeene stelsels van begrippen, nopens den samenhang aller verschijnselen: de eerste is noodwendig het punt van aanvang des menschelijken verstands; de derde deszelfs blijvende eindtoestand: de tweede maakt den overgang uit van de eerste tot de derde.²⁸

Duidelijk wordt Comtes fascinatie met de (natuur)wetenschappelijke methode. Het 'positieve denken' is denken volgens de empirische methode, waar slechts causaliteit en wetmatigheid worden erkend:

Sints Baco erkent ieder die gezond verstand heeft, dat er geene andere, wezentlijke kennis is, dan die welke op waargenomene daadzaken berust.²⁹

Het woord 'positief' heeft bij Comte de betekenis van het louter *vaststellen* van wetten en relaties (in de begintijd, tot ca. 1848, wordt dan ook de term 'stellige wijsbegeerte' gebruikt), zonder naar onderliggende oorzaken te zoeken; dat laatste is speculeren, voorbehouden aan de lagere stadia van theologie en metafysica.

Voor Comte was de *methode* altijd van cruciaal belang. De filosofie moest worden omgevormd tot een positieve leer die de verschillende wetenschappen moest coördineren en integreren, via de analyse van het wetenschappelijk kenproces. Deze analyse moest zich beperken tot de *manier waarop* verschillende wetenschappen over de werkelijkheid spreken — ook hier ging het dus weer over de methode in plaats van inhoudelijke uitspraken.

²⁷ Filosoof en econoom, 1806-1873. Zijn *A System of Logic* was in 1843 verschenen.

²⁸ *Algemeene grondslagen*, 3.

²⁹ *Algemeene grondslagen*, 7.

Comte wilde, tegen het verlichte gelijkheidsdenken in, een hiërarchisch gestructureerde samenleving. Ook uit de analyse van de wetenschappen vloeide een hiërarchie voort. Hoe hoger een wetenschap stond in de hiërarchie, hoe complexer de bestudeerde fenomenen, en hoe meer verschillende methoden voor die bestudering nodig waren. De ereplaats ging hier naar de sociologie ('leer der maatschappijen'). In Comtes visie worden maatschappijen in een bepaald stadium van ontwikkeling zo complex dat sociale fenomenen niet langer een product van biologische en psychologische factoren zijn; hier verschijnt dan de sociologie, de 'maatschappelijke natuurkunde', als autonome wetenschap. Ook de geschiedbeoefening moest positivistisch worden benaderd: die moest zich beperken tot feiten en argumenten. De historicus Fruin was de vertegenwoordiger bij uitstek van dit 'historisch positivisme'.³⁰ Het zal niet verbazen dat omgekeerd Comte juist zeer kritisch tegenover de psychologie stond: introspectie is methodologisch onmogelijk. Voor hem was de psychologie niet meer dan een tak van de fysiologie.

Comtes ambitie was het creëren van een maatschappijmodel waarin de sociale en morele idealen van de Franse revolutie zouden worden verwezenlijkt.³¹ Voor Comte was moreel gezag de spil van zijn maatschappijvisie, maar dit gezag moest wel wetenschappelijk onderbouwd zijn. In de negentiende eeuw kon 'moraal' seculier worden benaderd als een menselijke, specifiek sociale kwestie.³² Comtes positivisme had ten tijde van zijn overlijden een heuse religieuze tak ontwikkeld, een godsdienst waarin het woord 'God' was vervangen door 'menschheid', maar die wel allerlei vertaalde katholieke elementen bevatte, tot sacramenten en priesters toe. Wat de positivistische godsdienst wel moest reflecteren was de 'relativiteit' van wetenschappelijke kennis, in de Comtiaanse zin van onderlinge verbondenheid — in het citaat hierboven de "zamenhang aller verschijnselen" genoemd.

Deze vrij uitvoerige schets van het positivisme toont de grote veelzijdigheid van Comtes filosofisch stelsel. Er is zowel politiek-sociaal als filosofisch positivisme: enerzijds een complete maatschappijvisie met de mens in het centrum als een historisch en politiek wezen, en anderzijds de beperktere positieve filosofie met als doel een 'taxonomie' der wetenschappen.

Deze vele verschillende aspecten zijn er mede debet aan dat personen van allerlei signatuur, onder wie veel modernen en vrijdenkers, soms misplaatst en soms terecht 'positivisten' werden genoemd, meestal in ongunstige zin.³³ Modern

³⁰ Aerts, *Letterheren*, 259. Veel meer over Fruin in hoofdstuk 6.

³¹ Wils, *Omweg*, 18.

³² Wils, 'War on metaphysics', 120.

³³ Wils ('Comte in Nederland', 24) heeft het zelfs over "inherente dubbelzinnigheid": Comte leunde bijvoorbeeld ook op conservatieve katholieke denkers als De Maistre, en bewonderde de Katholieke Kerk van de middeleeuwen als de perfecte belichaming van het monotheïsme (dat hij niet afwees).

voorman C.W. Opzoomer (1821-1892) was bijvoorbeeld een van hen. Hier moet worden opgemerkt dat er een verschuiving optrad in de opvatting van de term 'positivisme'.³⁴ Rond 1850 refereerde de term nog uitsluitend aan Comtes complete stelsel (door Wils 'integraal positivisme' genoemd), maar rond 1870 was er een begripsversmalling naar 'empiristische logica' waarmee Opzoomers filosofische positie wel positivistisch genoemd kon worden. Deze verschuiving zien we ook in het toonaangevende liberale maandblad *De Gids* weerspiegeld; Aerts vraagt zich af of het "sobere en zelfverzekerde" positivisme van *De Gids* niet beter 'empirisme' kon heten.³⁵

Het positivisme heeft in Nederland lang niet zo'n hoge vlucht genomen als het in Frankrijk en Engeland deed.³⁶ In zijn brochure *Historie of roman?* over de moderne katholiek Renan refereerde de apologet J.J. van Oosterzee (1817-1882) aan Comte, maar wist duidelijk zelf niet veel van het positivisme. De relatieve obscuriteit kan een gevolg zijn van de kanalen waarlangs men deze filosofie aan de man wilde brengen: de eerste pleitbezorgers van Comte waren allen legerofficieren die zich bedienden van weinig radicale, liberale kanalen.³⁷ Na 1865 werd het filosofisch debat voor een groot deel in *De Gids* gevoerd; auteurs als Land, Spruyt en Opzoomers leerling Van der Wijck gaven de voorkeur aan lange, kritische tijdschriftartikelen (waarbij de discussies toch ook vaak in brochurevorm werden voortgezet).³⁸ Lag het wellicht ook aan de boodschappers? De Nederlandse positivisten waren niet de meest inspirerende geesten, en wie dat wel waren kozen voor een soort 'Comte-light' — alleen als ondersteuning van hun liberale overtuigingen.³⁹

Cultuurrelativisme

De open blik leidde ook tot een zeker cultuurrelativisme, en meer afstand tot de 'eigen' leefwereld. Tolerantie werd een belangrijk begrip. Dit cultuurrelativisme betekende echter niet meteen een compleet waardenrelativisme. Men was er wel

³⁴ Wils, *Omweg*, 92.

³⁵ Aerts, *Letterheren*, 455. Meer over Opzoomers filosofische posities in hoofdstukken 2 en 7.

³⁶ In de Leidse Lijst heb ik in acht brochures de trefwoorden *positief/positieve*, *stellig/stellige*, en/of referenties naar Comte gevonden: 1846-03, de vertaling van Comtes *Algemeene grondslagen*; LL1847-14, Tideman, *Wijsbegeerte en godgeleerdheid in Nederland: brief aan den hoogleraar P. Hofstede de Groot*; LL1848-05, Tideman, *De stellige wijsbegeerte tegenover geloof en bespiegeling: eene wijsgeerige proeve*; LL1850-07, Opzoomer, *De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst*; LL1863-15, Van Oosterzee, *Historie of roman: het leven van Jezus door Ernest Renan voorloopig toegelicht*; LL1864-40, Van der Wijck, *Over het ontstaan en de beteekenis van wetenschap en wijsbegeerte*; LL1866-35, Jorissen, *Vlucht of volharding*; LL1866-17, Kuenen, *Het goed recht der modernen*.

³⁷ Wils, *Omweg*, 69-70.

³⁸ Aerts, *Letterheren*, 463. Hij noemt de "vaak sikkeneurige" stijl.

³⁹ Wils, 'Schitterend kleed', 33.

van overtuigd dat 'de' waarheid ergens was — die was alleen moeilijk te vinden. In *Een paar aantekeningen op mr. C. W. Opzoomer's beoordeeling eener verhandeling van prof. Scholten* kan Van Vloten er in 1846 van uitgaan dat zijn verzekering aan Opzoomer, "twee maal twee blijft onder ons dus vijf", door iedereen die zijn brochure leest meteen als volstrekt absurd wordt herkend, en dus de sarcastische lading krijgt die Van Vloten er aan geeft.⁴⁰

Katholieke Verlichting

Na het pionierswerk van protestantse denkers vonden verlichte denkbeelden ook ingang bij katholieken. Ook deze 'Katholieke Verlichting' is een pluriform concept. Lehner spreekt van de Verlichting als van een veelzijdig fenomeen onder katholieke intellectuelen in de achttiende en de vroege negentiende eeuw, en een "apologetische inspanning" ter verdediging van de katholieke dogma's tegen indifferentisme, agnosticisme en atheïsme.⁴¹ Zelfs Kant, traditioneel niet gewaardeerd door rechtzinnige protestanten en katholieken vanwege het door hem uitgedragen agnosticisme,⁴² werd in dit opzicht een goede bondgenoot in deze strijd: zijn streven de mogelijke reikwijdte van het menselijk kenvermogen te beperken paste bij het katholieke idee dat onbegrensde rede leidde tot anarchie.⁴³ Een geheel ander geluid vinden we bij de vroege positivist Kretzer, die in 1847 het positivisme juist wel te verenigen vond met het katholieke geloof.⁴⁴

Enerzijds was men geïnspireerd door de zestiende-eeuwse contrareformatie of katholieke reformatie, d.i., door de aanbevelingen van het Concilie van Trente (1545-1563), anderzijds door het moderne protestantse denken — bijvoorbeeld de empirische filosofie van Locke en het wereldbeeld van Newton.⁴⁵ Ook de verlichte katholieken streefden, net als de protestantse denkers, naar een verzoening tussen het katholieke geloof en rationaliteit, en in het verlengde daarvan naar vernieuwing en hervorming van de hele maatschappij. Naast de meer rationalistische en utilitaire visie op theologie en de algemene wens tot hervorming had men met de protestantse denkers ook het optimistisch mensbeeld gemeen.

⁴⁰ LL1846-04, 22. Zie voor Van Vloten vooral hoofdstuk 3.

⁴¹ Lehner, *Companion*, 62.

⁴² Achter deze enkele frase gaat een brede discussie schuil; zie bijvoorbeeld de paragraaf 'Le kantisme interdit' in Pierre Colin, *L'Audace et le soupçon. La crise du modernisme dans le catholicisme français 1893-1914*, Parijs 1997, 199-238.

⁴³ Lehner, *Companion*, 13.

⁴⁴ Wils, *Omweg*, 66. Kretzer was een van de anonieme vertalers van de *Algemeene grondslagen*, zie hierboven.

⁴⁵ Lehner, *Companion*. Opzoomer noemt Newton in *Het karakter der wetenschap* (LL1853-38).

Waren er ook verschillen tussen de protestantse verlichte ideeën en de katholieke?⁴⁶ Lehner noemt als specifiek voor de katholieke verlichtingscultuur ten eerste de populaire jansenistische traditie van individuele vroomheid, een opvallende parallel met het protestantse piëtisme.⁴⁷ Ten tweede is er de wens tot realisering van de besluiten van het concilie van Trente. Ten derde zijn er de theologische doctrines aangaande de grenzen van de rede en de vrije wil.⁴⁸ Echter, ondanks enige ontvankelijkheid voor verlichte ideeën bleef de katholieke ecclesiologie dezelfde: het principe van het absolute gezag van de hiërarchie werd niet losgelaten. Er was met name bij de jansenisten wel verzet tegen al te starre machtsuitoefening; men concentreerde zich liever op praktisch christendom dan op dogmatische kwesties.

Interessant genoeg wordt als een van de kenmerken van de katholieke verlichtingscultuur ook genoemd de kritiek op de wetenschapsbeoefening en het onderwijs van de jezuïeten. De Leidse Lijst bevat twaalf brochures waarin meer of minder impliciet aan de jezuïetenorde wordt gerefereerd — twee daarvan door jezuïeten geschreven.⁴⁹ Voor vele niet-katholieken waren de jezuïeten de belichaming van het rond 1820 opgekomen hiërarchisch-centralistische, zeer anti-verlichte ultramontanisme;⁵⁰ voor evenzovelen stond het heleatholicisme gelijk aan het ultramontanisme. Zowel moderne als behoudende protestanten schetsen een onverminderd negatief beeld van de orde, in vaak traditionele termen. De moderne theoloog J. P. Heukelom (1811-1895) bijvoorbeeld neemt in 1853, ondanks een in het algemeen verzoenende toon, onverfroren het standaard-

⁴⁶ Deze alinea gebaseerd op Lehner, *Companion*, 7,11, 23; Lehner, *Catholic Enlightenment*, 211. Zie over het katholieke mensbeeld ook Jan Wim Buisman, "'Onbekwaam tot enig goed?'. Over de mensbeschouwing van de protestantse Verlichting'. *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 119-127, 124-126. "Want juist daar waar de Verlichting een huwelijk probeerde aan te gaan met het christendom, werd ook de traditionele tegenstelling tussen protestant en katholiek minder scherp," 125. Buisman wijst ook op de radicale Verlichting als gemeenschappelijke vijand van protestant en katholiek.

⁴⁷ Lehner, *Companion*, 7. Juist voor Nederland is dit een interessant punt, aangezien hier het jansenisme door zijn tegenstanders als ongeveer synoniem werd gezien met de in 1725 uit een breuk met Rome ontstane oud-katholieke kerk, die in dit boek verder buiten beschouwing blijft. De uitspraken van Lehner moeten wellicht worden gezien tegen de achtergrond van zijn wens de angel uit de katholieke verlichting te halen door te benadrukken dat haar voormannen weinig anders deden dan de besluiten van 'Trente' uitvoeren.

⁴⁸ Besproken in bijvoorbeeld de brochure van de tot hetatholicisme bekeerde jood S.P. Lipman (1802-1871), *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming, in brieven / door eenen Roomsche-Katholijken leek naar aanleiding van de geschriften van Dr. Capadose, A. Frentrop, Prof. J.C.H. Muré en Dr. J.C. Zaalberg* (LL1856-11); meer over Lipmans brochure in hoofdstuk 8.

⁴⁹ A. Frentrop (1802-1865) en F. Heynen (1828-1892), resp. LL1855-09 en LL1869-28.

⁵⁰ Voor het ultramontanisme zie ook hoofdstuk 2. De in 1767 verboden jezuïetenorde was in 1814 heropgericht.

beeld over van jezuïeten als gebruik makend van “kerkerholen, moordschavotten, marteltuigen, inquisitie” (*Strijdt den goeden strijd!: een woord aan Protestanten en Katholieken, in deze ernstige dagen*, LL1853-17, 5).⁵¹ Vijftien jaar later is Opzoomer in *De vrije volksschool* (LL1868-32) even afkeurend.

Ook onder de katholieken was er dus kritiek op de orde, al bevat de Leidse Lijst daarvan geen voorbeelden; dit soort geluiden gingen in de eerste decennia van de negentiende eeuw ten onder in het geweld van het conservatieve ultramontanisme. Toch kan niet in het algemeen worden gesteld dat anti-jezuïtisme een essentieel kenmerk is van de katholieke Verlichting: ook onder de jezuïeten waren verlichte geesten.⁵²

Popularisering en communicatie

De verbeteringen in het onderwijs maakten een zekere popularisering van wetenschap en theologie noodzakelijk – de verlichte denkbeelden moesten toegankelijk worden gemaakt voor een breder publiek. In de communicatie zorgden nieuwe media als tijdschriften en kranten voor een snelle en brede verspreiding van het verlichte gedachtegoed, vaak in de vorm van polemieken (zie de Leidse Lijst), en ondersteund door de juiste retoriek: een vorm als bijvoorbeeld de satire werd veel gebruikt om aan een breed publiek van zowel toonaangevende denkers als leken te appelleren.⁵³

Bij de katholieken is het idee van popularisering veel minder te vinden. Katholieke hervormers publiceerden met name in de tweede helft van de achttiende eeuw tijdschriften in de landstaal (in Frankrijk bijvoorbeeld *Nouvelles Ecclesiastiques*, 1728-1803) om nieuwe ideeën te verspreiden, maar toch raakte “de massa niet in vuur en vlam”;⁵⁴ de katholieke Verlichting had een relatief smalle basis in bisschoppen, kardinalen, de hoogopgeleide clerus en een paar leken. De visie van de katholieke bekeerling S.P. Lipman op popularisering, lekenparticipatie, en het schrijven voor het ‘grote publiek’ is duidelijk: dat is allemaal levensgevaarlijk.⁵⁵

⁵¹ Voor Heukelom zie ook hoofdstuk 6. Over hem: C. Houtman, 'Johannes Philippus Heukelom (1811-1895). Luthers godsdienstonderwijzer en een bevlogen exponent van de moderne theologie', in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*. nr. 45, 2018, 2-30.

⁵² Lehner, *Companion*, 7, 31-32.

⁵³ Van der Wall, 'Religie en Verlichting', 27. Satire is uiteraard van alle tijden; Bosboom-Toussaint wordt door Busken Huet verweten er geen talent voor te hebben (LL1862-01); Opzoomer weigert satire te leveren (LL1864-36). Zie verder hoofdstuk 6.

⁵⁴ Lehner, *Companion*, 43.

⁵⁵ Meer over hem in hoofdstuk 8.

4. Verlichte religie en theologie

Religiekritiek is een cruciaal aspect van de Verlichting — in elke studie van de Verlichting moet religiositeit in aanmerking worden genomen.⁵⁶ De verlichte blik leidde tot een meer rationalistische en utilistische visie op theologie: moest het geloof niet 'bruikbaar' zijn voor ook de eenvoudigen?

In de verlichte religiekritiek is 'religie' altijd het christendom. De nieuwe theologische ideeën bereikten zowel protestanten als katholieken, maar manifesteerden zich in deze denominaties op verschillende momenten en in verschillende aspecten. Beide richtingen hebben veel aspecten gemeenschappelijk, die eigenlijk allemaal kunnen worden verbonden met Kants credo: *sapere aude*, "durf te denken" en in het verlengde daarvan: "denk voor jezelf!". Voor zowel protestanten als katholieken geldt hetzelfde uitgangspunt voor een nieuwe theologie: vrijheid van wetenschappelijk onderzoek, die zich ook tot de godsdienst moet uitstrekken.

Een titel in de Leidse Lijst als die van J.P. de Keyser (1818-1878), *De kerk leidt vrouw tot humaniteit*,⁵⁷ wijst ook op een afkeer van leerstelligheid en een wens tot een algemeen-menselijk, natuurlijk geloof. Dit was de godsdienst die de mens aan het begin van de Schepping was gegeven — een universeel, voor iedereen begrijpelijk geloof. Deze natuurlijke religie, ook deïsme of naturalisme genoemd, liet de christelijke openbaring eigenlijk geheel buiten beschouwing. Het deïsme bekritiseerde de echtheid van de bijbelse wonderen, en was sterk antiklerikaal: de geestelijkheid hield leken voor de gek met sprookjes. Het werd in brede kringen populair en, niet onverwachts, daarmee als een bedreiging gezien voor de gevestigde (geestelijke) orde; vele anti-deïstische publicaties zagen het licht.⁵⁸

Bij meer behoudenden viel dat slecht: in 1855 waarschuwde de jezuïet Frentrop nog voor dit 'naturalisme' als een vijand, die "met dreigende tanden het Catholicisme aangrijnst"; in 1863 publiceerde Van Oosterzee de brochure *Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden?*;⁵⁹ ook de vooraanstaande katholieke arts-historicus W.J.F. Nuyens (1823-1894) keerde zich er in 1868 krachtig tegen.

Niet alleen zocht men het antwoord op cruciale levensvragen nu vaak in de natuur, maar in het verlengde hiervan verschoof ook het accent naar meer praktische zaken als ethiek en moraal, en werd de vraag zelfs: kan men een goed mens zijn zonder religie?

⁵⁶ Van der Wall, 'Harmonie of conflict?', 5; 8.

⁵⁷ LL1865-58.

⁵⁸ Deze alinea over het naturalisme gebaseerd op Van der Wall, *Socrates*, 27-28, en Van der Wall, 'Religiekritiek', 20-21.

⁵⁹ Resp. LL1855-09 en LL1863-23; Frentrops brochure wordt uitgebreid behandeld in hoofdstuk 8.

Verlichte denkbeelden binnen de kerk: de neologen

In minstens twee brochures uit de Leidse Lijst, uit de periode rond 1855, komt de term 'neologen' voor. Dat is opmerkelijk, gezien het feit dat de opkomst van deze verlichte stroming toen al behoorlijk ver achter de auteurs lag.⁶⁰ Deze brochures stammen uit behoudende hoek, en zoals wellicht te verwachten wordt daar de term in negatieve zin gebruikt. Lipman herhaalt een traditioneel verwijt aan de neologen, namelijk dat van reductionisme:

Waar de Neölogen beeldenverklaring bezigen, geschiedt het, om de hoogste verborgenheden des Christendoms tot zoo nabij mogelijk aan gewone menselijke handelingen en begrippen te verlagen.⁶¹

Een anoniem lid van de behoudende Vereniging van Vrienden der Waarheid gebruikt de term voorspelbaar negatief als epitheton voor de modernen: "De Neologen onzer dagen pogen, met eenen voorbeeldeloozen ijver, al de hoofdwaarheden te verkrachten."⁶² Maar ook de moderne C.P Tiele (1830-1902) gebruikt het woord nog in 1861, in de voorrede bij een exegese van Lk. 15: "[Het kon] zijn nut hebben, te doen zien, dat wij, die de twijfelachtige eer genieten van onder de moderne theologen of neologen te worden gerangschikt, in de hoofdzaken, die het wezen der godsdienst betreffen, zeer weinig van onze tegenstanders verschillen".⁶³

De term 'neologie' (bijna altijd negatief geladen) raakte rond 1770 in zwang. Deze theologische beweging was in Duitsland begonnen en hing in enigszins los verband binnen het protestantisme; het was niet echt een 'school'. De neologen richtten zich op historisch-kritisch bijbelonderzoek, en waren zo voorlopers van nieuwe bijbelkritiek (zie par. 6 hieronder). De beweging was een paraplu voor verschillende opvattingen, van gematigd tot extreem. Met het optreden van de neologen was duidelijk dat het verlichte denken nu ook *binnen* de officiële kerk had postgevat.⁶⁴

Het antwoord: filosofie?

Bakkers brochure uit 1847 toont het belang dat in verlichte kringen werd gehecht aan de filosofie. Men zocht een nieuwe basis voor de zoektocht in de wijsbegeerte, die uitging van de rede en de ervaring; gezag moest komen van de rede en het

⁶⁰ Over de neologie cf. Annelies Verbeek, 'Menniste Paus'. *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (dissertatie Leiden), Hilversum 2005, 156-157, en Van der Wall, 'Religiekritiek', 24, 27-28, 31.

⁶¹ *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming*, 135n.

⁶² *De leer van Dr. J. C. Zaalberg, Pz. in lijnregte tegenspraak met de leer der Hervorming: afgeleid uit zijnen strijd met de heeren A. Frentrop en J.C.H. Muré*, 1856, 18 (niet in UBL).

⁶³ *De gelijkenis van het Vaderhuis (Lukas XV, 11-32) praktisch toegelicht* (LL1861-18).

⁶⁴ Van der Wall, 'Religie en Verlichting', 30-32. Het is zelfs zo dat in Duitsland de Verlichting zich met en door kerk en theologie voltrok (Van der Wall, 'Religiekritiek', 19).

geweten. Vrij onderzoek, vrijheid van denken, en vrijheid van publiceren waren van allesoverheersend belang.

Het is dus niet verwonderlijk dat rond 1840 vele traditionele gelovigen in Nederland en daarbuiten in de nieuwe theologie een bedreiging zagen van de gevestigde orde en het eind van alle vertrouwde zekerheden. Bakker haalt Doedes aan, die vindt dat als men christelijke leerstukken filosofisch gaat analyseren, alles “op losse schroeven” komt te staan.⁶⁵

5. De Duitse pioniers van de nieuwe theologie

In de nieuwe theologie namen, zoals gezegd, de protestanten het voortouw. Vele brochures uit de Leidse Lijst, inclusief die van Bakker, bevatten verwijzingen naar de Duitse protestantse pioniers van wat de 'moderne theologie' zou worden. De eerste aanzet werd gegeven door de befaamde theoloog F.D.E. Schleiermacher (1768-1834), die in 1798 op 30-jarige leeftijd zijn *Reden über die Religion* publiceerde, met als ondertitel *An die Gebildeten unter ihre Verächtern*.

F.D.E. Schleiermacher

Schleiermacher reageerde op de verlichte stellingname dat de rede de eerste bron en grondslag voor gezag is: hij wilde juist rede en religie verzoenen. Godsdienst hoort bij de mens, en wortelt in het persoonlijk gevoel, niet in externe dogma's en bindende leerstellingen.

Schleiermachers visie was opzienbarend en controversieel. Door het anti-rationele karakter van zijn ideeën kwam hij onder vuur van verlichten; zijn relativisering van godsdienstige leerstellingen leverde hem kritiek op van de orthodoxen. De *Reden* werden in 1800 gevolgd door de *Monologen*, waarin Schleiermacher hetzelfde idee van de individualiteit van het godsdienstig gevoel handhaafde, en in 1821 door een overzicht van zijn dogmatiek, *Der Christliche Glaube*. Het godsdienstig gevoel van volstrekt afhankelijk (*schlechthin abhängig*) te zijn van een Opperwezen kan volgens Schleiermacher wel degelijk wetenschappelijk worden onderbouwd. Hij wijst het supranaturalisme deels af: de verschijning van Jezus Christus past binnen de rede. Dat laat dus geen plaats meer voor de wonderen, maar opmerkelijk genoeg erkent Schleiermacher wel het goddelijke, bovennatuurlijke karakter van Christus zelf.

Als vehikel voor zijn nieuwe ideeën gebruikte Schleiermacher zowel de verworpenheden van het Verlichtingsdenken en de moderne wetenschap, als het *historische* christendom (de overgeleverde vormen en denkbeelden). Ook zijn kerkopvatting was nieuw: godsdienst is weliswaar strikt subjectief, maar er is natuurlijk wel overeenstemming tussen individuen. Voor Schleiermacher was de

⁶⁵ *Is de wijsbegeerte...*, 47.

godsdienstige gemeenschap dan ook niet de Kerk als hoeder van een van God ontvangen waarheid, maar een groep individuen van wie de gedeelde godsdienstige opvattingen kunnen worden beschreven. Schleiermacher, hoewel niet in eerste instantie een exegeet, was in zekere zin ook een baanbreker op het gebied van de bijbelkritiek (waarover meer hieronder): zijn vrije, historische benadering impliceerde twijfel aan de onfeilbaarheid van de bijbel.

G.W.F. Hegel

Schleiermachers invloed was divers en uitgestrekt. Ook de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel koos voor verzoening met het historisch christendom, in plaats van het abstracte idealisme dat door de meeste filosofen werd gezien als de juiste vorm van religie. De geschiedenis, aldus Hegel, is een voortgaande, zich steeds ontwikkelende openbaring van God in de mens, een voortdurende ontwikkeling van een *Weltgeist* volgens het schema these-antithese-synthese. Die ontwikkelingsgedachte is later door Baur (zie hieronder) verder opgenomen. Bakker vindt dat Hegel c.s. de wijsbegeerte van de geschiedenis tot een *a priori*-constructie hebben gemaakt: — met name Hegel, aldus Bakker, legt de feiten zo op een procrustesbed.⁶⁶

Hegels denken is immanent: God is *in* de wereld. Naast de grote plaats die hij aan het subjectieve gevoel toekende wil hij toch ook de orde en tucht van streng denken. Volgens Hegel houden filosofie (het denken, de rede) en religie (het gevoel, het gemoed — een trede lager gesitueerd dan de filosofie) zich bezig met hetzelfde: het zoeken naar de waarheid. Als we de twee via deze gelijke waarheidsopvatting kunnen verbinden is de verzoening van geloof en wetenschap een feit.

D.F. Strauss

In 46 brochures uit de Leidse Lijst komen meer of minder uitgebreide verwijzingen voor naar David Friedrich Strauss — dat is beduidend meer dan naar Schleiermacher (20) en Hegel (15). Strauss, een leerling van Hegel, kwam tot de conclusie dat de filosofie juist iets heel anders leert dan de godsdienst: er is verschil tussen religieuze en wetenschappelijke waarheid. Met de publicatie van *Das Leben Jesu* in 1835-36, in weerwil van de titel een filosofisch en abstract werk waarin hij de goddelijke natuur van Christus ontkende, doorbrak Strauss radicaal de pogingen tot verzoening van rede en gevoel die door tijdgenoten minder vriendelijk waren betiteld als 'halfheid'. Strauss wilde in zijn onderzoek de historische werkelijkheid scheiden van de voorstellingen over Jezus die in de loop der eeu-

⁶⁶ *Is de wijsbegeerte...*, 62.

wen in het christendom waren ontstaan.⁶⁷ Voor de verhalen in het Nieuwe Testament gebruikte Strauss de term 'mythe'. Met deze term veronderstelde hij geen boze opzet tot falsifiëring bij de schrijvers van de evangeliën; integendeel, hun werk getuigt van een sterk geloof. Strauss wilde het verhaal van Jezus' leven ontdoen van mythische elementen, en bood zo een hegeliaanse synthese van een bovennatuurlijke en een rationalistische verklaring van de bijbel. In de biografie van Jezus bleken bitter weinig historisch betrouwbare feiten over te blijven.

Strauss' boek veroorzaakte hevige beroering – iets waarop we in het volgende hoofdstuk terugkomen. Ullmann⁶⁸ was een van degenen die de kernvraag stelde, in een brochure *Historisch oder mythisch?* (1838): wanneer de Jezus van het Nieuwe Testament een mythisch persoon is, hoe kan men dan het ontstaan van de christelijke kerk verklaren? Daarnaast werd Strauss reductionisme verweten omdat hij Jezus 'verkleinde' tot een gewoon mens. Zijn antwoord hierop was dat Jezus paste in de menselijke cultus van het genie: hij was het ultieme 'genie' voor de godsdienst.⁶⁹

In 1841 publiceerde Strauss zijn *Christliche Glaubenslehre*, waarin hij uiteenzette dat restauratie van het historisch christendom onmogelijk is: de christelijke leer is in een voortdurend proces van ontbinding. In 1864 probeerde hij een breder publiek te bereiken met *Das Leben Jesu für das Deutsche Volk bearbeitet*. Enige lacunes betreffende het bronnenonderzoek waren nu aangevuld. Deze editie was niet zo succesvol als die van 1835 – was het publiek inmiddels gewend geraakt aan de

⁶⁷ Voor deze alinea cf. Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 17-18.

⁶⁸ Ullmann is ruim vertegenwoordigd in de Leidse Lijst, zowel met vertaalde titels als via verwijzingen. Naast de door Bakker genoemde brochure zijn er nog *Wat vooronderstelt de stichting der Christelijke kerk door een gekruiste?* (LL1840-02); *Gedachten over de Duitsch-Katholieke beweging / van C. Ullmann en A. Hauber* (LL1845-03); *Het leerstelsel der Roomsche-Katholieke Kerk: «buiten de kerk geene zaligheid», beoordeeld* (LL1853-44); *Het wezen des christendoms, of Des menschen eenheid met God, in verband beschouwd ook met de nieuwere bewegingen op het grondgebied der wijsbegeerte, en in het licht gesteld ook ten behoeve van beschaafden en geletterden, die geen theologanten zijn / door C. Ullmann ; naar den nieuwen en verm. dr. Uit het Hoogduits vrij vert., en met een voorrede en bladwijzer voorz. door S.H. Koorders* (LL1846-23). Er zijn negen verwijzingen naar Ullmann, naast Bakker bijvoorbeeld bij Van Vloten (LL1847-05); Doedes (LL1847-07); Scholten (LL1851-03); Pareau (LL1851-06); Opzoomer (LL1866-06).

⁶⁹ De 'cultus van het genie' was geïnspireerd door de Britse historicus Th. Carlyle (1795-1881); cf. een titel als Rauwenhoffs *Heroën in de geschiedenis* (LL1862-24). Voor meer over de heroëncultus zie Ernestine van der Wall, 'The Heroic Age? The self-perception of religious modernists' in: Kenis en Van der Wall (eds.), *Religious Modernism in the Low Countries* (Leuven 2013), 241-264. Nuyens maakt er korte metten mee in LL1868-38 (16). De Vrije Gemeente te Amsterdam had in haar gebouw een eigen heldengalerij op de gebrandschilderde ramen -- hier bijv. Carlyle en Willem van Oranje (zie o.a. Krijger, *Second Reformation?*, 55 en Raymond van den Boogaard, *De religieuze rebellen van de Vrije Gemeente. De vergeten oorsprong van Paradiso*, Amsterdam 2018, 68-69).

nieuwe denkbbeelden? De receptie van Renans *Vie de Jésus* een jaar eerder lijkt anders te suggereren.⁷⁰

F.C. Baur

Ullmanns vraag naar het ontstaan van de christelijke kerk werd beantwoord door F.C. Baur, hoogleraar te Tübingen en leermeester van Strauss. Baur wordt in vijf titels van de Leidse Lijst genoemd. Hij was een nieuwtestamenticus die de evangeliën zag als voortbrengsels van hun tijd en reflecties van een bepaald tijdperk in de ontwikkeling van de christelijke kerk. Baur keek niet zozeer naar de auteurs, maar naar de inhoud; uiteindelijk concludeerde hij dat de christelijke kerk een samensmelting is van de joodse en de Paulinische opvattingen over het christendom. Het vierde evangelie, dat van Johannes, is van te late datum om als historische bron voor conclusies over het vroege christendom te worden gebruikt. Baur was de grondlegger van de protestantse Tübinger Schule, centrum van een liberale theologie die steunde op consequent literair-historisch onderzoek, en van invloed was op zowel het denken van Strauss als op de ontwikkeling van het modernisme in Duitsland en daarbuiten.⁷¹

Ook de katholieken hadden hun Tübingen: in 1817 werd aan de Eberhard-Karls-Universität aldaar een faculteit voor katholieke theologie opgericht. Deze had een liberale reputatie: onder behoudende katholieken heette het dat de Antichrist 'eredoctor' was van de Tübinger Theologische faculteit. Geïnspireerd door de kerkvaders, droeg de faculteit in de negentiende eeuw in belangrijke mate bij aan de kerkelijke vernieuwing die volgde op de Verlichting, en volgde de lijn van "...scholarly rigour, ecclesial faithfulness, and critical constructive contemporaneity".⁷²

Richard Rothe

In een brochure uit 1842 noemt Johannes van Vloten een bezoek aan Heidelberg, waar hij een preek van Richard Rothe heeft bijgewoond.⁷³ Rothe (1799-1867), met zeven referenties relatief vaak genoemd in de brochures, droeg ook bij aan de brede verspreiding van het moderne gedachtegoed in Duitsland. Hij zou een van de leiders worden van de in 1863 opgerichte *Deutscher Protestantenverein*, die tot

⁷⁰ Meer over Renan in par. 6 hieronder.

⁷¹ Zie voor een goed overzicht ook Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 19.

⁷² Zie Walter Kasper, *The Catholic Church, Nature, Reality and Mission*, Bloomsbury 2015, 6. Gezien online op amazon.com, mei 2018. Cf. ook Lehner, *Catholic Enlightenment*, 217.

⁷³ LL1842-02. Ook La Saussaye bezocht Rothe, aldus Paul Gerretsen, in *Vrijzinnig noch rechtzinnig. Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethisch beginsel*. Dissertatie Leiden, Gorinchem 2014, 132n; Gerretsen vermeldt geen jaartal, maar dit was waarschijnlijk 1867.

doel had de “evangelische kerk in de moderne geest van de protestantse waarheid en vrijheid te hervormen”.⁷⁴ Rothe legde de nadruk op ethisch juist handelen, en was ook voorstander van historisch-literaire bijbelkritiek en leervrijheid.

6. Historische bijbelkritiek

In het verlichte doel van het vinden van de *waarheid* (gelegen in *feiten*), via een niet door theologisch/religieuze vooronderstellingen vertroebelde blik, past ook het belang dat werd gehecht aan bronnenstudie, en de opkomst van de historisch-literaire bijbelkritiek. Hier namen de protestanten zeker de leiding: de gedachte dat de bijbel in historisch perspectief en met de middelen van de gangbare literaire kritiek kan worden geanalyseerd, werd met name uitgedragen door Burs Tübinger Schule, maar werd in katholieke kringen pas rond 1880 door de Franse priester-geleerde Alfred Loisy⁷⁵ duidelijk opgenomen.

Bakker over de nieuwe kritiek

In zijn brochure verwoordt ook Bakker de uitgangspunten van de nieuwe historische bijbelkritiek.⁷⁶ In het onderzoek moet geen scheiding zijn tussen sacrale en profane teksten:

Als men zuiver kritisch en historisch wil te werk gaan, en men geene andere regels dan echt wetenschappelijke in acht wil nemen, moeten dus alle bronnen, zelfs die van de Evangelische geschiedenis, op gelijke wijze behandeld worden. Er bestaat geen middelweg, de uitlegging der schriften van het O. en N. T. moet even als die van Herodotus of Livius behandeld worden, of men moet voor deze, als van een hooger en goddelijken oorsprong zijnde, alléén en uitsluitend de grammaticale kritiek laten gelden, en de zaakkritiek daar buiten sluiten; hiertoe zullen toch ook alle Godgeleerde uitleggers, [...] wel zoo gaaf niet kunnen besluiten.

Voor de acceptatie van de bijbelse wonderverhalen betekent dat:

De kritiek heeft het recht om die buitengewone gebeurtenissen op zich zelve te toetsen, aan de bekende wetten der natuur, aan de verstandelijke ontwikkeling, de bedoelingen der berigtgevers, en aan de algemeene beschaving en verlichting van den tijd waarin zij schreven, en hiertoe zal wel voorzeker

⁷⁴ http://universal_lexikon.deacademic.com/227396/Deutscher_Protestantenverein (geraadpleegd mei 2018).

⁷⁵ Alfred Loisy (1857-1940) werd vanwege zijn modernistische ideeën in 1908 geëxcommuniceerd.

⁷⁶ Bakker gebruikt hier (en op nog vier andere plaatsen in de tekst) het woord ‘verlicht(ing)’, maar waarschijnlijk niet in de specifieke cultuurhistorische betekenis.

eene wijsgeerige geschiedkundige kennis te pas komen; men zet dan een nauwkeurig onderzoek, en geenszins een vooroordeel op den voorgrond.⁷⁷

Bakker is het niet eens met Doedes, die juist *niet* a priori de mogelijkheid van wonderen wil uitsluiten.

Ook de historische kritiek kwam natuurlijk niet geheel uit de lucht vallen. Achttiende-eeuwse wegbereiders waren de eerder genoemde neologen en de Duitse literator G. E. Lessing (1729-1781),⁷⁸ door Opzoomer in de titel van een academische rede “vriend der waarheid” genoemd.⁷⁹ Lessing kwam in 1774-1778, als bibliothecaris van de hertogelijke bibliotheek in Wolfenbüttel, in aanraking met de ‘Wolfenbüttler Fragmente’. In deze handgeschreven ‘fragmenten’ werd een radicaal historisch-kritisch standpunt tegenover de bijbel ingenomen: de wonderen werden verworpen als bedrog, de opstandingsverhalen gepresenteerd als verzinsels. Lessing gaf deze teksten uit tussen 1774 en 1778, na de dood van de anonieme auteur.⁸⁰

Nauwkeurige *tekstkritiek* van de bijbel, onderdeel van de filologie, was ook onder rechtzinnigen wel al gebruikelijk, maar met de ‘historisch-literaire’ of ‘hogere’ bijbelkritiek gingen Strauss en Baur verder: zij stelden zich ten doel de betekenis van een bijbeltekst in haar oorspronkelijke historische en literaire context te achterhalen – wat Bakker in zijn brochure ‘zaakkritiek’ noemt.

7. Anti-verlichting; Romantiek

In de Leidse Lijst vinden we onder de vele brochures van Opzoomer zijn Utrechtse diesrede van maart 1852, getiteld *De staatkunde van Edmund Burke*.⁸¹ Hoewel de titel niet bepaald in theologische of filosofische richting wijst vinden we in Opzoomers bewonderende analyse van Burkes optreden in het algemeen, en dat tegen het wanbestuur binnen de Britse East India Company in het bijzonder, zijn empirisme terug: Burkes politieke antenne is zo goed omdat hij niet een vast stel van regels, maar de ervaring tot richtsnoer neemt, aldus Opzoomer.

⁷⁷ Deze twee citaten: *Is de wijsbegeerte...*, 20-22.

⁷⁸ Voor Lessing en de Nederlandse protestantse moderneren zie, naast de achtergrondliteratuur, ook P.L. Slis, L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889). *Apologeet van het modernisme. Predikant, kerkhistoricus en godsdienstfilosoof*. Kampen 2003, 275-279. Rauwenhoff was een groot vereerder van Lessing.

⁷⁹ LL1858-09.

⁸⁰ Pas in 1813 werd de naam van de auteur bekend: Hermann Samuel Reimarus (1694-1768), van 1728-1768 rector (‘preceptor’) van het gymnasium te Hamburg. In 1720-1721 bezocht hij Nederland.

⁸¹ LL1852-03, het hier aangehaalde 77-78. Edmund Burke (1729-1797) was een Iers filosoof en politicus en voorman van de vroege romantische beweging. Op 28-jarige leeftijd schreef hij *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757). Vanaf 1765 was hij lid van het Britse Lagerhuis voor de conservatieve partij. Cf. ook Wils, *Omweg*, voor de overeenkomst tussen Burke en Opzoomer op staatkundig vlak.

Overal was het kennis van feiten, die hem den weg wees, nergens een stelsel van redenering, op algemeene uitspraken gebouwd, maar buiten het staatsleven gevormd, en voor het staatsleven onbruikbaar. Zoo handelt alleen de staatsman, die al zijn regels, aan de ervaring ontleend, ook door de ervaring laat begrenzen.

Het hoeft geen verbazing te wekken dat juist de vroege romanticus Burke hier een held van Opzomer blijkt (en ook Allard Pierson noemt hem waarderend in zijn *Schoonheidszin en levenswijsheid*⁸²). De intellectuele context van de negentiende eeuw werd, zoals elke context, mede bepaald door tegenkrachten; de moderne theologie was op zichzelf al een vermenging van de rationeel-wetenschappelijke ideeën uit de Verlichting en het subjectivisme van de Romantiek.⁸³

Burke geldt als een voorman van de anti-Verlichting. Zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) was het eerste in een lange reeks antirevolutionaire geschriften. Burke had veel invloed op katholieke denkers als Joseph de Maistre en Félicité de Lamennais,⁸⁴ wier namen we ook in de Leidse Lijst tegenkomen. De conservatieve protestant Guillaume Groen van Prinsterer noemt De Lamennais in afkeurende zin;⁸⁵ de 'Groninger' P. Hofstede de Groot is het in 1859 niet eens met de keus waarvoor De Lamennais gelovigen plaatst — katholiek of atheïst?⁸⁶ De ultramontaan C. L. Rijk haalt in 1869 goedkeurend een lange passage van De Maistre aan.⁸⁷

De Lamennais, overtuigd katholiek, koos juist voor verlichte ideeën omdat naar zijn mening de kerk alleen in volledige vrijheid haar roeping zou kunnen realiseren. Via zijn krant *L'Avenir*, gesticht in 1830, had hij grote invloed, ook onder de clerus. Het blad kwam op voor vrijheid van drukpers en onderwijs en voor de scheiding van kerk en staat. Naar Lamennais' overtuiging bevatten de liberale, verlichte ideeën elementen die aansloten bij het katholi-

⁸² "Volkomenheid moge, naar Burke's juiste opmerking, niet het kenmerk zijn van schoonheid..." (LL1868-07, 62). Allard Pierson, modern, 1831-1896. Veel meer over hem in hoofdstukken 3 en 9.

⁸³ Zo bijv. Krijger, *Second Reformation?*, 470.

⁸⁴ Joseph de Maistre (1753-1821), Frans polemist en diplomaat, na de Franse revolutie vertegenwoordiger van de conservatieve traditie. Vanaf 1792 tot zijn dood in ballingschap in Zwitserland; Hughes Félicité Robert de Lamennais (1782-1854), priester, filosoof en politiek schrijver.

⁸⁵ LL1848-01, 5-6. Groen van Prinsterer, politicus en historicus, 1801-1876. Grondlegger van de Anti-Revolutionairen; zie over Groen met name de paragraaf over het Réveil in hoofdstuk 2.

⁸⁶ Petrus Hofstede de Groot, 1802-1886. "Moest ik intusschen Lamennais gehoorzamen, ja, alsdan ware ik liever Rooms-Katholiek dan Atheïst" (LL1859-07, 66). Over de Groninger school zie hoofdstuk 2.

⁸⁷ LL1869-20, 29; Conradus Leonardus Rijk (1821-1890), toentertijd deken en pastoor van Ouderkerk a/d Amstel. Hij schreef veel in *De Katholiek*.

cisme;⁸⁸ in Nederland kon de prominente bekeerling en ultramontaan J.G. le Sage ten Broek toch een vurig aanhanger van hem zijn.⁸⁹

De ideeën van De Lamennais lagen aan de wortel van het liberaal-katholicisme dat rond 1860 zichtbaar werd (bijvoorbeeld met het verschijnen van Renans *Vie de Jésus*) en het katholiek modernisme van eind negentiende/begin twintigste eeuw. Paus Gregorius XVI veroordeelde De Lamennais' denkbeelden in 1832 in de encycliek *Mirari Vos*, waarop de laatste zich terugtrok uit het priesterambt.

Verlichte opvattingen werden aangevuld met ideeën uit de Romantiek.⁹⁰ Verlichten en romantici hadden natuurlijk een gemeenschappelijke basis in de ideeën over individuele vrijheid, maar de laatsten benadrukten dan juist de eigenheid van elk afzonderlijk individu; hierboven is al opgemerkt dat veel conservatieven de universele waarden van de Franse revolutie afkeurden, juist omdat die geen recht deden aan het eigen karakter van individuen en volken. Ook stelden de romantici zich open voor de ervaring van het bovennatuurlijke, en velen keerden dan ook weer terug tot het geloof – een nieuwe bezieling die vooral in burgerlijke, met name artistieke en intellectuele, kringen vroeg in de negentiende eeuw zichtbaar werd. Het verwondert niet dat dan juist de devotionele, theatrale en symbolische aspecten van de katholieke eredienst aantrekkelijker werden bevonden dan de protestantse soberheid. Een richting als de Oxford-beweging in Engeland (rond 1830) past bijvoorbeeld in dit beeld, net als het transcendentalisme van R.W. Emerson (1803-1882).⁹¹ Of Nederlandse bekeerlingen als Le Sage ten Broek en Lipman ook in deze categorie hoorden is onduidelijk, maar de moderne protestant L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889) uit zeker zijn waardering voor de fraaie liturgie van de katholieke eredienst (zie ook hoofdstuk 9). Ook de katholieke sympathieën van Willem II leken een dergelijke basis te hebben.⁹² Hier moet ook Allard Pierson worden genoemd, die in opdracht, voor Krusemans serie *Voor-naamste godsdiensten*, een lijvige geschiedenis van het rooms-katholicisme schreef

⁸⁸ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 63.

⁸⁹ 1775-1847. Ook Le Sage verdedigde in zijn publicaties vrijheid van godsdienst, onderwijs en drukpers, de eerste in de Lamennaisiaanse overtuiging dat de Katholieke Kerk uiteindelijk zou overwinnen (Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 67). Zie over Le Sage hoofdstuk 2; ook uitgebreid Roberto Dagnino, *De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)*, Hilversum 2015.

⁹⁰ Hierover Theo Clemens, 'De ingehouden verlichting onder de Nederlandse katholieken', in: *Een veelzijdige verstandhouding, Religie en Verlichting in Nederland, 1650-1850*. Nijmegen 2007, 239-248, 248; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 25, 38, 43. Krijger stelt dat de romantiek een algemene trend was rond 1830 in Europa en Amerika, passend bij het transcendentalisme van bijvoorbeeld Theodore Parker (*Second Reformation?*, 443).

⁹¹ Krijger, *Second Reformation?*, 443. Meer over Emerson in 1.6.

⁹² "...net als Bilderdijk was hij vooral weg van de accidentalia", Rogier, *In vrijheid herboren*, 42.

in vier delen.⁹³ Hierin toont Pierson duidelijk veel waardering voor de Katholieke Kerk, maar die komt bij hem juist *niet* voort uit het esthetische aspect; zijn bewondering geldt enerzijds het gezag dat de kerk over de gelovigen uitoefent (een goed tegenwicht tegen de almacht van de staat, vindt hij), en anderzijds het belang dat aan de gemeenschap wordt gehecht, boven het eigen oordeel. Het waren ook deze aspecten die Le Sage en Lipman aantrokken. Helaas moet Pierson concluderen dat dit soort geborgenheid in zijn tijd alleen nog maar mogelijk is indien men alle denken opgeeft — geen optie dus.

8. De internationale situatie⁹⁴

De moderne 'dampkring' doortrok heel Europa, en bereikte zelfs de Verenigde Staten, zoals de Waalse predikant Albert Réville ons meldt:

In onzen tijd is de "moderne theologie" niet, om zoo te zeggen, uit de lucht komen vallen en het is niet bij toeval of willekeurig dat zij zich te gelijker tijd vertoond heeft in Duitschland, in Nederland, in Zwitserland en zelfs in Engeland en in de Vereenigde Staten.⁹⁵

Afhankelijk van de godsdienstige situatie per land (voornamelijk protestant, of voornamelijk katholiek?) liepen de reacties op de nieuwe ideeën zeer uiteen. In deze paragraaf schenk ik beknopt aandacht aan de belangrijkste contemporaine ontwikkelingen in Europa en de VS, voor zover relevant in het licht van de personen die in de Leidse Lijst figureren.

Duitsland

Duitsland is hierboven uitgebreid besproken als eigenlijke bakermat van de moderne protestantse theologie; hiervan getuigt de Leidse Lijst niet alleen in de vorm van vertalingen van brochures van Duitse theologen,⁹⁶ maar ook via vele referenties in de teksten zelf aan kopstukken als Schleiermacher, Strauss en Rothe.

⁹³ *Geschiedenis van het Rooms-Katholicisme tot op het Concilie van Trente, 1868-1872* (zie ook hoofdstuk 9). "Natuurlijk was bij velen dat gevoel van bewondering nogal tweeslachtig, want wat de kerk van Rome zo aantrekkelijk maakte, de strakke, onbuigzame houding van autoriteit, en de greep die zij ondanks haar manifeste achterlijkheid behield op grote groepen van de bevolking, maakte haar tegelijk sinister" (P.J.G.M. Raedts, "Veroordeeld tot vrijheid. Pierson en het catholicisme", in: *De Negen tiende Eeuw* 21 (1997) 1: 'Allard Pierson in een kenterende tijd', 4-15, 7. Geraadpleegd juli 2018 via <http://demodernetijd.nl/nummers/dne-1997-1/>).

⁹⁴ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 17-22, geeft een helder en beknopt overzicht. Cf. ook Herderscheê, 129-134.

⁹⁵ Albert Réville (1826-1906), *Ons geloof en ons regt: een laatste woord ter beantwoording van Dr. Pierson* (LL1866-08), 40.

⁹⁶ Totaal 17 titels, waarvan vijf van werken van Ullmann. Zie voor een overzicht van vertalingen Appendix C.

Na 1850 vinden we meer referenties in de Leidse Lijst aan situaties in Duitsland, meestal naar gebeurtenissen in 'Pruisen'⁹⁷ — bijvoorbeeld in Busken Huets *Een strafgeding in Pruisen*,⁹⁸ een vertaling van processtukken in een strafzaak uit 1851 tegen een predikant die een antikatholieke preek had gehouden. Busken Huet wilde licht werpen op het “vooral in onze dagen gewichtig vraagstuk van de belydenisvrijheid in Pruisen.” Opzoomer schreef laat in de jaren 1860 enige brochures waarin hij het katholicisme bekritiseert en ook refereert aan situaties in Duitsland.⁹⁹

Frankrijk

De situatie in Frankrijk was wezenlijk anders dan in Duitsland en Nederland: het rooms-katholicisme was hier de godsdienst van de meerderheid. Hierboven is al gesproken over de vroege optredens van de conservatieve De Maistre en de verlichte Lamennais. Na 1848 waren er gematigd-liberalen als bijvoorbeeld de bisschop van Orléans, Félix Dupanloup, en anderzijds felle ultramontanen als Louis Veuillot.¹⁰⁰ Het positivisme had in Frankrijk aanmerkelijk meer voet aan de grond gekregen dan in Nederland, en leidde daar, mede dankzij de conservatieve houding van de Katholieke Kerk, tot uitgesproken antiklerikalisme.

De belangrijkste voorman van de modern-theologische denkbeelden was de veelzijdige Ernest Renan (1823-1892), filosoof, taalkundige, historicus en schrijver, met referenties in 32 brochures nog prominenter in de Leidse Lijst dan Strauss. Renan had een priesteropleiding gevolgd, maar besloot in 1845 van het priesterschap af te zien. Vanwege zijn kritische houding verloor hij zijn hoogleraarspost aan het Collège de France, vier dagen na zijn oratie *De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation* in februari 1862, waarin hij stelde dat Jezus een mens was, geen God. In 1883 kreeg hij na een wisseling van de regering eerherstel, en werd benoemd tot 'administrateur' van het Collège de France.

Renan had een bijzondere band met Nederland: hij trouwde in 1856 met een nicht van de Dordtse schilder Ary Scheffer. Deze alliantie gaf hem toegang tot protestantse artistieke kringen; mogelijkwerwijs versterkte deze omgeving zijn belangstelling voor nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld Darwins evolutieleer. Renan sprak enig Nederlands, en reisde in 1862 bijvoorbeeld

⁹⁷ Duitsland was sinds 1814 een bond van 34 staten, waarvan Pruisen de grootste en belangrijkste was; zelfs Rijnland-Westfalen, in het uiterste westen, hoorde tot haar territorium.

⁹⁸ LL 1853-40, 4. Conrad Busken Huet, tot 1862 predikant bij de Waalse gemeente in Haarlem en letterkundige, 1826-1886. Over Busken Huet zie met name Olf Praamstra, *Busken Huet. Een biografie*, Amsterdam 2007.

⁹⁹ LL 1868-32, LL1869-14.

¹⁰⁰ Félix Dupanloup, 1802-1878. Vanaf 1849 bisschop van Orléans. Meer over Dupanloup in hoofdstukken 4 en 9. Louis Veuillot, 1813-1883.

naar Dordrecht voor de onthulling van een standbeeld van Ary Scheffer. Bij die gelegenheid bezocht hij op uitnodiging van Abraham Kuenen ook de Leidse universiteit en hield er een gastcollege. In 1875 ontving hij een eredoctoraat van dezelfde universiteit, en hij was in 1877 aanwezig bij de onthulling van het standbeeld van Spinoza in Den Haag.

Mede door deze Nederlandse connecties kan Renan gezien worden als een vertegenwoordiger van het "philo-Protestantism that was fashionable in those days in certain liberal and republican milieus".¹⁰¹ Minder dan dertig jaar na Strauss' *Das Leben Jesu*, in 1863, publiceerde Renan zijn *Vie de Jésus*, een kritische beschrijving van Jezus' leven. Het boek werd nog datzelfde jaar in het Nederlands vertaald en riep vele reacties op, in Frankrijk en daarbuiten.¹⁰²

Een figuur aan wie door zowel de katholieke Nuyens, als de behoudende Groen van Prinsterer, als de moderne Pierson wordt gerefereerd is de protestantse liberale politicus en historicus F. P. G. Guizot. Van 1847-1848 was hij onder Louis Philippe premier van Frankrijk; zijn conservatieve binnenlandse beleid luidde de februarirevolutie van 1848 in.¹⁰³ Nuyens prijst hem als "een grooten staatsman en geschiedkenner";¹⁰⁴ Groen van Prinsterer bekritiseert zijn "hardnekkigheid en onverstand";¹⁰⁵ ook Pierson refereert aan Guizots ongelijk in het tumult van 1848.¹⁰⁶

Uit de hoek van het Franse vrijzinnig protestantisme komen we in de brochures twee vertaalde titels tegen van de Straatsburgse hoogleraar T. Colani,¹⁰⁷ samen met E. Schérer¹⁰⁸ de stuwende kracht achter het tijdschrift *Revue de théologie et de*

¹⁰¹ Ward De Pril, "The early reception of Renan's *Vie de Jésus* (1863) in Belgium and the Netherlands", in Kenis en van der Wall (eds.), *Religious Modernism in the Low Countries*, 65-84, 75. Voor Renan zie bijvoorbeeld ook H. L. Wesseling, *Scheffer Renan Psychari. Een Franse cultuur- en familiegeschiedenis*, Amsterdam 2017.

¹⁰² De receptie van Renans boek wordt behandeld in hoofdstuk 9, par. 4.

¹⁰³ François Pierre Guillaume Guizot (1787-1874). Thorbecke werd vaak met deze autoritaire staatsman vergeleken (Remieg Aerts, *Thorbecke*, o.a. 318). Rond 1865 werd Guizot een van de voormannen van de protestantse orthodoxie (Lindeboom, 129-130).

¹⁰⁴ LL 1853-21, 6.

¹⁰⁵ LL1848-01, IV, 17.

¹⁰⁶ LL1868-07, 52.

¹⁰⁷ Timothée Colani (1824-1888) kwam oorspronkelijk uit een piëtistisch, Réveil-achtig milieu, maar raakte tijdens zijn studie aan het protestants seminarie in Straatsburg steeds meer aangetrokken tot een historisch-kritische, vrijzinnige theologie. In 1864 werd hij hoogleraar homiletiek en filosofie aan de protestantse faculteit in Straatsburg, waar zijn vooruitstrevende ideeën tot spanningen leidden. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870 koos hij voor Frankrijk, zegde de theologie vaarwel, en vestigde zich als journalist en politicus in Parijs. Hij eindigde zijn dagen als bibliothecaris aan de Sorbonne. Over Colani zie met name Lindeboom, 117-121.

¹⁰⁸ Edmond Henri Adophe Schérer (1815-1889), predikant in Straatsburg, werd in 1843 hoogleraar aan de protestantse faculteit in Genève. Wegens zijn steeds liberaler ideeën over geloof en godsdienst vertrok hij daar in 1849, en raakte steeds verder verwijderd van het protestantisme. Hij vestigde zich in Parijs waar hij naam maakte als literair criticus, journalist en politicus. Met name in zijn

philosophie chrétienne (ook bekend als *Revue de Strasbourg*), dat bestond van 1850 tot 1869. De *Révue* is zeer belangrijk geweest voor de verbreiding van de moderne theologie in Frankrijk, en sloeg het net ook wijder uit dan het eigen land: naast Strauss en Theodore Parker (over wie hieronder meer) besteedde het blad ook aandacht aan Nederlandse moderneren als J.H. Scholten (1811-1885) en Opzoomer. Op hun beurt schreven Colani en Schérer ook in het door Busken Huet geredigeerde jonggestorven, Franstalige blad *La Seule Chose Nécessaire* (1857-1858). Dit tijdschrift was bedoeld om hét platform voor journalistiek over het modernisme te worden, maar had een te beperkte lezerskring (d.i., leden van de Waalse kerk en anderen die het Frans voldoende machtig waren) om een lang leven beschoren te zijn.¹⁰⁹ Een belangrijke brochure van Colani ten slotte is *Het Leven van Jezus volgens Renan beoordeeld* (LL18675-48), waarin hij zijn teleurstelling uit over de *Vie de Jésus*; Renan was slordig in het gebruik van zijn historische bronnen, en leunde te veel op het evangelie van Johannes. Colani werd zeer bewonderd door Pierson: voor hem bewees Colani dat de moderne theologie wel degelijk vanaf de kansel kon worden verkondigd.¹¹⁰

Naast Colani vinden we als moderne auteur ook nog Albert Réville, met 9 titels en 18 referenties een prominent auteur in de Leidse Lijst.¹¹¹ Tijdens zijn studie in Genève en Straatsburg kwam Réville in aanraking met de Duitse bijbelkritiek. Wegens zijn moderne ideeën werd hem verboden in Parijs te werken; na enige jaren in Nîmes als predikant werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1851 predikant van de Waalse gemeente te Rotterdam. In 1872 keerde hij terug naar Frankrijk en werd hoogleraar godsdienstgeschiedenis aan het Collège de France.

Ten slotte bevat de Leidse Lijst nog een vertaalde titel van de vrijzinnige protestant A. Coquerel, *Beknopte wederlegging van het bekende werk van Dr. D.F. Strauss, getiteld: Het leven van Jezus*.¹¹² Coquerel werd geboren in Amsterdam en hield ondanks zijn verhuizing naar Frankrijk sterke banden met Nederland. Zijn geval illustreert hoe het in 1852 ingevoerde stemrecht binnen de Franse protestantse gemeenten eenzelfde onverwachte uitwerking had als in Nederland vijftien jaar

Revue des deux Mondes zorgde hij voor grotere bekendheid van buitenlandse schrijvers in Frankrijk. Schérer wordt één keer in de Leidse Lijst genoemd, zij het niet bij name: de afvallige katholieke Van Vuuren (over wie meer in hoofdstuk 8) citeert aan het eind van LL1856-08 uit Schériers *Brieven aan mijnen biechtvader*.

¹⁰⁹ Krijger, *Second Reformation?*, 81-82.

¹¹⁰ J. Trapman (ed. en vert.), *Allard Pierson. Tussen religieus gevoel en kritisch denken, vijf Franse preken*, Hilversum 2014, 19. Dit is opmerkelijk, in het licht van Piersons latere kerkverlating die voortkwam uit zijn vaste overtuiging dat het Nederlands-hervormde kerkbegrip het voor moderne theologen onmogelijk maakte in de kerk te blijven. Zie over kerkbegrip en kerkverlating hoofdstukken 4 en 9.

¹¹¹ Réville vertaalde ook werken van Scholten en Tiele (Krijger, *Second Reformation?*, 422).

¹¹² LL1842-02. A. Coquerel *fils* (niet te verwarren met A.L.C. Coquerel *père*), 1820-1875. Zie over hem Lindeboom, 127-128.

later: een toenemend overwicht van rechts (zie hoofdstuk 4). De markante Coquerel, zoon van een beroemde vader en middelpunt in Parijs van een 'moderne' groep, werd slachtoffer van een aanval onder leiding van de behoudende A. Monod in 1864.¹¹³ hij werd niet herbenoemd. Na vergeefse protesten stichtte Coquerel een eigen 'conventikel', met een eigen kerkgebouw; per se geen 'vrije gemeente', maar een groep binnen de hervormde kerk. Coquerel had veel internationale contacten; naast zijn Nederlandse relaties (hij kreeg in 1875 een eredoctoraat van de Leidse universiteit) was hij persoonlijk bevriend met James Martineau, maakte reizen naar de unitariërs in Noord-Amerika en Centraal Europa, en was een van de oprichters in 1870 van de Zwitserse *Verein für Freies Christentum*.

Zwitserland

De invloed van protestants 'Tübingen' was met name groot in Duits-Zwitserland, onder theologen als D. Schenkel, E. F. Langhans en H. Lang.¹¹⁴ De laatste heeft in de jaren 1860 en 1870 veel gedaan voor de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme ('Reform') in Zwitserland, en is ook van veel betekenis geweest voor het protestantse modernisme in Nederland: Krijger wijst op de overeenkomst tussen het *mission statement* in het eerste nummer van *De Hervorming*, en Langs intentieverklaring in het eerste nummer van het Zwitserse moderne tijdschrift *Die Reform* in 1872.¹¹⁵ Van 1871 tot zijn vroege dood in 1876 was hij hoogleraar in Zürich. Lang was overal, ook buiten Zwitserland, een gevierd spreker; ook in Nederland trad hij op. In de Leidse Lijst zijn twee vertaalde titels van zijn hand te vinden (LL1861-10 en LL1866-13).

Verenigd Koninkrijk

In *Het christelijk-kerkelijk standpunt verdedigd: met bijzondere toepassing op onze Nederlandsch Hervormde Kerk* noemt de conservatieve predikant L.J. van Rhijn de Engelse dichter S.T. Coleridge.¹¹⁶ Hij is het eens met Coleridges verwoording van de

¹¹³ Adolphe-Louis-Frédéric-Théodore Monod, 1802-1856.

¹¹⁴ Daniel Schenkel 1813-1885, protestants theoloog, studeerde o.a. in Basel. Vanaf 1851 was hij hoogleraar in Heidelberg. Genoemd in LL1859-03 door D. Koorders, en in LL1865-59 door A.W. Bronsveld; Ernst Friedrich Langhans (1829-1880, in Lindeboom abusievelijk figurerend als 'Langhaus') stichtte in 1866 de *Kirchliche Reformverein* van het kanton Bern; van 1871-1881 hoogleraar in Bern. Een vertaalde titel van hem is LL1867-07. Voor Heinrich Lang (1826-1876) zie Lindeboom 131-133 (die als geboortjaar 1824 geeft).

¹¹⁵ Krijger, *Second Reformation?*, 85. *Die Reform* was voortgekomen uit de *Zeitstimmen aus der reformierten Kirche der Schweiz*, waarvan Lang vanaf 1859 redacteur was.

¹¹⁶ LL1852-01, 47. Samuel Taylor Coleridge, 1772-1834. Samen met William Wordsworth publiceerde hij in 1796 *Lyrical Ballads*, een werk dat wordt beschouwd als het begin van de Romantiek in Engeland.

samenhang tussen 'leer' en 'leven'. Van Rhijn levert hiermee de enige referentie in de Leidse Lijst aan een figuur die bijvoorbeeld door Lindeboom 'de Engelse Lessing' of zelfs 'Schleiermacher' wordt genoemd,¹¹⁷ een grondlegger van de vrijzinnige Broad Church, en van grote invloed op het vrijzinnig protestantisme in de Nieuwe Wereld.

In 1860 publiceerden zeven theologen uit Oxford, horende tot de Broad Church, een collectie verhandelingen getiteld *Essays and Reviews*. Deze was bedoeld om de nieuwe theologie, en met name de historische bijbelkritiek, in Engeland ingang te doen vinden. Het boek leidde tot grote weerstand en commotie, niet alleen in Engeland (waar de schrijvers door hun tegenstanders werden weggezet als *Seven against Christ*), maar ook in Nederland. In de Leidse Lijst vinden we de brochure *Pleidooijen in zake de orthodoxie en gevoegde partijen, tegen de moderne theologie* door 'Een jurist', die zich keerde tegen 'de Essayisten'.¹¹⁸ 'Anastasio' schrijft in *Christendom en empirisme* dat Pierson van "de moderne theologie in Groot Brittanje, waarmee [hij] *Essays and Reviews* bedoelt", beter had kunnen zwijgen.¹¹⁹ Medestanders van de groep waren er in Engeland bijvoorbeeld in de persoon van bisschop J.W. Colenso van Natal. Vanwege zijn moderne opvattingen over de bijbel werd Colenso in 1866 geëxcommuniceerd.¹²⁰

De Leidse Lijst bevat geen uit het Engels vertaalde brochuretitels, maar wel relatief veel referenties naar min of meer als modern te beschouwen contemporaine figuren in het Verenigd Koninkrijk. We vinden bijvoorbeeld bij Groen van Prinsterer en Van Rhijn referenties aan de Schotse predikant T. Chalmers, leider van de Free Church of Scotland – wellicht niet 100% modern, maar wel de grondlegger van het Britse christensocialisme.¹²¹

¹¹⁷ Lindeboom, 143-145; de uitspraak over Coleridges invloed in de Nieuwe Wereld op p. 182 aldaar.

¹¹⁸ LL1862-15. 'Een jurist' was het pseudoniem van Justinus Jacob Leonard van der Brugghen, 1804-1863. Van der Brugghen was een aanhanger van het Réveil, en minister van Justitie in het door hem geformeerde kabinet in 1856. "Wat wonder [is het], dat een aanzienlijk aantal baardeloze jongelingen uit deze scholen des ongeloofs, als uit het Trojaansche paard voortgekomen en niets hoger achtende dan de daar uitgebazuinde wetenschappelijkheid [...] die zij met even veel naïveteit in Nederland, als de Essayisten in Engeland, van hunne kansels en in alle liberale tijdschriften en couranten als wat splinternieuws opdisschen, geven zij thans aan hunne negatie van al wat heilig is, den naam van moderne theologie!" (5-6). Zie voor Van Brugghen ook hoofdstuk 4.

¹¹⁹ LL1862-14, 67. 'Anastasio' was een pseudoniem van de behoudende Gerrit Barger. De brochure was een kritiek op Piersons *De oorsprong der moderne rigting*.

¹²⁰ John William Colenso (1814-1883), in de Leidse Lijst genoemd in LL1864-12 door Kuenen; in LL1864-14 door 'Misopseudes'; in LL1865-33 door Réville.

¹²¹ Thomas Chalmers (1780-1847) was een bekend Schots predikant en filantroop. Van Rhijn noemt hem een van de 'sterren van de Christenheid', LL1852-01, 105. Groen refereert aan Chalmers in *Vrijheid, gelijkheid, broederschap: toelichting van de spreuk der revolutie* (LL 1848-01).

In *Supranaturalisme in verband met Bijbel, Christendom en Protestantisme: eene vraag des tijds beantwoord* (1868) heeft Scholten het over 'de Puseyisten':

... de Protestant, die halverwege blijft staan, moet, zal hij niet een zoutpilaar zijn, die zich niet beweegt, óf naar de Roomsche kerk terug, zoals het voorbeeld van de Puseyisten in Engeland bewezen heeft, óf, overeenkomstig de beginselen der Reformatie, voorwaarts streven met de moderne wetenschap".¹²²

Scholten refereert hier aan de 'Oxford Movement', een zich rond 1830 manifesterende katholiserende stroming binnen de Anglicaanse kerk waar ook in Nederland reacties op kwamen. Pusey was een medestander van de grote voorman van deze beweging, John Henry Newman; beiden waren verbonden aan de universiteit van Oxford.¹²³ Ondanks hun hoogkerkelijke en sacramentalistische opvattingen wilden zij in eerste instantie de Anglicaanse kerk niet verlaten, maar zagen die juist als een perfecte *via media* tussen de Katholieke Kerk en het protestantisme. Na een lange geestelijke worsteling werd Newman in 1845 echter toch katholiek; Pusey werd de leider van de hoogkerkelijk-ritualistische beweging binnen het Anglicanisme, de Puseyisten. Dat de laatsten in Nederland niet alleen door de moderne Scholten, maar ook in behoudende kring niet erg werden gewaardeerd blijkt uit de opmerking van Schenkel dat men "de Engelschen tot een tweedegrangsnatie zou verlagen indien men hen tot Puseïsten of Katholieken wilde maken".¹²⁴

Newman werd in zowel katholieke als protestantse kringen bewonderd. Hij was zeker geen rabiaat ultramontaan: samen met Lord Acton sprak hij zich in 1875 uit tegen het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid.¹²⁵ In de Leidse Lijst heb ik alleen bij Lipman een referentie naar hem gevonden, zij het verhuuld: "de meest uitstekende hoogleeraars van Oxford hebben zich met de

¹²² LL1867-04.

¹²³ Edward Bouverie Pusey (1800-1882), Regius-hoogleraar Hebreeuws aan Christ Church College, Oxford; John Henry Newman (1801-1890), dichter en theoloog, Fellow aan Oriel College, Oxford. Newman werd vooral populair dankzij zijn vele boeken (bijv. *Tracts for the Times*, 1833-41, die de beweging de alternatieve naam 'Tractarians' opleverde) en *Apologia pro vita sua* (1866). Newmans concept van katholieke doctrine als een organisch, groeiend geheel en zijn anti-rationalisme leverden hem ook de sympathie van (moderne) protestanten op. Voor de 'moderne' kant, en de invloed, van Newman zie bijvoorbeeld Gabriel Daly, 'Newman and Modernism. A Theological Reflection', in: Mary Jo Weaver (ed.), *Newman and the modernists*, Lanham/London 1985, 185-204.

¹²⁴ In *Wat is waarheid? Protestantsche beschouwingen en wenschen bij den aanvang van het jaar 1853*, LL1853-45, 39.

¹²⁵ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 121,123. J.E.E. Dalberg-Acton, 1e Baron Acton (1834-1902), katholiek historicus, politicus en schrijver.

rooms-katholieke kerk verenigd".¹²⁶ De liberaal-katholieke journalist Philippona initieerde in 1864 een reeks boeken voor de "beschaafde katholieke stand", waarin ook vertalingen zouden uitkomen, o.a. van Newmans werk—alles met het imprimatur van de Katholieke Kerk.¹²⁷

De katholieken in Engeland hadden van oudsher na de dramatische breuk van Hendrik VIII met Rome in 1531 een achtergestelde en marginale positie. Pas met de *Emancipation Act* van 1829 waren zij tot openbare functies toegelaten, maar antikatholieke sentimenten bleven bestaan. In 1850 werd in het Verenigd Koninkrijk, net als in Nederland drie jaar later, de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie hersteld, en net als in Nederland wekte dat grote opschudding. Er heerste een schrikbeeld van 'pauselijke agressie', en de betrekkingen tussen de Katholieke Kerk en het establishment bleven koel.

De Verenigde Staten

In veel brochures vinden we de namen van drie voormannen van het Amerikaanse unitarisme: W. E. Channing, R. W. Emerson en Th. Parker.¹²⁸ Het unitarisme (ook antitrinitarisme genoemd) ontkent een van de fundamentele dogma's van het Christendom, namelijk de leer van de Drieëenheid. Aangezien in de bijbel geen directe aanwijzingen voor dit dogma te vinden zijn, en het ook in tegenspraak lijkt met het monotheïstische karakter van het christendom, is er altijd kritiek op dit leerpunt geweest. Bekende vroege anti-trinitariërs zijn Servet (1511-1553) en Socinus (1539-1604). Vanaf de zeventiende eeuw verbreidde het unitarisme zich over midden- en west-Europa; in Nederland heeft het sterke invloed gehad op doopsgezinden en remonstranten, en in iets mindere mate op de protestantse moderne theologie. Het was natuurlijk zo dat alle modernen de godheid van Jezus ontkenden en dus eigenlijk per definitie antitrinitarisch waren. Het label 'unitariër' refereert in principe aan de hier genoemde stroming, maar soms noemden de modernen zichzelf ook zo. In *Ons geloof en ons recht* (LL 1866-08)

¹²⁶ LL1856-11, 26.

¹²⁷ Van den Berg, *In vrijheid gebonden* 164. L.P. Philippona, 1827-1879; zie voor hem ook hoofdstuk 4.

¹²⁸ Voor het unitarisme en zijn voornaamste figuren zie E.H. Cossee, *Aspecten van het Unitarisme*, Zwinglibond, Assen 1998; daarnaast Lindeboom; Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 22. Een goed overzicht ook in Krijger, *Second Reformation?*, 443-444. W. E. Channing (1780-1842) vormde een losse groep verlichte andersdenkenden tot een duidelijke partij. In Nederland was Channing zeer populair bij de Groningers (Lindeboom, 167n), getuige vele vertalingen van diens werken van hun hand; Hofstede de Groot schreef een studie over hem in *Waarheid in Liefde*, 1858. In de Leidse Lijst wordt aan Channing gerefereerd door E.J.P. Jorissen (LL1861-20), Groen van Prinsterer (LL1862-25) en Pierson (LL1868-07). R.W. Emerson (1803-1882) wordt niet expliciet in de brochures uit de Leidse Lijst genoemd, maar Krijger wijst op de grote invloed die, samen met Parker, ook Emerson op de modernen had: M.A.N. Rovers (1834-1898) schreef een boek over hem, en het was Emerson, niet Parker, die een raam kreeg in het gebouw van de Vrije Gemeente (*Second Reformation?*, 443, 444).

presenteert Réville een waar modern credo: naturalisme, unitarisme, bijbelkritiek, en dogmatische vrijheid.¹²⁹ Opzoomer noemt de unitariër J.F. Clarke in zijn oratie van 1846.¹³⁰

De predikant Theodore Parker (1810-1860) had een niet te onderschatten invloed op het moderne protestantisme in met name het Verenigd Koninkrijk, Nederland en Zwitserland. Zijn gedachte dat de grondwaarheden van het christendom geheel onafhankelijk zijn van de persoon van Jezus Christus was dermate controversieel dat zijn collega-unitariërs zich tegen hem keerden. Dit leidde ertoe dat Parker in 1844 “van alle liturgiek en traditie ontdane”¹³¹ samenkomsten begon in een concertzaal in Boston: het begin van vele ‘vrije gemeenten’, een concept in Nederland nagevolgd door de gebroeders Hugenholtz in 1870 (meer hierover in hoofdstuk 4). Lindeboom wijst op de overeenkomst tussen Parkers ideeën, en die van Opzoomer en de gebroeders Hugenholtz.¹³² Ook de Zwitser Lang had veel bewondering voor de Amerikaan. In 1843-1844 maakte Parker een reis naar Europa, gedurende welke hij in Engeland onder andere de filosoof en historicus Carlyle ontmoette. De moderne J. H. Maronier (1827-1920) bewerkte een biografie van Parker.¹³³

In Engeland waren de Unitariërs een radicale groepering op de linkervleugel van de vrijzinnige Broad Church. Deze kreeg in Londen in 1825 vorm als de *British and Foreign Unitarian Association*, maar bouwde voort op de al lang bestaande stroming elders in Europa en Amerika. Wetenschappelijk kopstuk van de unitariërs in het Verenigd Koninkrijk was James Martineau (1805-1900),¹³⁴ die in de tweede helft van de negentiende eeuw de ideeën van de Tübinger Schule onder een groot publiek in Engeland verspreidde via het tijdschrift *Westminster Review*.

Internationale contacten

De discussie over de moderne ideeën bracht theologen en andere stemmen uit verschillende landen met elkaar in contact, niet in de laatste plaats via vertalingen. De Leidse Lijst bevat 32 vertalingen van met name Duitse en Franse titels — merkwaardig genoeg niet van brochures uit Angelsaksische landen.¹³⁵ Natuurlijk

¹²⁹ LL1866-08, 34.

¹³⁰ James Freeman Clarke (1810-1888), unitarisch predikant in Boston.

¹³¹ Lindeboom, 174.

¹³² Lindeboom, 181.

¹³³ *Theodoor Parker*, Haarlem 1875. Oorspronkelijk van de hand van O. Brooks Frothingham.

¹³⁴ In de Leidse Lijst vooralsnog geen referenties naar hem te vinden; Busken Huet verwijst in LL1865-09 wel enigszins ironisch naar ‘Miss Martineau’. Dit was James’ zus Harriet (1802-1876), vooruitstrevend sociologe en publiciste; zij maakte het werk van Comte toegankelijk voor een breed publiek.

¹³⁵ Een overzicht van vertaalde brochures in Appendix C. Voor La Saussaye was dat allemaal niet zo nodig. In zijn *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer* verzucht hij dat “het kleine restje ware

verschenen ook vertalingen van baanbrekende monografieën. *Das Leben Jesu* werd vertaald door W. Verweij (1807-1876); in 1860 verscheen T.C. Winklers vertaling van Darwins *On the origin of species*. Van Renans *Vie de Jésus* kwam nog datzelfde jaar een anonieme Nederlandse vertaling uit. Omgekeerd is ook werk van Nederlandse theologen vertaald, bijvoorbeeld H. Oorts *The worship of Baalim in Israel* door Colenso in 1865:

I have had before me several of these Treatises [...] – all written in Dutch, a language with which English scholars are not generally familiar, though some of the most valuable critical works of the present day, on the Old and New Testaments, are only to be read in Dutch originals.¹³⁶

Naast de vertaalde werken schreef bijvoorbeeld Albert Réville een monografie over Theodore Parker, en een inleiding bij *Theodore Parker, of ervaringen van een Amerikaanschen predikant door hem zelven beschreven* (1862).¹³⁷ Hierboven is Opzoo-
mers rede over Edmund Burke genoemd; zowel hij zelf als Busken Huet publiceerden ook over toestanden in Duitsland.

Ook de katholieken lieten zich niet onbetuigd op het internationale toneel: de brochures van bijvoorbeeld Nuyens en de priester J.W. Brouwers (1831-1893) bevatten opvallend veel referenties aan internationale kopstukken en literatuur. Brouwers hield in 1867 een lezing in Mechelen over de toestand van het katholicisme in Nederland, waarbij ook de bisschop van Orléans, Dupanloup, aanwezig was.¹³⁸

In het bovenstaande zijn de algemene en internationale achtergronden belicht van het verlichte denken dat in Nederland tot de opkomst van protestantse moderne theologie leidde. De ontwikkelingen in Nederland komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

protestantse theologie" in ons vaderland haar voedsel "nog slechts uit den vreemde ontvangt" en "haar leven openbaart -- in vertalingen" (LL1865-45, xxvi).

¹³⁶ LL1865-33, iv. Henricus Oort, 1836-1927.

¹³⁷ Vertaling van A.W.C. Berns. Réville schreef ook het stuk over Parker in *Profeten van den nieuweren tijd*, 1871. De monografie: *Théodore Parker, sa vie et ses oeuvres*, 1865 (genoemd door Lindeboom, 120n).

¹³⁸ LL1867-24. De rede komt in hoofdstuk 6 ook nog ter sprake. De Mechelse algemeen-katholieke congressen waren liberaal van tint (Albert van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn*. W. J. F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving, Hilversum 2002, 148-149); de aanwezigheid van de conservatieve Dupanloup en het optreden van de ultramontaan Brouwers aldaar wekten kennelijk geen verbazing. Brouwers, een gezien redenaar en publicist, was leraar aan Rolduc van 1854 tot 1863, van 1863 tot 1872 hoofdredacteur van *De Tijd*, en na 1872 pastoor van Bovenkerk aan de Amstel. Zie over Brouwers bijvoorbeeld ook J.C. van der Loos, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, V, Amsterdam 1953, 561-580.

HOOFDSTUK 2 1840-1850: VAN SCHOLTENS ORATIE TOT OPZOOMERS *TWIJFEL DES TIJDS*

1. De religieuze situatie in Nederland: protestanten en katholieken

In Nederland [...] was het kalm in de wetenschappelijke Godgeleerdheid; men hoorde de stormen slechts van verre, en men verheugde zich in die rust, die men hoopte dat nimmer gestoord zoude worden; daar men trouwens in het meer practische en uitwendige van de Godsdienstige verschillen, met de oud-Orthodoxen en Separatisten genoeg te doen had, en daarenboven het Protestantismus tegen het meer dagelijks in magt en aanzien veld winnend Catholicismus had te verdedigen; men dacht hier met een eenigzins rationeel gewijzigd Supernaturalismus op den duur te kunnen volstaan.¹

Na de algemene inleiding in hoofdstuk 1 volgen nu drie hoofdstukken waarin dieper wordt ingegaan op specifieke ontwikkelingen in Nederland in de periode die in dit proefschrift centraal staat.

De algemene sfeer in protestants Nederland rond 1840 was noch uitgesproken supranaturalistisch, noch uitgesproken rationalistisch – een ‘redelijk en rekkelijk protestantisme’.² Men accepteerde de bijbel als goddelijke openbaring, en die werd geloofwaardig gevonden: de evangeliën waren door ooggetuigen geschreven, dus ‘waar’, en aangezien de evangeliëschrijvers zelf kennelijk het Oude Testament betrouwbaar vonden, en eruit aanhaalden, was dus de hele bijbel betrouwbaar. Zo was deze openbaring voor het verstand geheel acceptabel. Men wilde vooral geen overdrijving. De nieuwe ideeën uit Duitsland drongen slechts langzaam in Nederland door. Er waren wel vertalingen van buitenlandse theolo-

¹ Bakker, *Is de wijsbegeerte...*, 6.

² Van Eijnatten en Van Lieburg, 260. Voor de algemeen-politieke en protestantse achtergrond in Nederland en daarbuiten zie naast de achtergrondliteratuur ook Krijger, *Second Reformation?*, en J. Vree, *De Groninger Godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Dissertatie VU Amsterdam, Kampen, 1984. Veel over de katholieken in Rogier, *In vrijheid herboren*; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*; J.A. Bornewasser, ‘Mythical Aspects of Dutch Anti-Catholicism in the Nineteenth Century’, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Oxford-Netherlands historical conference*, The Hague 1975, 184-206; idem, ‘Verlichting en anti-Verlichting in de katholieke tijdschriften van de vroege negentiende eeuw’, in: Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800, 1 september 1987, 8-21; Theo Clemens, ‘Een kerk zonder bisschoppelijk bestuur’, in: Vis en Janse (red.) *Staf en Storm*, 17-36; idem, ‘Ingehouden Verlichting’.

gische werken, maar pas in 1839 publiceerde de predikant M.A. Jentink (1800-1866) een Nederlandstalig overzicht van de inhoud van Schleiermachers *Reden über die Religion*.

Als acteurs op het Nederlands godsdienstig toneel noemt Bakker de 'oud-Orthodoxen', d.i. het Réveil, en de 'Separatisten', waarmee hij de Afgescheidenen van 1834 bedoelt. Er is ook een bezorgde referentie aan het toenemend zelfvertrouwen van het katholieke volksdeel in Nederland: het protestantisme moet worden verdedigd tegen het steeds meer veld winnendeatholicisme. Deze laatste frase brengt ons bij een eeuwenoud en globaal verspreid sociaal-cultureel verschijnsel: het antikatholicisme.³

2. Antikatholicisme en antiprotstantisme; beeldvorming over en weer⁴

Antikatholicisme

Busken Huet spreekt in 1853 in *Belydenisvryheid: een strafgeding in Pruissen* van de "thans oplevende anti-katholieke geest".⁵ Vele brochures in de Leidse Lijst zijn qua toon en inhoud voorbeelden van deze 'geest', maar de etiketten 'antikatholicisme' en 'antikatholiek' op zich komen daar nauwelijks voor.

Er was op alle fronten kritiek op de Katholieke Kerk, niet alleen van protestanten, maar ook van onder anderen joden, atheïsten, en last but not least medekatholieken.⁶ De kritiek begon in de 16e eeuw met de Reformatie en de opkomst van het protestantisme. De Verlichting daarna, vanaf eind 17e eeuw, was eerder een aanval op een meer algemeen geloof in een bovennatuurlijke openbaring dan dat die specifiek antikatholieke elementen bevatte; het doel van dat 'moderniseringsproject' was veeleer algemene secularisering.⁷ Na de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw "ontwikkelde zich een breed scala aan antikatholieke denkbelden, vooroordelen en stereotyperingen, in nauwe samenhang met de toen op gang komende campagne voor een cultureel natiebesef". Concreet gesteld: vanaf dat ogenblik werd "propaganda gevoerd voor een krachtig nationaal gemeenschapsgevoel".⁸ Nog concreter: Nederland was een protestantse natie. In deze propaganda vervulden de media een cruciale rol.

³ Borutta, *Antikatholizismus*, 11.

⁴ In deze paragraaf volg ik grotendeels Bornewasser, 'Mythical aspects', dat een helder overzicht biedt van de Nederlandse (en internationale) situatie tussen 1840 en 1880. Bornewasser lijkt overigens een zeer ruime definitie van de term 'brochure' te hanteren; de geschriften die hij als zodanig aanduidt zijn vaak meer dan 200 pagina's lang.

⁵ LL1853-40, 4.

⁶ Borutta, *Antikatholizismus*, 11. Over de liberaal-katholieken in de periode 1840-1870 en de katholieke 'modernisten' rond 1900 meer in hoofdstukken 4 en 9.

⁷ Borutta, *Antikatholizismus*, 34.

⁸ Edwina Hagen, *Doodlyken haat*, 8-9. Er is in principe geen verschil tussen de termen 'antipapisme' en 'antikatholicisme'; het eerste lijkt een contemporaine term voor het vroege (zestiende- tot acht-

Met het verschijnen van het politiek liberalisme op het toneel, in 1848, raakte in de tweede helft van de negentiende eeuw het katholicisme geheel op Rome en de Paus gericht, gereflecteerd in het anti-verlichte ultramontanisme. Deze ontwikkeling bereikte in 1870 een voorlopig hoogtepunt met het Eerste Vaticaans Concilie, waar het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid werd afgekondigd.

In zijn preek op Hervormingsdag 1853 verwoordt J.H. Scholten de protestantse visie: de Katholieke Kerk past het grondbeginsel van het christelijk geloof, d.i., er is geen heil buiten Jezus Christus, niet naar behoren toe.⁹ Scholten noemt als onacceptabele dwalingen van de Katholieke Kerk de gewetensdwang, de werkelijkheid, de heiligenverering en Mariadienst, afgoderij, en het kerkgezag. De Katholieke Kerk ontkent het beginsel van de individualiteit. Elke protestant wordt geacht zelf na te denken, en is zelf de bouwheer van zijn eigen 'leergebouw' — dat kunnen dan wel "hutten van stoppelen en stroo" zijn (19). In de Katholieke Kerk is er slechts één gebouw, "dat uiteindelijk uitgewoond en nooit verbeterd, langzamerhand in puin valt". (20).

Voor velen waren de Katholieke Kerk en het katholicisme, waarmee men in de praktijk van de negentiende eeuw bijna altijd het ultramontanisme bedoelde, de belichaming van het 'andere'. Alles in het rooms-katholicisme was anachronistisch en grotesk: het geloof aan heiligen, relikwieën en wonderen, en de rituelen en gebaren; de transsubstantiatie was toverij. Ook het wereldvreemde (en nationaal-economisch schadelijke) kloosterleven met de ongetwijfeld seksueel gefrustreerde monniken en nonnen, het celibaat, en de biecht horen in deze exotische, 'andere' wereld.¹⁰ In de antikatholieke visie is het katholicisme een monoliet, ahistorisch, onveranderlijk en onverzettelijk. Er is een nauw verband tussen het antikatholicisme en de discussie over de verlichte ideeën; het antikatholicisme werd in de negentiende eeuw een drijfveer voor progressieve (liberale) krachten die in het katholicisme de antithese van de moderne wereldbeschouwing zagen.

tiende-eeuwse) antikatholicisme.

⁹ *Het wezen der Hervorming* (LL1853-25). Dit was hoogstwaarschijnlijk een populair onderwerp voor Hervormingsdag. Van de moderne T. Modderman Az. is er bijvoorbeeld *De belangstelling van Protestantten in Rooms-Katholieken: leerrede over Romeinen X:1-4, uitgesproken op den gedenkdag der Kerkhervorming*, 1854 (niet in UBL). Ook J.C. Zaalberg hield in 1855 een Hervormingspreek (onderwerp van hoofdstuk 8). Hoewel ook tegen de Katholieke Kerk sprekend, en met name over de heiligenverering en de Mariadienst, refereert Zaalberg in het geheel niet aan Scholtens preek op dezelfde feestdag twee jaar eerder.

¹⁰ Over de kloosters zes titels in de Leidse Lijst: LL1861-25Hugenpoth (meerdere drukken), LL1861-23Hubrecht, LL1861-22Pays (pseudoniem van Hugenpoth), LL1863-25Hugenpoth.

Antiprotestantisme

Er waren ook heftige aanvallen in omgekeerde richting. In 1868 vindt bijvoorbeeld Groen van Prinsterer Rome een klassiek voorbeeld van “anti-protestantsche polemië”, waarvan in Nederland Nuyens een vertegenwoordiger is.¹¹ Opmerkelijk genoeg komt ‘anti-protestantisme’ als wetenschappelijke term in de literatuur veel minder voor dan haar pendant. Picarta kent wel een categorie ‘anti-protestantisme’, maar die bevat 5 titels; het label ‘antikatholicisme’ (gelijk aan ‘antipapisme’) levert 79 treffers op.

Deze zijde van de beeldvorming komt uitgebreid aan bod bij monde van katholieke auteurs als Le Sage ten Broek, A. Frentrop (1802-1865) en J. de Bruijn,¹² in de drie casussen die het onderwerp vormen van hoofdstukken 7, 8 en 9. In de eerste brochure uit de reeks van de Katholieke Nederlandse brochurevereniging, *De geest der eeuw en de geest der waarheid*¹³ levert Nuyens een *Syllabus*-waardige opsomming van moderne dwalingen, “een warreling van stelsels” alle te herleiden tot een verlies van geloof aan een bovennatuurlijke waarheid: rationalisme, naturalisme, deïsme, positivisme, materialisme, pantheïsme en heldenverering.

Kort gezegd is het moderne protestantisme in de ogen van conservatieve katholieken de logische voortzetting van het protestantse organische kerkbegrip, en het door de protestanten beleden individualisme en vrije (bijbel)onderzoek. Het individualisme en de vrijheid leiden onvermijdelijk tot diversiteit binnen het protestantisme, en hier ligt een cruciaal punt van verschil: de katholieken vinden die veelvormigheid een teken van labiliteit, die uiteindelijk zal leiden tot de totale instorting van het Hervormingsideaal. Voor de moderne protestanten echter is diversiteit juist een positief kenmerk.¹⁴

Ondanks alle kritiek van weerszijden wordt in de brochures ook opvallend vaak benadrukt dat er onder behoudende protestanten veel is dat ook bij conservatieve katholieken wordt gevonden; men zou kunnen spreken van een confessie-overstijgende oppositie van de ‘oude tijd’ tegen de nieuwe geest van vorming en

¹¹ Nuyens citeert deze uitspraak in LL1868-25, 9; ook Brouwers noemt deze in LL1868-22, 44. Meer over Nuyens in de paragraaf over de historiografie van de vaderlandse geschiedenis in hoofdstuk 6.

¹² 1828-1902, vanaf 1864 hoogleraar aan het grootseminarie te Warmond.

¹³ LL1868-38; deze frase op p. 10.

¹⁴ Van der Wall, ‘Tragische geschiedenis’, 81. In twee brochures, die van Bakker (LL1847-10) en Nuyens’ *De geest der eeuw en de geest der waarheid* (LL1868-38) wordt verwezen naar een bekende vertegenwoordiger van deze antiprotestantse visie: Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704), bisschop van Meaux, tegenstander van de Hugenoten, die in 1688 het kritische werk *Histoire des variations des Églises protestantes* publiceerde. Met Leibniz discussieerde hij over een mogelijke hereniging van de protestanten met de Katholieke Kerk, waar niets van kwam. In *Woorden van een gezond verstand* meldt Bosma zes in Nederland uitgegeven preken van Bossuet, tussen 1783 en 1791 (p. 680).

vrije intelligentie, Verlichting en rationalisme. Over de verbreiding en geschiedenis van deze gedachte wordt in hoofdstuk 9 meer gezegd.

De positie van de katholieken in Nederland

Ten tijde van de eerste opkomst van de moderne protestantse theologie werd het katholicisme door het gros van de Nederlandse bevolking gezien als een duidelijke dreiging. Sinds de Reformatie waren de katholieken een sociaal-culturele minderheid geweest. Gedwongen door de bevoordeling van het protestantisme in de Nederlandse Republiek werd de katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1592 opgeheven en verklaarde Rome Nederland tot missiegebied; deze 'Hollandse Zending' kwam onder leiding te staan van een apostolisch vicaris. Uitgezonderd een grote kerkscheuring in Utrecht in 1723, die uitmondde in de 'Oud-Bisschoppelijke Clerezij' (nu de Oud-Katholieke Kerk, in de brochures vaak 'de Jansenisten' genoemd), bleef de situatie zo tot het eind van de achttiende eeuw.¹⁵ De status van het katholieke volksdeel was die van 'gedoogd'; onder de katholieken heerste een schuilkerkenmentaliteit.

De Bataafse Revolutie bracht in augustus 1796 officiële gelijkstelling van alle christelijke denominaties (een kleine maand later gevolgd door gelijke burgerrechten voor de joden). De katholieken kregen dus wettelijk dezelfde status als protestanten, lutheranen, remonstranten en doopsgezinden. Echter, hoewel zij in Nederland 40% van de bevolking uitmaakten — een situatie die, buiten de periode van het Verenigd Koninkrijk, voor de hele negentiende eeuw zou gelden — bleven zij politiek en maatschappelijk, en in de heersende opinie ook intellectueel, vooralsnog een redelijk onzichtbare en onbeduidende bevolkingsgroep, meest de lagere sociale klassen omvattend.

Wel begon vanaf 1795 de katholieke gemeenschap zich opnieuw te organiseren:¹⁶ kranten, tijdschriften, scholen en seminaries werden opgericht. Ondanks de schuilkerkenmentaliteit en een schokkend gebrek aan kennis van de eigen cultuur en doctrines, en helemaal van die van de protestanten, kon er toch een duidelijke emancipatie plaatsvinden dankzij een intensieve versterking van het katholieke religieuze leven en het weer ophalen van oud of opbouwen van nieuw devotieel repertoire. Dit werd sterk door de clerus gestimuleerd, en was gericht op de

¹⁵ Hier ligt ook een opvallend verschil in taalgebruik rond het beruchte jaar 1853: de oud-katholieken zien zichzelf in principe als de voortzetting van de echte Katholieke Kerk, en spreken dus van 'invoering' in plaats van 'wederinvoering' of 'herstel' van de (rooms-katholieke) bisschoppelijke hiërarchie; voor hen was die nooit weggeweest. Cf. W. van der Velde, 'De Oud-Katholieke Kerk van Nederland: geschiedenis', in: Angela Berlis et al. (red), *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland, leer en leven*, Zoetermeer 2000, 13-88, 55-58.

¹⁶ Zie hiervoor Margry, 'Imago en identiteit'; Clemens, 'Kerk zonder bisschoppelijk bestuur'; idem, 'Ingehouden Verlichting'.

vorming van een eigen katholieke identiteit. Deze moest mede gebaseerd zijn op een "revitalisering van verschillende religieuze elementen van het pre-reformatorische katholicisme".¹⁷ In de publieke ruimte werd dit alles zichtbaar in een neogotische stijl van kerkbouw (na 1850) en in rituelen als processies en belevaarten, maar bijvoorbeeld ook in de kruisen op kerken en begraafplaatsen. Echter, de grotere manifestatie van de katholieken 'op straat' werd door vele protestanten te confronterend gevonden.

De demografische situatie veranderde met het ontstaan en verdwijnen van het Verenigd Koninkrijk van Noord- en Zuid-Nederland. Tussen 1815 en 1830 was, met het vrijwel geheel katholieke zuiden, meer dan de helft van het koninkrijk katholiek. Onder Willem I (1772-1843; regering 1813-1840) genoten alle gezindten gelijke bescherming, maar het protestantse karakter van de natie moest wel worden bewaard — vandaar het voornemen van de koning om één staatsgodsdienst (de 'christelijk hervormde') in te voeren. De rooms-katholieke kerk moest worden verenigd met de oud-katholieke, en zo veel mogelijk losgemaakt van het Vaticaan. Willem I was vertrouwd met ingrijpen in de kerkelijke organisatie: voor de Nederlandse Hervormde Kerk was met het Algemeen Reglement van 1816 een nieuwe synodale kerkstructuur, inclusief een hiërarchisch-bestuurlijk model met aanzienlijke overheidsbemoeienis geïntroduceerd; er was bijvoorbeeld een Ministerie voor Eredienst, dat tot 1870 heeft bestaan. Zoals vaak bleek de praktijk weerbarstig en is van een staatsgodsdienst niets gekomen.¹⁸

In het overwegend katholieke Zuiden riepen de bepalingen in de Grondwet van 1815 over de volkomen vrijheid en gelijkheid van alle godsdiensten veel weerstand op: door de 'gelijke rechten' dreigde de Katholieke Kerk haar bevoorrechte positie te verliezen. De opleiding van geestelijken werd onder staatstoezicht gesteld. Hiertoe werd in 1825 het Collegium Philosophicum in Leuven opgericht, dat door het ontbreken van enige steun van bisschoppelijke zijde geen lang leven beschoren was. De onvrede was een van de redenen voor de opstand in 1830, die zou uitlopen op de afscheiding van België.

Deze afscheiding liet een protestants Noord-Nederland over. Wel ging de katholieke emancipatie daar gestaag door, en de vroege jaren 1840 zagen een duidelijke verschuiving in het tot nu toe door de protestanten bepaalde aanzien§1 van het Nederlandse openbare leven – kennelijk ook gesignaleerd door Bakker in het citaat aan het begin van dit hoofdstuk. Ook verschenen een katholieke krant en een 'behoorlijk' theologisch tijdschrift op het toneel.¹⁹

¹⁷ Margry, 'Imago en identiteit', 69.

¹⁸ Zie hiervoor Jeroen Koch, *Koning Willem I. 1722-1843*, Amsterdam 2013, 426-429.

¹⁹ Bornewasser, 'Mythical aspects', 186. Bornewasser meldt niet welke hij precies bedoelt, maar twee periodieken die lang een toonaangevende rol zouden spelen zijn in elk geval het maandblad *De Katholiek* (opgericht in 1842) en het dagblad *De Tijd*, opgericht in 1845 (eerst driemaal per week ver-

Deze trend was mede een reactie op verlichte ideeën die onder katholieken ingang hadden gevonden.²⁰

*Verlichte katholieken?*²¹

Was er in de Katholieke Kerk rond 1840 ook een 'moderne' stroming? De modernen zagen het katholicisme als per definitie onverenigbaar met liberale, vooruitstrevende ideeën, een situatie die zij grotendeels toeschreven aan de intellectuele achterstand van de katholieken.²² Toch waren er zeker katholieken die iets zagen in de nieuwe ideeën. In de literatuur vinden we de term 'Aufklärungs-katholicisme' voor bepaalde verlichte opvattingen die in de Duitstalige landen, in tegenstelling tot met name Frankrijk, ook binnen de Katholieke Kerk ontstonden en in de late achttiende eeuw onder katholieken ingang vonden, met name de ideeën over vrijheid en volkssoevereiniteit.²³ Men wenste meer zeggenschap van de staat over de kerkgenootschappen (in Nederland te zien in de nieuwe kerkregeling van 1816), en vaak één nationale kerk. En ook katholieken waardeerden rede, beter onderwijs, de Bataafse revolutie, en inenting.²⁴

Vanaf 1780 waren protestanten verlichte katholieke auteurs gaan vertalen en uitgeven, en hadden zij moeite gedaan om katholieken op de hoogte te brengen van de nieuwste ideeën. De periode daarna, tussen 1795 en het begin van de monarchie in Nederland, zag liberale en verlichte hervormingen in de geest van de Franse Revolutie. De katholieke opleving zette verder door, en zou aanleiding worden tot toenemend antikatholicisme. In Nederland zien we het verschijnen van het gematigd verlichte tijdschrift *Mengelingen voor Rooms-Catholijken* (1807-1814), onder leiding van de priester J. M. Schrant (1783-1866).²⁵ Rond 1840 echter werd deze geest toch definitief ingehaald door het antiverlichte ultramontanisme. Ook de verlichte Schrant herzag zijn

schijnend).

²⁰ Deze paragraaf gebaseerd op Lehner, *Catholic Enlightenment*; Bornewasser, "Verlichting en anti-Verlichting"; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*; Clemens, *Ingehouden Verlichting*.

²¹ Deze paragraaf gebaseerd op Rogier, *In vrijheid herboren*; G. Gorris SJ., J. G. *Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken*, 2 dln., Amsterdam 1947-1949; Clemens, 'Kerk zonder bisschoppelijk bestuur' en 'Ingehouden Verlichting'; Lehner, *Catholic Enlightenment*; Bornewasser 'Verlichting en anti-Verlichting'; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*.

²² Cf. ook H. Snelders, 'De houding van Nederlandse Rooms-Katholieken tegenover de natuurwetenschappen in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Gewina* 17 (1994), 97-111.

²³ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 31; Gorris, *Le Sage* I, 203-204.

²⁴ Clemens, 'Ingehouden Verlichting', 247; cf. Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 31.

²⁵ Schrant publiceerde in 1808 een *Leven van Jezus* voor kinderen, dat net als zijn verlichte ideeën ergernis wekte. Deze Schrant moet niet worden verward met zijn relatief jong gestorven neef (oomzegger) en petekind met dezelfde voorletters (1823-1864), vanaf 1862 hoogleraar geneeskunde aan de Leidse universiteit. Tenzij anders aangegeven wordt in deze dissertatie altijd Schrant sr. bedoeld.

positie.²⁶

In de katholieke publicistiek is de periode daarna, van 1814-1830, de tijd van het opkomen van de bekeerling Le Sage ten Broek (over wie meer in par. 5 hieronder en hoofdstuk 7), die zich in het decennium 1830-1840 middels talloze door hem geredigeerde tijdschriften zou manifesteren als de spreekbuis van het Nederlandse ultramontanisme. Le Sage was een voorbode van de tussen 1830 en 1840 opduikende nieuwe strengheid in de Katholieke Kerk, culminerend in een definitieve omslag naar het ultramontanisme rond 1840. Pas rond 1865 zouden zich op bescheiden schaal 'liberaal-katholieken' manifesteren.

De afscheiding van België leidde in Nederland tot een hernieuwde explosie van antikatholiek sentiment, waarover Bornewasser opmerkelijk genoeg schrijft dat die haar meest permanente uitdrukking vond in de protestantse beweging van de Groningers.²⁷ In Burgers lijst van antikatholieke literatuur gepubliceerd in Nederland (1901)²⁸ is een duidelijke toename van titels te zien rond 1840. De gemoederen raakten nog verder verhit door het voorgenomen huwelijk van de afgetreden koning Willem I met zijn katholieke hofdame Henriëtte d'Oultremont in 1840, en de duidelijk soepeler houding van zijn zoon tegenover de katholieken. In tegenstelling tot zijn vader had Willem II (1792-1849; regering 1840-1849) geen aspiraties om een 'staatskerk' in te voeren. Rogiers standpunt is duidelijk over het decennium 1840-1850: het was niet de lentetijd die er traditioneel in werd gezien, maar een tijd van twijfel en interne verdeeldheid.²⁹

De grondwet van 1848, waarbij alle kerkelijke genootschappen het recht tot vrije godsdienstuitoefening werd gegeven, maakte het ten slotte mogelijk dat voor het eerst sinds 1592 weer rooms-katholieke bisschoppen in Nederland werden benoemd. Gezien de maatschappelijke achterstelling van de katholieken en het heftige antikatholicisme van conservatieve, rechtzinnige protestanten waarmee zij werden geconfronteerd, lag het waarschijnlijk wel

²⁶ Bornewasser, 'Verlichting en anti-Verlichting', 17; Clemens, 'Ingehouden Verlichting', 247. Over de spreekwoordelijke intellectuele achterstand van de katholieken zie allereerst de klassieken: Gerard Brom, *Herleving van wetenschap in katholiek Nederland. Gedenkboek*. 's-Gravenhage 1930; Rogier, *In vrijheid herboren*.

²⁷ "[they] represented a kind of Protestantism that was characterized by an emphasis on religious teaching and practice, [and so] provided new feeding-ground for a great deal of latent Protestant discontent" (Bornewasser, 'Mythical aspects', 188).

²⁸ Genoemd in Bornewasser, 'Mythical aspects', 188n.

²⁹ Rogier, *In Vrijheid Herboren*, 37; Pieter de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880*. Dissertatie Leiden, Hilversum 2005, 101; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 184-186; Clemens, 'Ingehouden Verlichting', 247.

voor de hand dat de katholieken hun politieke heil nu bij het 'linkse' liberalisme zochten. In zijn eigen conservatisme wilde Willem II de katholieken juist afhouden van een verbond met de liberalen en hun boegbeeld Thorbecke. Dit papo-thorbeckianisme (de term was eerst als scheldwoord gebruikt in de zeer anti-papistische *Fakkel*) kwam er toch, en heeft grote gevolgen gehad: na een onverwachte draai van Willem II naar links in maart 1848 kon Thorbecke een aanmerkelijk radicalere grondwetsherziening doorvoeren dan eerst mogelijk leek.

Deze nieuwe grondwet bracht voor de katholieken verbeteringen op de punten van armenzorg, onderwijs en het recht van vereniging en vergadering, maar er was nog steeds een structurele achterstelling van de katholieken waar het om banen in overheidsdienst ging.³⁰ In zijn *Mémoire sur la situation des Catholiques dans les Pays-Bas, depuis leur émancipation en 1798 jusqu'à nos jours* (1849)³¹ schetst de jonge katholieke arts J.W. Cramer (1817-1884) een tamelijk somber beeld van de positie van de katholieken in 1849, na de dood van Willem II:

[Il y a] un parti formidable autant par le nombre de ses adhérents que par sa haine contre les Catholiques, qui a pris à tâche d'attiser le feu de ces mauvaises passions, au sein de la population protestante des Pays-Bas. Il ne s'arrête devant aucun obstacle pour parvenir à réaliser son détestable projet; il ne recule devant aucun moyen pour arriver à son but. Ses organes dans la presse lancent régulièrement toutes les semaines, au milieu du pays, les brandons de la plus violente discorde; la guerre civile même ne l'effrayerait pas! En effet, ce langage calomnieux et plein de fiel contre les Catholiques, ces audacieuses et incessantes apologies de tout ce qui peut contribuer en quelque sorte à la spoliation, à l'appauvrissement, à humiliation des Catho-

³⁰ *De Tijd* publiceerde daar statistieken over in 1847. Voor de grondwetsherziening van 1848 zie Aerts, *Thorbecke*. Cf. ook Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 211n.

³¹ Den Haag, 1849, niet in UBL, geraadpleegd online. Dagtekening voorwoord 17 september. Een tweede, vermeerderde druk verscheen nog datzelfde jaar: *Le mémoire sur la situation des Catholiques dans les Pays-Bas, depuis leur émancipation en 1798 jusqu'à nos jours / par un électeur néerlandais ; examiné par un Électeur néerlandais. - 2e éd. (revue, corrigée et augmentée de preuves historiques). - La Haye: Van 't Haaft, 1849*. Zelfs was er, volgens Picarta, in hetzelfde jaar nog een derde druk, maar de link naar het gratis e-book bij het betreffende lemma brengt de lezer naar de tweede. Gorris, *Le Sage*, I, ix noemt twee edities, zonder verdere toelichting. Ook zijn er verschillen binnen een druk: er is een eerste druk van 137 pagina's, een andere versie (op groter formaat en in kleiner lettertype) telt er slechts 42. Voor de tweede druk meldt Picarta 85 of 80 pagina's, hetgeen bevreemding wekt voor een 'corrigée et augmentée' editie met dezelfde bladspiegel als de eerste druk. Mijn citaten zijn uit de eerste druk van 137 pagina's.

liques, au déni de leurs droits, qu'est-ce que l'emploi de pareils moyens, si ce n'est une excitation à la guerre civile?³²

De situatie van de katholieken rond 1848 was dus niet bepaald florissant. Cramer richt zich in zijn opening tegen een bepaalde groep, "un parti aveugle dans sa haine", dat is, het antikatholicisme van de overheersende, calvinistische partij, 'un fatal esprit de Protestantisme'.³³ Cramer, schrijvend in september 1849, maakt de balans van de nieuwe grondwet op. Hij stelt het helder: de situatie voor de katholieken laat bepaald nog te wensen over. Volgens de protestanten is de achterstelling van de katholieken bij de overheidsbenoemingen terecht, en ligt dat aan hun onderwijskundige achterstand. Maar waarom zien we dan ook geen katholieken in posities die minder superieure capaciteiten vereisen? Wat is de werkelijke oorzaak van deze beschamende achterstelling? Ligt die niet in de vervolgingen door de protestanten in de afgelopen drie eeuwen, die de katholieken altijd alle toegang tot universiteiten, nationaal en internationaal hebben ontzegd, de protestanten die, als dan toevallig eens een katholiek was afgestudeerd en in de rechterlijke macht werkzaam wilde zijn, van hem eisten dat hij zijn geloof afzweerde?³⁴

3. Religieuze ontwikkelingen in Nederland: De eerste reacties op de verlichte denkbeelden

In hoofdstuk 1 (par. 5) is een overzicht gegeven van de verschillende Duitse pioniers van de nieuwe theologische ideeën, onder wie Schleiermacher, Strauss en Baur. Hoe belangrijk was Strauss met zijn *Das Leben Jesu* in Nederland, met name voor de moderne theologie?

*De receptie van Strauss in Nederland*³⁵

Tegen de 'Apostel des ongeloofs'³⁶ Strauss was hier aanvankelijk veel protest; vaak werd de wetenschappelijke waarde van zijn werk onderschat. Bakker ziet zijn kwaliteiten wel:

³² *Mémoire*, vi-vii.

³³ Resp. *Mémoire* 43 en 70. In zijn brochure noemt Cramer naast alle antikatholieke periodieken ook vijf 'verderfelijke protestantse 'genootschappen': *Unitas*; *Christelijk hulpbetoon*; *Tuenda*; *Welstand*, en *Phylacterion*. Meer over antikatholieke periodieken in par. 5 hieronder.

³⁴ Mijn parafrase van *Mémoire*, 112-115; cf. ook Gorris, *Le Sage* I, 99-101.

³⁵ Zie hiervoor, naast de achtergrondliteratuur, vooral H.W. Obbink, *David Friedrich Strauss, in Nederlandse reacties op zijn theologie in de negentiende eeuw*, proefschrift Utrecht, Utrecht 1973.

³⁶ Titel van een gedicht van de protestantse dichter-predikant Bernard ter Haar uit 1842. In 1847 noemt ene Gérard (waarschijnlijk Groen van Prinsterer) Strauss 'de apostel der verlichting' (LL1847-13, 12); dat dit geen compliment is valt af te leiden uit het epitheton dat hij in dezelfde brochure aan Opzoomer geeft: 'de aap van Strauss' (8).

... een schrijver, die, hoe men over hem moge denken, men geene groote mate van scherpzinnigheid kan ontzeggen. Hij zal redeneren zoo als wij hi-erboven deden, eerst de bronnen nagaan om te zien wat zij behelzen, en dan op wijsgeerig geschiedkundige gronden beoordeelen, wat men daaruit al dan niet als daadzaken kan aannemen.³⁷

Bakker stemt ook in met een uitspraak dat "de handelwijze van de zoogenoemde hoogere kritiek op de Evangelische geschiedenis tot zekere uitersten in STRAUSS, en vooral bij [...] BAUR en FEUERBACH heeft aanleiding gegeven".³⁸

De reacties op *Das Leben Jesu*, overwegend van behoudende zijde, waren heftig en langdurig. Ik noem hier bijvoorbeeld *Het leven van Jezus, kritisch verdedigd tegen Dr. David Friedrich Strauss* (1840-1842), van de hand van de katholieke priester en hoogleraar te Groningen F.C. de Greuve,³⁹ een *Beknopte wederlegging* van A. Coquerel,⁴⁰ artikelen van J.J. van Oosterzee in de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* uit 1845, en de *Vijf brieven* van W.A. van Hengel (1779-1871).⁴¹ Al in 1839 werd een Nederlandse vertaling van *Das Leben Jesu* aangekondigd, maar de Groningse hoogleraar P. Hofstede de Groot kwam onmiddellijk in het geweer om deze te verhinderen. Hij kreeg veel bijval en de vertaling kwam er pas in 1842, van de hand van W. Verweij.⁴² Ook de verkoop hiervan werd echter dermate tegengewerkt dat de uitgave beperkt is gebleven tot het eerste deel, en uiteindelijk de restanten van de oplage in 1858 zijn vernietigd.⁴³ Pas in 1844 publiceerde Van Oosterzee een antwoord op de (prijs)vraag hoe de historische oorsprong van het boek Handelingen kan worden bewezen, een antwoord speciaal bedoeld als weerlegging van Strauss. In 1850 waagde Van Oosterzee ook een poging tot een *Leven van Jezus*, net als drie jaar later de moderne L.S.P. Meyboom (1817-1874)⁴⁴, maar tot een compleet boek is het nergens gekomen. Het was duidelijk dat gron-

³⁷ Bakker, *Is de wijsbegeerte...*, 29.

³⁸ Bakker, *Is de wijsbegeerte...*, 64.

³⁹ Door Bakker waarderend aangehaald, zij het onder een iets afwijkende titel: "Zoo men een wijsgeerig betoog voor en tegen de onmogelijkheid der wonderen wil nagaan, leze men het 1° stuk van *het leven van Jezus door Strauss wijsgeerig wederlegd*, door Prof. de Greuve, Groningen, 1840. Men zal hier in staat gesteld worden, om met kennis van zaken zijn oordeel in deze belangrijke zaak te vestigen" (*Is de wijsbegeerte...*, 69n). Meer over De Greuve in hoofdstuk 7.

⁴⁰ LL1842-02.

⁴¹ LL1847-01. Een uitgebreid overzicht van publicaties in Obbink, *Strauss*, 32-34.

⁴² Wijbrandus Verweij, 1807-1876. Als predikant ongeveer zijn leven lang werkzaam in Winschoten.

⁴³ Zie voor de treurige geschiedenis van de vertaling A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, Amsterdam 1886, 451-452, I, 14 (geraadpleegd via Bibliopolis). Cf. ook Vree, *De Groninger Godgeleerden*, 196-199.

⁴⁴ 1817-1874. *Het Leven van Jezus, den zoon Gods en den Zaligmaker der wereld, wetenschappelijk-populair beschreven*, 1853.

dig bronnenonderzoek naar de figuur van Jezus vereist was. Voortrekkers hiervan in Nederland, en volgelingen van de protestantse Tübinger Schule, waren de doopsgezinde D. Harting (1817-1892)⁴⁵ en de jonge Leidse hoogleraar A. Niemeyer (1814-1855).

De talloze 'tegenschriften' drongen echter niet door tot de kern van Strauss' ideeën en leverden zo geen wezenlijke bijdrage aan de theologische discussie van die dagen. Obbink kan stellen dat men Strauss hier nooit helemaal heeft begrepen; wellicht mede daardoor is de directe invloed van Strauss in Nederland beperkt geweest.⁴⁶ De vertalingen van zijn werken werden hoofdzakelijk in de kring van theologen gelezen (*Das Leben Jesu* was ook primair voor theologen geschreven).⁴⁷ Alleen onder de modernen werd Strauss geaccepteerd — ten dele. Degenen die Strauss echt omarmden waren de meest radicalen: de lutheraan A.D. Loman (1823-1897), de hervormden W.C. van Manen (1842-1905), J.C. Zaalberg Pzn. (1828-1885, hoofdpersoon van hoofdstuk 8), H.U. Meyboom (1842-1933⁴⁸), en de vrijdenkers Domela Nieuwenhuis⁴⁹ en Van Vloten. Strauss' *indirecte* invloed echter, als stimulerende factor voor het ontwikkelen van ideeën en verder kritisch bijbelonderzoek, is samen met die van Baur en de Tübinger School zeker merkbaar geweest: niet alleen in het werk van bijvoorbeeld Abraham Kuenen (1828-1891, zie ook hoofdstuk 4), maar ook in orthodoxe kringen. Strauss heeft hier, aldus Obbink "een bescheiden rol op de achtergrond gespeeld".⁵⁰

⁴⁵ Samen met Doedes en Van Oosterzee was Harting redacteur van de *Jaarboeken*.

⁴⁶ Obbink, *Strauss*, 49-50.

⁴⁷ Hofstede de Groot vond het feit dat *Das Leben Jesu* primair voor theologen was geschreven juist een reden dat het niet vertaald hoefde te worden. (Vree, *Groninger Godgeleerden*, 194). Wie de materie begreep kende per definitie voldoende Duits — een gedachte die duidelijk niet door iedereen werd gedeeld.

⁴⁸ Cf. bijvoorbeeld Jasper Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017, 500: in zijn proefschrift van 1866 over het evangelie van Marcus volgde H.U. Meyboom de ideeën van Strauss, niet die van de behoudende Daniël Schenkel. Over de 'radicale school' onder de modernen zie Krijger, *Second Reformation?*, 49; Hermann Detering concludeert dat de meeste van de door de radicalen opgeworpen problemen (gebrekkige externe argumentatie, "literaire breuken en sprongen") tot op heden [d.i., 1992] actueel zijn gebleven (*Paulusbriefe ohne Paulus? Die Paulusbriefe in der holländischen Radikalkritik*, Frankfurt 1992, 534).

⁴⁹ Ferdinand Jacob Domela Nieuwenhuis (1808-1869), oorspronkelijk modern predikant. Van hem *Naturalisme tegenover J.H. Scholten. Supranaturalisme in verband met Bijbel, Christendom en Protestantisme* (LL1867-13).

⁵⁰ Obbink, *Strauss*, 50.

*Het Réveil*⁵¹

Een 'vroege' discussie in de Leidse Lijst is die tussen Isaac da Costa en Opzoomer over Da Costa's brochure *Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het adres aan de Hervormde Gemeenten van Nederland* uit 1843.⁵² Da Costa (1798-1860) was de voorman in Nederland van het Réveil, een opwekkingsbeweging met wortels in Frankrijk en Zwitserland. In de brochures vinden we referenties aan deze internationale relaties: in Zwitserland J.H. Merle d'Aubigné,⁵³ en A.R. Vinet (1797-1847), naar welke laatste in zeven titels door een breed scala aan auteurs wordt verwezen: o.a. Allard Pierson, Groen van Prinsterer, de behoudende Van Rhijn, en de remonstrant Cohen Stuart.⁵⁴ Vinet zou veel invloed hebben op de latere voorman van de ethisch-irenischen, Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874), over wie hieronder meer. In Frankrijk had de beweging volgelingen in de gebroeders Monod (genoemd door Cohen Stuart en Pierson in dezelfde brochures). Ten slotte zijn er drie referenties aan de Britse Elisabeth Fry, vertegenwoordiger van een meer praktisch-maatschappelijk gerichte stroom,⁵⁵ in Nederland vooral te zien bij Réveilman O. G. Heldring (1804-1876).⁵⁶

Als eerste in Nederland werd de beweging opgenomen door Da Costa's leermeester, de dichter, historicus en jurist Willem Bilderdijk (1756-1831), representant van de weerstand tegen rationalisme en Verlichting en de wens tot terugkeer naar een positief christendom. Bilderdijks anti-rationalisme had veel invloed op zijn Leidse studenten, onder wie Da Costa. Da Costa was van oorsprong joods, maar werd samen met zijn vrouw Hannah Belmonte (1800-1867, een nicht van hem) en zijn neef, de arts en schrijver A. Capadose (1795-1874), in 1822 Nederlands-hervormd gedoopt in de Leidse Pieterskerk. In 1823 verscheen wat Da Costa's bekendste werk zou worden, de geruchtmakende brochure *'Bezwaren tegen den geest der Eeuw'*. Hierin bepleit Da Costa een overwicht van het (protestantse)

⁵¹ Voor het Réveil zie vooral het standaardwerk van de achterkleindochter van Réveilman W. de Clercq, M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865*, Amsterdam 1970.

⁵² LL1843-03.

⁵³ Jean Henri Merle d'Aubigné (1794-1872), genoemd in Groen van Prinsterers *La nationalité religieuse en rapport avec la Hollande et l'Alliance Évangélique* (LL1867-16), werd na een predikantschap in Hamburg hofprediker van Willem I in Brussel, waar hij Groen van Prinsterer ontmoette. Zijn levenswerk is de *Histoire de la Réformation* (13 delen, 1838-1878).

⁵⁴ Resp. in *Schoonheidszin en levenswijsheid: twee voorlezingen* (LL1868-07); *Is er geen oorzaak?*, (LL1864-16); *Het christelijk-kerkelijk standpunt verdedigd* (LL1852-01); en *Eenige woorden over Dr. A. Pierson's "Onverdraagzaamheid"* (LL1864-10).

⁵⁵ Elisabeth Fry (1780-1845) was Quaker, filantrope, en zette zich met name in voor hervormingen in het gevangeniswezen. Referenties aan haar bij Groen van Prinsterer (LL1848-01), Thoden van Velsen (LL1856-03) en H. Brouwer (1865-51).

⁵⁶ In de Leidse Lijst is Heldring vertegenwoordigd met *Een brief aan zijne niet-moderne medebroeders, over den toestand onzer kerk in deze dagen* (LL1864-23).

christendom in het openbare leven en betreurt hij de dominantie van het Verlichtingsdenken. Da Costa, ook wel de 'profeet van het Réveil'⁵⁷ genoemd, verzette zich in zijn tweedelige *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der vier evangeliën* (1840-1842) hevig tegen de ideeën van Strauss.

Ook Da Costa's neef Capadose figureert in de Leidse Lijst; allereerst met zijn schrijven tegen de jezuïet Frentrop in 1855 (zie hiervoor hoofdstuk 8), en hij wordt genoemd in een brochure uit 1868 van Groen van Prinsterer (LL 1868-45). Binnen het Réveil was Capadose met zijn strikte, reactionaire ideeën en tegendraadse persoonlijkheid redelijk eenzaam. Hij schreef tegen ongeveer alle moderne uitvindingen als bijvoorbeeld spoortreinen en bliksemafleiders; als arts was hij tegen de koepokinenting.⁵⁸ Hij verliet in 1866 de Nederlandse Hervormde Kerk, die naar zijn mening niet strikt genoeg was, maar vond geen ander onderdak. Zijn positie binnen het Réveil was dan weliswaar geïsoleerd, maar Capadose had juist wel veel contact met en invloed onder de 'eenvoudige vromen'. Hij ijverde voor de inwendige zending en stelde bijvoorbeeld al in de jaren 1830 zijn huis open voor evangelisatiebijeenkomsten voor arbeiderskinderen.

Het Réveil vond in eerste instantie zijn aanhangers in aristocratische kringen in Den Haag en Amsterdam, met als leidende figuren respectievelijk Groen van Prinsterer en Da Costa. Een echte groep of organisatie werd de beweging pas in 1845 met de oprichting van de 'Christelijke Vrienden' op initiatief van Heldring; deze groep was geen lang leven beschoren en verdampte in toenemende onenigheid in 1854.⁵⁹

Een voorbeeld van de strijd tussen 'antiek' en 'modern' is Da Costa's polemieken met Scholten over de inrichting van het theologieonderwijs aan de Nederlandse universiteiten in 1857.⁶⁰ Dertien titels van de hand van Groen van Prinsterer in de Leidse Lijst, geschreven tussen 1847 en 1868, tonen dat ook hij een prominent tegenstander van de moderne ideeën was. Uit de periode 1840-1848 zijn van hem twee brochures opgenomen, waarvan een, *Mr C.W. Opzoomer, in zijn geschrift: "De gevoelsleer van Dr J.J. van Oosterzee beoordeeld" zelf zijn buiten-christelijk standpunt aanwijzende* (LL1847-13), verscheen onder het pseudoniem Géron.⁶¹ Groen van

⁵⁷ Alsook, minder vriendelijk, 'de aap van Bilderdijk'.

⁵⁸ De koepokinenting was vanaf 1818 verplicht op de volksscholen.

⁵⁹ Kluit, *Réveil*, 481.

⁶⁰ LL1857-08 (2e druk 1859-11); LL1857-09 (2e druk, met naschrift, 1857-12); LL1857-10. Over deze polemieken zie bijvoorbeeld F.R.J. Knetsch, "J.H. Scholten (1811-1885) en Isaac Da Costa (1798-1860). Voorlopige verkenning van een polemieken", *DNK* 1983, 5-17.

⁶¹ De andere is *Vrijheid, gelijkheid, broederschap: toelichting van de spreuk der revolutie* (LL1848-01). Groen was voor Thorbecke een ware kwelgeest, zoals duidelijk wordt in Aerts, *Thorbecke*. De suggestie dat Groen achter het pseudoniem Géron schuilt komt uit De Kempenaers *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*.

Prinsterer kwam in 1836 naar Den Haag, nadat het hof in Brussel, waar hij werkzaam was als secretaris van het kabinet van de koning, was opgeheven. Hij was een van de ondertekenaars van het 'Adres der zeven Haagse heren',⁶² publiceerde net als Da Costa zijn ideeën over de Hervormde predikantenopleiding, en was in 1864 een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de Confessionele Vereniging.⁶³

Groens politieke, christelijk-historische denkbeelden tonen overeenkomst met die van De Lamennais, die net als Groen revolutie gelijkstelde aan ongeloof (getuige ook de titel *Ongeloof en revolutie* van Groens beroemdste werk, uit 1847). In de jaren 1840 maakte hij ook kennis met de ideeën van F.J. Stahl, van wie hij meteen onder de indruk ("geëlectriseerd") raakte.⁶⁴ Voor Stahl was de ene revolutie de andere niet: er was verschil tussen de vrijheidsbewegingen in Engeland en Amerika, die in elk geval een christelijke grondslag hadden, en de Franse Revolutie, die tegen het geloof was gericht. Zo dacht ook de Britse historicus T. B. Macaulay, wiens naam we meerdere malen in de Leidse Lijst tegenkomen.⁶⁵ Groen was tegen het liberalisme en had geen sympathie voor iemand als Vinet, die een scheiding wilde van kerk en staat. Rond 1850 riep hij de 'Anti-Revolutionnaires' in het leven, een kleine groep conservatieven met strikte ideeën over confessionele politiek, met als eigen orgaan de door Groen geredigeerde *De Nederlander*.⁶⁶ In 1876 nam Abraham Kuyper de leiding over, en in 1878 werd een partijprogramma aanvaard, waarmee de ARP de eerste echte politieke partij in Nederland zouden worden.⁶⁷

Een belangrijke polemiek waarin Groen zich mengde was de discussie rond 1868 (ook in de Leidse Lijst te vinden) tussen vooraanstaande protestanten en katholieken over de wenselijkheid en de betekenis van een nationaal monument voor Lodewijk van Nassau in Heiligerlee. Uit deze discussie treedt Groen duidelijk naar voren als een vooraanstaand vertegenwoordiger van de 'mythische' visie op de Nederlandse geschiedenis (d.i., de trits God, Oranje en Nederland) door

⁶² Zie ook hoofdstuk 7.

⁶³ Zie ook hoofdstuk 4.

⁶⁴ Friedrich Julius Stahl (1802-1861), jurist, filosoof, politicus; oorspronkelijk joods, op 18-jarige leeftijd als lutheraan gedoopt. Stahl wordt in zes brochures uit de Leidse Lijst genoemd; zeer kritisch bijvoorbeeld in Opzoomers *De orthodoxie aan het staatsroer* (LL 1863-05). Het adjectief 'geëlectriseerd' komt uit Kluit, *Réveil*, 483.

⁶⁵ Thomas Babington Macaulay (in de brochures ook gespeld 'Macaulay' of 'Macaleuy'), 1800-1859, historicus en conservatief politicus. Referenties aan hem in tien brochures, o.a. van Opzoomer, Groen van Prinsterer, en de katholieken Nuyens, Hubrecht en Hugenpoth.

⁶⁶ 1850-1855. Groen van Prinsterer was met enige onderbrekingen Kamerlid van 1849 tot 1866; hij zou een belangrijke rol spelen in de schoolstrijd (zie hoofdstuk 4).

⁶⁷ Over de anti-revolutionnaires zie ook Kluit, *Réveil*, 483-485. Over Kuyper meer aan het eind van dit hoofdstuk.

zijn nadruk op het calvinistische karakter van de Nederlandse staat.⁶⁸

*De Groningers — wegbereiders voor de modernen?*⁶⁹

Een vroege titel uit de Leidse Lijst slaat tussen alle filosofie en nieuwe wetenschap een andere toon aan: *Niet in de wetenschap, maar in het werkelijk leven is de bevrediging en zaliging des mensen te vinden* van L.G. Pareau (1800-1866).⁷⁰ Samen met Hofstede de Groot hoort Pareau bij de zg. 'Groningers'. Uit dezelfde Noordelijke richting komen ook W. Francken Azn (1822-1894), A.T. Reitsma (1806-1880) en W. Muurling (1805-1882). Zij zijn frequent vertegenwoordigde auteurs, die met hun titels gezamenlijk bijna de hele periode van de Leidse Lijst, van 1841 tot 1870, bestrijken.

Kort voor 1840 had zich, onder invloed van de colleges van de platonist Ph.W. van Heusde,⁷¹ een groep theologen aan de universiteit van Groningen gevormd die als eersten de nieuwe ideeën uit Duitsland ging adopteren. Al in 1834 pleitte de Groningse theoloog Petrus Hofstede de Groot tegen 'belijdenisdwang' en voor vrije geestelijke ontwikkeling in de kerk, voor zover in overeenstemming met Gods woord.⁷² Rond Hofstede de Groot ontstond een hechte faculteit annex vriendenkring met onder anderen Pareau en J.F. van Oordt (1794-1852). Zij stichtten in 1835 een Godgeleerd Gezelschap, en richtten in 1837 het tijdschrift *Waarheid in Liefde* op.

Ook de Groninger godgeleerden zochten een synthese tussen de moderne tijd, met alle natuurwetenschappelijke ontwikkelingen, en de overgeleverde christelijke geloofsbegrippen; in dit opzicht kunnen zij worden gezien als 'wegbereiders' van de moderne theologie in Nederland. Zij ontwikkelden een soort 'gekerstend neohumanisme':⁷³ naar hun opvatting was het geloof geen verzameling leerstellingen, maar lag de basis in het gevoel – zie ook de titel van Pareaus brochure hierboven. Als dogma's minder belangrijk zijn wordt de openbaring een 'proces' in natuur en geschiedenis: een soort school, waarin God de mens opleidt tot humaniteit – tot vervolmaking van de mens individueel, en van de mensheid in het algemeen. De basisgedachte van de Groninger theologie is dan ook, in de lijn van Lessing, dat God de 'grote opvoeder' is van de mensheid. Daarnaast benadrukten

⁶⁸ Voor een bespreking van deze discussie zie de paragraaf over geschiedschrijving als polemisch wapen in hoofdstuk 6.

⁶⁹ Geraadpleegd, naast de achtergrondliteratuur: Roessingh; Vree, *Groninger Godgeleerden*; idem, *Kerk, huis, school en staat*. Zie ook Krijger, *Second Reformation?*, 58-59.

⁷⁰ LL1846-14.

⁷¹ 1778-1839. Van Heusde hoorde ook bij het Réveil, en was van 1815 tot 1839 hoogleraar theoretische filosofie en letterkunde in Utrecht.

⁷² *Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsch Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht...*, Groningen 1834.

⁷³ Roessingh, 7.

de Groningers het mens-zijn van Christus, maar hielden enigszins incongruent wel vast aan het gezag van de schrijvers van het Nieuwe Testament en een bepaald supranaturalisme.⁷⁴ Dit zou hen snel juist tot tegenstanders van de moderne theologie maken: de moderneren waren anti-supranaturalistisch, en zagen ook de bijbel als mensenwerk.

In 1843 was van zo'n oppositie nog weinig sprake. Scholten stond aan het begin van zijn ontwikkeling dicht bij de Groningers,⁷⁵ en in zijn reactie op Da Costa's *Rekenschap* lijkt ook Opzoomer zich zelfs, via de traditionele wij-vorm, expliciet als mede-Groninger te presenteren.⁷⁶ Da Costa's *Rekenschap* is een voorbeeld van kritiek op de Groningers uit de Réveil-hoek; in feite waren in deze periode de Réveilmannen de eerste tegenstanders van Hofstede de Groot c.s.

Kan de Groninger school inderdaad worden gezien als een belangrijk stadium in de ontwikkeling van de moderne theologie in Nederland? Muurling vond bijvoorbeeld van wel: hij zag de moderne theologie als de logische consequentie van de Groninger school. Hofstede de Groot daarentegen vond met name de 'moderne' ontkenning van de wonderen een aanval op de essentie van het christendom.⁷⁷ Kuenen merkt in 1866 op:

Mr. Groen van Prinsterer gewaagde dezer dagen meer dan eens van 'de vaders der moderneren', doelende op de Groninger theologen en hunne naaste wegbereiders. Dezen zijn gewoon, voor de eer dier naaste familiebetrekking te bedanken. In zekeren zin te recht: onze denkbeelden zijn de hunne niet, noch ook bij wettige gevolgtrekking daaruit afgeleid. En toch zijn zij onze 'vaders', en behoorden wij de verplichting, die wij aan hen hebben, nimmer uit het oog te verliezen. Want zij hebben de vrijheid liefgehad, gebruikt, gehandhaafd.⁷⁸

De Groningers werden in de jaren 1860 overvleugeld door de moderne richting. De meesten van hen zijn gematigd rechtzinnig geworden; rond 1867 gingen de-

⁷⁴ De rede van Hofstede de Groot in september 1842, *Wat moeten wij, godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen?* (LL1842-01) is ook een goede beginselverklaring, waarin de spreker bovendien ingaat op "sluwe beschuldigingen en drieste beweringen van zekere partij in ons Kerkgenootschap" (6) (waarschijnlijk een referentie aan het 'Adres van de zeven Haagse heren'). De Groninger theologen streefden naar een 'ondogmatisch en nationaal Christendom', waar zelfs de Nederlandse katholieken wel in te passen zouden zijn. De Groningers hoopten dat de katholieke en protestantse kerk tot één 'hoogere eenheid' konden samensmelten (Pareau, gecit. in Vree, *Groninger Godgeleerden*, 277).

⁷⁵ Roessingh, 78; zie over de verhouding tussen Scholten en de Groningers uitgebreid Vree, *Groninger Godgeleerden*, 295-296.

⁷⁶ Zie ook hoofdstuk 7.

⁷⁷ Krijger, *Second Reformation?*, 59.

⁷⁸ *Het goed recht der moderneren* (LL1866-17), 43.

zen zichzelf 'Evangelischen' noemen,⁷⁹ en uit die latere periode stammen vele anti-moderne brochures van o.a. Hofstede de Groot. Anderzijds hebben enkele Groningers van het eerste uur zoals J.P. Stricker (1816-1886), L.S.P. Meyboom, Muurling en Zaalberg zich later bij de moderne richting aangesloten.

Naast de Groninger theologen en de behoudende Réveilmannen als Da Costa en Groen van Prinsterer was er een duidelijke jonge garde binnen de Nederlandse Hervormde Kerk die na het oude supranaturalisme een nieuwe, wetenschappelijke theologie zou inluiden. Natuurlijk horen hier Scholten en Opzoomer onder, maar ook theologen als Doedes en Van Oosterzee maakten deel uit van deze lichterling. Ook deze laatste twee leken trendsetters te worden, maar keerden zich al snel tegen Opzoomer en Scholten – zij zouden tot de behoudende, 'apologetische' richting gaan behoren.

4. Het begin van de moderne theologie in Nederland

Na deze achtergrondschetsen kunnen nu de hoofdrolspelers in deze dissertatie op het toneel verschijnen. Het decennium dat in dit hoofdstuk centraal staat opent met de oratie in Franeker in 1840 van een van de grote voormannen van de moderne richting, Jan Hendrik Scholten.⁸⁰

J. H. Scholten

In Scholtens inaugurele rede bleken de nieuwe ideeën uit Duitsland ook hier weerklank gevonden te hebben: Scholten stelde op radicale wijze Jezus als volkomen mens voor, en presenteerde zo een monistische visie van de eenheid van het goddelijke en menselijke.⁸¹ Scholten benadrukte de *menselijkheid* van Christus, geheel in de lijn van Strauss en tot op zekere hoogte de Groningers.

Scholten had in Utrecht gestudeerd bij Van Heusde, een van de geestelijke vaders van de Groningers (zie hierboven). Hij voelde zich enerzijds aangetrokken tot de

⁷⁹ Zo al aangeduid in Hofstede de Groots brochure *Aan de Nederduitsche hervormde gemeente te Groningen. Rekenschap ter zake van de benoeming van het kiescollegie* (LL1867-26). Andere anti-moderne brochures van dezelfde auteur: LL1866-09 en LL1870-02.

⁸⁰ Er zijn verschillende visies op wat nu het echte begin van de moderne theologie in Nederland markeerde (zie ook de Inleiding, onder 'Periodisering'). Met Herderscheê hanteer ik hiervoor Scholtens inaugurele rede. Ook Roessingh neemt 1840 als terminus a quo, maar zegt wel dat "de moderne theologie tussen 1840 en 1850 opkwam" (7).

⁸¹ *Oratio de vitando in Jesu Christi historia interpretanda docetismo, nobili, ad rem christianam promovendam, hodiernae theologiae munere* (LL1840-01) ('Over de roeping der hedendaagse godgeleerdheid om bij de behandeling der geschiedenis van Jezus Christus het docetisme te vermijden, tot bevordering van de zaak des Christendoms'). Ik ben geen Nederlandse vertaling tegengekomen. Het docetisme, waar Scholten de Groningers van betichtte, is de (ketterse) opvatting dat het menselijk lichaam van Christus slechts schijn was en niet werkelijk aanwezig.

ideeën van de Groningers, vanwege hun ontkenning van het onfeilbare schriftgezag en hun visie op het christendom als de openbaring in Jezus Christus van nieuw goddelijk leven, maar anderzijds waren zij hem ook te halfslachtig: Jezus werd gepresenteerd als een god én als een volmaakt mens.

Een sollicitatie op een hoogleraarsplaats in Groningen mislukte (die ging naar Muurling), maar Scholten werd in mei 1840 aan de Franeker Hogeschool benoemd. Na de opheffing van dit instituut in 1843 werd hij buitengewoon hoogleraar voor het vak Inleiding in het Nieuwe Testament aan de Leidse universiteit — toen waarschijnlijk vanwege zijn controversiële ideeën nog enigszins als *persona non grata*.⁸² Hij verloor dit odium echter snel, kreeg eind 1845 zijn benoeming tot gewoon hoogleraar, en werd de grondlegger van het vrijzinnige imago van de Leidse theologie, een imago dat de faculteit lange tijd zou behouden.

De titel van Scholtens Leidse oratie (in de contemporaine vertaling: “Over het getuigenis dat de christelijke leer zelf van hare goddelijkheid aflegt in het binnenste des mensen”) wijst op een cruciaal element in Scholtens theologie: het innerlijke getuigenis van de Heilige Geest in de gelovige mens is een betere basis voor het geloof dan het aannemen van de onfeilbaarheid van de bijbel. Hiermee verwijderde Scholten zich van de oude orthodoxie, die dit innerlijk getuigenis juist goed te verenigen vond met een onfeilbaar bijbelgezag. De Heilige Geest toont de oorspronkelijk in elk mens aanwezige waarheidszin, een essentieel instrument voor het beoordelen van godsdienstige waarheden. Deze moeten niet worden aangenomen op gezag, maar via verstand en hart. Zo stelt Scholten dit innerlijke getuigenis gelijk aan de ‘stem van de rede’. Volgens Scholtens anti-supranaturalistische opvatting valt God niet samen met de wereld, maar leeft er wel in;⁸³ zijn werkzaamheid is organisch en indirect, zodat de mens groeit naar zelfstandige kennis van de waarheid. Opmerkelijk genoeg vond Scholten niet dat de waarheid te vinden was via de historisch-literaire bijbelkritiek (die hij wel strikt beoefende) – dan zou de persoonlijke geloofsovertuiging gaan afhangen van het gezag van de Tübinger School.⁸⁴

In 1848 verscheen het eerste deel van Scholtens standaardwerk *De leer der Hervormde Kerk*, waarin hij elk leerstuk aan een kritische beschouwing onderwierp met het doel de ware grondbeginnelsen van de gereformeerde leer te ontdekken. Zo zou men aan geest en hoofdzaak van de gereformeerde belijdenis trouw kun-

⁸² Antonie Vos, ‘Mr. Cornelis Willem Opzoomer: een stormachtige entree op het filosofisch toneel: de jaren 1845-1847’, in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*. Documentatieblad van de werkgroep Sassen, jrg. 13, 2002, 35-61, 41.

⁸³ Dit ‘monisme’ is niet hetzelfde als het ‘pantheïsme’ waar Scholten vaak van werd beschuldigd. ‘Pantheïsme’ betekent dat God in alles is, en impliceert een vergoddelijking van de natuur.

⁸⁴ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 25.

nen blijven, en toch gehoorzamen aan de vrije ontwikkeling van de wetenschap. Scholtens boek (door Busken Huët 'een gedicht' genoemd⁸⁵) heeft zeer grote invloed gehad. De hervormde leerstukken werden getoetst aan het formele beginsel van de Heilige Schrift als enige kenbron en toetssteen van de christelijke godsdienst, en het inhoudelijke dogma van Gods absolute oppermacht. Scholten wees op het verschil tussen de bijbel en Gods woord, en op de vrije genade als basis van de christelijke godsdienst. Als grondbeginsel van de Hervormde kerk poneerde hij het determinisme, de leer van de voorbeschikking; deze werd door Scholten en zijn tijdgenoten als wetenschappelijk verantwoord gezien, in lijn met het strikte causaliteitsprincipe dat bijvoorbeeld in het positivisme centraal stond.

Kritiek kwam er uit alle hoeken: van katholieke, rechtzinnig-protestantse en Groninger zijde. De aanval richtte zich met name op Scholtens monisme (d.i., er is geen tegenstelling tussen God en de wereld) en determinisme: Scholten wilde in natuur en geschiedenis de voortdurende werking van God zien, tegen de gangbare leer over zonde en wilsvrijheid. Hij achtte het concept 'wilsvrijheid' in strijd met Schleiermachers *schlechthin abhängig*, en niet te rechtvaardigen. Veel kritiek werd beantwoord in zijn voorredes tot de derde en vierde drukken van zijn werk, in resp. 1855 en 1870.⁸⁶

Samenvattend kan Scholten op vier punten de grondlegger van de moderne theologie in Nederland worden genoemd: de rigoureuze historisch-kritische bijbelanalyse; het scheiden van exegese en dogmatiek; het afwijzen van geloven op uitwendig gezag; en het ontdekken van een goddelijke openbaring in alle godsdienstvormen. Zijn persoonlijkheid past daar ook bij: hij was een 'man van graniet',⁸⁷ die alle halfheid afwees.

C.W. Opzoomer⁸⁸

Zes jaar na Scholten, in juni 1846, hield de jonge jurist en filosoof Opzoomer zijn inaugurele rede te Utrecht, *De wijsbegeerte de mens met zich zelve verzoenende*. Hierin verkondigde hij een even radicaal standpunt, nu over de vraag naar wezen en waarheid van de godsdienst: men kan via het denken tot kennis van God (d.i., de waarheid) komen.⁸⁹ Opzoomer stelde daarin dat er geen tegenspraak is tussen de natuurwetenschap en de wijsbegeerte – de laatste was zeker toen nauw gelieerd aan de theologie, een relatie die een belangrijk onderwerp was in het debat over de nieuwe theologie. Opzoomer hield *geen* pleidooi voor het vervangen van

⁸⁵ Roessingh 107.

⁸⁶ La Saussaye schreef weer in reactie op de 3e druk (LL1855-08); zie ook 'Heftigheid en verwarring' hieronder.

⁸⁷ Herderscheê, 92.

⁸⁸ Over Opzoomer zie vooral ook hoofdstuk 7.

⁸⁹ LL1846-05.

godsdienst door filosofie, maar hij vond in Kantiaanse zin dat om de strijd tussen wetenschap en filosofie te beslechten de wetenschap zelf op het absolute, abstracte en oneindige moest worden gegrondvest. Daarna zouden de wetenschappelijke uitspraken vanzelf overeenkomen met de eisen van het godsdienstig gevoel. Op Cartesiaanse wijze stelde Opzoomer dat wij op kracht van ons eigen godsdienstig gevoel net zo zeker zijn van God als van onszelf.

Het duurde echter niet lang of Opzoomer kwam tot de conclusie dat bespiegeling toch niet zonder de ervaring, de empirie kan.⁹⁰ In *De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst* (1850) toonde hij een duidelijke koerswijziging in positivistische zin in zijn presentatie van de natuurwetenschappelijke methode als de enig juiste, ook voor de geesteswetenschappen.⁹¹ Religie echter is volgens Opzoomer vooral zuiver *menselijk*. De godsdienst ontleent haar recht van bestaan aan zichzelf en heeft van kritiek niets te vrezen. Via zijn godsdienstig gevoel neemt de mens een Hoger Wezen waar. Dat godsdienstig gevoel is een van de kenbronnen van de waarheid.⁹² Opzoomer handhaafde de godsdienst, *onafhankelijk van* een bovennatuurlijke openbaring, en verdedigde tegelijkertijd de rechten van het vrije onderzoek. Wat betreft wonderen huldigde hij een evolutionistisch perspectief dat de drie tijdperken der mensheid (niet dezelfde als de drie stadia van Comte) beslaat: eerst de tijd vóór het zien van orde; toen de tijd dat men in de wereld regelmaat en wetten zag, maar een uitzondering maakte voor God; ten slotte het algeheel verdwijnen van het supranaturalisme. Volgens Opzoomer had Jezus zelf het wondergeloof nooit gesteld als essentieel onderdeel van zijn godsdienst.

In zijn houding tegenover de bijbelkritiek was Opzoomer consequenter dan Scholten. Volgens Opzoomer kon men via de historisch-literaire bijbelkritiek de geschiedkundige documenten van de godsdienst leren kennen en hun betrouwbaarheid beoordelen; Scholten bleef toch, op grond van wat hij zag als het getuigenis van de Heilige Geest, nog veel aannemen dat de toets der kritiek niet kon doorstaan. Er was meerdere malen strijd tussen deze twee: in 1846 over de door Scholten verworpen ideeën van de filosoof Krause, later, in 1860, over Opzoomers empirisme.⁹³

Opzoomer was jurist (er zijn vele publicaties van zijn hand over recht en politiek), geen theoloog, maar had veel belangstelling voor theologie. Hij heeft grote invloed op de moderne richting gehad: de Utrechtse studenten theologie (onder wie Allard Pierson) moesten bij hem colleges logica volgen, waar zij vaak de supranaturalistische denkbeelden kwijtraakten die hen vroeger waren aangeleerd.

⁹⁰ Cf. ook Krop, 'Natuurwetenschap en theologie'.

⁹¹ Zie voor deze ontwikkeling hoofdstuk 7.

⁹² *De waarheid en hare kenbronnen*, 1859.

⁹³ Resp. LL1846-02 en LL1846-06; LL1860-03 en LL1860-10. Meer over Opzoomer en Krause in hoofdstuk 7.

Opzoomers adopteren van de (natuur)wetenschappelijke methode in vakgebieden als wijsbegeerte en theologie was een van drie revolutionaire en kenmerkende aspecten van wat toen verlichte, 'vrijzinnige' opvattingen waren, die zich snel tot de moderne theologie zouden ontwikkelen: de andere twee waren het anti-supranaturalisme en een optimistische levensbeschouwing.⁹⁴

Het etiket 'modern'

De term 'moderne theologie', en sowieso het woord 'modern', werden naast de min of meer formele en door de aanhangers gepropageerde betekenis van 'overeenkomend met het karakter van de tijd' (zoals de katholieke Essink ook voorstond, zie de Inleiding tot dit proefschrift) ook vaak *in malam partem* gebruikt – bijvoorbeeld door D. Th. Huët in *Wenken opzigtelijk de moderne theologie*. In een vroeg-twintigste-eeuws naslagwerk wordt ons als feit verteld:

[Huët] gebruikt het woord 'modern' in afkeurenden zin, maar wisselt het ook herhaaldelijk af met 'nieuwer' of 'nieuw'. De aanhangers van bedoelde theologie aanvaardden sindsdien de benaming in den zin van: onderscheiden van hetgeen in vorige tijden bestond en overeenkomstig de behoeften van den nieuweren tijd. Zoo is de uitdrukking 'modern' voor deze richting in de theologie door Huët in zwang gekomen.⁹⁵

De moderneren zelf hadden ook wel andere interpretaties; sommigen vonden een meer inhoudelijke beginselverklaring beter dan een formele, taalkundige definitie of een negatieve definitie in termen van 'alles wat de rechtzinnigen niet zijn'.⁹⁶ 'Tyros', pseudoniem van J. Hooykaas Herderscheê (1822-1886), wijst in zijn debat met de Jurist in 1862⁹⁷ op het verschil: de moderne theologie moet per definitie altijd met de stand van zaken in de overige wetenschappen in overeenstemming zijn, en wijst dus supranaturalisme af – een kenmerk van de moderne richting. Eigenlijk was in de vroegste periode van het modernisme sowieso geen scherpe afgrenzing nodig; de nieuwe theologen vonden dat zij zich duidelijk genoeg onderscheidden. Bovendien was voor hen het concept 'definitie' op zich ook al een gotspe: dat leek te veel op zich vastleggen op een of andere formule.⁹⁸

⁹⁴ Cf. ook Roessingh, 185-190.

⁹⁵ BWPGN, deel 4, 1931. Huët's *Wenken* zijn ook genoemd in de Inleiding.

⁹⁶ Over de negatieve definities zie Krijger, *Second Reformation?*, 116-117.

⁹⁷ LL1862-15 en LL1862-16.

⁹⁸ Voor een gedetailleerde beschrijving en analyse van het zelfbeeld van de moderneren, de traditionele negatieve epitheta door tegenstanders gebruikt, en ontwikkelingen daarin na 1870 zie hoofdstuk 3 in Krijger, *Second Reformation?*, in het bijzonder 113-118. Cf. ook pp. 45 en 153 aldaar.

Jeugdige geleerden gaven blijken van lust, ijver, geleerd en scherpzinnigheid in de bespiegelende wetenschappen: doch de uitkomsten hebben tot nog toe niet aan de billijke verwachting beantwoord. De verschijning der Wijsbegeerte in Nederland heeft al dadelijk een karakter van persoonlijken twist en scherpe polemieken aangenomen, die voorzeker bij ons de ontkiemende wetenschap niet ver kan vooruitzetten. Het ernstige vraagstuk over het verband tusschen gelooven en weten, heeft, in plaats van een diep en grondig onderzoek, slechts wederzijdsche beschuldigingen uitgelokt.⁹⁹

Deze analyse van Bakker wordt gestaafd door het feit dat de Leidse Lijst voor 1846 en 1847 niet minder dan 16 titels bevat waarin op Opzoomers oratie wordt gereageerd, in vaak heftige bewoordingen. Om de felheid van het debat over het geloof te kunnen begrijpen moeten we ons realiseren hoezeer tot in de vroege twintigste eeuw het hele maatschappelijk en persoonlijk leven van kerk en geloof doortrokken was. Natuurlijk voelden velen door de opkomst van de nieuwe richting de grond onder hun voeten wegzakken, maar het was even onvermijdelijk dat in de eerste periode van de nieuwe richting veel zou moeten worden afgebroken. Over de talenten van de protestantse voortrekkers voor wederopbouw heersde twijfel. Echter, verre van zich te afficheren als ondermijners van het christendom, zagen de modernen zichzelf juist als de herauten van een nieuwe Hervorming;¹⁰⁰ zij waren christenen, en wilden dat ook blijven. Dit bracht hen van meerdere kanten onder vuur: sowieso van de katholieken, die zoals eerder opgemerkt van oordeel waren dat het protestantse modernisme de logische voortzetting was van het protestantse individualisme en uiteindelijk in het niets zou eindigen;¹⁰¹ van rechts kregen zij de volle laag van de orthodoxen, die de nieuwe bijbelkritiek veel te radicaal vonden, en van links van atheïsten en vrijdenkers, die de nieuwe theologie juist nog lang niet ver genoeg vonden gaan. Tussen deze loopgraven zochten meer gematigde, apologetisch ingestelde protestanten een weg.

De discussies waren niet minder heftig omdat de denkbeelden van de modernen nog aan allerlei ontwikkeling onderhevig waren. Scholten en Opzoomer hebben een aanzienlijke ontwikkeling in hun denken doorgemaakt en stonden, hoewel beiden aan de wieg van de moderne theologie, vanaf 1846

⁹⁹ Bakker, *Is de wijsbegeerte...*, iii en iv.

¹⁰⁰ Cf. bijvoorbeeld Scholten, *Het wezen der Hervorming* (LL1853-25), en de titel van Krijger, *A Second Reformation* — weliswaar met vraagteken.

¹⁰¹ Deze gedachte komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 9.

tegenover elkaar.¹⁰² Ik citeer Roessingh:

Wij mogen niet zeggen, dat men tusschen '40 en '48, de tijd van zoeken en vorschen, in alle opzichten gelukkig is geweest in de behandeling der vragen, die aan de orde werden gesteld. Niet slechts is geen der genoemde mannen [Scholten, Van Oosterzee, Opzoomer, Doedes, IS] het standpunt getrouw gebleven, in die jaren met hartstocht verdedigd, er heerscht ook in de eendeloze reeks artikelen, beoordelingen, brochures, open brieven, eene onduidelijkheid, eene verwarring, eene innerlijke tegenstrijdigheid, die al te goed verklaarbaar zijn, maar die aan den strijd eene betreurenswaardige felheid hebben gegeven.¹⁰³

Hoewel Van Oosterzee en Doedes bij dezelfde jonge generatie theologen hoorden als Scholten en Opzoomer werden zij nooit modern, maar sloegen zoals eerder gezegd een heel andere weg in dan Scholten en Opzoomer.

De oraties van Scholten en Opzoomer gaven het startsein voor hevige discussies tussen medestanders en critici, zowel protestants als katholiek. De Leidse Lijst voor de jaren 1846-1847 bevat 33 titels, en Cramer refereert aan de 'multitude des brochures'.¹⁰⁴ Tussen 1840 en 1850 bestond het podium voor de discussies, naast brochures, ook uit tijdschriften — meer dan kranten, die pas na 1869 met het vervallen van het dagbladzegel een echt platform werden. In de volgende paragraaf wordt een overzicht gegeven van de protestantse en katholieke periodieke pers, met wat de laatste betreft speciale aandacht voor de figuur van Joachim Le Sage ten Broek.

5. De periodieke pers

De protestantse publicistiek

Naast brochures schreven de protestantse modernen artikelen in tijdschriften als bijvoorbeeld *De Gids* en de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*. Albert de Lange noemt Tieles tijdschrift *De Teekenen des Tijds* (opgericht 1858) een 'aanzet tot de vorming van de moderne richting', maar daar kwam het blad wellicht wat

¹⁰² Voor een grondige en heldere inhoudelijke analyse van de ontwikkelingsgang van verschillende modernen in de periode tot 1870 zie Roessingh. Voor met name de verhouding tussen Opzoomer en Scholten zie allereerst Roessingh; ook Vos, 'Stormachtige entrée', bijv. 52. Voor Opzoomers natuurwetenschappelijke insteek vs. Scholtens determinisme zie Krop, 'Natuurwetenschap en theologie', 25.

¹⁰³ Roessingh, 66.

¹⁰⁴ *Mémoire*, 125.

laat voor.¹⁰⁵ Speciaal voor academici was er vanaf 1867 het *Theologisch Tijdschrift*, dat bestond tot 1919.

Voor veel protestantse tijdschriften en krantjes was met name antipapisme een cruciale drijfveer. In Burgers lijst van antikatholieke literatuur gepubliceerd in Nederland (1901)¹⁰⁶ is een duidelijke toename van titels te zien rond 1840. Aan dit 'agressief antipapisme'¹⁰⁷ zou wrang genoeg juist de ultramontaanse ijver van de onvolprezen Le Sage deels debet kunnen zijn geweest.¹⁰⁸ Als vroegste spreekbuis trad op het tijdschrift *De Protestant*, opgericht in 1819 en onder leiding van ds. W. van Volkom bestaand tot 1832. Tien jaar na de *demise* van *De Protestant* betrad een ander belangrijk anti-katholiek periodiek het toneel: de *Evangelische Kerkbode* (1841-1848).¹⁰⁹ Dit blad vertegenwoordigde een aristocratische bovenlaag: in de redactie hadden predikanten en hoogleraren zitting. Dezen waren afkomstig uit vele verschillende kerkgenootschappen, maar opmerkelijk genoeg allen van enigszins verlichte signatuur: lutheranen, doopsgezinden, remonstranten en wat Gorris noemt 'vrijzinnig hervormden', die een 'algemeen' christendom met weinig of geen leerstellige dogma's onderschreven.¹¹⁰

Het weekblad werd een prominente tegenstander van Le Sages *Stemmen*. Gorris schrijft:

Geen enkel nummer, men zou haast kunnen zeggen, geen enkel artikel, of het bevat een aanval op de Katholieke Kerk. Daarbij wordt dan altijd onderscheid gemaakt tussen de 'welgezinde' Katholieken en de Ultramontanen of 'Jesuitischgezinden', de 'rusteloze partij in de Roomsche Kerk'. Le Sage wist maar al te goed, dat hiermee zijn *Stemmen* bedoeld werden, die trouwens onophoudelijk in de *Kerkbode* met name worden genoemd.¹¹¹

¹⁰⁵ Veeleer leek Tiele juist te ver voor de muziek uit te lopen: het blad wilde neutraal zijn, maar had met redacteuren als Kuenen, Busken Huet, Pierson en Rauwenhoff zeker een uitgesproken moderne signatuur. Het tijdschrift was geen lang leven beschoren en ging eind 1859 ter ziele (Albert de Lange, "'Hij is een man van fantasie". J. H. Gunning Jr. en de modernen in de jaren 1850', in Van Driel en Houkes, *Het vrijzinnige web*, 21-37, dit citaat op p. 29).

¹⁰⁶ Genoemd in Bornewasser 1975, 188n.

¹⁰⁷ Rogier, *In vrijheid herboren*, 187.

¹⁰⁸ Gorris, *Le Sage*, I, 177, 189.

¹⁰⁹ Voor de *Evangelische Kerkbode* zie Gorris, *Le Sage* II, 104-107.

¹¹⁰ Volgens de prospectus hadden gedurende de periode 1 oktober 1841-29 december 1848 zitting: W. Broes; J.C. Fabius; A.H. ter Hoeven; A. des Amorie v.d. Hoeven; P.J.L. Huët; S.D. de Keizer; W. Cnoop Koopmans; L.L. Lentz; G.G. Merkus; S. Muller; G.J. Rooyens; J.A. Helper Sesbrugger; N. Swart; D.H. Wildschut; J.M. Wolff; W.A. van Hengel; H.J. Royaards; P. Hofstede de Groot. Bron: http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Evangelische_Kerkbode%2C_de_tcm215-135608.pdf.

¹¹¹ Gorris, *Le Sage*, II, 105.

Tot na Le Sage's dood in 1847 zouden de *Stemmen*, en zo nu en dan ook de *Godsdienstvriend*, zich richten op polemieken tegen de *Kerkbode*. Hiervan getuigen titels als *Heeft de Kerkbode wel aan Judas gedacht?*, en, in dezelfde jaargang 1850 van de *Stemmen*, *Hoe de Evangelische Kerkbode in zijn wanhoop aan de zegepraal der 'goede zaak' noodschoten lost [...]* Maar ook *De Katholiek* trok tegen het blad ten strijde.¹¹²

Naast de *Kerkbode* moeten als protestantse doelwitten van katholieke pijlen worden genoemd *De Wekker*, van 1844-1846 verdediger van het door Le Sage altijd bestreden staats-(= protestantse) onderwijsmonopolie, en de "min of meer vrijzinnige, maar daarom niet minder antikatholieke"¹¹³ tijdschriften als *De Tijdgenoot*,¹¹⁴ *De Volksvriend*, en *De Vrijmoedige*. Van de dagbladen zijn te noemen de liberale *Arnhemsche Courant* en 'het kleurloze' *Handelsblad*.¹¹⁵

De katholieke publicistiek

Opvallend genoeg schreven de katholieken in de vroege periode, tot ca. 1820, voornamelijk brochures, 'bij gebrek aan tijdschriften'¹¹⁶ na 1840 zouden zij zich beduidend minder van de brochure bedienen dan hun protestantse tegenhangers. De katholieke auteurs polemiseerden meest vanuit *De Katholiek*, maar daar werd vaak verwezen naar brochures, kranten, en tijdschriften als de *Stemmen*.

*Le Sage ten Broek*¹¹⁷

Voor de katholieke emancipatie in deze tijd was de katholieke pers cruciaal, en daarin had Joachim Le Sage ten Broek bijna een monopolie. Le Sage, zoon van een dominee, ontpopte zich na zijn bekering in 1806 als een vurig ultramontaan en apologeet voor de Katholieke Kerk. In zijn vele publicaties toonde hij zich voorstander van een scheiding tussen kerk en staat (hier was hij een volgeling van De Lamennais), en van vrijheid van onderwijs en drukpers; hij trok voortdurend ten strijde tegen de onverschilligheid en lauwheid van zijn tijd.¹¹⁸ Met recht kan Le Sage de grote emancipator van de katholieken worden genoemd: via vele verschillende publicatieseries, brochures en tijdschriften was hij een leidende stem in

¹¹² Gorris, *Le Sage*, II, 342.

¹¹³ Gorris, *Le Sage*, II, 108.

¹¹⁴ Genoemd door Da Costa (in negatieve zin) en Opzoomer (redelijk positief) in hun polemieken van 1843; zie hieronder.

¹¹⁵ Gorris, *Le Sage*, II, 108. Natuurlijk was er ook de NRC, opgericht in 1844, maar die was neutraal; de redactie was gemengd protestants-katholiek.

¹¹⁶ Gorris, *Le Sage*, I, 119.

¹¹⁷ Deze paragraaf gebaseerd op: Rogier, *In vrijheid herboren*; Gorris, *Le Sage*; De Valk, *Roomser dan de paus?*; Van den Berg, *In vrijheid gebonden*.

¹¹⁸ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 67-68.

de opinievorming – niet altijd tot vreugde van mede-katholieken, zoals hieronder nog ter sprake zal komen.

Le Sages tijdschriften

Als eerste van Le Sages tijdschriften moet worden genoemd *De Godsdienstvriend*, waarvan Mes goedkeurend zegt dat "de katholieken er zeer veel aan te danken hebben gehad".¹¹⁹ Het blad heeft bestaan van 1818 tot 1869 (aldus Picarta; Mes houdt het op 1864). Oplagecijfers heb ik nog nergens kunnen vinden. Het doel van *De Godsdienstvriend* was vanaf 1818 het verdedigen en beschermen van de Katholieke Kerk (en de gelovigen) tegen een breed front van antipapisme.

Le Sages publicatiestal bevatte verder de *R. Cath. Maatschappij* (1821- 1823), de *R. Kath. Bibliotheek* (1821-1826), *Godsdienstige en zedekundige mengelingen* (1824-1828), de *Bijdragen tot de Godsdienstvriend* (1824-1827), *De Ultramontaan* (1826-1830) met haar opvolgers *De Morgenstar* (1831-1832) en *De morgenstar der toekomst* (1832-1835); *De Correspondent* (1833-1834), en *Catholijke Nederlandsche Stemmen* 1835-1856, van 1857 tot 1873 verschijnend onder de titel *Kerkelijke Courant*.¹²⁰

Le Sages strijd was gericht tegen verschillende tegenstanders. Hij schreef voor katholieken, protestanten van elke soort, en geheel ongelovigen.¹²¹ Misschien dreef hem dit uiteindelijk tot de wens om na *De Ultramontaan*, dat in 1830 door de opstand in België tweederde van haar abonnees verloor en dus snel ter ziele ging, een tijdschrift voor protestanten en katholieken tezamen op te richten. Helaas werd deze *Morgenstar* een mislukking. Overigens is *De Ultramontaan* een voorbeeld van een opvallend fenomeen dat wellicht toegenomen zelfvertrouwen weerspiegelt: katholieke tijdschriften tooiden zich vaak met de scheldnamen die in de antikatholieke lectuur voor de katholieken werden gebruikt — zo ook *Het Dompertje*.¹²²

¹¹⁹ Mes, *De katholieke pers van Nederland 1853-1887*: alphabetische verzameling der titels van boeken, brochures, tijdschriften, vervolgwerken, dag en weekbladen door katholieke Nederlanders geschreven en ter perse gelegd van 1853, de invoering der bisschoppelijke kerkregeling in Nederland, tot 1887, het jaar van het gouden priesterfeest van Z.H. Paus Leo XIII, benevens een wetenschappelijk overzicht, St. Paulusvereniging, Maastricht, 1887-1888, xc.

¹²⁰ Overzicht overgenomen van de website Katholieke tijdschriften tot 1911, <http://www.vanterve.nl/kampen/pastors/doorenweerd/tijdschriften.html>.

¹²¹ Gorris, *Le Sage*, I, 111-113.

¹²² Gorris, *Le Sage*, I, 55, 278; Rogier, *In vrijheid herboren*, 162. Over *Het Dompertje* zie Mes, *De katholieke pers van Nederland*, xcvi-ic, en Brom, *Herleving*. Brom heeft er geen goed woord voor over, Mes is enthousiast: "het pittige, altoos goed gewapende *Dompertje*" (ic).

*De rest van de katholieke pers*¹²³

Waren er nog meer katholieke publicaties naast *Le Sage* indrukwekkende productie? Uit de bijna drie pagina's beslaande tabel die Clemens presenteert blijkt dat, in tegenstelling tot wat wel werd aangenomen, een groot aantal katholieke periodieken al voor 1830 voor het eerst verscheen.¹²⁴ In Clemens' lijst staan voor de periode tussen 1818 en 1847 nog zeker vijftientig katholieke dag-, week-en maandbladen vermeld. Clemens en Bornewasser noemen beiden het oudste katholieke tijdschrift,¹²⁵ *Kerkelyke Bibliotheek*, 1792-1796, en de hierboven al genoemde *Mengelingen voor Rooms-Catholijken*, dat onder leiding van de priester J.M. Schrant een christelijke Verlichting propageerde. Wel kan de verre van objectieve Gorris vol overtuiging schrijven dat de katholieke pers tot ca. 1830 "alleen *Le Sage*" was.¹²⁶ Misschien refereert hij aan oplagen en populariteit; zeker is dat *Le Sage* de gave had door zijn toegankelijke stijl velen te bereiken.

Een wezenlijk andere stijl had *De Katholiek*, opgericht in 1842. Over de aanleiding tot oprichting van dit tijdschrift zijn de meningen verdeeld. Gorris is er zeker van dat het *niet* was omdat de *Godsdienstvriend* en *Stemmen* in de jaren 1840 op hun retour waren; ook niet per se omdat de *Stemmen* te 'volks' zouden zijn. Over laatstgenoemde meldt hij:

[D]it tijdschrift bleef tot de dood van zijn redakteur springlevend en actueel, het werd opgemerkt en geciteerd in zowel de katholieke als de onkatholieke pers. Vertalingen waren veel zeldzamer dan in *De Godsdienstvriend* [.....] de dikwijls zware, uitvoerige artikelen over en tegen het Protestantisme [waren] misschien voor Roomsche lezers minder aantrekkelijk, maar daar werd, wel niet met instemming! door de vele protestantsche lezers terdege kennis van genomen.¹²⁷

¹²³ Een uitgebreid overzicht van katholieke publikaties is te vinden in Mes, *De katholieke pers van Nederland*. Mes was een gezagsgetrouw ultramontaan. Zijn inventarisatie is dan ook noodzakelijkerwijs partijdig: brochures e.d. van meer liberaal gestemde katholieken zijn niet in zijn overzicht opgenomen. Mes' inleiding over tijd- en maandschriften (lxxxix - c) bestrijkt ook de geschiedenis van vóór 1853. Cf. voor publicaties ook Gorris, *Le Sage*, II, 339-349.

¹²⁴ Clemens, 'Kerk zonder bestuurlijke structuur', 29-32, dit tegen J. Kloek en W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 1991, 93. Ook Bornewasser lijkt iets anders te denken als hij zegt dat de opleving pas in de publicistiek zichtbaar werd "in the early 1840s" ('Mythical Aspects', 186). Edwina Hagen (*Doodlyken haat*, 20) daarentegen stelt dat de katholieke tijdschriften pas vanaf 1818 opkwamen (waarschijnlijk dus met de oprichting van *De Godsdienstvriend*).

¹²⁵ In resp. 'Kerk zonder bestuurlijke structuur' en 'Mythical Aspects'.

¹²⁶ Gorris, *Le Sage*, II, 152.

¹²⁷ Gorris, *Le Sage*, II, 340-341.

Rogier echter zegt in krasse bewoordingen het tegengestelde: "zowel *De Katholiek* als [het dagblad] *De Tijd* [ontstond] uit een geest van non-conformisme, van ontevredenheid met de na 1840 gestadig onbeduidender en holler wordende organen van Le Sage." Er kwam steeds meer kritiek van prominente katholieken op Le Sages presentatie van zichzelf als "het katholiek orgaan".¹²⁸

De Katholiek was zeker niet als tegenstander van de *Godsdienstvriend* bedoeld; in tegenstelling tot de meer polemische *Stemmen* was de *Godsdienstvriend* een zuiver godsdienstig en kerkelijk tijdschrift. *De Katholiek* nam het vooral op tegen de vrijmetselarij en het Leidse modernisme (de aanduiding is van Rogier).¹²⁹ Het nieuwe blad was een onderneming die van het seminarie in Warmond uitging (initiatiefnemer was F.J. van Vree, prominent redacteur de priester C. Broere¹³⁰); de redactie bestond uitsluitend uit hoogleraren van dat instituut.¹³¹ Niet iedereen zag iets in een nieuw tijdschrift — J. van Hooydonk, vicaris van Breda, had liever een krant.¹³² Dat *De Katholiek* er toch kwam had volgens Gorris twee redenen: enerzijds juist solidariteit met Le Sage, omdat men vond dat hij niet alleen moest staan in zijn verdediging van de 'gewone' pausgezinde katholieken, die niet met de meer fanatieken onder de ultramontanen op een hoop gegooid moesten worden, en anderzijds toch weer wel tegen Le Sage, omdat hij een leek was en het nodig werd geacht dat ook de geestelijkheid zijn stem liet horen.¹³³

Zoals thuishaven en redactie al doen vermoeden was *De Katholiek* in eerste instantie wetenschappelijk gericht; Le Sages tijdschriften waren meer journalistiek van toon.¹³⁴ De verschillende benaderingen in deze twee tijdschriften zien we bijvoorbeeld in de redelijk beknopte behandeling in de *Stemmen* van Opzoomers publicaties in 'De Hoogleraar Opzoomer' enerzijds, onderwerp van hoofdstuk 7, en de doorwrochte aanval op Scholten in drie afleveringen in *De Katholiek* (1846/1847) anderzijds.¹³⁵

Uit al deze discussies kristalliseerde in de jaren 1850 een duidelijke protestants-moderne richting.

¹²⁸ Rogier, *In vrijheid herboren*, 61.

¹²⁹ Rogier, *In vrijheid herboren*, 288-291.

¹³⁰ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 133; over Broere, speciaal de polemieken met Leiden, cf. Brom, *Herleving*, o.a. 46-47, 57, 134.

¹³¹ Brom wijst er op dat die titel aan een seminarie wel iets heel anders betekende dan aan de universiteit (*Herleving*, 129).

¹³² Rogier, *In vrijheid herboren*, 62.

¹³³ Meer over 'lekenparticipatie' in hoofdstukken 4 en 5.

¹³⁴ Gorris, *Le Sage*, II, 344.

¹³⁵ Scholten noemt de artikelen in *De Katholiek* (die hij separaat had beantwoord) in de Voorrede bij de tweede druk van *Leer der Hervormde Kerk*, LL1851-09.

HOOFDSTUK 3 1851 - 1860: DE MODERNE THEOLOGIE WINT VELD

1. Inleiding

De uitgever Kruseman beschrijft de periode tussen 1850 en 1860 als volgt:

In de theologische wereld - eigenlijk in deze dagen de wereld van het algemeen - wordt de aangevangen strijd met klimmende bitterheid voortgezet. De zoogenoemde moderne richting, de richting van vrij onderzoek en alzoo van scherpe kritiek, wint al meer en meer veld tegenover de handhaving van het behoud. Over en weêr geven de schrijvers den boekhandel veel te doen.¹

In dit hoofdstuk staat het tweede decennium van de periode 1840-1870 centraal, met als uitschieters niet alleen het natiebrede oproer rondom het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853, maar opmerkelijk genoeg ook 1857. Dat laatste jaar zag drie gebeurtenissen die een stempel zouden drukken op de discussie over de nieuwe theologie: allereerst werd met de verschijning van Busken Huets *Brieven over den Bijbel* voor het eerst het moderne gedachtegoed aan het bredere Nederlandse publiek gepresenteerd. Nu ving een nieuwe fase in de moderne theologie aan: een heuse 'moderne richting' begon zich in de kerkelijke gemeenten af te tekenen. Ook hield in 1857 de doopsgezinde Sytze Hoekstra zijn oratie, waarin hij zich tegen Opzoomers empirie keerde en een meer psychologische theologie presenteerde; ten slotte is 1857 het jaar waarin Allard Pierson predikant werd.

De brochuretitels voor dit decennium refereren verder aan onderwerpen als de Groninger school; de inrichting van het hoger onderwijs, met name de positie van de godgeleerdheid; een nieuwe bijbelvertaling; de antirevolutionaire richting; er is een titel over Lessing; Ullmann schrijft over de Katholieke Kerk. Protestantse moderneren als J.C. Zaalberg Pz., Kuenen, Rauwenhoff, Loman en Pierson verschijnen op het toneel. Met J.H. Gunning en D. Chantepie de la Saussaye splitst een 'ethisch-irenische' richting zich af van het Réveil. Verder werden in deze periode katholieken als Nuyens en Alberdingk Thijm zich in de Aprilstorm van 1853. De vrijdenkers werden zichtbaar in ons land dankzij hun tijdschrift *De Dageraad*, opgericht in 1855, en de gelijknamige vereniging die een jaar later werd gesticht. Voor al deze personen en bewegingen geldt dat hun activiteit en invloed weliswaar in dit decennium begon, maar zich vaak tot 1870 of verder uitstreckte — de betreffende beschrijvingen zullen meerdere malen de in de titel van dit hoofdstuk aangegeven periode overschrijden.

¹ A. C. Kruseman, *Bouwstoffen*, 451-452 (geraadpleegd via Bibliopolis).

2. Het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853

Kort voor 1853 schilderde J.A. Alberdingk Thijm² nog even de verre van paradijselijke positie van de Nederlandse katholieken:

Wees wat u wilt — wees de meest gevorderde rationalist, de grootste stofvergoder; predik de voor het Christelijk gemoed folterendste stellingen: men zal het afkeuren: maar althands, men zal u niet buiten den kring der burgers stooten. Maar wees Katholiek — en wordt des lands verwezen: met u geen gemeenschap; met u geen Verbroedering; geen eerbied voor uw gemoedelijke overtuiging; geen eerbied voor uwe politieke en historische opiniën, al zijn zij zelfs onafhankelijk van uw Godsdienstleer.³

Op 4 maart 1853 verscheen de breve *Ex qua die*, waarin paus Pius IX het voornemen tot herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in Nederland bekendmaakte. Deze breve uitte zich in zeer negatieve termen over de protestantse Reformatie ("een vijandig mensch [heeft] alles in het werk gesteld om [de wijngaard des Heren] te verwoesten, af te scheuren en een geheel andere gedaante te geven⁴), hetgeen slecht viel bij protestanten en mede leidde tot de 'Aprilbeweging', een stormachtig protest van de kant van behoudende protestanten dat zich ook richtte tegen het liberale kabinet-Thorbecke. Was de grondwet van 1848, waarbij alle gezindten het recht tot uitoefening van hun godsdienst werd toegekend, toch te vooruitstrevend voor het Nederlandse volk als geheel? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Thorbecke was weliswaar uiterst rechtlijnig en had weinig oog voor gevoeligheden, maar hij onderschatte de kracht van de godsdienst absoluut niet. Het is aannemelijker dat allerlei rancuneuze figuren (conservatieve kringen rond de koning, academici die uit het door Thorbecke opgeheven Koninklijk Instituut voor Wetenschappen waren verdreven) het oproer voedden om van Thorbecke af te komen.⁵

In de Leidse Lijst is de ophef in 1853 goed te zien in de 44 brochures voor dat jaar, nog afgezien van de ruim 385 titels die De Voogt voor de 'Aprilstorm' noemt (zie voor zijn catalogus de Inleiding). Centraal in de wijdverbreide en emotionele

² J.A. Alberdingk Thijm, 1820-1889, katholiek schrijver, vanaf 1876 hoogleraar aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam in esthetiek en kunstgeschiedenis. Zijn artikelen over de goetiek waren van grote invloed op de architect Pierre Cuypers. Thijm (acht titels in de Leidse Lijst) richtte in 1855 het tijdschrift *Dietsche Warande* op.

³ *Hollandsch woord aan zijne landgenoten* (LL1851-11, 9).

⁴ Geraadpleegd op <https://www.rkddocumenten.nl/>; "een vijandig mensch" is Calvijn. Cf. ook Van der Meulen, *Koning Willem III*, 270. Op 7 maart werd de breve gevolgd door de allocutie *Cum placuerit*, waarvan een vertaling in LL1853-15 is opgenomen; daar wordt de Reformatie gepresenteerd als de "voor altijd betreurenswaardige beroering", 10-11.

⁵ Aerts, *Thorbecke*, 483, 492.

eruptie van antikatholicisme was een 'Algemene Protestanten Commissie', onder aanvoering van een aantal Utrechtse hoogleraren. Utrecht was het brandpunt van de controverse, omdat de paus daar het hoofd van de Nederlandse katholieke kerkprovincie wilde vestigen — juist de stad die ook voor de protestanten een bijzondere plaats innam. De behoudende protestant Severus verzucht:

Is Utrecht na de oplossing van haar Pauselijk Bisdom, nadat de geheele bevolking Christelijk Hervormd geworden was, niet de Stad der Unie geworden, die de Vereenigde Gewesten tegen den vreemden invloed, zooals van toen af ook de Pauselijke Kerkregering was, als verbond daartegen opgericht hebben? Is Utrecht niet de plaats, waar eene Hooge school bij uitnemendheid voor Protestantsche Leeraren bloeit? En is Utrecht niet de Stad, die, door den Minister voor bezuiniging, door de Vrijzinnigheid tot bezuiniging aangewezen, als offer op het altaar der bezuiniging aan den God der vrijzinnigheid was toegewijd.⁶

De Amsterdamse predikant Bernard ter Haar (1806-1880),⁷ voorzitter van de Commissie, presenteerde een door 50.000 landgenoten ondertekend protestadres aan koning Willem III (1817-1890, regering 1848-1890). De koning stond sympathiek tegenover de Aprilbeweging, en weigerde het adres af te wijzen zoals de regering van hem verwachtte. Het resultaat was dat het kabinet-Thorbecke aftrad — de koning had tegen de grondwet van 1848 gehandeld, niet alleen door zijn weigering de scheiding van kerk en staat te erkennen, maar vooral omdat hij zich op onconstitutionele wijze tegen het beleid van zijn eigen regering keerde.

Het vonnis van de geschiedenis over '1853' is niet eenduidig;⁸ het succes van de Utrechtse groep was in elk geval slechts van korte duur. We vinden in de brochures dan ook referenties aan de mislukking van de Aprilbeweging' (*Hebben de Roomsche-Katholieken bij de invoering der Bisschoppelijke hiërarchie gewonnen?*⁹). Een direct gevolg van de commotie was wel de invoering van de 'Wet op de Kerkgenootschappen', waarmee de vrijheid van godsdienst en de scheiding tussen kerk

⁶ Severus (ps.), *Vrijzinnige onstaatkundigheid en de Paus zonder regt* (LL1853-16, 8).

⁷ Genoemd in LL1853-32 door de katholiek C. Broere; Ter Haar is de auteur van LL1864-34; hij reageerde ook op J.W. Brouwers' 'Heiligerlee-rede' in mei 1868 (zie hoofdstuk 6), waarop Brouwers hem een 'wederwoord' zond (LL1868-46).

⁸ Voor een katholiek perspectief, gebaseerd op onderzoek in de dagbladen *De Tijd* en *De Noordbrabander*, zie Diederick Slikkerman, 'Tegen katholieken of de grondwet? Katholieke visies op de Aprilbeweging van 1853', in: *De negentiende eeuw*. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw, vol. 38 (2014), afl. 1, 23-40. Slikkerman laat zien dat allerlei motieven, politiek, religieus en nationalistisch, een rol speelden in de Aprilbeweging. Alberdingk Thijm is het eens met Thorbeckes bestempeling van de Aprilstorm als een 'volkswaan van een dag' (LL1866-24, 12).

⁹ LL1853-46. Over de 'moderne' inbreng in de brochurestorm zie hoofdstuk 8.

en staat werd geregeld, alsmede de verhoudingen tussen de verschillende kerkgenootschappen. In de praktijk hadden de maatregelen vooral betrekking op de Katholieke Kerk: bepaald werd bijvoorbeeld dat het dragen van klerikale kleding alleen was toegestaan in de kerk, en niet buiten op straat.

Als voortzetting van de snel ter ziele gegane Algemene Protestantenvoortzetting bleven als kleine maar felle haarden van antikatholicisme nog bestaan de *Evangelische Maatschappij tot bevordering van waarheid en godzaligheid onder R. Katholijken*, eveneens opgericht (door onder anderen Rauwenhoff)¹⁰ in 1853, en de Gustaaf Adolf-vereniging, opgericht naar Duits voorbeeld in 1854. De vuren van de anti-katholieke traditie bleven in elk geval opgestookt door de hervormde predikanten (traditioneel opinieleiders). Zij stelden hun vertrouwen in de conservatief ingestelde Willem III, die wel gevoelig was voor beroepen op zijn protestantse inborst en door rechtzinnige dominees werd gepresenteerd als onderdeel van de door Groen van Prinsterer gepropageerde mythische drieënheden God, Nederland en Oranje (zie hoofdstuk 2).

3. De moderne theologie bereikt de kansel

Met de benoemingen van J.C. Zaalberg en L.S.P. Meyboom in 1854, in respectievelijk Den Haag en Amsterdam, kwamen nu voor het eerst vrijzinnigen op de kansel, en maakten gemeenten kennis met nieuwe ideeën over de bijbel, Jezus en de wonderen. Daar had de gemeente in de meeste gevallen grote moeite mee; een schoolvoorbeeld is de kwestie-Zaalberg.¹¹ Rauwenhoff geeft in 1857 een ietwat cynische analyse:

Vooreerst heeft de gemeente behoefte aan iets dat veel meer tastbaar, veel meer substantieel is dan onze „beginselen,” met zooveel inspanning uit de leerstukken gedistilleerd. Maar verder is het nog in lange voor de gemeente de tijd niet, om zich met die onderscheiding bezig te houden. Niets meer zonderling voor hem, die eenigzins met de geschiedenis der ideeën in de mensheid vertrouwd is, dan de ervaring hoe het bewustzijn der gemeente dat der godgeleerden verre, soms eene geheele eeuw achteraan komt; hoe eene rigting in de theologie reeds met alle vereischte vormen aangekondigd, opgetreden, toegejuicht, omhelsd, bestreden, betwijfeld, ondermijnd, overwonnen en begraven, daarna in alle compendia van dogmengeschiedenis op de behoorlijke plaats onder de schakels der keten, waarvan dit geslacht het einde in de hand houdt, geclassificeerd, — op eenmaal in de gemeente herleeft en daar nogmaals, hoewel dan onder meer populaire, meer materiee-

¹⁰ Slis, *Rauwenhoff*, 89.

¹¹ Zie hoofdstuk 8.

le vormen, geheel hetzelfde proces door loopt, om noodwendig hetzelfde einde te vinden.¹²

L.W.E. Rauwenhoff, optimist in de stijl van Lessing

L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889), schoonzoon van de remonstrant A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855), was een volgeling van Scholten en Opzoomer en een beeldbepalende figuur in het protestantse modernisme in Nederland.¹³ Tien jaar na Scholten en Opzoomer werd hij een van de leiders van de moderne richting, en een prominent auteur in de Leidse Lijst met 11 titels in de periode van 1854 tot 1870. Rauwenhoff (een hoofdrolspeler in hoofdstuk 9) werd in 1865 hoogleraar kerkgeschiedenis in Leiden; hij was een groot bewonderaar van Baur, en modelleerde zijn colleges naar het voorbeeld van diens methode. Kruseman zocht hem aan als auteur van *Geschiedenis van het protestantisme*, het vlaggenschip van de serie *De voornaamste godsdiensten*. In 1881 nam Rauwenhoff, bij Scholtens emeritaat, diens colleges godsdienstwijsbegeerte over. Hij was redacteur van het *Theologisch Tijdschrift*, medewerker aan Tieles *De Teekenen des Tijds*, en bekleedde vele bestuursfuncties: bijvoorbeeld in de synode, in de in 1866 opgerichte Vergadering van Moderne Theologen, en na 1870 in de Nederlandse Protestantenvbond.

Rauwenhoffs theologie is in belangrijke mate geïnspireerd door het optimisme en de evolutionistisch-pedagogische geloofsleer van Lessing;¹⁴ hij zag de Duitse literator als ‘de nieuwe Luther’ en de ‘oorsprong van het moderne bewustzijn’.¹⁵ Er is veel in Lessing dat we ook in de protestantse moderne theologie zien. Lessing wilde de godsdienst behouden; hij was een humanistisch idealist, die de nadruk legde op het individueel geweten en de algemene wet van de zedelijkheid: men moet het goede doen om het goede. Hij verwierp het idee van een absolute openbaring, waarbij God op gezette tijden een waarheid mededeelt, maar zag de openbaring als een geleidelijke ontwikkeling en ontplooiing van de godsdienstige aanleg van de mens, naar analogie van de opvoeding van elk afzonderlijk individu.

Lessings invloed onder de modernen in Nederland werd aan het eind van dit decennium zichtbaar – weliswaar gebruikte Van Vloten in 1846 een citaat van hem over ‘waarheid’ als motto voor een brochure (LL1846-04), maar het zou tot 1858 duren totdat Opzoomer in een academische rede Lessing zou bespreken in

¹² *Geloof: open brief aan dr. S. Hoekstra Bz.* (LL1857-03, 5).

¹³ Voor L.W.E. Rauwenhoff zie allereerst Slis, *Rauwenhoff*; verder: Krijger, *Second Reformation?*; Buitenwerf, *God van vooruitgang*. Zie ook de paragraaf over kerkverlating in hoofdstuk 4.

¹⁴ Lessing is al genoemd in verband met de de historische bijbelkritiek in hoofdstuk 1, par. 6, en in verband met de opvoedingsgedachte van de Groningers (hoofdstuk 2).

¹⁵ Zie hiervoor Slis, *Rauwenhof*, resp. 202 en 221.

relatie tot Goethe.¹⁶ In zijn colleges kerkgeschiedenis en godsdienstwijsbegeerte besteedde Rauwenhoff veel aandacht aan Lessing, maar in de brochures en preken die van hem in de Leidse Lijst zijn opgenomen wordt Lessing niet genoemd. Wel komt hij voor in Rauwenhoffs collegedictaten, in de *Geschiedenis van het protestantisme*, en in tijdschriftartikelen van zijn hand. Rauwenhoff mengde zich in 1869 met een artikel in het *Theologisch Tijdschrift* in een discussie tussen verschillende Duitse auteurs (onder wie de predikant van de Vrije Schotse Kerk C. Schwartz (1817-1870)¹⁷ over de vraag of Lessing al dan niet spinozist (d.i., pantheïst) was. Rauwenhoff kwam tot de conclusie dat Lessing een panentheïst was, maar zeker door Spinoza beïnvloed.¹⁸

*Allard Pierson, modern humanist*¹⁹

In deze periode valt ook de vroegste titel van Allard Pierson in de Leidse Lijst: *Intuitie en empirie: een brief over den weg der wetenschap, van A. Pierson aan Ds. D. Chantepie de la Saussaye* (LL1858-06). Pierson was bevriend met Daniël Chantepie de la Saussaye, net als hij zelf ook uit het Réveil-milieu afkomstig. In 1864 echter kregen zij onenigheid over het belijdenisvraagstuk; La Saussaye vond dat Piersons humanisme niet met het kerkelijk beginsel te verenigen was, en verbrak de vriendschap.

Pierson was vanaf 1857 Waals predikant in Rotterdam, en onder invloed van Opzoomer een vooraanstaand modern theoloog geworden. Hij zou, deels vanwege La Saussayes argumenten, zijn ambt als predikant in 1865 neerleggen.²⁰ Na zijn ontslag vertrok Pierson naar Heidelberg, waar hij van 1870-1874 buitengewoon

¹⁶ In *Goethe's godsdienst* (LL1868-01, 15). Het aanzien dat Lessing bij de (latere) modernen genoot kan bijvoorbeeld ook worden afgelezen aan het portret van Tiele met op tafel een stapeltje werken van Lessing (zie o.m. Tjaard Barnard, *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Dissertatie Leiden, Amsterdam 2006, 33), en het feit dat op enig moment tussen 1898 en 1903 Lessing een glas-in-lood venster kreeg in het gebouw van de Vrije Gemeente in Amsterdam (Krijger, *Second Reformation?*, 240; Van den Boogaard, *Religieuze rebellen*, 68-69).

¹⁷ In de Leidse Lijst vertegenwoordigd met *Onverschilligheid: een antwoord op Dr. Pierson's 'Onverdraagzaamheid'* (LL1864-04).

¹⁸ Slis, *Rauwenhoff*, 276-278. Slis geeft op p. 276 het jaartal 1860 voor dit artikel, maar dat is incorrect (het *Theologisch Tijdschrift* verscheen van 1867 tot 1919); in de bibliografie wordt wel het juiste jaar gegeven.

¹⁹ Voor Pierson zie naast de achtergrondliteratuur o.a. ook Trapman, *Allard Pierson*, en Buitenwerf, *God van vooruitgang*. Over Piersons polemieken met La Saussaye zie de paragraaf 'Polemische sympathie' in Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig*, 41-45, en J. van den Berg, "'Polemische sympathie': Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Allard Pierson (1831-1896) in hun onderlinge verhouding", in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 66 (1986), 241-252.

²⁰ Meer over het kerkbegrip en het vasthouden aan een belijdenis in hoofdstuk 4, en vooral in hoofdstuk 9. Zie hierover J. Trapman, 'Pierson en zijn afscheid van de kerk', in: J. Trapman, *Het land van Erasmus*, Amsterdam 1999, 87-102. In de tweede druk van Piersons brochure (9 mei 1864) is de toon verzacht ('Pierson en zijn afscheid', 90).

hoogleraar in de historische theologie was. Van 1877 tot 1895 was hij hoogleraar esthetica, kunstgeschiedenis en moderne talen aan de universiteit van Amsterdam. Pierson werkte mee aan Tieles *De Teekenen des Tijds*, en schreef ook romans, bijvoorbeeld *Een pastorij in den vreemde* (1858) en *Adriaan de Merval* (1866).

*Daniel Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning jr.: de ethisch-irenischen*²¹

Met zeventien titels in de Leidse Lijst tussen 1854 en 1870 is Daniël de Chantepie de la Saussaye (1818-1874) een van de topauteurs.²² Samen met J.H. Gunning jr. (1829-1905), wiens bijdragen aan de Leidse Lijst in het volgende decennium beginnen, was hij een voortrekker van de zg. ethisch-irenische richting, ontstaan in 1854 uit een stroming binnen het Réveil.

Anders dan bij de brochures gebruikelijk geven de titels van La Saussayes en Gunnings geschriften weinig indicatie van wat er in wordt betoogd (*Verdediging van de ethisch-irenische rigting, zoo als die in dit tijdschrift vertegenwoordigd wordt, tegenover bedenkingen van anti-revolutionaire zijde* (1858); *Waartoe verwonderd? een kort woord tot toelichting van de jongste bewegingen op kerkelijk gebied* (1864)). Een uitzondering is *Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden?* (1863). In deze brochure geeft La Saussaye (niet voor de eerste maal) een beginselverklaring:

Ethisch toch... wat beteekent dit woord? Dat oppervlakkige menschen, wier levensbeschouwing nog allezins wettisch is, vernemende dat het woord *ethisch* in het nederduitsch wordt overgezet met *zedelijk*, nu zich geregtigd achten, om, hetzij goed-, hetzij afkeurend, onder ethische theologie te verstaan eene alledaagsche pligtenleer, de leer van eene zaligmakende deugd . . . wie zal er zich over verwonderen, wie het wraken? Het is ook geen woord voor den kansel, en menigeen die, met dat vooroordeel beziel, ethische theologen hoorde prediken, is verwonderd [...] dat de woorden *deugd* en *pligt* en *geweten*, en wat daar meer onder zedelijke begrippen verstaan wordt, zoo weinig vernomen worden, en daarentegen zoo veel religieuse waarheid wordt voorgesteld, alleenlijk niet als opgelegd leerstelsel, maar als verklaring van behoeften en toestanden des harten.

²¹ Over de ethisch-irenischen zie naast de achtergrondliteratuur ook Kluit, *Réveil*, 476-481; over Daniël Chantepie de la Saussaye met name Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig*.

²² Kortweg aangeduid als La Saussaye; cf. zijn verzoek in zijn *Openbare brief aan Dr. J.H. Scholten* (LL1858-08, 3n): "Ik neem deze gelegenheid waar, om degenen, die mij de eer mogten aandoen, te verzoeken, of mijn naam voluit te schrijven, of mij bij mijnen laatsten naam te noemen, als waaronder mijne familie bekend is."

Wat is het verschil tussen de ethische theologie en de oude orthodoxie?

Ethisch is niet gelijklopend met *praktisch*; teregt onderscheiden de Duitschers 'ethisch' en 'moralisch'. [...] De ethische theologen - het zij dan hier voor de honderdste maal herhaald,- onderscheiden zich van de supranaturalistische, niet daarin, dat zij het bovennatuurlijke, ook in de natuur, ontkennen, maar daarin dat zij, meer dan ooit van supranaturalistische zijde is geschied, het geloof aan het bovennatuurlijke als met de menselijke natuur zelf gegeven en daarvan onafscheidelijk beschouwen, zoodat de ontkenning daarvan gelijk staat met eene verloochening van het menselijke in den mensch. Het bovennatuurlijke is hun niet een middel om de godsdienst te vestigen, maar het wezen zelf der godsdienst. Door op dezen psychologischen grondslag van het geloof te wijzen, meenen zij niet alleen dit geloof onafhankelijk te stellen van de wisselvallige uitkomsten der historische kritiek, maar tevens voor deze kritiek een positieven grondslag gewonnen te hebben, waardoor zij alleen tot zekere uitkomsten kan leiden.²³

Het 'ethische' in de naam heeft dus niet zozeer met moraal te maken (hoewel er wel een relatie is met het persoonlijk geweten), als met het concept 'existentieel', waarachtig, proefondervindelijk ervaren. De ethischen waren in principe rechtzinnig en verzetten zich tegen het modernisme, maar dit verzet was niet radicaal; zij zochten vooral verzoening – getuige het 'irenisch' in hun naam, en de titel van hun tijdschrift *Ernst en vrede*.²⁴ Zij verwachtten die vrede van de doorwerking van hun 'ethische' opvatting van het christelijk geloof: waarachtig geloven met het hart.

*Een doopsgezinde moderne: S. Hoekstra Bzn.*²⁵

In februari 1857 werd aan het Doopsgezind Seminarie in Amsterdam de oratie uitgesproken van de nieuwe hoogleraar godsdienstwijsbegeerte aldaar, S. Hoekstra Bzn (1820-1898). Deze was getiteld *Oratio de summae veritatis cognoscendae ratione atque via* ("Over de methode en de weg om de hoogste waarheid te (leren) kennen").²⁶

²³ LL1863-19, 7-8. Cursiveringen van mij. Het woord 'positief' in de een na laatste regel is niet per se in Comtiaanse zin gebruikt.

²⁴ 1853-1858, onder redactie van Nicolaas Beets (1814-1903). Opgevolgd door *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1864-1925, onder redactie van L. Tinholt (1825-1886).

²⁵ Zie voor Hoekstra naast de achtergrondliteratuur ook Roessingh, 166-182; Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 32; en Verbeek, *Menniste Paus*. Het epitheton 'licht-modern' is van Verbeek, 239.

²⁶ LL1857-02. Op verzoek van Hoekstra zelf is de rede vertaald door zijn vriend en collega-hoogleraar J. van Gilse (1810-1859), onder de titel *De weg der wetenschap* (niet in UBL). Buitenwerf (*God van vooruitgang*, 32) en Krijger (*Second Reformation?*, 62) laten Hoekstra's hoogleraarschap in 1859 beginnen. Gezien het jaar van de oratie lijkt dit onwaarschijnlijk; Rasker (123) geeft wel 1857.

De *usual suspects* komen langs: Descartes, Spinoza, Luther, Hegel, Schleiermacher, Kant, Scholten, Rothe en Strauss.²⁷ Net zo min als Scholten kon Hoekstra zich verenigen met Opzoomers methode; hij was van mening dat 'godsdienstig gevoel' (zie de beschrijving van Opzoomers ideeën in hoofdstuk 2) niet als kenbron van de waarheid kon dienen. In tegenstelling tot Scholten echter ging Hoekstra in zijn denken uit van de menselijke psychologie, niet de theologie, getuige een titel als bijvoorbeeld *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde: een psychologisch-ethische studie* (1858). Hoekstra's ideeën waren al eerder neergelegd in het bijna 400 pagina's tellende *Het geloof des harten volgens het Evangelie, studiën en beelden*, verschenen begin 1857 (een tweede en vermeerderde druk verscheen datzelfde jaar). Eveneens in 1857 schreef Rauwenhoff zijn hierboven geciteerde 'open brief' aan Hoekstra, waarin hij zich ingenomen toonde met Hoekstra's ideeën.²⁸

Ook Hoekstra, met acht titels in de Leidse Lijst vertegenwoordigd,²⁹ wordt tot de voormannen van de moderne richting gerekend, hoewel zijn activiteit wat later viel dan die van 'vaders' Scholten en Opzoomer. Hoekstra was, samen met onder anderen F.W.B. van Bell (1822-1896), een van de redacteurs van het moderne *Theologisch Tijdschrift*.

Hoekstra was een idealist, en stond zo tegenover Opzoomers empirisme. Met de door hem gepropageerde wilsvrijheid stelde hij zich ook tegenover Scholtens determinisme, maar hij deelde met Scholten wel een 'modern' beeld van Jezus als 'een goed mens'. Een groot verschil met de modernen van het eerste uur was Hoekstra's verlaten van hun optimistische mensbeeld; in dit nieuwe pessimisme werd hij gevolgd door de ethisch-modernen (wel te onderscheiden van de ethisch-irenischen), onder wie bijvoorbeeld J. Hooykaas Herderschee;³⁰ deze richting manifesteerde zich na 1870 en verzette zich vooral tegen het determinisme van Scholten. Hoekstra bleef altijd enigszins een eenling; Rauwenhoff was een van de weinigen die hem waardeerden, hoewel hij weer niets op had met de latere ethisch-modernen.³¹ Lindeboom schetst Hoekstra als "Geen man van grooten invloed, toch allerm minst spoorloos aan het godsdienstig denken zijner tijdgenooten voorbijgegaan".³²

²⁷ Een handgeschreven los velletje in SEMREM 6124, van onbekende datum en herkomst, bevat kritiek op de oratie; zie voor een afbeelding en transcript Appendix B.

²⁸ LL1857-03.

²⁹ Onder andere zijn Rotterdamse afscheidspreek *Waarheid en liefde* (LL1857-01), en *Godsdienst en kunst: de afhankelijkheid der laatste van de eerste* (LL1859-04),

³⁰ 1822-1886; van zijn hand LL1866-16. De ethisch-modernen worden ook genoemd in hoofdstuk 4, par. 7; zie over hen bijvoorbeeld Roessingh, 205-207, en Kaat Wils, *Omweg*, 217-219.

³¹ Roessingh 115; Slis, *Rauwenhoff*, 154.

³² Lindeboom, 105.

4. Geheel buiten de kerk: vrijdenkers³³

Net als de moderne theologie was de vrijdenkerij, of, zoals tijdgenoten deze graag aanduidden, het 'ongeloof', een van de stromingen voortkomend uit de verlichte religiekritiek van de achttiende eeuw. In Nederland was men zich bewust van de discussies, en alleen al in Bakkers brochure uit 1847 vinden we veel namen en termen die bij 'ongeloof' horen, zoals deïsme; Voltaire; Spinoza; Feuerbach, en Bruno Bauer (1809-1882).³⁴ In de Leidse Lijst zijn verder nog referenties te vinden aan de positivist Comte (in zes titels), en de materialist Moleschott (in vijf titels). Rechtzinnigen en vrijdenkers vonden elkaar in kritiek op de 'oneerlijke', halfhartige positie van de modernen; ook 'ongelovigen' zijn dus als auteurs vertegenwoordigd in de Leidse Lijst. Met name Johannes van Vloten neemt hier een prominente positie in, met 12 titels tussen 1843 (zijn dissertatie) en 1869. Onder de vrijdenkers was ook Multatuli (E. Douwes Dekker, 1820-1887), met zijn niets en niemand ontziende *Ideën* een opvallende stem in de aanval op de modernen, en onverzoenlijk criticus van Zaalberg. Opmerkelijk genoeg bevat de Leidse Lijst slechts één titel en twee referenties aan hem — reden waarom Multatuli in deze dissertatie verder niet werkelijk aan de orde komt.³⁵

Vóór 1850 was het ongelooft in Nederland niet erg zichtbaar geweest. De Nederlandse ongelovige *scene* rond het midden van de eeuw omvat Van Vloten met zijn links-hegeliaanse anti-theologie; invloed van het positivisme; een vooralsnog zwak vleugje materialisme; en de vrijmetselaars, traditioneel tot de ongelovigen gerekend.³⁶

³³ Deze paragraaf naast de achtergrondliteratuur gebaseerd op O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland*, 1931; Krijger *Second Reformation?*, 224-226; cf. ook Van der Wall, 'Religiekritiek en apologetiek'; idem, 'Ways of Polemicizing'; Antonie Vos, 'Onbetaalde rekening'; Jan G.A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën*. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898, Dieren 2003; B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, s.l., Amsterdam 2006; C. Houtman, *Weerloos voor de rechtbank van de rede. De Bijbel en het vrije denken in Nederland, 1855-1955*, Hilversum 2015.

³⁴ Ludwig Feuerbach (1804-1872), elf maal in de Leidse Lijst genoemd, was een links-hegeliaans filosoof, die pleitte voor een beschaving gebaseerd op de natuurwetenschappen, niet op religie. Hij zag God als een projectie van de mens. Bruno Bauer (1809-1882), twee referenties in de Leidse Lijst, filosoof, (religie-)criticus en historicus.

³⁵ De *Ideën* omvatten zeven delen, verschenen tussen 1862 en 1877. In de Leidse Lijst 'Gebed van een onwetende' (LL1861-07), ook in *De Dageraad* gepubliceerd. Over Multatuli zie, naast de achtergrondliteratuur, Noordenbos, *Atheïsme*, 57-63; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*; Saskia Pieterse, *De buik van de lezer. Over spreken en schrijven in Multatuli's Ideën*, Nijmegen 2008.

³⁶ Noordenbos, *Atheïsme*, 29.

Johannes van Vloten³⁷

Van Vloten is moeilijk van een etiket te voorzien. Hij was de eerste in Nederland die zich "radicaal tegenover alle geloovigen van Roomsche tot modern toe heeft gesteld en die, men moogde over zijn persoon en leering zeer verschillend oordelen, voor deze allen een geduchte ketter beteekende".³⁸ In 1847 verliet hij de Nederlandse Hervormde Kerk. Van Vloten koesterde grote verering voor Schleiermacher, en nam het in 1843 in *De Gids* op voor Strauss tegen De Greuves *Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss* uit 1840.³⁹ Als links-hegeliaan kwam hij via Strauss en Feuerbach tot het spinozisme, waarvan hij de vurigste pleitbezorger in Nederland zou worden.

Na zijn promotie in 1843 werd Van Vloten leraar geschiedenis en Frans aan het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam, maar werd daar na een geschil ontslagen in 1846. Hij vestigde zich vervolgens als onafhankelijk wetenschapper en publicist in Leiden; uit deze vroege periode dateren vele kritische studies en artikelen over (meestal *tegen*) geloof, het instituut kerk, en het modernisme. De Leidse Lijst bevat als vroegste titels van hem, naast zijn proefschrift, bijvoorbeeld twee brochures waarin zijn positie lijnrecht tegenover Scholten tot uiting komt: *Een paar aantekeningen op mr. C. W. Opzoomer's beoordeeling eener verhandeling van prof. Scholten* (LL1846-04)⁴⁰ en *Kantteekeningen op Prof. Scholten's redevoering van 8 February 1847* (LL1847-05). Van Vloten bestrijdt (en zou dat altijd blijven doen) Scholtens a priori aanname van de waarheid van de Schrift via het getuigenis van de Heilige Geest in de mens — voor Van Vloten een 'rotte spil' die heel Scholtens bouwwerk aantast.⁴¹

In 1855 werd Van Vloten benoemd tot hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan het Atheneum Illustre in Deventer. Dit was het begin van een zeer productieve tijd, waarin hij meerdere omvangrijke werken schreef. Van Vlotens belangstelling en bemoeienissen strekten zich ook uit tot de gemeentepolitiek, staatseconomie en sociale vraagstukken, gebieden waar zijn uitgesproken meningen hem tot een controversieel figuur maakten. Waarschijnlijk mede hierom liep hij in 1864 een benoeming als hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in Groningen mis; bij de rectoraatsoverdracht in Deventer in 1867 kwam hij in bot-

³⁷ Over Van Vloten zie Noordenbos, *Atheïsme*, 46-57; NNBW 8, 1300-1304 (artikel door M. Mees-Verweij); voorts de publicaties van Mees-Verweij (*De betekenis van Joh. van Vloten. Een bibliografie met inleiding*, dissertatie Leiden, 1928) en achter-achterkleindochter Francisca van Vloten (*Een hartstochtelijk hemelbestormer. Johannes van Vloten in beeld*, Deventer 1993), die zich middels foto's en documenten meer op de 'mens' Van Vloten concentreert.

³⁸ Noordenbos, *Atheïsme*, 46.

³⁹ In drie afleveringen: *De Gids* 1843, I, 477-490; 549-553; 604-614.

⁴⁰ Zie hierover Ineke Smit, 'Tussen ons blijft 2 en 2 gewoon 5', *Omslag*, jrg. 2005, no. 1.

⁴¹ Voor een gedetailleerde beschrijving van Van Vlotens aanval zie Noordenbos, *Atheïsme*, 48-49.

sing met curatoren en gemeenteraad na krasse woorden over "kerkelijke vooroordelen en maatschappelijke huichelarij"⁴² en de toekomst van het Deventer Atheneum (dat zijns inziens opgeheven moest worden) — zijn ontslag volgde spoedig daarna.

Van Vloten bleef een onvermoeibaar publicist. In 1865 had hij *De Levensbode* (1865-1881) opgericht: *Tijdschrift op onbepaalde tijden, voor onbevooroordeelde waarheid en wetenschap op verstandelijk en zedelijk gebied*, dat vanaf 1881 *De Humanist* heette (1881-1883). In 1868 verhuisde hij naar Bloemendaal, en in 1876 naar Haarlem. In de woorden van zijn kleindochter M. Mees-Verwey:

Tot aan zijn onverwachten dood in 1883 bleef hij het zedelijk geweten van Nederland en sinds 1868 in het bijzonder van Haarlem. Men moet Van Vloten niet in de eerste plaats willen beoordeelen als geleerde: historicus, filoloog, theoloog, filosoof; hij is hervormer en volksopvoeder geweest. Hij is de grootste propagandist geweest niet van het liberalisme als tijdsverschijnsel, maar van een werkelijk liberale maatschappij, als uitdrukking van een humanistische levensleer.⁴³

Van Vloten zou altijd een eenling blijven, en is eigenlijk nooit van positie veranderd. Dit zegt hij ook zelf in zijn reactie op Nuyens' *Nederlandsche beroerten, uit een katholiek oogpunt beschouwd* (LL1868-36):

Dr. Nuyens zal mij dus wel veroorloven, het kennelijkst verzet aan te teekenen tegen een uitspraak, die mij niet meer of minder dan „begeerte naar staatsverandering tot republiek toe”, en „volledige onwerping van allen godsdienst” ten laste legt. Hoe komt de man tot zulk een voorstelling, en waar ter wereld heb ik, in één mijner pennevruchten, recht gegeven, mij van zulk een — als ik 't zeggen mag — dollemans-verlangen te verdenken? — Tot dusver, en ik heb dat (dunkt mij) vooral in de laatste jaar of acht, dikwerf genoeg geuit, beschouw ik een zuiver grondwettige Staats-inrichting, gelijk de onze, nog altoos als „la meilleure des républiques”.⁴⁴

De vrijdenkers werden, zoals gezegd, na 1850 een zichtbare beweging — reden om hen in dit hoofdstuk te behandelen. In zijn *Beantwoording van J. H. Scholten* (LL1859-07) heeft Hofstede de Groot het over de 'Dageraadsmannen' — waarmee hij refereert aan zowel de titel van het in 1855 opgerichte tijdschrift, "toegewijd aan de verspreiding van waarheid en verlichting in den geest van den natuurlij-

⁴² NNBW 8, 1302. Van Vlotens rede, *Eerlijke wenschen omtrent hooger en middelbaar onderwijs* (drie drukken in 1867) is niet opgenomen in de Leidse Lijst, maar is wel beschikbaar in de UBL.

⁴³ NNBW 8, 1302.

⁴⁴ LL1868-37, 4.

ken godsdienst en zedenleer",⁴⁵ als aan de naam van de in 1856 opgerichte vereniging. Naast Hofstede de Groot zijn er nog twee auteurs in de Leidse Lijst die aan de 'Dageraadsmannen' refereren: Bakker Korff (*Mr. C. W. Opzoomer's strategiek*, LL1863-11) en Hartsen, die hen in *Stof - mechanische kracht - geest: bijdrage tot de leer van de onsterfelijkheid* (LL1865-17) over één kam scheert met de materialisten: "Laat ons niet met verachting neêrzien op materialisten en Dageraadsmannen".⁴⁶

De basis van de vereniging werd gevormd door de in 1850 opgerichte vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux, die niet erkend was door de Grote Orde in Nederland en haar heil elders moest zoeken. Zoals gezegd hoorden ook de vrijmetselaars in de hoek van het 'ongeloof'. De nieuwe vereniging groeide gestaag; de eerste algemene vergadering van Nederlandse vrijdenkers in Amsterdam, in 1869, werd door ongeveer 200 mensen bezocht.⁴⁷ Tot de oprichting van een officiële bond is het niet gekomen.

Het tijdschrift *De Dageraad* zou bestaan van 1855 tot 1870 (met in 1869-1870 zelfs zo nu en dan een kleine polemiekt met de katholieken).⁴⁸ Al vanaf het begin publiceerde Van Vloten er scherpe stukken in tegen de 'halfheid' van de modernen en hun geestverwanten; sympathie had hij juist weer voor J.I. Doedes als een eerlijk orthodox man. Al snel bleek echter een grote discrepantie tussen het karakter van de vereniging enerzijds (een allegaartje van atheïsten, pantheïsten en materialisten) en de signatuur van *De Dageraad*, die vrij strikt deïstisch was, anderzijds.⁴⁹ Het blad had weliswaar een stimulerende en bevrijdende werking op een deel van het lekenpubliek, maar ontmoette ook veel kritiek — in elk geval een teken dat het de gemoederen niet onberoerd liet. In 1861 kon het tijdschrift melden dat het er van werd beschuldigd "in één hutspot Voltairiaanse spottennij, jong-Hegelsche frasen, deïsme en pantheïsme en atheïsme door elkaar te haspelen".⁵⁰ Het duurde dan ook niet lang of er werd een tweede periodiek opgericht, *De Tijdgenoot op het gebied der rede: een tijdschrift, gewijd aan de bevordering van de kennis der hedendaagsche wijsbegeerte, de leer der humaniteit en de emancipatie der vrouw* — een titel die suggereert dat ook de vrijdenkers een nieuwe Hervorming voorbereidden. Redacteur was Rudolf Charles, een pseudoniem van R.C. d'Ablaing van Giessenburg (1804-1881), ook bekend als de uitgever R.C. Meyer.⁵¹ Beide tijd-

⁴⁵ Noordenbos, *Atheïsme*, 32.

⁴⁶ LL1865-17, 60.

⁴⁷ Noordenbos, *Atheïsme*, 41.

⁴⁸ Noordenbos, *Atheïsme*, 41. Uit Noordenbos' bibliografie blijkt dat met een iets andere ondertitel er van 1879 tot 1897 nog 19 jaargangen van het blad zijn verschenen.

⁴⁹ Noordenbos, *Atheïsme*, 34.

⁵⁰ Geciteerd in Noordenbos, *Atheïsme*, 42.

⁵¹ In 1864 uitgever van de eerste volledige Nederlandse vertaling van Strauss' *Das Leben Jesu*. Naast de *Tijdgenoot* gaf Meyer uiteraard andere geschriften uit de vrijdenkershoek uit, bijvoorbeeld Van

schriften waren gericht op een publiek van leken — Noordenbos vindt op vele plaatsen "de simpelheid van gedachtengang welke voor een deel van de populair-vrijdenkersfilosofie kenmerkend is".⁵² *De Tijdgenoot* sloeg een 'veel forskere' toon aan dan *De Dageraad* en plaatste zich meteen op een uitgesproken materialistisch standpunt.⁵³

Wat was de relatie tussen de vrijdenkers en de modernen? Opinies hierover variëren. Noordenbos noemt "de ongeloovige richting" aanvankelijk "een radicale aftakking van het Modernisme";⁵⁴ Ten Bokkel gaat verder en stelt dat het protestantse modernisme een inspiratie was voor de vrijdenkers: het maakte de geesten rijp voor een loslaten van religieuze dogma's.⁵⁵ Aanvankelijk, rond 1856, zagen de vrijdenkers zich zeker als 'halfbroers' van de moderne richting.⁵⁶ De modernen verwelkomden dit familielid echter bepaald niet met enthousiasme. Tiele's nieuwe weekblad *De Teekenen des Tijds* werd in 1858 door *De Dageraad* met instemming begroet, maar Tiele zelf verklaarde dat er tussen beide tijdschriften geen enkele overeenstemming bestond, en serveerde *De Dageraad* af als 'onwetenschappelijk'.⁵⁷ Aan het eind van de jaren 1860 waren er veelvuldig scherpe debatten op de vergaderingen tussen toenmalig Dageraads-voorzitter Hendrik Huisman (1821-1873) en de moderne dominee J.C. Zaalberg, waarbij Zaalberg stevast met bijtende spot door de voorzitter tegemoet werd getreden; deze vergaderingen trokken veel publiek.⁵⁸

Hierboven is een hervormingsstreven genoemd dat de vrijdenkers misschien met de modernen gemeen hadden; op een paar cruciale punten echter weken de vrijdenkers van de modernen af. Een daarvan was de opvatting over Christus. In

Vlotens *Humaniteit: de blijde boodschap der 19e kristeneeuw* (LL 1869-13). Na 1859 is *De Tijdgenoot* (niet te verwarren met het in hoofdstuk 2 par. 5 genoemde protestantse tijdschrift) niet verder verschenen. Over d'Ablaing van Giessenburg, een goede vriend van Multatuli, zie bijvoorbeeld Wils, *Omweg*, 81-82 en meer; Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg (firma R.C. Meijer, Amsterdam, Damrak 97) 1895-1904. *Persoonlijke herinneringen door M.... Alsmede d'Ablaing's omgang met Multatuli* (Ed. Douwes Dekker) in de jaren 1860-1866, geschetst uit beider nog onuitgegeven brieven en bescheiden. Met een voorwoord van Chr. Nuijs. Amsterdam, 1904; meer recent over hem de brochure van Tristran Haan, *Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg*. Overdruk uit *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*; 1, - Brussel: [s.n.], 1979. Cf. ook de auteurspagina voor d'Ablaing op DBNL: <https://www.dbnl.org/>.

⁵² *Atheïsme*, 35.

⁵³ Dit tijdschrift niet te verwarren met het antikatholieke periodiek van diezelfde naam, genoemd door Da Costa en Opzoomer in hun discussie in 1843 (zie hoofdstuk 7). Het citaat is uit Noordenbos, *Atheïsme*, 34-35.

⁵⁴ *Atheïsme*, 88.

⁵⁵ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 24-26.

⁵⁶ Noordenbos, *Atheïsme*, 44. Noordenbos noemt dit 'naïef'.

⁵⁷ Krijger, *Second Reformation?*, 225.

⁵⁸ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 97-98.

1856-1865 publiceerde *De Dageraad* bijvoorbeeld een rationalistisch leven van Jezus, in drie delen, als "Israelitisch wijsgeer en hervormer ten tijde der Romeinsche overheersing".⁵⁹ Ook het materialisme was een punt van verschil. Hierboven is het al genoemd als een aspect van 'ongeloof', of een filosofie die minstens als zodanig werd gezien. In de brochures vinden we Moleschott genoemd, een voorman van het negentiende-eeuwse materialisme: de gedachte dat alle werkelijkheid, ook het menselijk denken en emoties, tot materie ('stof') te herleiden zijn — het tegengestelde van het idealisme.⁶⁰ Opzoomer heeft het in zijn oratie van 1846 al kritisch over het materialisme (en in dezelfde adem over het atheïsme),⁶¹ maar pas na de publikatie van L.F. Büchners (1824-1899) baanbrekende werk *Kraft und Stoff* in 1855 komen we Büchner en andere materialisten als Feuerbach, en de natuurwetenschapper, filosoof en politicus C. Vogt (1817-1895) in de brochures tegen. Pas vanaf 1865 werd het materialisme openlijk verdedigd in het gezaghebbende tijdschrift *De Gids*, tussen 1860 en 1870 het podium voor de moderne theologie.⁶² Materialisme hoorde zeker niet bij de moderne theologie; de moderne L.S.P. Meyboom en de anatoom-patholoog W. Vrolik (1801-1863) presenteerden in LL1856-04, *Vraagpunten des Tijds*, een geserreerd betoog ertegen.

*Het spinozisme in Nederland in de negentiende eeuw*⁶³

In een kritische noot over Nederlandse onverdraagzaamheid in de zeventiende eeuw vertelt Bakker ons:

DESCARTES en SPINOZA hadden in ons vaderland veel van de onverdraagzaamheid der Godgeleerden te lijden. De nagedachtenis van den laatste was bij ons lang onverdiend in afschuw. De negentiende eeuw heeft het onrecht hersteld, dien grooten denker in de 17e aan gedaan, omdat hij zijnen tijd meer dan honderd jaren vooruit was. ⁶⁴

⁵⁹ Noordenbos, *Atheïsme*, 44n.

⁶⁰ J. Moleschott (1822-1893), Nederlands arts en fysioloog; hoogleraar te Zürich en Turijn; atheïst en materialist ('ohne Phosphor keine Gedanke'). Meer over hem in bijv. Wils, *Omweg*, o.a. 93-96.

⁶¹ LL1846-05, 20.

⁶² Zo bijvoorbeeld Aerts, *Letterheren*, 247; David Bos, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1999, 250; Krijger, *Second Reformation?*, 322. Over de visie op het materialisme binnen de *Gids*-redactie zie Aerts, *Letterheren*, 471-473.

⁶³ De paragraaf over het spinozisme in Nederland is gebaseerd op Siebe Thissen, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*, Dissertatie Rotterdam, Den Haag 2000, en W. van Bunge, *Spinoza Past and Present. Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*, Leiden, 2012. Een monografie met veelzeggende titel is Henri Krop, *Spinoza: een paradoxale icoon van Nederland*, Amsterdam 2014.

⁶⁴ Bakker, *Is de wijsbegeerte...*, 61.

Bakker refereert hier aan de negentiende-eeuwse Spinoza-rennaissance in Nederland, gereflecteerd in maar liefst 25 brochures uit de Leidse Lijst waarin Spinoza wordt genoemd⁶⁵ — met een merkwaardig gat van twaalf jaar tussen 1847 (Bakkers brochure) en 1859 (Hofstede de Groots gedetailleerde *Beantwoording van J. H. Scholten*, LL1859-07). Onder deze 25 titels zijn er drie van katholieke auteurs;⁶⁶ zij laten zich voorspelbaar negatief over Spinoza uit, maar lijken toch enigszins Thissens uitspraak te weerleggen dat pas na het midden van de jaren 1890 een (negatieve) katholieke Spinoza-receptie op gang komt.

Tot de tweede helft van de achttiende eeuw was Spinoza nog verguisd geweest: 'spinozistisch' was een scheldwoord (en blijkt dat nog in de 'Leidse' brochures uit behoudende hoek). Vanaf ongeveer 1760, misschien niet toevallig de tijd dat de jonge Lessing zich aan de studie van Spinoza zette,⁶⁷ begon een herleving. Daarnaast propageerde ook Spinoza al het zelfstandig denken, en was hij een voorloper van de historische bijbelkritiek.

Was 'spinozist' dus vaak bepaald een scheldwoord, in de brochures figureert ook vaak het daarmee synoniem gebruikte 'pantheïst'. Thissen citeert Auerbach, die Spinoza de 'Jezus van het pantheïsme' noemt⁶⁸ — d.i. de gedachte dat God samenvalt met het universum. Het woord 'pantheïsme' wordt bijna altijd pejoratief gebruikt door tegenstanders uit de protestants-behoudende hoek en door katholieke auteurs. Met name Scholten wordt voortdurend van pantheïsme beschuldigd, bijvoorbeeld door de katholieke Spitzzen (in zijn brochure uit 1863 over Renans *Vie de Jesus*), waar we lezen dat we "al tientallen jaren" weten dat "de heer Scholten" pantheïst is.⁶⁹

Rond 1850 werd ook het spinozisme in Nederland zichtbaar, met als boegbeeld de alomtegenwoordige Van Vloten. Het is lastig uit te maken wat precies het spinozisme is en hoe dit zich onderscheidt van de vrijdenkerij; elke spinozist is een vrijdenker, maar niet elke vrijdenker is een spinozist. Het beeld van Spinoza dat Van Vloten in 1862 presenteerde (atheïstisch, antikerkelijk en materialistisch) leek erg op Van Vloten zelf; later zagen enkele Tachtigers hem als voorloper van het socialisme. De meest vooraanstaande vrijdenkers (Junghuhn, d'Ablain, Multatuli) lazen natuurlijk Van Vloten, maar voor hun hervormingsstreven was Spinoza

⁶⁵ Referenties naar Descartes slechts in vier.

⁶⁶ Spitzens kritiek op Renan (LL1863-16); Nuyens' *De geest der eeuw en de geest der waarheid* (LL1868-38), en De Rijks *Goethe, Opzoomer en Pierson* (LL1869-23).

⁶⁷ Lindeboom, 15, 17.

⁶⁸ Thissen, *Spinozisten*, 61.

⁶⁹ LL1863-16, 49. Scheffer heeft kritiek op het gebruik van het woord 'pantheïsme' (Thissen, *Spinozisten*, 71). Meer over Spitzens brochure in hoofdstuk 9.

niet nodig. Spinoza mag echter wel als een van de katalysatoren van het vrije denken worden gezien.⁷⁰

Er zijn verschillende fasen in de Spinoza-receptie in Nederland. Zoals uit Bakkers woorden blijkt was er zeker rond 1847 al sprake van een soort eerherstel onder filosofen. Pantheïst Van Vloten voelde zich al in de jaren 1840 aangetrokken tot het vermeende atheïsme en naturalisme van Spinoza;⁷¹ zijn vroegste uitingen in deze dateren van 1843 en 1846. Ook Opzoomer betoonde zich tot ca. 1850 een sympathisant van Spinoza (onderwerp van een van zijn collegereeksen), en stelde zich daarmee bloot aan kritiek, maar wendde zich vanaf 1850 steeds meer naar de zuiver empirische wijsbegeerte. Toch wees hij in 1868 nog wel op de verwantschap tussen de door hem bewonderde Goethe en Spinoza.⁷² Ook onder niet-filosofen had Spinoza invloed: Thorbecke was in zijn jeugdjaren een aanhanger van diens gedachtegoed.⁷³

Thissen laat het 'spinozisme' als min of meer zichtbare beweging rond 1850 beginnen, en ziet behalve het optimisme van 1848 als reden hiervoor ook de explosie van tijdschriften na 1848, die een uitgestrekt platform voor de niet-academische 'parafilosofen' creëerde.⁷⁴ Het grootste deel van het debat speelde zich echter pas na 1870 af, te beginnen met de reacties op de tweede druk in 1871 van Van Vlotens *Baruch d'Espinoza*.⁷⁵ Van Vloten kon na jaren ijveren in 1880 de onthulling van een standbeeld van zijn idool meemaken, en rond 1895 kreeg ook Spinoza een raam in het gebouw van de Vrije Gemeente.

Hoe reflecteert de Leidse Lijst het opkomend spinozisme?⁷⁶ Een auteur uit de Leidse Lijst die zich in het Spinoza-debat mengde is J.P.N. Land;⁷⁷ hij is vertegenwoordigd met zijn Amsterdamse oratie (LL1864-42), maar zijn verdere bijdragen dateren van na 1870. Een relatief sterk, met zes titels, vertegenwoordigd auteur is B.H.C.K. van der Wijck (1836-1925), leerling van Opzoomer en later in Groningen

⁷⁰ Aldus Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 18-19.

⁷¹ Van Bunge, *Spinoza Past and Present* 159. Van Vlotens bibliografie bevat ruwweg 60 'Spinozana' (Van Bunge, 160n).

⁷² LL1868-01, 22-23. Cf. ook Lindeboom, 37. Over Opzoomers 'Wende' zie hoofdstuk 7.

⁷³ Thissen, *Spinozisten*, 143. Thorbecke verplaatste deze sympathie later naar de relatief onbekende idealist Krause (zie bijv. Aerts, *Thorbecke*, 102); over Krause en Opzoomer meer in hoofdstuk 7.

⁷⁴ Thissen, *Spinozisten*, 63.

⁷⁵ Van Bunge, *Spinoza Past and Present*, 162.

⁷⁶ In het hierna volgende overzicht van auteurs uit de Leidse Lijst die op enigerlei wijze voor het Nederlands spinozisme van betekenis zijn geweest, vermeld ik in principe steeds het aantal titels waarmee zij in de Lijst zijn vertegenwoordigd. Dit om enigszins hun relatieve status aan te duiden; in deze titels wordt *niet* per definitie spinozisme bepleit of bestreden. Die publicaties kwamen in verreweg de meeste gevallen pas na 1870.

⁷⁷ Jan Pieter Nicolaas Land (1834-1897), hoogleeraar wijsbegeerte in Amsterdam en vanaf 1872 in Leiden. Over hem: Thissen, *Spinozisten*, 145-151.

opvolger van F.C. de Greuve. Zowel Land als Van der Wijck brachten de Nederlandse Spinoza-receptie internationaal onder de aandacht via artikelen in Britse en Duitse tijdschriften.⁷⁸

In de Leidse Lijst vinden we ook de (toen) conservatieve A. van der Linde (LL1865-43), die zich in zijn dissertatie uit 1862 een militant tegenstander van het spinozisme betoonde.⁷⁹ Hofstede de Groot was het zeer eens met Van der Linde. De Groningers vonden Spinoza veel te radicaal: diens ethiek kon alleen maar tot ongeloof leiden.⁸⁰ Gunning, vertegenwoordigd met zeven titels, bewonderde Spinoza zeer, maar vond het moeilijk diens rigide determinisme en pantheïsme te verenigen met zijn eigen ethisch-irenische opvatting van een persoonlijke God.⁸¹ Als laatste in deze categorie moet Abraham Kuyper (vier titels) worden genoemd,⁸² die aan de Leidse universiteit via zijn leermeester Scholten met Spinoza had kennisgemaakt; hij greep echter rond 1880 de Spinoza-verering aan om zijn ongenoegen te uiten over het spinozistisch-absolutistisch politiek liberalisme, dat naar zijn idee de gewetensvrijheid in gevaar bracht.

Hoeveel betekenis de Spinoza-renaissance in Nederland voor de negentiende-eeuwse filosofie, moderne theologie en maatschappij had is niet geheel duidelijk. Thissen wijst er op dat het publiceren in de meer populaire media ook vaak een maatschappelijke en politieke stellingname noodzakelijk maakte, hetgeen het spinozisme vaak tot een "seculiere heilsleer" maakte.⁸³ In kerk en theologie werden Spinoza's ideeën voornamelijk opgenomen door moderne protestanten.

Zo bevat deze 'tussenperiode' de kiemen voor wat de bloeitijd van het protestantse modernisme zou worden. Ook werd met het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie een basis geleverd voor groter zelfvertrouwen en zichtbaarheid van de katholieken, die zich mede zou vertalen in het aarzelend optreden in Nederland rond 1865 van enige liberaal-katholieken beschreven in het volgende hoofdstuk.

⁷⁸ Thissen, *Spinozisten*, 155.

⁷⁹ Voor Van der Linde zie Thissen, *Spinozisten* 67-86. Hij doorliep bijna alle levens- en wereldbeschouwingen van zijn tijd en ontpopte zich in 1871 als vrijdenker.

⁸⁰ Lindeboom, 29; Thissen, *Spinozisten*, 66-67.

⁸¹ Thissen, *Spinozisten* 163-165.

⁸² Over Kuyper in dit verband: Thissen, *Spinozisten*, 165-166; zie voor hem ook hoofdstuk 4.

⁸³ Thissen lijkt nergens brochures als medium te noemen. Het is niet duidelijk of dit (beredeneerde?) opzet is, maar het is zeker zo dat in de Leidse Lijst geen brochures expliciet aan Spinoza zijn gewijd.

HOOFDSTUK 4 1860-1870: DE BLOEITIJD VAN DE MODERNE RICHTING IN NEDERLAND

1. Inleiding

Het decennium 1850-1860 had de cruciale doorbraak gebracht. De moderne ideeën waren nu zo ver doorgedrongen dat van een moderne 'richting' kan worden gesproken, met een bijbehorende 'richtingenstrijd'. Rond 1865 was de moderne richting een gevestigd fenomeen. Het jaar 1865 is met 59 brochures het topjaar binnen de Leidse Lijst, en zoals ook duidelijk te zien in de grafiek aan het begin van hoofdstuk 1 dateert liefst driekwart van de brochures in de Leidse Lijst uit de jaren 1860-1870.

De term 'bloeitijd' zal niet alle tijdgenoten aangestaan hebben. *De Katholiek* roept in 1867 uit:

Als brochures ziekteverschijnselen zijn, dan hebben wij in de laatste jaren menigvuldige bewijzen ontvangen, dat de Protestantsche theologie in ons Vaderland ernstig ziek is [...] Al het geschrijf over oud en nieuw, antiek en modern, orthodox en vrijzinnig, confessioneel en humaan, wat bewijst het anders dan de bedenkelijke vorderingen eener heidensche theologie, die het groote levensbeginsel van het gansche Christendom, de Godheid des Zaligmakers, op min of meer bedekte wijze loochent? Sprekende over de zogenaamde Modernen, die inzonderheid den theologischen strijd hebben uitgelokt, roept Dr. J. I. Doedes uit: "Het is hier een ware zondvloed geworden! Het water staat wel vijftien ellen boven de hoogste bergen!"¹

In dit hoofdstuk komen als belangrijkste ontwikkelingen in deze periode aan de orde (in enigszins willekeurige volgorde wat betreft de protestantse en de katholieke kampen): de 'etikettenkwestie', d.i., de discussies over de term 'liberaal'; de vraag of de modernen in de kerk konden blijven; de controverse over de doopformule, een symptoom van het strijdpunt 'formulierdwang'; schaarse uitingen van liberaal-katholicisme; en de officiële katholieke reactie op de moderne ideeën in de vorm van de encycliek *Quanta Cura* met de *Syllabus Errorum* (1864). Ook brachten deze jaren een nieuwe aanleiding tot antikatholieke uitingen met het Eerste Vaticaans Concilie in 1870, en het daar afgekondigde dogma van de pauselijke onfeilbaarheid. Ten slotte manifesteert het neo-calvinisme zich met het optreden van Abraham Kuyper.

¹ Anon., 'De Confessioneele Vereeniging', *De Katholiek* 52 (1867), 515-527, 515. De apologeet J.I. Doedes zal hieronder nog meermalen ter sprake komen.

Een opmerkelijke *outlier* in deze periode is het grote aantal brochures binnen drie jaar (1866-1869) van F.A. Hartsen (1838-1877).² Hartsen was o.a. psychiater, bioloog en filosoof. In december 1863 trouwde hij in Cannes met een Engelse onderwijzeres, voor wie hij zich katholiek had laten dopen. Kort daarna begon een grote stroom publicaties over ongeveer elk onderwerp uit de filosofie, theologie en wetenschap — lang niet alle in de Leidse Lijst opgenomen, maar wat overbleef omvat toch nog 22 min of meer toepasselijke titels. Hartsen zelf refereerde graag en uitgebreid aan zijn eigen brochures, maar verder reageerde er bijna niemand op. Rond 1865 begon Hartsen zich tegen het katholicisme, of eigenlijk elk geloof, te keren; op zijn brochure *Beschouwingen over het Catholicisme: zijne uitbreiding en den weg om het te bestrijden* (LL1869-26) werd wel gereageerd, namelijk door Thijm in *De bezwaren van Jhr. Dr. F. A. Hartsen "Tegen het Catholicisme", beantwoord* (LL1869-27). Door zijn vaak ongefundeerde kritiek op gezaghebbende auteurs als bijvoorbeeld Opzoomer, en zijn steeds veranderende overtuigingen, werd hij door de wetenschappelijke wereld niet serieus genomen. Opzoomer verbood Hartsens werk in het Utrechts Leesmuseum (LL1867-11, 45).

2. Popularisering: de receptie van *Brieven over den Bijbel*

Rond 1860 vestigde de 'moderne richting' zich in Nederland en werd onderwerp van brede discussie. Als startpunt van deze 'popularisering' van de moderne theologie mag zeker Busken Huets *Brieven over den Bijbel* uit 1857 worden gezien.³ Een nieuwe editie van zijn geruchtmakende epistolaire roman kwam in 1863 van de pers.⁴

In de brieven uitgewisseld tussen de twijfelende Machteld en haar broer Reinout (makelaar, geen theoloog) passeren allerlei vragen de revue. De 'halfheid' van Schleiermachers supranaturalistisch rationalisme, het wondergeloof, en redeneringen over de geloofwaardigheid van de evangelieschrijvers als ooggetuigen worden aan de kaak gesteld. Talloze leerstukken van de moderne richting komen

² Deze alinea gebaseerd op NNBW 10, 334-338.

³ Over Busken Huet, zijn *Brieven over de Bijbel*, en de verspreiding van de moderne richting zie Buitenwerf, *God van vooruitgang*; over auteur en roman zie Olf Praamstra, *Busken Huet*, 205-208, en David Bos, 'Doch Christenen zijn nu eenmaal geen koeien', *Over Vragen en antwoorden. Brieven over den Bijbel* (1857-1858) van Cd. Busken Huet', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 13 (2005), 153-191.

⁴ *Brieven over den Bijbel* verscheen in twaalf maandelijkse afleveringen, de laatste in mei 1858. Was Rauwenhoffs eerder geciteerde brief aan Hoekstra van februari 1857, waarin hij zich enigszins cynisch uitlaat over het vermogen van 'de gemeente' om zich met baanbrekende en verheven theologie bezig te houden, al een voorloper van de kritiek op *Brieven over den Bijbel*? Of misschien juist een inspiratie voor Busken Huet?

aan de orde: de openbaring Gods komt tot de mens via de natuur, de geschiedenis en het eigen geweten; de bijbel is een boek geschreven door mensen. De Busken Huet-figuur in het boek, Reinout, vergelijkt de sfeer in zijn tijd met die tijdens de Hervorming, een gebruikelijk beeld in moderne publicaties rond 1860. Wederopbouw, 'geen sloopingswerk',⁵ was altijd het doel van Busken Huet en andere apologeten van het modernisme.

Niettemin riep *Brieven over den Bijbel* weerstand op bij zowel orthodoxe protestanten, die Busken Huet net zo gevaarlijk vonden als Strauss en Voltaire, alsook bij meer vrijzinnigen, die de uitgave prematuur vonden. De tweede, herziene editie van 1863 verscheen met een voorwoord van Busken Huet, waarin hij stelt zich niet te excuseren voor deze tweede druk — hij zou nog steeds graag het aantal lezers dat door de roman "toenam in geestelijke ontwikkeling" (vi) vermeerderd zien. Er is, aldus de auteur, niet veel veranderd; wel heeft hij naar aanleiding van de kritiek "een aantal bladzijden, half van polemischen, half van apologetischen aard", geschrapt; het gaat dan om materie die tussen 1858 en nu door anderen beter is gepresenteerd (vi). Die geschrapte passages blijken toch wel een substantieel deel van het boek te vormen. Een opvallende verandering is ook dat Machteld zich korter en ernstiger, minder meisjesachtig, uitdrukt; Busken Huet had zich kennelijk kritiek op dat punt aangetrokken, van zelfs zijn vriend De Génestet: "al die theologie en kritiek, zich draaiende rond een jong meisje".⁶

Brieven over den Bijbel wordt bijna rechtstreeks verantwoordelijk gehouden voor het grote aantal kerkverlatingen, zowel van modale gelovigen als van predikanten.⁷ Voorwaarden voor zo'n effect zijn uiteraard een brede verspreiding en de juiste toegankelijke vorm. Met Busken Huets presentatie van de beginselen van de moderne theologie 'in salonformaat' werd aan deze eis zeker voldaan.⁸ Kruseman schrijft: "Busken Huet's *Brieven over den Bijbel* en andere dergelijke geschriften hadden het zwaard des strijds onder het groote publiek geworpen, en de gemoederen ontvlamden voor en tegen".⁹ Succes blijkt sowieso uit aantallen drukken en oplagen (*Brieven over den Bijbel* beleefde er drie), maar het werkelijke effect zouden we moeten afleiden uit contemporaine getuigenissen. Kruseman:

⁵ Aldus de vaak geciteerde term uit de voorrede bij *Brieven over den Bijbel*.

⁶ Zie Bos, 'Christenen zijn geen koeien', 179-180. In de noten op p. 187 vermeldt Bos concreet welke passages zijn weggelaten uit de tweede druk. De opmerking van De Génestet ook aldaar, p. 175.

⁷ In elk geval Praamstra, *Busken Huet*, 207; Boudien de Vries neemt dit over: *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*, Nijmegen 2011, 254. Over het fenomeen 'invloed van publicaties' wordt in hoofdstuk 5 nog een en ander gezegd.

⁸ Aldus P.H. Hugenholtz jr., geciteerd in Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 58.

⁹ Dit citaat ook, in iets afwijkende vorm, in Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 58.

Het was te wachten, dat een verschijning van dien aard, in een tijd toen ieder denkend protestant zijn twijfel nog maar fluisterend durfde uiten, verbazing en ergernis zou wekken en dus een daad van moed zou zijn. Zoo gebeurde ook. De eerste aflevering werd met zekere afschuw ontvangen en kon nauwelijks een debiet van honderd exemplaren halen. Verscheiden boekverkoopters zonden de commissie-exx. aan den uitgever terug en weigerden ze in hun winkel te hebben. Er werd tegen de verschijning van dit goddelooze boek gemord, geschreven, gepreikt, en schrijver en uitgever hadden, zelfs van hun naaste betrekkingen, vrij wat te verduren. Gaandeweg won het boek in waardeering. Een 2e druk bewees weldra de aanwakkerende sympathie en deed een aantal geschriften in moderne richting volgen.¹⁰

Na *Brieven over den Bijbel* verschenen meer geschriften die bedoeld waren de moderne richting aan het grote publiek te verklaren, bijvoorbeeld Poelmans *Wat de moderne theologie leert* (LL1861-11); Piersons *Oorsprong der moderne richting* (LL1862-08), en Zaalbergs *De Godsdienst van Jezus en de moderne richting* (1864).¹¹

Busken Huet is er met zijn roman zeker in geslaagd de moderne theologie uit de academische ivoren toren te halen en onder de aandacht van een breder publiek te brengen.¹² Er was veel belangstelling voor de discussie over zulke voor velen nieuwe vragen en opvattingen, vooral onder de burgerstand; "mensen waren als in theologen veranderd".¹³ Overigens zijn De Génestets *Leekedichtjens* een voorbeeld bij uitstek van de populariserende werking van poëzie: misschien meer nog dan brochures of romans hebben deze puntige gedichten de moderne theologie onder een groot publiek bekendheid gegeven.¹⁴

Toch waren er ook auteurs die er juist voor terugschrokken om voor leken te schrijven, en in popularisering vooral gevaar zagen — onder hen Opzoomer en S.P. Lipman.¹⁵

Pierson beschreef de moderne richting als een 'volksbeweging' — dat lijkt eerder wishful thinking dan realiteit.¹⁶ In deze dissertatie zijn de sociaal-economische aspecten van de 'modernismestrijd' geen specifiek onderwerp van aandacht, maar zeker moet worden benadrukt dat de (protestantse) moderne theologie eigenlijk

¹⁰ Kruseman, *Bouwstoffen*, I, 401-402.

¹¹ A.L. Poelman 1827-1893. Zaalbergs werk uit 1864 is geen brochure.

¹² Zie over *Brieven over den Bijbel* ook hoofdstukken 3 en 5.

¹³ Herderscheê, 120.

¹⁴ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 61-62; 204. *Leekedichtjens* verscheen in 1860.

¹⁵ Zie respectievelijk hoofdstukken 7 en 8.

¹⁶ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 38-39. Cf. ook Krijger over de passiviteit van de modale gelovige, *Second Reformation?*, 483.

een zaak van de liberale elite was.¹⁷ Sowieso waren alle hervormde predikanten, rechtzinnig zowel als liberaal, rond 1850 nog een elite — door hun academische opleiding in elk geval qua maatschappelijke status. De relatief grote hoeveelheid dubbele namen onder hen duidt echter niet per se op afkomst uit de aristocratie; het werd in de loop van de negentiende eeuw mode onder gegoede burgerfamilies om een tweede achternaam (meestal die van de vrouwelijke kant) vóór de oorspronkelijke te zetten, en zichzelf zo een respectabel aanzien te verschaffen. Hofstede de Groot is daar een voorbeeld van; hij schijnt zelfs zijn studenten actief te hebben aangespoord hetzelfde te doen. David Bos wijst er op dat het door het 'familiale' karakter van het domineeskorps — veel zoons volgden in hun vaders voetsporen, zodat hele dynastieën ontstonden — moeilijk is om de sociale positie van predikanten te bepalen; verhoudingsgewijs waren zij, vergeleken met andere academici, toch vaak afkomstig uit de lagere sociale klassen.¹⁸

3. Moderne theologie aan de academie

De Leidse Lijst bevat vele titels van hoogleraren, waaronder 27 van professoren aan de Leidse universiteit (J.H. Scholten, L.W.E. Rauwenhoff, C.P. Tiele, J.J. Prins, A. Kuenen, W.C. van Manen; H. Oort zou dat in 1875 worden). Ontegenzeglijk stond de wieg van de moderne theologie aan de universiteit — getuige alleen al de grondleggende oraties van Scholten en Opzoomer. Hieronder komen Kuenen en Tiele nader aan bod, voortrekkers in respectievelijk de oudtestamentische bijbelkritiek en de algemene godsdienstwetenschap.

Het universitaire milieu was de plaats waar met name de 'hogere kritiek' werd beoefend. Dat in dit decennium de historisch-literaire bijbelkritiek in Nederland een hoge vlucht nam getuigen titels als bijvoorbeeld *Critices et hermeneutices librorum N. Foederis lineamenta* (LL1859-11); *De getuigenis van den apostel Paulus aangaande 's Heeren opstanding uit de dooden nader overwogen* (LL1863-02); *Onderzoek naar de echtheid van Paulus' Eersten Brief aan de Thessalonicensen* (LL1865-06).

In Nederland werd het werk van Baur en de Tübingers voortgezet door vele theologen en filologen. Typerend voor de nieuwtestamentische kritiek in Neder-

¹⁷ Cf. Hoenderdaal, 'Het modernisme in Leiden', in: W. Otterspeer (ed.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1984, 10-25, 24.

¹⁸ Over de dubbele namen zie Krijger, *Second Reformation?*, 32n. Over de dominees-dynastieën zie Eric Cossee, 'Vrijzinnig-protestantse predikantengeslachten. De bijdrage van familienetwerken aan de moderne richting', in: *Het vrijzinnige web*, 91-102. Over de sociale positie van hervormde predikanten in de negentiende eeuw, en het verval daarin, zie Bos, *In dienst*; specifiek over de predikantenfamilies 18-21, over dubbele namen 193-194. In *Aan Cd. Busken Huet* (LL1866-16) verdedigt J. Hooykaas Herderscheê op p. 15 het ambt van predikant tegen de moderne kerkverlaters, en zegt dat het hem altijd verheugt als hij "jongelingen van goeden huize" voor deze loopbaan ziet kiezen.

land was wel de radicalisering daarvan door onder anderen Allard Pierson (na zijn afscheid van de kerk), A.D. Loman, W.C. van Manen en H.U. Meyboom — zij stelden dat Jezus geen historische persoon was, maar het symbool van een bepaald corpus ideeën. Ook ontkenden zij dat Paulus ook maar enige brief had geschreven.¹⁹

De radicale lutheraan Loman²⁰ publiceerde naast monografieën over bijbelkritiek en -exegese ook vele brochures en artikelen, met name in *De Gids*, dat zoals eerder gezegd in deze periode functioneerde als het podium voor de moderne theologie. Omdat ook veel niet-theologen *De Gids* lazen is Loman in dit opzicht de moderne richting zeer van nut geweest. Hij vatte het in de moderne kritiek erkende symbolische karakter van de Evangelieën breder op dan de meeste andere moderneren, en duidde de oudste bijbelgeschriften eerder als dichterlijke verbeelding dan als historiografie. Kritiek op Lomans ideeën kwam er van onder anderen de behoudende protestant J. Cramer,²¹ en later van de moderne Leidse predikant M.A.N. Rovers.²² De Leidse hoogleraar Van Manen, vertegenwoordiger van radicale opvattingen, reageerde weer op Cramer met *Het godsdienstig karakter der nieuwe richting tegen de bedenkingen van dr. J. Cramer verdedigd* (LL1869-08); eerder publiceerde hij studies over de brieven van Paulus.²³

Abraham Kuenen

De vroegste historisch-literaire kritiek was gericht op het Oude Testament; Scholten's collega aan de Leidse universiteit Abraham Kuenen (1828-1891) toonde zich hier een voortrekker. In 1855 publiceerde hij zijn *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds*, en in 1869-70 *De godsdienst van Israël* (in Krusemans serie *De voornaamste godsdiensten*), waarin hij op typisch negentiende-eeuwse evolutionistische wijze stelde dat deze godsdienst zich volgens een algemeen geldend principe van een 'lager' naar een 'hoger' model, van polytheïsme naar monotheïsme, had ontwikkeld.²⁴ Kuenen was het niet

¹⁹ Zij vormden later de ethisch-modernen, zie ook hieronder. Voor de Hollandse radicale school, waarvan het begin gewoonlijk wordt gedateerd in de late jaren 1870 en die haar bloeitijd beleefde in de vroege twintigste eeuw, zie vooral Detering, *Paulusbrieve ohne Paulus?*; cf. ook Krijger, *Second Reformation?*, 49.

²⁰ Abraham Dirk Loman, 1823-1897, vanaf 1856 hoogleraar aan het Evangelisch-Luthers seminarie, vanaf 1877 aan de Universiteit van Amsterdam. Van hem drie titels in de Leidse Lijst, waaronder zijn controversiële Paaspreek "Wat zoekt gij de levende bij de dooden?" (LL1862-10). Aerts noemt hem een "ultra-Tübinger" (*Letterheren*, 463).

²¹ Die kritiek niet in de Leidse Lijst; in Picarta is alleen de kritiek van Loman op Cramers oratie in 1884 te vinden.

²² De Leidse Lijst bevat van hem een brochure over Paulus (LL1870-03).

²³ LL1865-06 en LL1865-26.

²⁴ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 29; cf. ook Aerts, *Letterheren*, 436.

eens met de radicale kritiek van het Nieuwe Testament: hij vond die in strijd met de historische feiten. Hij schreef vele kritische artikelen in het *Theologisch Tijdschrift* en genoot internationale bekendheid; zo hield hij in Londen de Hibbert Lectures, die ook in het Frans werden vertaald.²⁵ De Leidse Lijst bevat vier titels van hem, waaronder *Het goed recht der modernen* (LL1866-17); hiermee droeg hij bij aan de discussie over kerkverlating onder de moderne protestanten.²⁶

*Cornelis Petrus Tiele*²⁷

De Leidse Lijst bevat 12 titels met de signatuur TLSKMR,²⁸ getuigen van de grote boekenverzameling die de remonstrant C. P. Tiele (1830-1902) aan de Leidse universiteitsbibliotheek schonk. Er zijn nog persoonlijker sporen, als bijvoorbeeld 'v.d.S.' ('van de Schrijver') in potlood op een omslag en aan de binnenkant, eveneens in potlood, een opdracht aan zijn tweede echtgenote, 'Voor Antoinette' (LL1868-24). Tiele is met zeven brochures tussen 1864 en 1869 in de Leidse Lijst vertegenwoordigd. Hij was de grote voorman in Nederland van de toen opkomende vergelijkende godsdienstwetenschap. De modernen hoopten altijd op een 'universele' religie (die dan uiteraard een vorm van vrijzinnig protestantisme moest zijn),²⁹ een hoop gereflecteerd in de grote belangstelling voor de algemene godsdienstwetenschap die we in verschillende brochures vinden uitgedrukt. L.S.P. Meyboom schrijft bijvoorbeeld in 1861:

[De tijd zal komen] dat de heilboodschap als één zonnestraal uit den hoogen over allerlei akker zal schijnen, dat de zendeling tot den Indiër uit zijne Veda's, tot den Mohammedaan uit zijnen Koran, tot den Vuuraanbidder uit zijnen Zend-Avesta, tot den Chinees uit zijnen Confutsé zal spreken, overal rondziende, waar het altaar staat van den onbekenden God, om het woord des levens dáárop neer te leggen.³⁰

²⁵ Religion nationale et religion universelle: Islam, Israëlisme, Judaïsme et Christianisme, Bouddhisme: Cinq lectures faites à Oxford et à Londres [...] sous le patronage de la Fondation Hibbert; trad. du Hollandais par Maurice Vernes, Paris 1883. Aanwezig in de UBL.

²⁶ Zie hoofdstuk 9.

²⁷ Deze paragraaf voornamelijk gebaseerd op NNBW deel 4, 1332-1336 (lemma door W.B. Kristensen), en het lemma over Tiele in BLGNP, deel IV, van A. de Lange. Voor Tiele zie verder Arie L. Molendijk, *The emergence of the science of religion in the Netherlands*, Leiden 2005, en A. Molendijk, 'Cornelis Petrus Tiele en de Godsdienstwetenschap', in: E. H. Cossee, & H. D. Tjalsma (red.), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, 23-41.

²⁸ Zoeken op deze signatuur in de UB-catalogus levert 3319 resultaten op.

²⁹ Krijger, *Second Reformation*, 55. Deze wens/verwachting was al tijdens de Verlichting ontstaan, cf. Van der Wall, 'Religiekritiek en apologetiek', 19. Zie ook idem, Socrates, en Molendijk, *Emergence*. In zekere zin droeg ook het positivisme bij aan deze ontwikkeling (Wils, *Omweg*, 27).

³⁰ Leerrede naar Gal. I: 9b (LL1861-15, 23).

Van deze belangstelling was Tiele het boegbeeld. In 1873 werd hij hoogleraar aan het remonstrants seminarie te Leiden, en in 1877 hoogleraar aan de Leidse universiteit met als leeropdracht de "geschiedenis der godsdiensten in 't algemeen". Dankzij Tiele had bij de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs (1876) de algemene godsdienstwetenschap een plaats in het universitaire onderwijs gekregen; hij werd zelf de eerste hoogleraar in het vak. Tiele richtte zich op de systematische beschrijving van godsdienstige verschijnselen, en het filosofisch onderzoek naar het wezen van godsdienstige aanleg — onderwerp van zijn reeks Gifford-lezingen aan de universiteit van Edinburgh in 1896 en 1898, in het Nederlands uitgegeven als *Inleiding tot de godsdienstwetenschap* (Amsterdam 1897-99). Net als Kuenen had ook Tiele een evolutionistische visie op de godsdienst in het algemeen. Elke godsdienst afzonderlijk heeft maar een beperkte capaciteit tot ontwikkeling, maar levert een bijdrage aan de groei van 'de godsdienst' in het algemeen. Tiele wilde onderzoeken wat elke godsdienst precies bijdraagt aan die algehele ontwikkeling.

Ook Tiele stond in het buitenland in hoog aanzien; naast de Gifford-lezingen schreef hij talrijke artikelen over historische onderwerpen in buitenlandse tijdschriften, en kreeg hij eredocoraten in Bologna en Dublin.

4. De schoolstrijd

Zes titels in de Leidse Lijst, uit 1868-1869, refereren aan de zogenaamde schoolstrijd tussen liberalen enerzijds en orthodoxe protestanten en katholieken anderzijds over het bestaansrecht van 'bijzondere' scholen.³¹

In tegenstelling tot het in de confessionele (zowel protestantse als katholieke) historiografie geschetste beeld van een beweging die vooral na 1848 opkwam, begon de schoolstrijd al vroeg in de negentiende eeuw. In de onderwijswet van Van den Ende uit 1806 was wel onderscheid gemaakt tussen openbare en bijzondere scholen, maar het ideaal was toch dat alle leerlingen naar de algemeen-protestantse, openbare school gingen. De 'gemiddelde' protestant of katholiek was hier niet ontevreden mee, maar uit extreme confessionele uithoeken kwam wel verzet. Onder invloed van de maatschappelijke en religieuze ontwikkelingen werd tussen 1806 en 1848 de wens tot aparte, confessionele scholen

³¹ Opzoomer, *De vrije volksschool* (LL1868-32); *De Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland aan de hun toevertrouwde geloovigen* (LL1868-40); De Meijier, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk: een woord ter verdediging van het openbaar lager onderwijs* (LL1869-07); Hartsen, *Dr A. Pierson en de Schoolwet* (LL1869-10); Van der Wijck, *Het lager onderwijs en Dr. A. Pierson* (LL1869-11); Mosselmans, *School, huis en kerk* (LL1869-29). Deze paragraaf is, naast de achtergrondliteratuur, vooral gebaseerd op A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd: onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie*. Dissertatie Leiden, Amsterdam 1985. De Bruin geeft op pp. 255-260 een helder overzicht van de historiografie van de schoolstrijd. Zie voor de schoolstrijd ook Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 141-145.

steeds luider geuit: de Afgescheidenen werden een stem in de discussie, en er was het groeiend antikatholicisme onder Willem II. Opvallend genoeg toonden de katholieken zich vooreerst nog bereid tot compromissen. Eigenlijk waren er verschillende schoolstrijden tegelijk aan de gang; hoewel niemand iets leek te kunnen hebben tegen het liberale idee van vrijheid, waren er toch, bijvoorbeeld onder de rechtzinnige protestanten, verschillende ideeën over welke vrijheid men exact wilde. Nog voor 1848 bleek een verschil van mening tussen Groen van Prinsterer en 'Jurist' J.J.L. van der Bruggen: Groen pleitte voor vrijheid voor alle kerkgenootschappen om hun eigen gezindtescholen op te richten (waarbij natuurlijk zoveel mogelijk protestantse kinderen naar de openbare protestantse school moesten), Van der Bruggen wilde een 'oecumenische' school voor alle christenen.

Volgens de grondwet van 1848 was ieder vrij binnen het kader van bepaalde kwaliteitseisen een eigen school te stichten. Niet elke school echter werd uit de schatkist betaald, een omstandigheid die zeker niet leidde tot verzoening tussen de verschillende partijen. De wet-Van Rappard uit 1857 moest een einde maken aan de strijd tussen voor- en tegenstanders van bijzondere scholen. Bepaald werd dat alleen het openbaar onderwijs zou worden gesubsidieerd; het onderwijs daar moest neutraal zijn en toegankelijk voor kinderen van elke godsdienstige gezindheid. Deze regeling bracht niet de gewenste vrede, maar introduceerde juist een klerikalisering in de politiek: het antikatholicisme kreeg een nieuwe impuls door het 'mandement der bisschoppen' van 1868, een open brief waarin de bisschoppen pleitten voor zuiver katholieke scholen.³²

Het ligt voor de hand, en dit is ook een vast thema in de traditioneel-protestantse historiografie van de schoolstrijd, om hier een concretisering te zien van de antithese tussen vrijzinnigheid (in de vorm van secularisering en neutraliteit) en traditionele rechtzinnigheid: de liberalen, onder wie de moderne theologen, wilden openbaar onderwijs, de rechtzinnigen scholen naar hun eigen gezindte. De voorstanders van rechtzinnig-protestants onderwijs streden zij aan zij met de ultramontanen in hun strijd tegen wat zij zagen als een steeds goddelozer wereld.³³ Vertegenwoordiger van deze goddeloosheid was dan de overheid, die "in haar monopolistische onderwijspolitiek" een "onchristelijke koers had ingeslagen".³⁴ Juist de overheid echter toonde zich tolerant en streefde naar een oecumenisch-harmonisch samenleven van christenen (en joden). Deze strijd tussen licht en donker is een van de mythen die De Bruin in zijn conclusies verwerpt: een

³² LL1868-40; Bornewasser, 'Mythical Aspects', 187.

³³ Bornewasser, 'Mythical Aspects', 194. De bisschoppen hadden de *Syllabus* aan hun zijde: dwaling 42 meldt als misstand dat "de volksscholen onderworpen zijn aan het burgerlijk gezag".

³⁴ De Bruin, *Schoolstrijd*, 261.

belangrijke drijfveer achter de wens tot stichting van eigen confessionele scholen was opportunisme. Eigen scholen boden de mogelijkheid tot het bestrijden van 'de ander', en een re-christianisering van de maatschappij naar eigen model.

[De schoolstrijd] was een strijd, zeker geen *Spielerei*, begrijpelijk ook gezien tegen de bittere achtergrond van slechte tijden, hevige rampen en levensbeschouwelijke instellingen. Maar hij werd gevoerd door confessionele 'partijen' die vooral onderling en tegen een zeer welwillende overheid streden; hij trok weinig echte aanhang en bleef daardoor beperkt tot felle en soms nog onzekere enkelingen. Deze schoolstrijders maakten gebruik van de zich voordoende kansen die eerst door de tegemoetkomende overheid werden geboden, en zich later bij de liberale overwinning in 1848 voordeden.³⁵

Pas in 1917 zou de strijd worden beslecht met de financiële gelijkstelling van openbare en bijzondere scholen.

5. Katholiek liberalisme en modernisme in Nederland rond 1865³⁶

Liberaal; katholiek; liberaal en katholiek; liberaal-katholiek

Hoewel de term 'liberalisme' al verschillende malen eerder gevallen is, zien we juist in dit decennium veel discussie over dit begrip, en is het nuttig om de manifestaties in Nederland van de specifiek katholieke invalshoek wat meer te verkennen. Zo'n tocht is niet zonder obstakels, waarschijnlijk omdat het religieuze aspect in de discussie toch groter is dan uit de historiografie over de negentiende eeuw naar voren komt — die is voornamelijk op de politieke dimensie gericht.³⁷ Ook voor dit decennium geldt: in de politiek is het etiket meestal duidelijk, in theologie en geloof beduidend minder, en beide betekenisvelden lopen sterk dooreen.

De contemporaine auteurs ondervinden vergelijkbare problemen. In de anoniem gepubliceerde (politieke) brochure *De conservatieve partij in 1868* lezen we "...aan die onbetwistbare moeilijkheid om de kenmerken tussen conservatief en liberaal vast te stellen, beantwoordt geheel het rekkelijke der benamingen"(6), en

³⁵ De Bruin, *Schoolstrijd*, 263.

³⁶ Deze paragraaf is grotendeels ontleend aan mijn artikel "'De moderne theoloog stelt zich hier aan als een kleine paus". Aspecten van het discours tussen protestantse modernen en rooms-katholieken, 1865-1870', in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme*, Kerkhistorische Studien 2006, 109-123.

³⁷ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 7-24. De term 'moderne theologie' voor de toenmalige vrijzinnige richting binnen het Nederlands protestantisme lijkt in Van den Bergs dissertatie geheel niet voor te komen; de auteur, neerlandicus, noemt Opzoomer een 'liberaal publicist', en noch bij Rauwenhoff, noch bij Pierson, noch bij Conrad Busken Huet zegt hij iets over de toen zo controversiële en voor hun optreden essentiële moderne signatuur van deze theologen.

Inderdaad zal er alzoo op onderscheiden tijden in Nederland slechts eene groote liberale partij bestaan. In die zin kon De Bosch Kemper met recht beweren, dat 7/8 der Nederlandsche natie liberaal is, en placht Van Hall te zeggen: "Wij zijn eigenlijk allen liberaal". (8/9)

Auteur was de conservatieve J. van Zuylen van Nijvelt (1819-1894). De conservatief Van Hall³⁸ vond dat het etiket zowel aan conservatieven als aan 'zich noemende liberalen' kon toekomen; voor deze laatste munt Van Zuylen dan de inflatoire naam 'ultra-liberalen' (19), bepaald een voorbeeld van een 'rekkelijke benaming'. En in een brochure uit 1868 vinden we zowaar al de term 'neo-liberaal'.³⁹

De jaren 1860-1870 zagen in de Nederlandse politiek een toenemende polarisering tussen liberaal en conservatief. Na het stembusverbond tussen liberalen en katholieken in 1848, dat de weg vrijmaakte voor Thorbecke en zijn nieuwe grondwet, begon dit verstandshuwelijk toch rond 1865 barsten te vertonen, onder andere door de schoolstrijd. Dit was het begin van een ontwikkeling die eindigde in een definitieve wending van de katholieken in antiliberaal richting, die ook in de godsdienstige discussie doorwerkte.⁴⁰

Toch was de polarisatie niet absoluut. Er was in het politieke debat zeker een ontmoetingsveld tussen katholieken en andersdenkenden; een krant als het liberale *Algemeen Handelsblad* had ook veel katholieke lezers; liberale katholieken zochten aansluiting bij niet-katholieke liberalen.⁴¹ Alberdingk Thijm acht de combinatie 'liberaal' en 'katholiek' onmogelijk,⁴² maar anderen vinden sommige betekenissen van 'liberaal' wel degelijk verenigbaar met 'katholiek'. Van Zuylen van Nijvelt ziet bestaansrecht voor 'liberale katholieken' in *politieke* zin, dus scherp onderscheiden van liberaal-katholieken. Het moge duidelijk zijn dat de 'etikettenkwestie' voor een deel de discussie bepaalde.

In de brochures die ik voor deze paragraaf heb geraadpleegd worden vaak *soorten* liberaliteit (= vrijzinnigheid) onderscheiden. Dit maakt de zaak er niet makkelijker op, getuige bijvoorbeeld deze uitspraak van de apologeet Doedes:

... waarlijk liberaal [...], d. i. niet: verdraagzaam in den zin van onverschillig of toegeeflijk jegens het veroordeelenswaardige; maar: gezind om ieder in het genot te laten van de vrijheid, waarop hij aanspraak maken mag. De ware

³⁸ F.A. van Hall (1791-1866).

³⁹ Toegepast op Busken Hueter door de katholieke politicus C.J.A. Heydenrijk (1832-1911) in *Twee redevoeringen over de onderwijsquaestie: met eene aantekening*, 's-Gravenhage 1868 (niet in UBL), 17.

⁴⁰ Cf. Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 8-11, 506-513.

⁴¹ Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, bijv. Inleiding en 512.

⁴² *Een broederlijk woord*, 9. Thijms brochure komt terug in hoofdstuk 9.

liberaliteit heeft niets uit te staan met orthodoxie of moderne rigting als zoodanig. Men kan tegelijkertijd orthodox en liberaal zijn - modern en illiberaal; waarom niet? De ware liberaliteit wordt gevonden en geleerd door de gemeenschap met Jezus, in de gemeenschap van den Heiligen Geest.⁴³

Waar Doedes als tamelijk algemene stelling heeft dat ware liberaliteit niets te maken heeft met orthodox of modern, uit Pierson een meer specifieke beschuldiging: ook hij onderscheidt een goed en een slecht soort liberalisme — de laatste ("zeer verleidelijk op staatkundig en kerkelijk gebied") is bereid zich tot alles te verlagen om haar boodschap aan de man te brengen, dus ook het eisen van een podium in de Nederlandse Hervormde kerk (*De Moderne richting*, 12-13). Réville vindt Piersons denkbeelden omtrent het 'praktisch liberalisme' verward (*Ons geloof*, 10n).

Een katholiek geluid over liberalisme van een zeer bepaalde soort vinden we in de brochure *Het Rotterdamsche Liberalisme: een blik in het liberale zondenboek* (LL1868-51) van de hand van J.W. Thompson.⁴⁴ De auteur stelt voor om het 'slechte' liberalisme 'radicalisme' te noemen, en geeft vervolgens een definitie van wat hij onder het *ware* liberalisme verstaat:

Men kan van liberalisme nog een andere definitie geven; deze luidt als volgt: „Het liberalisme is eene leer, die op godsdienstig gebied de geopenbaarde waarheden aanneemt, dus het bestaan van God erkent en het leven beschouwt als een weg, aan welks eind zich eene gelukkige en ongelukkige eeuwigheid bevinden, en op staatkundig gebied al de uitvindingen zelfs die der laatste tijden, de ontdekkingen der wetenschap, de verschillende verhoudingen des maatschappelijken levens aanneemt, in zooverre zij niet met de geopenbaarde waarheden strijden en geen hinderpaal stellen tot het doel, dat de mensch bereiken moet.” Hier beschouw ik het liberalisme in engeren en edelen zin, het liberalisme, zooals de katholieke kerk het verstaat.

Het 'Rotterdamsche' liberalisme (nl. dat van de *NRC* en het *Zondagsblad*) moet zeker bij 'radicalisme' geschaard worden.

Het ware te wenschen dat [die] benaming meer gebruikt werde; de Babelsche spraakverwarring zou een einde nemen, want menigeen, die zich een liberaal noemt, heeft het reeds tot radicalisme gebragt (4).

⁴³ *De gelijktijdige eerbiediging van de welbegrepen vrijheid der theologie en der kerk* (LL1865-39), 23.

⁴⁴ 1839-1924. Thompson was vanaf 1870 redacteur van *De Maasbode*.

Quanta Cura

Op het gebied van de godsdienst werd de kloof tussen het kerkelijke en het seculiere ('moderne') denken steeds groter, en die leidde uiteindelijk tot een breuk tussen de Katholieke Kerk en stromingen van meer liberale signatuur — hieronder waren ook bewegingen die van binnenuit de Kerk aan de nieuwe tijd wilden aanpassen. Al sinds de encycliek *Mirari Vos* (1832) ageerde de Katholieke Kerk tegen de geest der eeuw, maar de echte mijlpaal in dit opzicht is de encycliek *Quanta Cura* met de appendix *Syllabus Errorum*, uitgevaardigd door Pius IX in 1864. Hierin werden, onder herhaalde referentie naar *Mirari Vos*, alle vormen van liberalisme en iedereen binnen de Kerk die zich aan dit moderne denken schuldig maakte scherp veroordeeld. Ook het protestantisme hoorde bij deze verderfelijke dwalingen, en niet slechts de moderne variant. Katholieken die hun geloof wilden verzoenen met de moderne ideeën raakten zo, net als de protestantse moderneren, bekneld tussen verschillende fronten: de staat en de Katholieke Kerk, liberaal en ultramontaan, antiklerikaal en klerikaal.

De hiërarchische en autoritaire structuur van de Katholieke Kerk droeg er bovendien toe bij dat diversiteit, in dit geval afwijkende, vooruitstrevende ideeën, bij de katholieken minder zichtbaar was dan bij de protestanten, of erger, verborgen moest worden gehouden. Speciaal deze vroege liberaal-katholieken legden zichzelf stilte op: de ultramontaanse Curie weigerde aan critici en tegenstanders binnen de kerk het label 'katholiek', en Pius IX vond de liberaal-katholieken slechts 'halve katholieken'. Als voorbeeld kan genoemd worden de schrijfster en historica Charlotte, Lady Blennerhassett, een vriendin van de liberaal-katholiek Döllinger en Lord Acton. Zij had dus een bevoorrechte positie in het centrum van de ontwikkelingen, maar haar gedachten bleven verborgen in brieven: "unknown, unconsulted, ignored".⁴⁵ Deze 'crypto-liberalen' hadden voor hun katholicisme Rome niet nodig.⁴⁶

In *Quanta Cura* zoekt men tevergeefs naar de termen 'modern' of 'modernisme' als een overkoepelende aanduiding voor een beweging of de tijdgeest. De lezer

⁴⁵ Thomas Michael Looime, *Liberal Catholicism Reform Catholicism Modernism: A Contribution to a New Orientation in Modernist Research*, Mainz 1979, 78; voor Charlotte Julie Blennerhassett, Gräfin von Leyden (1843-1917), zie ook hoofdstuk 5. Ignaz von Döllinger (1799-1870) was een beroemd kerkhistoricus te München en een bijna exacte tijdgenoot van Newman. Aanvankelijk ultramontaan, ontwikkelde hij zich vanaf het midden van de eeuw in een heel andere richting: hij stond in 1848 een Duitse Nationale Kerk voor, en brak in 1870 geheel met de Katholieke Kerk vanwege het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid. In 1871 werd hij geëxcommuniceerd. De correspondentie tussen Lady Blennerhassett en Döllinger is in 1981 uitgegeven door Victor Konzemius (1929-2017), die tussen 1923 en 1981 ook de editie van de correspondentie tussen Döllinger en Lord Acton bezorgde.

⁴⁶ Hun katholicisme "was rooted at a level where 'Rome' was simply irrelevant" (Looime, *Liberal Catholicism*, 77).

wordt gewaarschuwd voor de 'verderfelijke dwalingen', 'afzichtelijke en weerszinwekkende leerstellingen', en 'valse en onjuiste meningen', die de paus al zo'n twintig jaar zorgen baren. Bedroefd wordt ook het fenomeen van de massamedia gememoreerd, verhuuld opgevoerd als 'kranten en brochures'.⁴⁷ In de *Syllabus* rept paragraaf 10 wel expliciet van 'Dwalingen betrekking hebbend op het huidige liberalisme'. Een greep uit het assortiment bevat vele frasen en termen die, zo al niet in titels, dan toch zeker in de inhoud van vele brochures uit de Leidse Lijst ook voorkomen: pantheïsme, naturalisme, rationalisme; indifferentisme; latitudinarisme; socialisme, en communisme.

Dit is slechts het begin van een lange lijst. Een groot deel van deze staalkaart vinden we net zo opgesomd in Nuyens' *De geest der eeuw en de geest der waarheid* (5-8). Deze brochure was de eerste in de serie van de Katholieke Nederlandse Brochuren-Vereniging, en was bedoeld als een soort van programmatische inleiding. Nuyens' litanie kan de vraag opwerpen in hoeverre katholieke auteurs zich lieten leiden door de *Syllabus*. Van den Berg stelt: "Nuyens ging nergens in op de inhoud van encycliek en *Syllabus*. Net als andere ultramontaanse lekenpublicisten verwees hij er wel naar om zijn verzet tegen een principieel liberalisme te motiveren".⁴⁸ In zijn sombere litanie noemt Nuyens de *Syllabus* inderdaad niet expliciet; wel bijvoorbeeld in *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd* (LL1868-36) en *Gedachten naar aanleiding van den oorlog van 1870*.⁴⁹

Quanta Cura en de *Syllabus* verschenen op het hoogtepunt van het weifelend naar buiten tredende liberaal-katholicisme. In deze tijd viel ook de eerste, bescheiden bloei van de historisch-kritische benadering (in Groot-Brittannië *Germanism* of *higher criticism* geheten) onder de katholieken, met als een van de kopstukken Ignaz von Döllinger. Echter, encycliek en *Syllabus* snoerden de liberaal-katholieken effectief de mond. Voor hen was het daaropvolgende Vaticanum 1 een groot trauma: het betekende de triomf van het ultramontanisme.

Pas rond 1890 begon de tweede golf van de katholieke 'vrijzinnigheid', met het optreden van figuren als de Fransman Alfred Loisy en de Ierse jezuïet George Tyrrell.⁵⁰ Deze tweede stroom werd krachtig de kop in gedrukt in september 1907 met de uitvaardiging van de encycliek *Pascendi Gregis* door Pius X. Hierin veroor-

⁴⁷ Opmerkelijk genoeg zegt De Valk juist dat voor het verbreiden van de boodschap van de paus aan de wereld (d.i., voortdurende tegenspraak) ook de pers werd ingezet: dezelfde massacommunicatiemiddelen die in de *Syllabus* werden veroordeeld (De Valk, *Roomser dan de paus*, 124 en 363).

⁴⁸ *In vrijheid gebonden*, 270.

⁴⁹ Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereniging, jaargang 3 (1870), no. 2 (niet in de Leidse Lijst).

⁵⁰ Alfred Loisy (1857-1940), geëxcommuniceerd in 1908; George Tyrrell (1861-1909), Iers jezuïet, een sleutelfiguur in de crisis rond het katholiek modernisme aan het begin van de twintigste eeuw. Hij werd geëxcommuniceerd in 1907.

deelde de paus het modernisme (nu wel zo genoemd) als de 'synthese van alle dwalingen'. Voorbode van *Pascendi Gregis* was geweest het decreet *Lamentabili* van drie maanden daarvoor, met een opsomming van 65 verwerpelijke moderne posities; dit decreet werd dan ook als een nieuwe *Syllabus* in de trant van 43 jaar eerder opgevat. De definitieve genadeslag was de anti-modernisteneed in 1910, af te leggen door allen die het priesterambt wilden uitoefenen: wie zich verzette werd geëxcommuniceerd.⁵¹

Liberaal-katholieken in Nederland

Waren er ook in Nederland 'vrijzinnige' katholieken? In het standaardwerk van Fredrik Pijper *Het modernisme en andere stroomingen in de katholieke kerk* valt meteen in de inhoudsopgave al op dat Nederland hierin niet wordt genoemd.⁵² Wat Pijpers onderliggende gedachte hier ook geweest moge zijn, we kunnen zeker stellen dat Nederland geen 'moderne' katholieken van de statuur van een Loisy of Tyrrell heeft voortgebracht.

Toch waren er, ondanks de ijver van de ultramontanen in *De Katholiek* om steeds de *eenheid* onder katholieken te benadrukken, ook meer vooruitstrevende en 'verlichte' rooms-katholieken'.⁵³ In *De pauselijke onfeilbaarheid: een parel aan de kroon der Nederlandsche Bisschoppen* uit een zekere Odulfus zich in kritische zin, en noemt Döllingers protest tegen het dogma "dat schoone stuk" (31).

In Nederland vinden we als algemeen zo beschouwde 'liberaal-katholieken', naast de zakenman en literator Alberdingk Thijm bijvoorbeeld de arts G.J.F. Merz,⁵⁴ de controversiële jurist J.B. van Hugenpoth tot den Beerenclauw;⁵⁵ de

⁵¹ Naast Loome, en Colins *L'audace et le soupçon*, zie bijvoorbeeld voor de modernisten zelf (niet zozeer de beweging) Marvin R. O'Connell, *Critics on Trial. An Introduction to the Catholic Modernist Crisis*, Washington D.C., 1994.

⁵² Cf. Van der Wall, 'Tragische geschiedenis', 74n.

⁵³ Hoewel rond het midden van de eeuw door Rome werd gewaarschuwd tegen al te gemakkelijk gebruik van de omschrijving 'verlicht katholiek': De Bruin, *Schoolstrijd*, 260. In zijn brochure tegen Renan spreekt Spitzen over 'ongeloovige' katholieken' die de wereld beheersen (LL1863-16, 69).

⁵⁴ Van 1867 tot 1871 huisarts te Medemblik, waar hij na een conflict met de pastoor aldaar vertrok. Meer informatie in Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 334n. Merz weigerde het in 1870 afgekondigde dogma van de onfeilbaarheid van de paus te accepteren. Hij schreef o.a. *Ultramontaansche wonderziekte*, Purmerend 1873, en *Nederlander of Ultramontaan*, Dordrecht 1871/ Arnhem 1875 (beide in UBL).

⁵⁵ Kortweg Van Hugenpoth, 1816-1877. De Leidse Lijst bevat van hem acht brochures, onder andere over de kloosterkwestie: LL1863-25, LL1868-35, LL1868-50, LL1871-01. *De kloosters in Nederland* werd in een jaar vier keer herdrukt. Zie voor Van Hugenpoth o.m. Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, 176. Van Lanschot over twee bekende brochures van Van Hugenpoth: "'Een droom' - een goed gestileerd fantastisch stuk - is een eerste kreet tegen het zoo bekende mandement der bisschoppen tegen de openbare scholen. Aanvankelijk is het in den Spectator verschenen, het is een vurig pleidooi voor de belangen der openbare school, die hem innig lief was. 'De Revolutie' is een vinnige bestrijding der Jezuïeten en der ultramontaansche stellingen, een krachtig protest tegen onverdraagzaamheid en

journalist Philippona, die schreef onder het pseudoniem Multapator;⁵⁶ en de jurist F.A.J. van Lanschot.⁵⁷ In de Leidse Lijst komt alleen Van Hugenpoth voor als auteur, met acht titels; de anderen figureren pas na 1870.

6. Opvattingen over het instituut kerk⁵⁸

Hierboven is al gerefereerd aan de onvrede van Busken Huet en Pierson met de Nederlandse Hervormde Kerk, en hun uittreden in respectievelijk 1862 en 1865. Kon een predikant van de moderne richting op de kansel werkzaam zijn? Titels als *Het regt van een modernen theoloog tot de evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk ; de gelijktijdige eerbiediging van de welbegrepen vrijheid der theologie en der kerk; Het recht der kerk en het vrije onderzoek; Van welke theologen is iets goeds voor de toekomst der kerk te verwachten?* zijn representatief voor een aantal 'Leidse' titels uit deze periode over het instituut kerk, leervrijheid, en de verhouding kerk-staat. Met name in 1865 bereikt deze discussie een hoogtepunt, bijvoorbeeld in de uitwisseling tussen apologeet Doedes en de moderne Muurling in 1865/1866 die ter sprake komt in hoofdstuk 9.⁵⁹

Het kerkbegrip van de modernen

In hoofdstuk 1 (par. 5) is het kerkbegrip van Schleiermacher genoemd. Voor hem was een godsdienstige gemeenschap niet de Kerk met een hoofdletter, abstracte hoeder van een door God geopenbaarde waarheid, maar een groep mensen van wie de gemeenschappelijke godsdienstige ideeën kunnen worden beschreven. De anti-supranaturalistische modernen waren het eens over het doel van een kerkgenootschap: het geloof, in de zin van innerlijke overtuiging, ruim baan te geven en actief te bevorderen. Wel verschilden zij van mening over de vraag of een kerk al dan niet een belijdenis moest hebben. Dat moest dan wel een 'moderne' belijdenis

tegen afscheiding tusschen Rooms-Katholieken en Protestanten" (*Jaarboek MNL*, 1878, 114). *Mijn droom* (LL1868-50) en *De Revolutie* (LL1871-01) in één band in de Leidse UB. Van Lanschot verder over Van Hugenpoth: "Toch zijn weinigen zoo verguisd en beschimpt door sommigen, wier beginselen hij alleen uit overtuiging bestreed. Eenige dier aanvallen gaan zelfs de niet enge grenzen van den 'odium theologicum' te buiten en wonden alleen den aanvaller. Geene middelen werden nagelaten om den gemoedelijken man verdacht te maken en te honen" (*Jaarboek MNL* 1878, 108-109). Over Van Hugenpoth en Van Lanschots bijdragen in *De Gids* zie ook Aerts, *Letterheren*, 350-352.

⁵⁶ Ook genoemd in hoofdstuk 1. Van hem bijvoorbeeld *Brief aan eenen wankelenden katholiek*, 1863 (niet in UBL). Er werd heel wat afgeleden in de negentiende-eeuwse publicistiek; naast 'Multatuli' en 'Multapator' vindt men ook het pseudoniem 'Multifero'. De Valk merkt ook op dat er "veel geweend" werd onder negentiende-eeuwse katholieken (*Roomser dan de paus*, 129).

⁵⁷ Jaartallen van Van Lanschot vooralsnog onbekend. Hij schreef het levensbericht van Van Hugenpoth in het *Jaarboek MNL* 1878 (zie hierboven).

⁵⁸ Zie hiervoor, en de positie van hervormde predikanten in het algemeen, vooral Bos, *In dienst*, hoofdstukken 5, 7 en 9.

⁵⁹ LL1865-16; LL1865-24; LL1865-50; LL1866-04.

zijn, niet een zestiende- of zeventiende-eeuws geschrift als de Dordtse leerregels. Andere moderneren, zoals Rauwenhoff, zagen een kerk meer als een 'plaatselijke vereniging van moderneren' gericht op morele verheffing. In 1867 presenteerde hij deze opvatting in een artikel 'De kerk',⁶⁰ dat werd bestreden door de eveneens moderne F.W.B. van Bell.⁶¹ Eenzelfde mening uitte Rauwenhoff in zijn latere artikel 'Idealisme zonder ideaal' (1880),⁶² waarop kritiek kwam van onder andere Tiele.

Door de wereldbeschouwing van de moderneren — die lijnrecht stond tegenover concepten als een supranaturalistische kerk, het sacramentele karakter van doop en avondmaal, en de viering van Kerstmis, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren als min of meer historische gebeurtenissen — moesten wel problemen ontstaan met diegenen die aan de belijdenissen vasthielden. Sommige moderne predikanten wilden niet meteen de gemeente om de oren slaan met de nieuwe ideeën. Moest de modale gelovige in de kerkbank met Pasen worden vermoeid met de discussie over de lichamelijke opstanding van Jezus? De Leidse hoogleraar J.J. Prins vond dat niets.⁶³ Echter, de moderne predikanten die vanaf de kansel de nieuwe denkbeelden verkondigden waren van mening dat zij gezien hun pastorale verantwoordelijkheid geen andere keus hadden: zo konden zij tenminste het niet ondenkbeeldige gevaar keren dat de gemeenteleden zich geheel van de kerk zouden afwenden. Maar mochten zij de kansel als kathedraal blijven gebruiken? Welke consequenties trokken zij voor zichzelf? Twee vragen werden actueel: konden de moderneren in de kerk blijven, en: werden de moderneren in de kerk geduld? Vragen die in dit decennium steeds urgenter werden.

*Konden de moderneren in de kerk blijven?*⁶⁴

Op de vraag of de moderne predikanten in de kerk konden blijven kwamen verschillende antwoorden, waarvan een al werd verwoord in de titel van een brochure van Hofstede de Groot uit 1868, *Waarom leggen verscheidene predikanten der moderne richting hun bediening neer?*⁶⁵ Er waren meerdere opties.

⁶⁰ *Theologisch Tijdschrift*, jaargang 1 (1867), 1-37.

⁶¹ 'De moderneren in het protestantse kerkgenootschap', *Theologisch Tijdschrift*, jaargang 1 (1867), 211-231. Van Bell vond het onvermijdelijk dat uiteindelijk het supranaturalisme in de kerk geheel zou verdwijnen; Rauwenhoff zag, net als Pierson, supranaturalisme als essentieel kenmerk van een kerk. Van Bell was ook tegen vrije gemeenten: deze zouden enclaves van de ontwikkelde elite worden (Slis, *Rauwenhoff*, 168).

⁶² *Theologisch Tijdschrift* 14 (1880), 1-26.

⁶³ 1814-1898. Van 1856-1877 hoogleraar in de exegese van het Nieuwe Testament.

⁶⁴ Over kerkverlating: Krijger, *Second Reformation?*, 119vv; Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 77-93; Bos, *In dienst*, hoofdstukken 5, 7, en 9.

⁶⁵ Niet in UBL.

a. De Nederlandse-Hervormde Kerk uit, naar de publicistiek of het onderwijs

De eerste vooraanstaande predikant die de vraag of een modern predikant op de kansel kon blijven ontkennend beantwoordde was Busken Huet. Al in september 1859⁶⁶ had hij kritiek geuit op de instellingen en gebruiken in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1862 voegde hij de daad bij het woord en verliet de Waalse gemeente, met de bedoeling een eigen Vrije Gemeente te stichten. Nog twee jaar daarna hield hij elke zondagochtend in de Haarlemse concertzaal zijn *Toespraken*, maar trok zich toen terug in Bloemendaal als publicist. In 1868 werd Busken Huet tot hoofdredacteur van de *Java-Bode* in Batavia benoemd, een functie die hij tot 1872 bekleedde. Daarna stichtte hij een eigen krant, het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië*, waarvan hij tot zijn dood eigenaar is geweest; eerst als directeur en hoofdredacteur, en vanaf 1876 als 'Europees correspondent', toen hij zich in Parijs vestigde.⁶⁷

Busken Huet mengde zich in de discussie die ontstond nadat Pierson in april 1865 zijn ambt als Waals predikant in Rotterdam had neergelegd. De redenen voor zijn besluit zette Pierson uiteen in de brochure *Aan zijne laatste gemeente* (oktober 1865),⁶⁸ begin 1866 gevolgd door een nadere uitwerking van zijn bezwaren in *De moderne richting en de kristelijke kerk*.⁶⁹ Dit was het startsein voor vele brochures over de positie van de modernen in de kerk, onderwerp van hoofdstuk 9.

Pierson en Busken Huet hebben de geloofwaardigheid van de moderne richting met hun vertrek geen goed gedaan. Na het neerleggen van zijn ambt werd Pierson bekritiseerd om zijn dubbelzinnige houding: enerzijds viel hij de modernen die in de kerk bleven aan om hun inconsistentie, anderzijds toonde hij affiniteit met de meer devotionele (met name de piëtistische) kant van het christendom. Hierboven is al zijn *Geschiedenis van het Rooms-Katholicisme* genoemd, waarin hij duidelijk bewondering voor de Katholieke Kerk toont. Er was veel rancune, en Piersons roman *Adriaan de Merival* (1866) werd door 'moderne' critici met de grond gelijk gemaakt als geheel onethisch.⁷⁰ Piersons overtuiging dat logica en empirisme geen voldoende rechtvaardiging waren voor godsdienstig geloof plaatste hem bij de latere ethisch modernen.

Busken Huet en Pierson zouden veel navolgers krijgen. Sommige theologie-studenten kozen een andere studie. De doopsgezinde J.W. Straatman (1825-1882)

⁶⁶ In *De Teekenen des Tijds*, 23 sept 1859. Over Busken Huets afscheid van de Waalse gemeente te Haarlem, zie o.a. Praamstra, *Busken Huet*, 276-293, en Bos, *In dienst*, 218-224.

⁶⁷ *NNBW* 6, 824.

⁶⁸ LL1865-49.

⁶⁹ LL1866-05.

⁷⁰ Krijger stelt daarnaast dat het debat over de moderne theologie de modernen een negatief imago gaf in literaire kringen. De achterdocht was wederzijds: literatuur werd door de modernen langs een strenge meetlat van morele en ethische criteria gelegd. *Second Reformation?*, 477-478.

verliet in 1868 zijn ambt,⁷¹ in hetzelfde jaar gevolgd door de moderne E.J.P. Jorissen (1829-1912). Naast de publicistiek kozen veel kerkverlaters ook voor een baan in het onderwijs: Hendrik de Veer (1829-1890) werd in 1864 directeur van de HBS in Delft.⁷²

Een ware aardverschuiving in de Nederlandse Hervormde Kerk werd veroorzaakt door de daadwerkelijke invoering van het synodaal reglement op het kiesrecht in maart 1867 (dat al in 1852 was aangenomen), waarmee was bepaald dat alle mannelijke gemeenteleden ouder dan 23 jaar zelf het recht tot benoeming of beroeping hadden, een recht waar de modernen zelf zeer voor geijverd hadden. Ironisch genoeg bleek dat op de meeste plaatsen de verkiezingsuitslagen juist naar de behoudende kant uitvielen.⁷³ Dat maakte het werkklimaat er voor de moderne predikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk niet prettiger op: zij kregen geen geestverwanten meer naast zich, integendeel: hun collega's waren meestal fel anti-modern.

b. Buiten de Nederlandse-Hervormde Kerk: de remonstranten en de Vrije Gemeente

Zo'n acht auteurs uit de Leidse Lijst zijn afkomstig uit de Remonstrantse Broederschap.⁷⁴ Er is een bijzondere relatie tussen de remonstranten en de Nederlandse Hervormde Kerk. Het genootschap, volgens haar beginsel van verdraagzaamheid meerdere stromingen omvattend, had zich altijd als een, in de zeventiende eeuw onterecht afgestoten, deel van de NHK beschouwd. Het streven was dan ook steeds geweest om uiteindelijk weer daarin terug te keren.⁷⁵ Vanaf ongeveer 1868 echter, met de hierboven genoemde verschuiving naar orthodoxie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, leek zo'n terugkeer steeds minder waarschijnlijk en ook onwenselijk. De remonstranten begonnen min of meer actief aanhang te werven onder de ontevreden modernegezinde gemeenteleden in de NHK, en met suc-

⁷¹ Hiervoor ontving hij van de vereniging De Dageraad een adhesiebetuiging (Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 81).

⁷² Bos, *In dienst*, 277. Van De Veer is er één (anonieme) brochure in de Leidse Lijst: *De groote kwesties van den dag: wat deze en gene al zoo dacht, enz.* (LL1853-11). Voor de attributie aan De Veer zie o.a. *Jaarboek MNL*, 1895. De HBS verscheen op het toneel in 1863.

⁷³ Al ongeveer voorspeld door Kuenen in *Het goed recht der modernen*, 55.

⁷⁴ In willekeurige volgorde: Cohen Stuart, Tiele, Tideman, Maronier, Van Gorkom, Mosselmans, De Génestet, De Greuve. Voor de remonstranten zie naast de achtergrondliteratuur Barnard, *Verstoten kind*.

⁷⁵ Dit streven lijkt een omstreden punt in het zelfbeeld van de remonstranten. Het wordt benadrukt door Barnard — cf. *Verstoten kind*, p. 30. In 'The rise of modernism in the Remonstrant Brotherhood' (in: Kenis en Van der Wall (eds.), *Religious Modernism in the Low Countries*, 103-114) stelt Cossee: "intrinsically they still considered themselves a part of mainstream Christianity" (109). Op de eigen website van de remonstranten, www.remonstranten.nl/wiki/remonstranten-vroeger/geschiedenis/, wordt er niets over gezegd.

ces: velen stapten over, zozeer zelfs dat in plaatsen waar geen remonstrantse gemeente was er één werd gesticht, zoals bijvoorbeeld in 1878 in Groningen, en in Arnhem, waar de nieuwe gemeente met 250 zielen kon beginnen. Ook sommige moderne hervormde predikanten werden remonstrants: onder hen bijvoorbeeld G. van Gorkom (1833-1905). Na lange interne discussies tussen meer 'verlichte' remonstranten als Tiele enerzijds en vertegenwoordigers van de oude evangelisch-orthodoxe richting als J. Tideman⁷⁶ en M. Cohen Stuart (1824-1878) anderzijds, werd in 1879 een nieuwe beginselverklaring aangenomen waarin de woorden 'doop', 'bijbel' en 'christelijk' geheel ontbraken: de Remonstrantse Broederschap had zich definitief in het moderne kamp gevestigd.⁷⁷ Al eerder, in 1872, had de verplaatsing van het Remonstrants Seminarie naar Leiden, waar men uitdrukkelijk van het (moderne!) universitaire lesprogramma gebruik wilde maken, in deze richting gewezen.

In Amsterdam was in 1878 een geheel zelfstandige, 'vrije' gemeente naar Amerikaans model gesticht door de gebroeders Hugenholtz.⁷⁸ Dit initiatief werd door de remonstranten met ongenoegen bekeken – waarom was men niet gewoon met de Broederschap samengegaan?⁷⁹ De Vrije Gemeente daarentegen, bij monde van Ph. R. Hugenholtz, vond het 'overlopen' naar de remonstranten een teken van zwakte bij de modernen; de remonstranten waren nog te veel een traditionele kerk.

*c. Van modern naar orthodox: Kuiper*⁸⁰

Opmerkelijk genoeg waren er ook modernen die orthodox werden – het bekendste voorbeeld hiervan is Abraham Kuiper, met vier brochures uit de periode 1869 en 1871 in de Leidse Lijst vertegenwoordigd.

Kuiper studeerde theologie in Leiden onder Scholten. Hij kwam dus uit de 'moderne' school, maar al in zijn eerste gemeente kwam hij onder de indruk van een meer traditionele gereformeerde geloofsbeleving, en 'bekeerde' zich al vrij snel tot het orthodoxe calvinisme.⁸¹ Hij zou de voorman van de neocalvinisten worden; met zijn charisma slaagde hij erin een heel volksdeel van winkeliers, boeren en arbeiders (de 'kleine luyden') geestelijk en politiek te vormen en te mobili-

⁷⁶ Joannes Tideman, 1807-1891. Niet te verwarren met de vroege positivist Jan Tideman, 1821-1901.

⁷⁷ Zie voor deze ontwikkeling Barnard, *Verstoten kind*, 52-64.

⁷⁸ Ph.R. Hugenholtz (1821-1889), P. H. Hugenholtz jr. (1834-1911). Het fenomeen 'vrije gemeente' is in hoofdstuk 1 al genoemd in verband met de Unitariërs in Boston. Over P.H. Hugenholtz jr. wordt een dissertatie voorbereid door A.H. Borgts-Kooijmans.

⁷⁹ Barnard, *Verstoten kind*, 81.

⁸⁰ Hiervoor naast de achtergrondliteratuur ook BWGPN, 5, 348-406.

⁸¹ In eerste instantie noemde Kuiper het lezen van de roman *The heir of Redclyffe* (1853) van Charlotte Mary Yonge als zijn keerpunt; aan het eind van zijn leven zei hij echter dat zijn overgang vooral te danken was aan zijn omgang met rechtzinnige, orthodox-gelovige kerkgangers.

seren. Dit zou uiteindelijk in 1880 resulteren in de Vrije Universiteit, en na de Doleantie van 1886 uiteindelijk in een eigen kerk (1892). Onder Kuypers leiding werden de gereformeerden zeer invloedrijk, zowel in de Nederlandse Hervormde Kerk als in de politiek.

Kuyper werd eind 1867 beroepen in Utrecht. Meteen werd zijn verzet tegen de Nederlandse Hervormde Kerk duidelijk in een geschil tussen de Utrechtse kerkenraad en de synode over een schriftelijke kerkvisitatie. De raad zond de visitatieformulieren oningevuld terug — dit op aandringen van Kuyper, die de bevoegdheid en geschiktheid van de synode voor deze enquête aanvocht. Ter verdediging van de handelwijze van de kerkenraad schreef Kuyper de brochure *Kerkvisitatie te Utrecht in 1868, met het oog op den kritieken toestand onzer Kerk historisch toegelicht* (LL1868-22). De brochure opent met waarderende woorden over Pierson: die had tenminste de kerk verlaten, en was net als Kuyper zelf tegen 'groothertogelijke bureaucratie'.

In 1870 werd Kuyper in Amsterdam beroepen. In zijn Utrechtse afscheidsrede *Conservatisme en orthodoxie: valsche en ware behoudzucht* van 31 Juli 1870 (LL1870-09) pleitte hij ook weer voor een wederopbouw van de kerk — tegen de modernen. Zijn bekendste brochure op dit gebied is *Het modernisme, een fata morgana op christelijk gebied*, uit 1871 (LL1871-01). Rond ditzelfde jaar nam hij de fakkel van de schoolstrijd over van Groen van Prinsterer. In 1870 werd hij hoofdredacteur van het weekblad *De Heraut*; daarnaast stichtte hij het 'antirevolutionaire' dagblad *De Standaard* (1872-1944). Vanaf 1874 was Kuyper in de politiek actief. In 1877 verliet hij het parlement, waar hij in 1894 terugkeerde; intussen had hij in 1879 de eerste echte politieke partij in Nederland opgericht, de Antirevolutionaire Partij. Van 1901 tot 1905 was hij minister-president.

d. Blijven

De meeste moderne predikanten bleven echter in de hervormde kerk. Hoewel deze achterblijvers met alle moeilijkheden van hun ongemakkelijke positie te kampen hadden, wezen zij alle verwijten van oneerlijkheid, halfheid en winstbejag krachtig van de hand.⁸² Zij vonden dat zij als christenen en protestanten thuishoorden in de Nederlandse Hervormde Kerk; die was weliswaar onvolmaakt, maar zij achtten het hun taak haar naar geweten te vormen tot wat die moest zijn.

De positie van de modernen die bleven

De heersende geest in de hoogste echelons van de Nederlandse Hervormde Kerk was liberaal, hetgeen bijvoorbeeld bleek uit de milde houding van de synode in de conflicten rond de beroepingen van de (toen) Groningers Zaalberg en L.S.P.

⁸² Deze discussies worden belicht in hoofdstuk 9.

Meyboom in 1855, en het ontslag van de (toen) moderne Zaalberg in 1868.⁸³ De hervormde synode vond het niet haar taak om leerstellige geschillen te beslechten; zij moest slechts de orde handhaven. Over de leerstelligheid gingen de kerkelijke besturen — aldus de uitspraak van verschillende synodale commissies in 1864 en 1865, waarvan onder meer deel uitmaakten Scholten, Van Oosterzee, Kuenen en Hofstede de Groot.

Inmiddels was echter al gebleken dat het recht van de modernen in de Nederlandse Hervormde kerk aangevochten ging worden. De conflicten spitsten zich toe op twee essentiële punten: de doop, en de aanneming van nieuwe lidmaten. De discussie over de aannemingskwestie liep nog hoger op dan die over de doopformule, maar speelde later, vanaf 1870.⁸⁴

De strijd over de doopformule

Op het punt van de doopformule waren de confessionelen de tegenpool van de modernen: eerstgenoemden wilden belijdenisvastheid. Ter bevordering van dat laatste was in 1864 de Confessionele Vereniging opgericht,⁸⁵ die zich in 1868 tot de synode richtte met concrete bezwaren over de bediening van de doop door moderne predikanten. Dezen gebruikten niet altijd de klassieke doopformule; er was een geval in Friesland geweest waar de doop zelfs zonder het uitspreken van enige formule was bediend. Ook toonde de synode volgens de confessionelen enige halfheid door zich weliswaar te onthouden van uitspraken over de wettigheid of onwettigheid van een doop die afweek van bestaande gebruiken, maar dan toch 'elke willekeurige afwijking' die aan de doop het eigen karakter ontnam verwierp.

Deze afkeuring ging de confessionelen niet ver genoeg, maar ook modernen waren niet blij met de uitspraak van de synode: deze was te onduidelijk, en verhief de doopformule bijna tot de status van een dogma. De uitspraak van de synode werd verdedigd door Scholten in een brochure van maart 1869, *De doopsformule*.⁸⁶ Het jaar daarna, in 1870, scherpte de synode haar houding nog wat aan om de noodzakelijke uniformiteit van de doopbediening te verzekeren. Zij stelde dat predikanten géén vrijheid hadden om met de doopformule naar goeddunken te handelen, aangezien het hier ging om kerkelijke *symboliek*, niet om leervrijheid. De formule werd door aanhangers van de meest verschillende richtingen geaccepteerd en gebruikt, aldus de synode.

⁸³ Zie hiervoor hoofdstuk 8.

⁸⁴ De kwestie komt zijdelings ter sprake in hoofdstuk 9.

⁸⁵ Op initiatief van onder anderen Groen van Prinsterer en Heldring; waarschijnlijk in reactie op het optreden van Zaalberg (aldus C.J. Toebes, *Dominees-drama*, 202).

⁸⁶ LL1869-06. Over de doopformule ook nog: LL1870-01, LL1870-13, LL1870-15.

Hier kwam ook weer kritiek op van moderne zijde, bijvoorbeeld van W. de Meijer (1836-1909) in april 1870. Het willen handhaven van een formule als had die magische kracht was "niet protestants".⁸⁷ Het resultaat van de kritiek was een groot aantal protestadressen bij de synode. In 1870 besloot die de formule *niet* verplicht te stellen, hetgeen de modernen als een overwinning zagen. Bij de modernen onderling was er wel verschil in waardering voor de manier waarop de synode de confessionelen had gedwarsboomd; Rauwenhoff vond, in zijn brochure van september 1870, *De actualiteits-politiek van de Synode der Ned. Herv. Kerk in het jaar 1870*,⁸⁸ dat de actie van de synode op verkeerde beginselen stoelde (d.i., zij verzette zich niet tegen geloofsdwang, maar wilde slechts de orde bewaren). Twee maanden later stelde zijn Leidse collega Prins, in *Het besluit der synode van 1870 betreffende de doopsformule, uit hare handelingen toegelicht*,⁸⁹ dat de synode correct had gehandeld door niet méér wetten te maken dan hoognodig, en voorrang te geven aan het juiste bestuur van de kerk.

Het netto resultaat van alle discussies over leervrijheid, het eigen geweten, en de verschillende kerkopvattingen was en bleef dat de protestantse modernen in de kerk niet werkelijk werden geduld, behalve door ethisch-irenisch angehauchten — daar wenste men geen scheiding, maar een gezamenlijk voortleven der beide partijen.

De positie van liberaal-katholieken binnen de kerk

De beantwoording van de vragen of men in de kerk kon blijven, en zo ja, daar geduld werd, lag voor liberaal-katholieken, en zeker later de moderne katholieken, geheel anders. De protestantse predikanten, met hun hoogwaardige universitaire opleidingen, hadden veel meer mogelijkheden om als bijvoorbeeld docent in het middelbaar onderwijs of journalist aan de slag te gaan dan de katholieke clerus.⁹⁰ Uittreden was voor hen geen realistische optie. De liberaal-katholieken daarentegen voelden zich, zoals hierboven beschreven, tussen allerlei fronten bekneld. Zij moesten een keuze maken tussen obscuur blijven, of voor hun mening uitkomen — dat laatste betekende dan uittreding, vaak door de kerkelijke hiërarchie gedwongen. Excommunicatie was een populair instrument. Van vrijwillige uittreding waren er wel een paar gevallen geweest. In *Broeders, waakt!: eene roepstem aan onze landgenooten, bij de wederinvoering der roomsch-kerkelijke hiërarchie in Nederland*

⁸⁷ *Het Synodaal voorstel van verplicht gebruik der doopsformule: gevraagd advies* (LL1870-15).

⁸⁸ LL1870-11. Cf. Slis, *Rauwenhoff*, 134-137.

⁸⁹ LL1870-14.

⁹⁰ Zie ook weer Bos, *In dienst*, en idem, 'University Education as a Mark of Ministerial identity in Nineteenth Century Dutch Protestantism', in: Judith Frishman, Willemien Otten and Gerard Rouwhorst (eds.), *Religious Identity and the Problem of Historical Foundation*, Leiden 2008, 157-179.

geeft de vrijzinnig ingestelde Sincerus een lijst van bekeringen tot, en uittredingen uit de Katholieke Kerk:

Roomsch zijn geworden	
in het jaar 1843	— 123 personen.
1844	— 64
1845	— 84
1846	— 113
1847	— 77
1848	— 52
1849	— 84
1850	— 114
1851	— 95
Totaal	806 personen.

Uit de Roomsche zijn tot de Hervormde kerk overgegaan:	
in het jaar 1843	— 219 personen.
1844	— 187
1845	— 205
1846	— 197
1847	— 176
1848	— 176
1849	— 237
1850	— 220
1851	— 268
Totaal.....	1885 personen. ⁹¹

Uiteraard is dit nog ruim voor het vroege liberaal-katholicisme aan het licht trad, en het is sowieso onduidelijk of, en zo ja welke, conclusies uit deze en dergelijke lijsten kunnen worden getrokken.⁹²

7. De moderneren na 1870: hoe het verder ging

Het hoogtij van de moderneren heeft slechts betrekkelijk kort geduurd. Toen bleek dat de nieuwe richting toch niet meteen het hele land veroverd had, verdween rond 1870 het élan om plaats te maken voor een indifferentisme en negativiteit waartegen Rauwenhoff in 1880 zou ageren in zijn al genoemde artikel 'Idealisme zonder ideaal'. De moderneren raakten na 1870 duidelijk verdeeld, ook door de invloed van het positivisme;⁹³ zozeer verdeeld dat het moeilijk is een helder zicht te krijgen op de verschillende stromingen en etiketten.⁹⁴

Hoekstra's 'ethisch-modernen' zijn al genoemd: zij die het geloof zuiver intuïtief, ethisch en esthetisch wilden houden en alle filosofisch/ wetenschappelijke bespiegeling afwezen. Het geloof hoefde niet te worden gebaseerd op

⁹¹ Pseudoniem van J.P. Sprenger van Eyk (LL1853-15, 30).

⁹² Wellicht een onderwerp voor verder onderzoek. Met name de katholieken geven vaak 'kengetallen', bijvoorbeeld Brouwers in zijn Mechelse rede en in zijn *Antwoord aan den heer Groen van Prinsterer* (LL1868-39).

⁹³ Deze alinea grotendeels ontleend aan Wils, 'A war on metaphysics', 122-123.

⁹⁴ Hoewel Krijger daar zeker wel in slaagt, *Second Reformation?*, 126-136.

"de ruïnes die de historische kritiek had achtergelaten".⁹⁵ In deze richting hoorden bijvoorbeeld Van Manen, H.U. Meyboom en Loman. De meest radicale hier was A.G. van Hamel (1842-1907), Waals predikant, die zich ongeveer in atheïstische hoek plaatste door te pleiten voor een religie zonder metafysica.⁹⁶ De 'gewone' modernen, zoals Kuenen en Rauwenhoff, bleven waarschuwen tegen dit 'ethisch positivisme', dat zij ook zagen in de steeds radicaler wordende Pierson — dat was geen religie meer.

De ethisch-modernen verdwenen na 1880 van het toneel. Het beeld van de modernen als nieuwe hervormers verdampte rond 1895.⁹⁷ Na 1900 duiken dan nog de 'malcontenten' op, jongere, rechtse modernen,⁹⁸ die in een controverse verwickeld raakten over hun gebruik van orthodoxe termen in de 'moderne' prediking.⁹⁹ De term 'modern' werd als zelfaanduiding vervangen door 'vrijzinnig' — volgens Krijger een indicatie dat de ambitie van de eerste modernen om het christendom te moderniseren door het in een nieuwe vorm te gieten was opgegeven, en men zocht naar een veel fundamenteeler heroriëntering.¹⁰⁰

⁹⁵ Kaat Wils, 'A war on metaphysics', 122.

⁹⁶ Voor de ethisch modernen zie, naast Roessingh en Lindeboom, Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig*; specifiek voor Van Hamel zie Hans Trapman, 'Atheistic Christianity. The case of Anton Gerard van Hamel (1842-1907)', in: Kenis en Van der Wall (eds.), *Religious Modernism*, 131-145. Trapman schreef ook het lemma over Van Hamel in *BLGNP*.

⁹⁷ Wils, 'A war on metaphysics', 125-126.

⁹⁸ Zo aangeduid door H. Oort in zijn Levensbericht van de links-moderne J. van Loenen Martinet in het *Jaarboek MNL*, 1919. Van Loenen Martinet (1840-1918) was jarenlang hoofdredacteur van *De Hervorming*; zijn dissertatie wordt genoemd door Bronsveld in LL1865-59. Onder de latere rechts-modernen hoorde ook Roessingh.

⁹⁹ Krijger, *Second Reformation?*, 134-135.

¹⁰⁰ Krijger, 636.

DEEL 2 DE MECHANISMEN VAN HET DEBAT

HOOFDSTUK 5 HET MEDIUM: BROCHURES

1. Inleiding

Na de voorgaande vier hoofdstukken, waarin de historische context van de discussie over de protestantse moderne theologie werd belicht, komen in hoofdstukken 5 en 6 twee meer externe aspecten van dit debat aan de orde: het medium waarin dit grotendeels plaatsvond, en de manier waarop tegenstanders meer of minder mild werden bestreden.

Krusemans observatie over de periode 1850-1860 waarmee hoofdstuk 3 opende, "Over en weêr geven de schrijvers den boekhandel veel te doen", reflecteert de grote informatie-explosie die vanaf het midden van de negentiende eeuw plaatsvond. Deze uitbarsting zou goed een vervolg kunnen zijn van een leesrevolutie die begon in de tweede helft van de achttiende eeuw.¹ De meningen zijn verdeeld over de vraag of zo'n omwenteling er nu al dan niet was, en zo ja, in welke vorm, maar er is zeker vanaf dat moment een verschuiving te zien van *intensief* (telkens herlezen van een beperkt corpus) naar *extensief* lezen (na één keer lezen weer naar iets nieuws).² Het extensieve lezen is een eeuw later, vanaf ongeveer 1850, nog eens sterk toegenomen met de aanwas van de periodieke pers in de vorm van een snel groeiend aantal dagbladen en tijdschriften, iets waartoe de afschaffing van de belasting op kranten (het 'dagbladzegel') in 1869 zeker nog eens extra bijdroeg.³ Maar ook kort daarvoor, in 1867, klaagt bijvoorbeeld A.H.A. Ekker over de verdringing van de belletrie door de periodieke pers: de doorsnee 'beschaafde Nederlander' is geabonneerd op twee of drie kranten en ettelijke Franse, Engelse, Duitse en Nederlandse tijdschriften, en leest geen mooi boek.⁴ Daarbij kwam nog de snelle uitbreiding vanaf ongeveer datzelfde jaar van het aantal bibliotheken en leesgezelschappen van zeer verschillende pluimage,⁵ die alle lagen van de bevolking toegang boden tot lectuur van allerlei aard.

Brochures, of pamfletten, waren er uiteraard al veel langer, maar droegen in hoge mate bij aan deze informatie-explosie (hoewel A.H.A. Ekker er kennelijk

¹ Voor deze materie zie Boudien de Vries, *Een stad vol lezers*, o.a. 31, 68, 93; Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849*, dissertatie Utrecht, Leiden 1995, 17-19.

² De Vries, *Stad vol lezers*, 16.

³ Hierover uitgebreid J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel*, dissertatie Nijmegen, Assen 1969.

⁴ Geciteerd in B.P.M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw', in Kloek en Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief*, 101-115, 109.

⁵ Han Brouwer, 'Lezen in de provincie. Zwolle in de late achttiende en negentiende eeuw', in Kloek en Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief*, 127-134, 127.

over zwijgt). Het medium sloot aan bij het gedachtegoed van de Verlichting, in het bijzonder het ideaal van de democratisering van de wetenschap. Informatie moest voor een zo groot mogelijk publiek toegankelijk zijn, en via de brochures kon ook de publieke opinie worden beïnvloed en gemobiliseerd.⁶ De handzame, snel te produceren brochures met hun actuele inhoud beantwoordden perfect aan deze functie.⁷ Remieg Aerts stelt dan ook: "wie de pamfletten niet kent, kent de publieke opinie maar zeer gedeeltelijk".⁸

Wat is de positie van de brochure op het continuüm intensief-extensief? Het is niet ondenkbaar dat een goedgeschreven brochure wel eens herlezen werd, maar tijdgenoten zagen dit genre zeker als 'vluchtig' medium, en dus van de 'extensieve' categorie. Brochures waren de vrije vorm bij uitstek — snel inhakend op de actualiteit, zoals een boek niet kon, en niet onderworpen aan redactie zoals bijvoorbeeld een tijdschriftartikel — en boden zo alle mogelijkheid tot vrije meningsuiting. Er was vanaf 1850 ook een ruime wisselwerking met de tijdschriften, maar door hun grotere toegankelijkheid bieden de brochures waarschijnlijk een betere dwarsdoorsnede van de publieke discussie. In zijn voorwoord bij *De verguizing van het voorgeslacht: dichtregelen; voorafgegaan van een brief aan den heer J.A. Alberdingk Thym*,⁹ oorspronkelijk verschenen in het liberaal-protestantse tijdschrift *De Tijdspiegel*, schrijft J. Tideman dat een tijdschrift noodzakelijkerwijs een beperkt publiek heeft — vandaar de afzonderlijke uitgave van zijn dichtstuk.

Brochures werden met veel succes ingezet in de discussie over de nieuwe theologie. Het is niet overdreven te stellen dat dit medium grotendeels verantwoordelijk was voor de snelle verspreiding van de protestantse moderne theologie. Voor de katholieken daarentegen waren brochures niet het geprefereerde medium voor de verspreiding van liberaal, of zelfs maar traditioneel, katholiek gedachtegoed. Opvallenderwijs publiceren de katholieke auteurs, naast uiteraard hun eigen orgaan *De Tijd*,¹⁰ veel meer in tijdschriften dan in brochures.¹¹ Dit lijkt te passen bij de eerder beschreven aspecten van het liberalisme en modernisme in de Katholieke Kerk: de relatie met de Verlichtingsidealen (in dit geval de ver-

⁶ Van der Wall, 'Brochures als bronnen'.

⁷ Over nieuwe productiemethoden voor drukwerk zie par. 10 van dit hoofdstuk.

⁸ Congres 'Het lange leven van het pamflet', Utrecht, 2005 (zie ook de Inleiding); Aerts' presentatie ging over zijn onderzoek naar het pamflet als medium van publieke opinievorming in de negentiende eeuw. Ik refereer in dit hoofdstuk relatief vaak aan dat congres; veel daar gedane uitspraken blijken nog steeds relevant.

⁹ 's-Gravenhage 1853.

¹⁰ Betaalde oplage in 1882: 2000. Dit zal rond 1860 (nog) minder zijn geweest. Vanaf 1848 verscheen het blad dagelijks.

¹¹ In *Roomser dan de paus* wijdt De Valk op p. 134-135 een lange alinea aan de katholieke pers, waarin hij het voornamelijk heeft over 'artikelen', naast 'adressen', 'preken' en 'herderlijke brieven'. De woorden 'brochure' of 'pamflet' komen aldaar niet voor.

spreiding en ontsluiting van wetenschappelijke informatie en discussie) was daar notoir moeizaam.¹²

We kunnen zelfs stellen dat het medium brochure zich specifiek leende voor theologische en religieuze discussies *tout court*, een gedachte die hierna nader wordt uitgewerkt.¹³ Rond 1850 bestond bijna 20% van het totale titelaanbod uit theologische werken;¹⁴ Kruseman heeft het voor de periode 1850-1860 over "het eindeloos getal godsdienstig-dweepzieke en kerkelijk-krieuwende pennevruchten".¹⁵ De al genoemde lezing van Remieg Aerts uit 2005 ging alleen over *politieke* pamfletten, maar we hoorden wel dat "de aantallen godsdienstige brochures altijd hoger zijn", waarmee Krusemans punt ook al enigszins wordt geïllustreerd. Religieuze polemieken is in feite een tautologie; de bij uitstek polemische functie van brochures maakt het dan des te voor de hand liggender dat juist op dat podium godsdienstige conflicten werden uitgevochten.¹⁶ In het vierde kwart van de negentiende eeuw, na de al genoemde afschaffing van het dagbladzegel, verloren de brochures als polemisch platform terrein aan de kranten, waarin men nog sneller via een ingezonden brief zijn mening aan den volke kon verkondigen.¹⁷ Brochures bleven zeker gedrukt worden, maar werden nu meer een vehikel voor voorlichting en informatieverbreiding.

In de Inleiding is al iets gezegd over de stand van het brochureonderzoek in Nederland. In dit hoofdstuk komen onderwerpen en vragen aan de orde als kenmerken en definitie van een brochure, aspecten van de productie, en aspecten van de 'consumptie': wat waren de oplagen? Door wie werden de brochures gelezen? Langs welke kanalen bereikten zij hun lezers? Hadden zij het beoogde effect? Wat was de ontwikkeling tussen 1840 en 1870, en daarna?

2. Het corpus

Het brochureonderzoek heeft zijn specifieke frustraties en problemen. Een vraag voor de eenentwintigste-eeuwse onderzoeker is in hoeverre men kan afgaan op contemporaine tellingen en overzichten, zoals bijvoorbeeld die van Brinkman en de rapportages van Kruseman. De negentiende-eeuwse bibliotheekcatalogi bevatten niet altijd een aparte sectie 'brochures' — die titels worden bij de boeken ge-

¹² Zie hoofdstuk 1.

¹³ Zie hoofdstuk 6.

¹⁴ Zij het zonder 'vlugschriften', zie Appendix C.

¹⁵ Kruseman, *Bouwstoffen*, 77. Harm Naayer levert enige cijfers voor de periode 1831-1840 op basis van de catalogus van Knuttel (*Pamflettencultuur en politieke openbaarheid, 1840-1850*, onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 2001, 93n.)

¹⁶ Zie ook hoofdstuk 6.

¹⁷ Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*, dissertatie Utrecht 2009, Amsterdam 2010, 38-41; cf. ook Van der Wall, 'Brochures als bronnen', 188, en Bos, *In dienst*, 277-279.

voegd; tijdschriften worden altijd wel apart genoemd.¹⁸ De talrijke 'pamflettencatalogi' zijn niet 100% geschikt als bronnen voor onderzoek, omdat dit vaak toeval-
lige, onderling sterk verschillende verzamelingen zijn.¹⁹ Anno 2019 is het niet veel
beter: de catalogus van de Leidse UB kent geen aparte categorie 'brochures' of
zelfs maar 'pamfletten' of 'vlugschriften', wel een signatuur 'Kleine Geschriften'
voor een serie dozen met, inderdaad, brochures en pamfletten. Ook is er het tref-
woord 'polemieken'. Natuurlijk begint de onderzoeker met titellijsten van auteurs,
maar het zou prettig zijn als men in hedendaagse catalogi ook brochures op signa-
tuur kon vinden, en niet steeds op aantallen pagina's hoefde te letten. Het syste-
matisch doorgraven van oude dozen zal waarschijnlijk altijd wel nodig blijven.

Ook met de secundaire bronnen moet men scherp opletten. In 'Schieten met
papieren schroot' richten De Kruif en De Graaf zich op politieke pamfletten.²⁰
Moeten onderzoekers die in theologische polemieken zijn geïnteresseerd dan al
hun bevindingen terzijde schuiven? Niet altijd; in het geval van bijvoorbeeld de
invoering van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was in de
grote papierstorm, zoals zo vaak in deze periode, het politieke aspect onlosmake-
lijk verbonden met het religieuze.

In tal van publicaties over de leescultuur in de negentiende eeuw komen de
woorden 'brochure' of 'pamflet' als relevante categorie niet of nauwelijks voor.²¹
Wordt dit materiaal impliciet onder de 'boeken' geschaard? Als het *wel* over bro-
chures gaat, is alles wat daarover wordt gezegd dan ook op de theologische bro-
chures van toepassing? Berry Dongelmans kan het (over een soortgelijk
onderzoek) niet treffender uitdrukken: "hier [worden] eigenlijk eieren van struis-
vogels opgeteld bij eieren van de kievit en de huismus. Vervolgens worden deze
aantallen vergeleken met aantallen in latere jaren, waarbij zich echter ook inmid-
dels eieren van eenden en duiven en een paar ondergeschoven koekoekseieren
hebben gevoegd".²²

¹⁸ Reden dat De Vries de brochures buiten beschouwing laat.

¹⁹ Piet Verkruysse, 'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit. Boekwetenschap en pam-
fletliteratuur', in: De Kruif et al. (red.), *Het lange leven van het pamflet*, 31-43, 42-43.

²⁰ In De Kruif et al. (red.), *Het lange leven van het pamflet*, 95-113.

²¹ Meer hierover in par. 5; zie ook Krusemans cijfers in Appendix C.

²² Dongelmans, 'Boekenslijters', 105-106.

Mede dankzij José de Kruifs inspanningen zijn nu zeer veel brochures digitaal

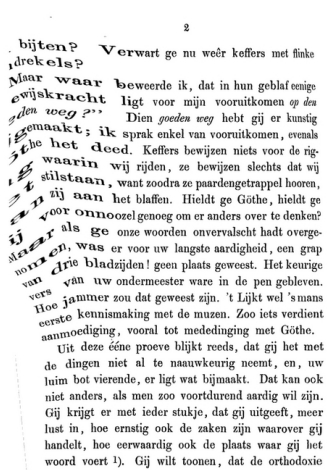

Fig. 1 Slecht doorzoekbaar:
Opzoomer, *Nog eens: Oud of
nieuw?* (LL1866-06), 3.

beschikbaar.²³ Enerzijds is dat ontegenzeglijk een groot goed, anderzijds roept het fenomeen digitalisering ook angstige vragen op: hoe doorzoekbaar zijn de teksten werkelijk? Vindt men alles wat er te vinden is? In mijn eigen scan van de catalogus van De Voogt bijvoorbeeld is het jaartal 1853 meer dan eens verworden tot 1858. Met een Google-zoekactie op 'Nieuwsblad voor den Boekhandel' en 'vlugschrift' werd 'vlugschrift' gevonden in het nummer van het *Nieuwsblad* van 30 januari 1840. De auteur van dit vlugschrift was Kneppelhout; deze naam was in de scan wel te lezen, maar werd bij een tweede zoekactie in specifiek deze aflevering niet gevonden. Er zijn afschrikwekkende voorbeelden van gescande pagina's waarop

niet te vertrouwen valt (zie figuur 1). Zorgvuldig checken tegen het origineel lijkt dus altijd nodig om onaangename fouten en misplaatste conclusies te vermijden.²⁴

3. Voorbeelden van recent brochureonderzoek

'1853'

In 'Mining Dutch History'²⁵ presenteert José de Kruif een gestructureerde kwantitatieve inhoudsanalyse van de stortvloed van brochures verschenen in 1853, in de felle protestantse reactie op het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Over een periode van slechts zeven weken verschenen honderden brochures en krantenartikelen. Voor haar onderzoek is een corpus van 275 brochures²⁶ en een groot aantal krantenartikelen gedigitaliseerd, hetgeen allerlei soorten tekstanalyse mogelijk maakte. Hoewel deze aanpak zeker geen ver-

²³ Bijvoorbeeld in het kader van het Metamorfoze-project, het nationaal programma voor het behoud van het papieren erfgoed, ondergebracht bij de KB. Ook via Google Preview/Books is veel digitaal beschikbaar; de Leidse Lijst bevat rechtstreekse links voor bijna alle titels.

²⁴ De problematiek is al lang bekend; zie bijvoorbeeld Ewoud Sanders in *NRC Handelsblad*, 31 maart 2016. "De verwachtingen van automatische patroonherkenning zijn erg hooggespannen, zeker ook bij de subsidiegevers, maar mijn ervaring is dat handmatig slim en creatief zoeken in big data tot nu toe gemiddeld twee keer zoveel nuttige bronnen oplevert".

²⁵ J. de Kruif, 'Mining Dutch History: Researching Public Debate in the Nineteenth Century', in: Clare Mills, Michael Pidd & Esther Ward (eds.), *Proceedings of the Digital Humanities Congress 2012* Studies in the Digital Humanities. Sheffield: HRI Online publications, 2014. Dit is een voortzetting van en aanvulling op De Graaf en De Kruif, 'Papieren schroot'.

²⁶ Niet duidelijk wordt hoe die verzameld zijn.

vangings is voor een grondige kwalitatieve analyse van kleine corpora ("ouderwets, degelijk en tijdrovend grondig doorlezen"²⁷), zijn vele van De Kruifs resultaten en bevindingen betreffende de 1853-polemiek betrouwbaar en bruikbaar; een opmerking als "Veel auteurs refereren aan andere publicaties" (een wezenlijk aspect van polemieken) wordt nu degelijk gekwantificeerd. Haar groepering van brochures op basis van soorten argumenten in de tekst toont het bestaan van genreconventies waarover tot dan toe nauwelijks was gepubliceerd.²⁸ Een andere interessante bevinding van De Kruif is dat de bronnen die gewoonlijk worden gebruikt in de geschiedschrijving over '1853' niet representatief zijn voor haar corpus. Historici gebruiken over het algemeen de meest radicale brochures, en besteden bijvoorbeeld veel aandacht aan de persoon van Zwijsen (de eerste aartsbisschop van Utrecht na het herstel), maar haar kwantitatieve onderzoek toont aan dat hij in slechts 4% van de documenten wordt genoemd.²⁹

De Kruif en De Graafs uitgebreide onderzoek was een van de redenen om '1853' in deze dissertatie niet tot onderwerp van een aparte *case study* te maken. Hun studie toont in elk geval aan dat uitgebreid brochureonderzoek kan bijdragen aan het eventueel bijstellen van de consensus onder historici.

Ontwikkeling van kranten vs. die van brochures

In *Journalistiek in beweging* onderzoekt Rutger de Graaf in vergelijkend perspectief, langs drie lijnen, hoe in de loop van de negentiende eeuw de berichtgeving in zowel brochures³⁰ als de periodieke pers verandert. Zijn corpus omvat kranten en brochures (de media-lijn) verschenen in Den Bosch en Groningen (de geografische lijn), waarin het aandeel brochures ruim 1900 bedraagt. De derde lijn, die van de tijd, is een longitudinale analyse over drie perioden: 1813-1829, 1830-1869, en 1870-1899. Ontwikkelde kranten en brochures zich verschillend?

Hoewel theologische brochures niet de hoofdmoot vormen van zijn corpus, was De Graafs dissertatie voor mijn onderzoek een belangrijke bron wat betreft methodologie. Het boek is zeer gestructureerd opgezet, met een heldere bewegwijzering, en de vraag naar de representativiteit van zijn corpus heeft voortdurende aandacht.³¹ De veranderingen in de onderzochte media worden getoetst langs de drie hierboven geschetste lijnen, op drie niveaus: onderwerpen (er is een

²⁷ De Graaf en De Kruif, 'Papieren Schroot', 100.

²⁸ Daarna wel, in De Graafs dissertatie; zie hieronder.

²⁹ In de Leidse Lijst twee maal.

³⁰ Die hij consequent 'pamfletten' noemt.

³¹ Interessant in dit verband is zijn aanname dat, omdat Groningen en Den Bosch twee zulke verschillende en ver uiteen liggende steden zijn, de trends daar representatief kunnen zijn voor heel Nederland. Ik geef dezelfde functie aan Leiden, Haarlem en Zwolle, maar juist omdat zij qua soort stad vergelijkbaar zijn.

verschuiving naar meer binnenlandse aangelegenheden), genres (die hij volgens de klassieke retorica onderscheidt in verstrooiend, betogend en beschrijvend),³² en functies. De Graaf laat zien dat er veel onderlinge beïnvloeding tussen oude en nieuwe media is (*remediation*), iets dat in mijn materiaal ook duidelijk naar voren komt. Ook hier leidt een gestructureerde kwantitatieve inhoudsanalyse tot degelijke bevindingen, die soms in tegenspraak zijn met gevestigde aannames: zeker tot 1853 was de brochure nog een zeer belangrijk medium, en eigenlijk ging dit platform pas na 1870 sterk in aantal en belang achteruit.

4. Brochures — kenmerken en definitie³³

Mag het type klein geschrift dat ik hier onvervroren steeds als 'brochure' aanduid wel een brochure heten? Bedoelt iedereen, zowel binnen het recente brochureonderzoek als de negentiende-eeuwse auteurs, hetzelfde met deze term? Kruseman hanteert de term 'vlugschriften', zonder dat duidelijk wordt wat hij daarmee precies bedoelt; hij lijkt deze toch wel te onderscheiden van brochures (die hij vaak als zodanig noemt, maar meestal zonder titel). Verkruijsse geeft een indrukwekkend aantal benamingen die in de loop der eeuwen in catalogi en lexica zijn gebruikt, waaronder 'vlugschrift', 'traktaat'; 'blauwboekje', 'smaadschrift'; de term 'pamflet' dateert pas uit het eind van de achttiende eeuw.

De term die in Verkruijsse's 'Gedrukt in seghwaer' geheel buiten beschouwing blijft is 'brochure' — een woord dat ik in mijn bronnen juist vaak tegenkom, bijvoorbeeld in uitgeverslijsten en bij auteurs als aanduiding van elkaars producten. Er is bijvoorbeeld de 'Katholiek-Nederlandsche Brochurenvereeniging', en er zijn titels als *Eene bladzijde uit Scholtens brochure "De doopsformule" besproken door twee Doopsgezinde broeders* (LL1869-15). Het zo te zien algemene gebruik van de term 'brochure' bij mijn auteurs past bij wat Verkruijsse elders wel signaleert: "we hebben hier niet met een kort geschrift te maken, maar met een tekst die een paar honderd pagina's kan omvatten; dit soort geschriften nam in de negentiende eeuw de plaats in van het pamflet";³⁴ ook sluit het aan bij mijn wens om in dit onderzoek de categorieën te hanteren die de tijdgenoten gebruikten.

Dennis Bos maakt voor de periode die in deze dissertatie centraal staat toch wel onderscheid tussen de twee: *brochure* werd nu de betere term, het etiket *pamflet* was voorbehouden aan wat wij nu wellicht een 'handout' zouden noemen: een

³² *Journalistiek*, 106.

³³ Naast de al genoemde literatuur zie hiervoor ook Verkruijsse, 'Gedrukt in seghwaer'; voorts P.J. Verkruijsse, 'Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven (2004)', online beschikbaar op www.dbnl.org, zonder paginering.

³⁴ Verkruijsse, 'Dien langen Duyvel'.

simpel dubbelzijdig blaadje.³⁵ Voorbeelden van dit soort pamfletten zijn er te over in de dozen in de Leidse UB — het was bij uitstek de vorm waarin gelegenheids-gedichten en -liederen werden uitgegeven. Het gedicht van Tideman, aan het begin van dit hoofdstuk genoemd, past in deze categorie. In de bronnen wordt inderdaad dit onderscheid wel gemaakt, zij het met een andere tweede term: in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* wordt een 'brochure' onderscheiden van een 'vlugschrift', en ook in Krusemans *Bouwstoffen* vinden we deze twee termen naast elkaar.³⁶

Classificaties variëren sterk, al naar gelang de nadruk meer op formele of juist inhoudelijke criteria wordt gelegd. Boekwetenschappers neigen in het algemeen naar het eerste, historici naar het tweede; voor mijn specifieke medium lijkt een gemengde definitie toch de aangewezen weg. Dennis Bos levert een bruikbare definitie waarin formele en inhoudelijke criteria worden gecombineerd: een brochure heeft een sobere materiële verschijningsvorm, en een gevarieerde, veelvormige inhoud; is verbonden met de (politieke) actualiteit, en gericht op publieke opinie. De minimale kenmerken zijn een zelfstandige titel en een omvang van ten minste drie pagina's.

Naast de door Bos genoemde zijn er nog andere in het oog springende, formele kenmerken van de kleine theologische geschriften die het onderwerp vormen van dit boek:

- een meestal zeer karakteristieke, lange titel, die "zegt wat het is": in één zin wordt de brochure samengevat (*Prof. Opzoomer's redevoering over de wijsbegeerte, den mensch met zich zelve verzoenende, een weinigje nageplozen, Een ontruimde kansel, of Wie heeft hier schuld? naar aanleiding van den Afscheidsgroet van Dr. J. C. Zaalberg Pz. aan zijne vrienden te 's-Gravenhage, ter ernstige overweging gegeven aan al de leeraren en leden onzer Ned. Herv. Kerk*);
- een vaak anonieme of onder pseudoniem schrijvende auteur: in de collectie van De Voogt voor 1853 tel ik op een totaal van ongeveer 300 in aanmerking komende titels (dus geen adressen, Handelingen van de Tweede Kamer, etc.) 179 anoniem, en 27 onder pseudoniem geschreven werken;

³⁵ 'Praktisch nut en de kracht van een symbool', in: De Kruif et al., *Het lange leven van het pamflet*, 114-126, 118.

³⁶ In *Bouwstoffen* I komt het woord 'brochure' bijvoorbeeld 30 maal voor, 'vlugschrift' 18 maal. Bij deze telling heb ik geen onderscheid gemaakt tussen Krusemans eigen tekst en citaten van anderen. Het woord 'pamflet' komt drie maal voor, en alleen in verwijzingen naar catalogi of citaten van anderen. Raadpleging van het WNT leert dat 'vlugschrift' rond 1820 in zwang kwam. Volgens het betreffende lemma, uit 1899, handelt een 'brochure' gewoonlijk over "een vraagstuk van oogenblikkelijk belang, dat aan de orde van den dag is"; 'vlugschrift' wordt simpelweg als synoniem daarvan gegeven.

- een zeer persoonlijke, zelfs vaak onheuse toon; de drie 'praktijk'-hoofdstukken 7, 8 en 9 bevatten daar vele voorbeelden van.

Wat betreft *functie* en *doel* van de titels in de Leidse Lijst vallen te onderscheiden:

- informeren en voorlichten;
- het werven van fondsen voor slachtoffers van natuurrampen en epidemieën;
- het vormen en bespelen van de publieke opinie;
- polemiseren; men reageert veel en snel op elkaar. 'Kwesties' als de invoering van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853, of bepaalde herdenkingen (bijvoorbeeld die van de Slag bij Heiligerlee in 1868) zijn vaak bijna helemaal te volgen in de brochures.³⁷
- het geven van persoonlijk commentaar op actuele gebeurtenissen en ontwikkelingen. In deze categorie vinden we veel spot en satire, op de al genoemde onheuse toon, zij het minder dan in de voorafgaande eeuw.³⁸ Soms ook geven de bij tijd en wijle zeer overtrokken taal en stijl de indruk dat veel auteurs als secundair doel hadden een zeker exhibitionisme of voor de Bühne spelen.

Bij functies horen ook specifieke vormen: naast min of meer traditionele betogen in de vorm van essays zijn er ook uitgaven van preken, redevoeringen en oraties; rekestes en adressen; uitgesproken strijdschriften; open brieven; en de al genoemde gedichten en liederen.

Preken

Een bijzondere onderafdeling van de brochures zijn de uitgegeven preken.³⁹ De Leidse Lijst bevat 48 'leerredes'.⁴⁰ Publicatie er van was sowieso niet onomstreden, omdat het heersende idee was dat een preek *gehoord* moest worden. De uitgave werd vaak gerechtvaardigd, naast de veelvuldig in voorwoorden genoemde "grote aandrang van vrienden", met een beroep op een stichtelijk doel; zo bijvoorbeeld de *Leerrede over Mattheus X: 29-31* (LL1861-01) van de moderne Tonco Modderman, "uitgegeven ten voordeele van de hulpbehoevenden door de watersnood".

Vroeg in de negentiende eeuw waren het meestal niet-Nederlands-hervormden (remonstranten of predikanten uit de Waalse kerk) die hun preken uitgaven, hetgeen doet vermoeden dat het in die periode dan ook de betere stan-

³⁷ Van der Wall, 'Brochures als bronnen', 185

³⁸ Van der Wall, 'Ways of Polemicizing', 407.

³⁹ Deze alinea gebaseerd op Bos, *In dienst*, 301-303; Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 47-49; Naayer, *Pamflettencultuur*, 92-95. Voor de periode 1750-1800 cf. ook Bosma, *Woorden van een gezond verstand*.

⁴⁰ De in (slechts weinige) bundels vervatte preken zijn hierbij apart geteld.

den waren, toen sterk vertegenwoordigd in deze genootschappen, die de preken lazen.⁴¹ In de tweede helft van de eeuw waren het juist meestal orthodoxen die hun preken publiceerden; zij maakten toen zeker geen deel uit van de elite onder de hervormde predikanten. Na 1850 was ook het *lezen* van preken niet meer zo exclusief; Kruseman meldt dat gedrukte preken vroeger een kwartje kostten, maar vanaf de jaren 1860 voor acht cent per stuk van de hand gingen.⁴² Of dit oorzaak of gevolg was van het verschieten van kleur onder de auteurs, of gewoon lag aan de steeds goedkoper productiemethoden van drukwerk (zie par. 10 hieronder) is onduidelijk. Enigszins hiermee in tegenspraak lijkt het feit dat (ook) door de modernen, en zeker tussen 1860 en 1870, vaak preken in series of in aparte bundels werden gepubliceerd; voor de modernen een gelegenheid tot het verbreiden en populariseren van hun gedachtegoed, al dan niet met een apologetisch doel.⁴³

Natuurlijk overlappen functie en vorm elkaar vaak. Voor spot en satire werden bijvoorbeeld, naast dichtwerk en liederen, vaak 'toneelstukjes' in dialoogvorm gebruikt; niet alleen in de drie behoorlijk scabreuze *Wassenbeeldenspelen* van Asmodée uit 1853,⁴⁴ maar ook in een meer serieuze brochure als *Pleidooijen in zake de orthodoxie en gevoegde partijen, tegen de moderne theologie* van 'Een jurist' vinden we deze vorm.⁴⁵ Ook in katholieke publicaties wordt graag met levendige dialogen gewerkt.⁴⁶

Dit alles in aanmerking genomen lijkt een noodzakelijke, zij het niet voldoende, aanduiding van de brochure die van 'gelegenheidsgeschrift'. De gelegenheidsgeschriften moeten duidelijk worden onderscheiden van de periodieke pers: dagbladen en tijdschriften, die gebaseerd zijn op regelmatig en duurzaam verschijnen, waarbij een redactie bijdragen beoordeelt, en die bedoeld zijn voor een heel bepaald lezerspubliek. Zoals eerder gezegd was er wel veel wisselwerking tussen de verschillende media. Men streefde dezelfde doelen na, namelijk het verbreiden van kennis en het beïnvloeden van de publieke opinie; de stijl van schrijven was in brochure en tijdschrift hetzelfde; in de tijdschriften werd gerea-

⁴¹ Wel was van oudsher de privélectuur van preken een piëtistisch gebruik; in die kring waren de lagere sociale groeperingen oververtegenwoordigd.

⁴² Genoemd in Bos, *In dienst*, 303; ook in Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 47.

⁴³ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 48-49.

⁴⁴ Asmodée, *Het Wassenbeeldenspel voorstellende: de nieuwe Ministers en de nieuwe Bisschoppen* (drie drukken); *Een nieuwe groep in het Wassenbeeldenspel voorstellende: de groene Tweede Kamerleden en hunnen aanhang*; *Sprekende beelden. Eene laatste voorstelling in het Wassenbeeldenspel*.

⁴⁵ LL1862-15. Jurist Van der Bruggen wordt ook genoemd in hoofdstuk 4, in verband met de schoolstrijd.

⁴⁶ Zie verder hoofdstuk 6 over de specifieke retoriek van de brochureschrijvers.

geerd op brochures (bijvoorbeeld door De Bruijn in *De Katholiek* op een als brochure uitgegeven toespraak van de moderne protestant Rauwenhoff⁴⁷), en omgekeerd werden overdrukken van tijdschriftartikelen apart als brochure uitgegeven.⁴⁸ Hierboven werd het voorbeeld van J. Tidemans gedicht voor Alberdingk Thijm al genoemd; in een voorwoord uit 1862 bij een uitgave van Reitsma's voordrachten *De moderne theologie beoordeeld uit het standpunt der moderne natuur- en wereldbeschouwing*⁴⁹ meldt de redactie van *Waarheid in Liefde* ons dat, hoewel het tijdschrift niet aan overdrukken doet, men voor deze lezingen een uitzondering heeft willen maken. Zo werden veel teksten in verschillende media gepubliceerd, hetgeen trouwens een probleem kan opleveren voor kwantitatief onderzoek: een bepaald corpus kan soms groter lijken dan het in werkelijkheid was.⁵⁰

Op basis van deze overwegingen en observaties zouden we mijn onderzoeksobject kunnen definiëren als een gelegenheidsgeschrift met een zelfstandige titel, sober uitgevoerd, met slappe kaft, van ten hoogste 100 pagina's. Dit maximum wordt in mijn selectie wel eens overschreden als daar enige aanleiding toe was, maar blijkt een redelijke keus gezien wat ik in mijn verkenningen aantrof, en wat Verkruijsse signaleert als het soort geschrift dat in de negentiende eeuw de plaats innam van het pamflet. Voorts moet de brochure, of minstens het voorwoord, een actueel onderwerp hebben (in de Leidse Lijst dus specifiek het protestantse modernisme, maar ook 'de tijdgeest' valt hieronder), een polemisch karakter hebben, en bedoeld zijn om invloed uit te oefenen op de meningsvorming.⁵¹ Deze mengvorm van een formele en een functionele definitie lijkt het medium het meest recht te doen.

5. De overtuigingskracht van een brochure : invloed van het geschreven woord
Hoeveel invloed hadden publicaties (niet alleen de brochures, maar ook tijdschriften, kranten en romans) nu werkelijk op de individuele meningsvorming en de publieke opinie? Receptiegeschiedenis is een notoir mijnenveld, met moeilijk interpreterbare onderzoeksresultaten. De Vries wijst terecht op de complexe relatie tussen lezersrespons en tekst, maar stelt ook dat de spraakmakende gemeenschap (de burgerij) in de negentiende eeuw vast overtuigd was van een rechtstreekse

⁴⁷ Een analyse van hun discussie in hoofdstuk 6.

⁴⁸ Cf. Van der Wall, 'Brochures als bronnen', 182.

⁴⁹ LL1862-05.

⁵⁰ J. de Kruif, 'Mining Dutch History', 12.

⁵¹ De Graafs eenvoudige doch bruikbare definitie van een polemische brochure luidt: reagerend op een publicatie of redevoering (*Journalistiek*, 145). Het aantal van 48 leerredes in de Leidse Lijst is dus op zich een redelijk hoog percentage van het geheel; preken zijn per definitie nauwelijks polemisch. Over de retorische aspecten van de preek meer in hoofdstukken 6 en 8.

parallellie tussen lectuur en iemands opinies.⁵² Dit idee vinden we bijvoorbeeld al bij Kruseman:

Laten wij wel toezien, wat onze persen verspreiden, wat onze handen verkoopen, in de overtuiging dat vooral de Boekhandel zooveel kan doen in het leiden der publieke opinie, in het leiden ten goede, indien hij de beginselen van zedelijkheid tracht voort te planten, maar ook in het leiden ten kwade, indien hij de zaden strooit van distelen en onkruid!⁵³

Goede literatuur heeft een opvoedende werking. Het bestuur van bijvoorbeeld de bedrijfsbibliotheek van de Algemene Nederlandse Bond van Diamantbewerkers zag een rechtstreeks voortschrijdend verband tussen lezen, ontwikkeling, deugdzzaamheid en beschaving, hetgeen dan automatisch het einde zou betekenen van het pauperisme en een wapen zou zijn tegen het socialisme.⁵⁴ Het is ongetwijfeld deze overtuiging die de brochureschrijvers aan de gang hield — de vrijdenker Van Vloten bijvoorbeeld schreef tussen 1840 en 1870, conservatief geteld, meer dan 70 geschriften die binnen mijn definitie vallen, "waarmee hij de kroon spant onder degenen die hun mening aan hun landgenoten wilden laten weten".⁵⁵

Was deze overtuiging gebaseerd op feiten? 'Invloed' is een zeer complex begrip; alle ramificaties van het onderzoek daarnaar laat ik hier terzijde. Om 'invloed' werkelijk in kaart te brengen lijken vooral egodocumenten nodig, die in mijn materiaal ontbraken; ik kom daar hieronder nog op terug. Voor mijn onderzoek is cruciaal de houding van de tijdgenoot: het *feit dat* men in de negentiende eeuw van een lineaire relatie tussen tekst en de geest van de lezer uit ging, en daar schrijfgedrag, aankoopbeleid en uitgeefpolitiek op baseerde. Niet alleen tijdgenoten nemen 'invloed' voetstoots aan, ook recente auteurs als bijvoorbeeld Kloek en Mijnhardt lijken dat te doen, als zij betogen dat het juist auteurs van het tweede plan waren die het publiek veel meer beïnvloedden dan de auteurs van de officiële canon.⁵⁶ (Misschien niet toevallig zijn er onder de brochureschrijvers veel

⁵² De Vries, *Stad vol lezers*, 21. Over kwesties van receptie en lezerspubliek zie ook de Inleiding tot Van den Berg, *In vrijheid gebonden*; Brouwer, *Lezen en schrijven*, 11; over de invloed van romans (zij het in een iets latere periode) zie bijvoorbeeld Ernestine van der Wall, *Tussen zekerheid en twijfel. De schrijfster Anna de Savornin Lohman over geloof, ongeloof en hypocrisie* (Teylers Genootschapslezing), Haarlem 2017; idem, 'De zoektocht naar een eerlijk geloof. Romans en religieus modernisme 1880-1930', in L. van Heteren en T.E.M. Krijger (red.), *Zoekende zielen. Religie en literatuur in het fin-de-siècle*, Leiden 2018, 9-34.

⁵³ Kruseman, *Bouwstoffen* I, 457.

⁵⁴ De Vries, *Stad vol lezers*, 305.

⁵⁵ De Vries, *Stad vol lezers*, 115-116. Ongetwijfeld was ook geld een belangrijke drijfveer.

⁵⁶ Kloek en Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief*, 7.

van zulke mindere auteurs.) De uitspraak van Kloek en Mijnhardt is ongetwijfeld gebaseerd op een contemporaine observatie, zoals bijvoorbeeld die van Ten Brink:

...de beste Fransche auteurs [...] worden minachtend terzijde gelegd en sommige middelmatige romanschrijvers, door eene ogenblikkelijke populariteit geholpen, zelfs in het Nederlandsch vertaald [...] om overal in alle kringen door te dringen.⁵⁷

Hoe men precies de ontvanger raakt is een essentieel aspect van het doel van een brochure: het bereiken en beïnvloeden van een zo groot mogelijk publiek.

... De godsdienstige lektuur en de kerkelijke twistchriften namen [...] in den boekhandel al meer en meer een groote plaats in. Vele dezer geschriften hadden in den laatsten tijd een losser stijlform aangenomen dan waaraan men vroeger gewoon was.⁵⁸

Taalgebruik en stijl dragen bij aan een geheel eigen vorm (Rogier spreekt zelfs van een 'pathetische retoriek'),⁵⁹ die verrassenderwijs vele kenmerken vertoont van de klassieke retorica.⁶⁰

6. Brochures: productie

Zoals opgemerkt waren brochures, in ware Verlichtingsgeest, bedoeld om bij te dragen aan de popularisering van de modern-protestantse theologie door via massale verspreiding zoveel mogelijk lezers te informeren. Wie waren de uitgevers? Langs welke kanalen hadden lezers toegang tot de brochures? Kon men ze betalen?

Hoe populair is populair, en hoe massaal is massaal? Herdrukken en oplagen zeggen zeker wel iets; een hoge oplage duidt op een bredere verspreiding dan alleen onder de elite. Aan welke aantallen moeten we concreet denken? In de Leidse UB bevindt zich een exemplaar van Enschedé's boek over de uitgever Kruseman in Haarlem,⁶¹ met de zeldzame laatste 30 pagina's. Deze bevatten een tabel van alle door Kruseman tussen 1841 en 1855 uitgegeven titels, met daarbij vermeld de oplage, het honorarium van de auteur, en de gedetailleerd uitgesplits-

⁵⁷ Geciteerd in: Bernt Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning', in: W. van den Berg (red.) *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986, 46-68, 58.

⁵⁸ Kruseman, *Bouwstoffen*, I, 73.

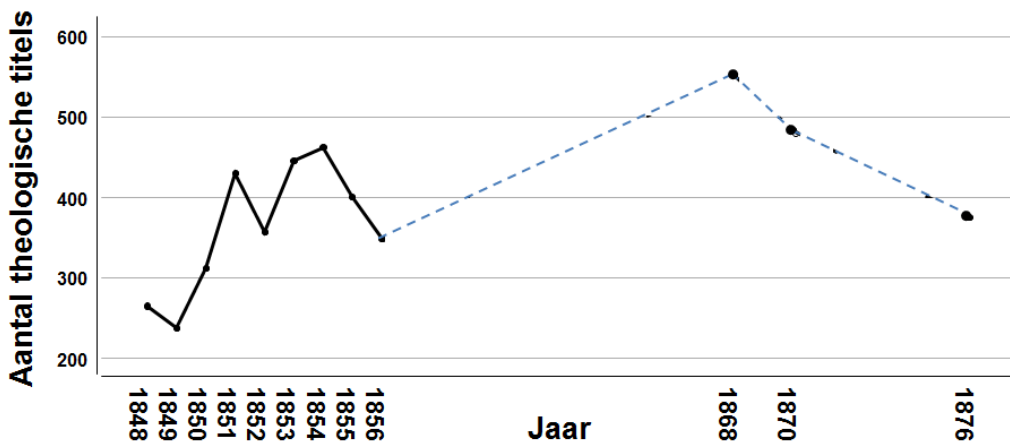
⁵⁹ Rogier, *In vrijheid herboren*, 283.

⁶⁰ Deze retorica, en het fenomeen 'polemie', zijn onderwerp van hoofdstuk 6.

⁶¹ J.W. Enschedé, *A. C. Kruseman*, Deel 1: 1818-1863, deel 2: 1863-1894, *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, 8/9, Amsterdam 1899-1902.

te drukkosten.⁶² Uit die tabellen kan men in elk geval een indruk krijgen van de oplagen voor verschillende soorten publicaties. Van Busken Huets brochure over de Nederlandse Gustaaf Adolfvereniging (LL1854-11) bijvoorbeeld zijn 750 exx. gedrukt; van zijn *Belydenisvrijheid* (LL1853-40) 1100. Ter vergelijking: de oplage van de 4^e druk van de vertaling van *Uncle Tom's Cabin* (volksuitgave) in 1853 was 6000 exx, ongeveer vergelijkbaar met de oplage van *Aglaia*, een dames-handwerkblad. Het inzien van meer fondsljsten van uitgevers en het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* voert tot de conclusie dat oplagen van de brochures varieerden van enige honderden tot enkele duizenden, goeddeels afhankelijk van de bekendheid van de auteur. Maar dat een uitgever ook bij een bekend auteur nog een behoorlijke koudwatervrees kon hebben blijkt uit Krusemans woorden over de wordingsgeschiedenis van *Brieven over den Bijbel*.⁶³

Op basis van staten uit Krusemans *Bouwstoffen* (die weer waren gebaseerd op tellingen in Brinkmans *Catalogus*) zijn hieronder in een grafiek de aantallen theologische titels per jaar in kaart gebracht voor de periode 1848-1858, met een kleine toegift voor 1868, 1870 en 1876.

Figuur 2: Aantallen theologische titels per jaar, 1848-1876. Bron: Kruseman, *Bouwstoffen*.

⁶² De pagina's zijn zo zeldzaam omdat ze na het afbreken van de relatie met Enschedé op last van Kruseman zijn verwijderd.

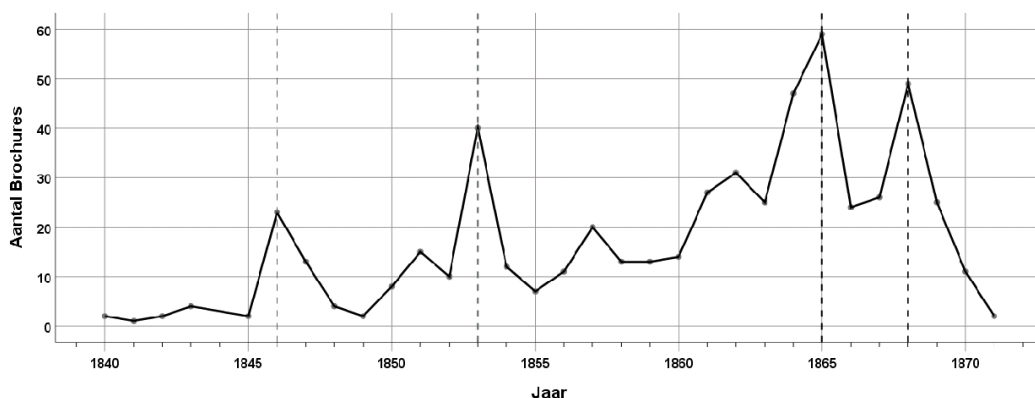
⁶³ Zie hoofdstuk 4.

Hoe helder en eenduidig de gegevens zijn is een vraag. Zoals Kruseman stelt: "Bij tijd en wijle heeft deze of gene uit Brinkman's lijsten een jaars-overzicht in het *Nieuwsblad [voor den Boekhandel]* gegeven. Maar hoe verdienstelijk die wezen mogen, ook zulke staten zijn moeilijk voor vergelijking vatbaar, indien zij niet uit één hand, volgens één stelsel van indeeling, naar één vast model zijn samengesteld".⁶⁴

In de cijfers zijn, volgens Kruseman, "geen vlugschriften begrepen"; betekent dit nu wel of geen brochuretitels? Voor 1853 is het aantal "geschriften over de gebeurtenissen van den dag" apart opgegeven, namelijk 208;⁶⁵ ter wille van de vergelijkbaarheid heb ik dit getal niet bij het totaal voor 1853 opgeteld, maar dit zorgt er wel voor dat de te verwachten piek pas het jaar daarna te zien is. De cijfers voor 1857, 1868 en 1876 zijn door andere hand verzameld.

De dalende en dan iets afvlakkende lijn vanaf 1868 die we in Fig. 2 zien kan (met inachtneming van alle ontbrekende gegevens) de eerder genoemde these bevestigen dat in het vierde kwart van de negentiende eeuw de brochure als 'actueel' medium voor polemieken terrein moest prijsgeven aan de dagbladen, maar bleef bestaan als platform voor het breed verspreiden van informatie.

Dit zijn *landelijke* cijfers; zien we deze bewegingen gereflecteerd in de Leidse Lijst?

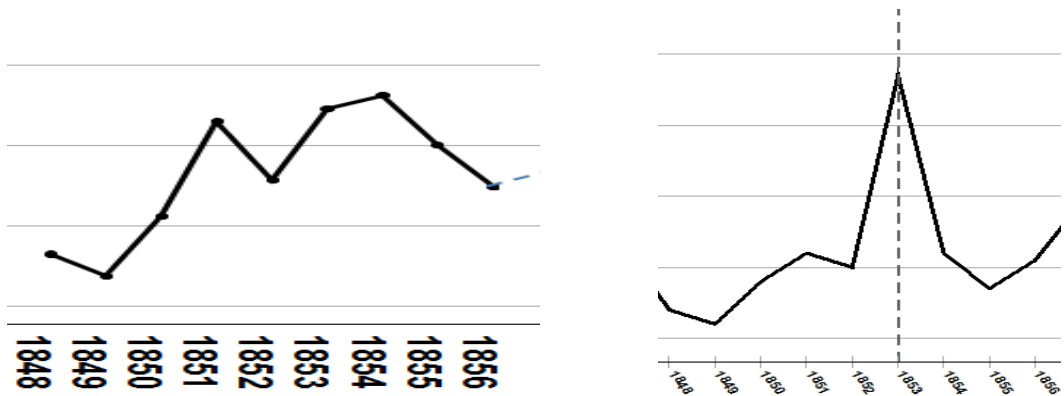

Figuur 3: Aantallen brochures in de Leidse Lijst, per jaar, 1840-1870.

⁶⁴ *Bouwstoffen*, II, 722. Ook Dongelmans noemt (m.b.t. aantallen boekhandelaren) de "grote ongedifferentieerde hoeveelheid gegevens op allerlei gebied" en het gebrek aan "gewogen statistische gegevens" ('Boekenslijters', 104).

⁶⁵ De bron voor dit getal lijkt niet Melders *Naamlijst der geschriften* te zijn (LL1854-10); die bevat 281 titels.

Uiteraard begeven we ons hier op glad ijs, aangezien de onderliggende data voor de twee figuren slecht vergelijkbaar zijn — in Fig. 2 zijn monografieën meegeteld, waar de cijfers in Fig. 3 slechts aan brochures refereren. Toch kunnen de trajecten 1848-1856 in beide figuren wel naast elkaar worden gelegd (Fig. 4).

Figuur 4: Krusemans cijfers voor 1848-1856 (links) vs. de Leidse Lijst over die periode.

Het gaat mij bij deze vergelijking om de relatieve, niet de absolute fluctuaties. We zien allereerst overeenkomsten: een daling tussen 1848 en 1849; dan een stijging tot 1851; daling tot 1852; een grote stijging naar 1853, en een beginnende stijging vanaf 1856. Er zijn ook verschillen. De linker figuur heeft tussen 1853 en 1854 een scherpe stijging waar de Leidse Lijst juist een scherpe daling heeft; dit is te verklaren uit het feit dat bij Kruseman de 208 'gelegenheidsgeschriften' voor 1853 niet zijn opgenomen. Voor de periode tussen 1855 en 1856 heeft Kruseman echter een dalende, en de Leidse Lijst een stijgende lijn. Is dit verschil dan toch te wijten aan het al dan niet opnemen van brochures in de publicatiecijfers, en zegt het dus iets over Krusemans opvatting van het begrip 'brochure'?

De grafiek voor de Leidse Lijst (figuur 3) laat in elk geval duidelijk zien dat het jaar 1865 het hoogtepunt in de 'moderne' brochureproductie vormt. Dit kan te maken hebben met Piersons vertrek uit de kerk, maar volgens een algemeen patroon van na-ijlen ook met het verschijnen van *Quanta Cura* en de *Syllabus*; de discussie over kerkbegrip en kerkverlating die door Piersons vertrek werd gestart beslaat ook een groot deel van 1866. Andere prominente pieken zijn 1846 (het jaar

van Opzoomers oratie), 1853 (de Aprilstorm, met slechts een zeer kleine na-golf in 1854), en 1868 (de Heiligerlee-discussie).⁶⁶

7. Brochures: consumptie

Onderzoek naar leesgedrag; bronnen

Werd alles wat aan brochures werd geschreven ook gelezen, en door wie? Deze cruciale vragen omvatten een aantal facetten: wie beheerste de kunst van het lezen; wie kon de aanschaf of leenprijs betalen; wie had een boekhandel of bibliotheek binnen bereik, wie had de gewoonte en de tijd om te lezen?⁶⁷ Deze aspecten komen hieronder meer of minder uitgebreid aan bod.

Primaire bronnen

Negentiende-eeuwse bronnen voor het onderzoek naar lezers zijn schaars en niet alle even betrouwbaar. Er is geen of nauwelijks uniform statistisch materiaal.⁶⁸ Ook moet men er op bedacht zijn dat in de zeldzame contemporaine analyses van leesgedrag, in het bijzonder die van de hand van bibliotheekcommissies, vaak een normatief perspectief wordt gehanteerd — men beschrijft de ideale, niet de reële lezer. Er zijn schaarse lezersonderzoeken, maar daarbij moet men zich ook weer afvragen of de respondenten niet louter sociaal wenselijke antwoorden gaven. *De* bron voor het meten van 'invloed' lijken egodocumenten te zijn, die hier verder buiten beschouwing blijven. Maar zijn zij überhaupt wel zo bruikbaar? Luger zegt daar iets over,⁶⁹ en gebruikt als bron ook getuigenissen van fictionele lezers: Woutertje Pieterse, die tot zijn vreugde een exemplaar van *Glorioso* kan kopen, en de Multatuli lezende Neel Doff. In de woorden van Luger zelf:

Zulke fictionele getuigenissen, die overigens vaak teruggaan op autobiografische ervaringen, hebben vooral typologische waarde omdat zij een voor de lezer herkenbare waardering van literatuur weerspiegelen. Tussen zulke uitspraken en de strikt in de privé-sfeer horende getuigenissen in brieven en memoires, gaapt een wijde kloof; de eerste zijn in specifieke zin weinig betrouwbaar maar in algemene zin zeer betrouwbaar, omdat de lectuuraanduiding anders voor de lezer zonder functie zou blijven, de tweede hebben in

⁶⁶ Voor overzichten van getallen en percentages, zowel van titels in de Leidse Lijst als de cijferstaten uit Kruseman, zie Appendix C.

⁶⁷ Cf. Luger, 'Wie las wat', 48. Luger presenteert goede methodologische vragen, en gebruikt de stad Leiden, met name de bibliotheek van Van der Hoek, om algemene en specifieke informatie op het gebied van leesgedrag systematisch met elkaar te verbinden.

⁶⁸ Dongelmans, 'Boekenslijters', 110; Brouwer, 'Lezen in de provincie', 128.

⁶⁹ Luger 'Wie las wat', 52-53.

dat laatste opzicht geen enkele functie, maar tonen ook weer zo'n diversiteit dat generaliseren feitelijk onmogelijk wordt.⁷⁰

Voor het *boekenbezit* zijn, naast namen van individuele lezers en klantenboeken van boekhandels, de voornaamste contemporaine bronnen notariële boedelinventarissen en catalogi van boekenveilingen. Haast per definitie zijn die alleen opge maakt voor de gegoede standen (en daarbinnen weer voornamelijk de ouderen en/of alleenstaanden), en ook niet in zoveel detail als de onderzoeker zou hopen: in een boedelinventaris worden vaak geen *titels* van boeken vermeld, en efemeer drukwerk als brochures sowieso niet. Het probleem met de veilingcatalogi is dat alleen collecties van een zekere omvang daar terecht kwamen. Beide bronnen geven dus een wat scheef beeld van een kleine groep lezers, althans boekenbezitters.

Wat de *bibliotheken* betreft zijn er natuurlijk de catalogi, maar zeker ook de leenregisters, waarin vaak op naam werd bijgehouden wie wat leende. Een aantal bibliotheken had brochures in de collectie: het Haarlems Leesmuseum had er bijvoorbeeld ettelijke duizenden.⁷¹ In vele confessionele bibliotheken maakten brochures deel uit van de collectie, en in veel leeszalen kon men ze ter plaatse raadplegen.

Aan de *distributiekant* is, naast de werken van Kruseman en Brinkman, het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* ook een onmisbare bron waar het gaat om informatie over oplagen en verkoopcijfers. In het nummer van 18 augustus 1853 verzoeken bijvoorbeeld de gebroeders Langenhuysen teruggaaf van alle onverkochte exemplaren van *Een bezadigd woord aan mijne Protestantsche Landgenooten*;⁷² in nr. 26 van 30 juni 1853 lezen we dat een brochure van Lentz, *Opdat niemand uwe kroon neme*, is uitverkocht. Het aantal herdrukken van een brochure is op zich ook een indicatie van populariteit en verspreiding, maar het is nog extra informatief om te lezen dat de 500 exemplaren van een bepaalde titel binnen twee dagen waren uitverkocht.

Secundaire bronnen

Uit het recente onderzoek naar leesgedrag in de negentiende eeuw zijn antwoorden op de hierboven gestelde vragen voor wat de brochures betreft niet heel makkelijk te destilleren. Er worden veel feiten aangereikt, maar of die voor mijn onderzoek bruikbaar zijn hangt altijd sterk af van de periode, het soort lezer, het type bibliotheek en de soort tekst (roman of brochure?) waarop de informatie betrekking heeft.

⁷⁰ Luger, 'Wie las wat', 53.

⁷¹ Nu in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

⁷² Een brochure van de katholiek C. Broere, LL1853-32.

In *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* presenteert Boudien de Vries een gedetailleerd en methodologisch zeer zorgvuldig onderzoek naar het leesgedrag van de verschillende lagen van de bevolking in Haarlem.⁷³ Juist vanwege de methodologie is deze monografie voor mijn onderzoek van groot belang. Er zijn duidelijke verschillen in onderzoeksonderwerp: De Vries concentreert zich op Haarlem omdat voor die stad relatief veel bronnen voorhanden zijn, de meeste van haar tabellen en cijfers refereren aan de periode na 1870, en wat individuele lezers en leesgedrag betreft concentreert zij zich op romans. Om de omvang van het onderzoeksmateriaal beheersbaar te houden heeft zij brochures buiten beschouwing gelaten,⁷⁴ hetgeen een cruciaal nadeel zou kunnen zijn, maar gelukkig noemt zij indien relevant wel altijd brochures in opsommingen van categorieën binnen collecties. Zeker voor wat betreft de kanalen langs welke boeken en brochures de lezers bereikten is De Vries' monografie voor mijn onderzoek van groot nut geweest. Haar conclusies over lezerspubliek zijn hoogstwaarschijnlijk ook op andere Nederlandse steden van toepassing.⁷⁵

In andere door mij geraadpleegde secundaire literatuur wordt eigenlijk zelden verschil gemaakt tussen 'boek' en 'brochure' — in het artikel van Rick Honings⁷⁶ over de leescultuur in Leiden bijvoorbeeld komt het woord 'brochure', of zelfs maar 'pamflet', niet één keer voor. A.C. Kruseman heeft in zijn *Bouwstoffen* een categorie 'Stichtelijke lectuur', die per se iets anders is dan de afdeling 'Godsdienst en Wetenschap', maar in die laatste is wel een onderafdeling 'Kleinere werken'. Brinkman maakt in zijn catalogi geen onderscheid, en geeft zelfs geen aantallen pagina's.⁷⁷ Dit alles maakt het moeilijk om gesignaleerde trends en uitspraken specifiek op brochures toe te passen — en dan zijn de theologische brochures nog een zeer aparte stroming daarbinnen.

Het hier volgende is voor het overgrote deel op De Vries' werk gebaseerd, voor zover bruikbaar voor de brochures in de hier besproken periode. Voorbeelden

⁷³ Sinds kort online beschikbaar: <http://dare.uva.nl/document/2/93493>.

⁷⁴ Vriendelijke mededeling per email dd. 26 februari 2016.

⁷⁵ De Vries, *Stad vol lezers*, 15-16.

⁷⁶ Rick Honings, 'Een zoet vergif voor verstand en hart', *TNTL* 127, 2011, 263-289. Honings dissertatie (*Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*, dissertatie Leiden, Leiden 2011) spitst zich toe op Leiden. De woorden 'brochure' en 'polemie' komen ook daar nauwelijks voor; 'pamflet' en samenstellingen daarvan wel veel meer, maar de auteur lijkt geen expliciet terminologisch onderscheid te maken. In algemene termen worden de Aprilstorm van 1853 en de moderne theologie besproken, maar in het personenregister is een naam als die van Opzoomer niet te vinden.

⁷⁷ Brinkman's *catalogus der boeken-, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt; in alphabetische volgorde gerangschikt, etc....* door R. van der Meulen. Amsterdam, 1885.

van instanties (boekhandels, bibliotheken, leesverenigingen etc.) zijn zoveel mogelijk beperkt tot wat tussen 1840 en 1870 daadwerkelijk bestond.

Wie lazen er?

Onder moderne protestanten werden brochures en tijdschriften min of meer expliciet ingezet ter toerusting van het gewone publiek. Inderdaad ook tijdschriften: net als Clemens op de periodieke pers wijst als een factor in het verbreiden van de devotionele opleving onder de katholieken, noemt ook Krijger de grote rol van stichtelijke ('edifying') tijdschriften bij de protestanten (en niet alleen de moderne), en met name ook de wens het lekenpubliek bij de debatten te betrekken.⁷⁸ Zoals al eerder ter sprake is gekomen werd deze wens echter niet algemeen gedeeld onder de modernen. De wieg van de moderne theologie stond natuurlijk in Academia; sommige modernen vonden dat de nieuwe ideeën daar het beste konden blijven, en richtten zich in hun publicaties op het hoger opgeleide deel van de bevolking. Anderen vonden daarentegen dat de moderne theologie juist zeer geschikt was voor de meer eenvoudigen van geest, omdat men dan niet met ingewikkelde dogma's en onwaarschijnlijke wonderen te maken had.⁷⁹ De modernen waren zich in elk geval zeer bewust van de vrees die er bestond voor de moderne theologie, en een belangrijk doel in hun meer populariserende publicaties was dan ook om aan te tonen dat zij christelijk waren en bleven.

Onder de paraplu 'lezers' ging in de negentiende eeuw een klein maar heterogeen gezelschap schuil.⁸⁰ In 1854 schrijft P. Cool:

En hoe goed is hier de gelegenheid om het volk de oogen te openen. Door de hoogte die hier het volksonderwijs bereikt heeft, zijn er betrekkelijk weinigen in Nederland die niet lezen kunnen, betrekkelijk weinigen alzoo, die door de in menigte verspreide [...] geschriften niet beter ingelicht kunnen worden.⁸¹

'Men' las dus, maar ook brochures? Die waren bedoeld om het grote publiek te bereiken, maar deden ze dat ook? Wie zijn eigenlijk 'het grote publiek'? Als onderzoeker is men misschien geneigd 'het publiek' over één kam te scheren met 'de kleine luyden' en de modale arbeider in het vizier te nemen, maar die is misschien

⁷⁸ Krijger, *Second Reformation?*, 83.

⁷⁹ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 236.

⁸⁰ Brouwer, 'Lezen in de provincie', 128; cf. ook Honings, 'Zoet vergif'.

⁸¹ P. Cool, *Een woord van opwekking aan mijne landgenooten, tot deelneming aan eene zaak, die vooral door hen en in dezen tijd te bevorderen is* [= drankmisbruik, IS], Harlingen 1854, 13.

niet automatisch dezelfde als de 'leek' die de brochureschrijvers wilden aanspreken.⁸²

Volgens een rapport uit 1899 van de vrijzinnig-liberale Nederlandse Protestanten Bond (zie de Inleiding) lezen 'paupers' niet. Hoewel redelijk ver buiten de periode van deze dissertatie zegt deze uitspraak toch iets over de status quo van de alfabetisering, en het realiteitsgehalte van Cools uitspraak uit 1854, hierboven geciteerd. Met 'paupers' werd de alleronderste laag van de bevolking aangeduid. Daarboven komen de arbeiders; zij lezen niet veel, maar in elk geval kranten. Wel zijn er binnen de arbeidersklasse nog grote verschillen: geschoold-ongeschoold, georganiseerd-ongeorganiseerd, etc. Georganiseerde arbeiders lezen hun partijorganen, en zij zijn het die zichzelf graag willen verbeteren via goede lectuur: tijdschriften, vakbladen en brochures over maatschappelijke vraagstukken.⁸³ Natuurlijk is dit een momentopname van bijna 30 jaar na het eind van 'mijn' periode, maar algemene leesvaardigheid en leesfrequentie zullen slechts zijn toegenomen.

Hoorden ook de 'moderne' polemische brochures onder de lectuur van de arbeider? Wie de brochures uit de Leidse Lijst leest komt al snel tot de ontdekking dat de tekst van de meeste geheel niet makkelijk is.⁸⁴ De conclusie moet zijn dat dit soort theologische discussies, mede ook door het specifiek-polemische karakter, tot vakbroeders en ontwikkelde leken (de NRC- en Volkskrant-lezers van nu) beperkt zullen zijn gebleven. Aan auteurszijde wordt dat zelfs wenselijk gevonden; de 'leek' die de brochureschrijvers op het oog hadden was wel iemand met een behoorlijke opleiding.

Hoeveel vrouwen waren er onder het lezerspubliek?⁸⁵ Vrouwen lazen gemiddeld meer dan mannen, en ook andere lectuur: meer fictie, en minder opiniërende en wetenschappelijke geschriften. Ongetrouwde vrouwen mochten lid worden van leesgezelschappen (particuliere verenigingen die via de contributies boeken aankochten en die onder de leden lieten circuleren) en leeszalen. Hun aantal in die laatste bleef echter gering, waarschijnlijk mede omdat in de leeszalen mocht worden gerookt. De typische leeszaal-lezer was een alleenstaande man. Getrouwde vrouwen lazen thuis, via hun echtgenoot;⁸⁶ in het opstel van Ekker dat Dongelmans aanhaalt leest de 'redelijke echtgenoot' in 1867 zijn vrouw 's avonds voor uit *De Gids*, het *Album der Natuur*, en 'Revues'. Vrouwen konden wel lid zijn

⁸² Of toch wel — de modernen wilden juist ook steun creëren onder arbeiders (Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 239).

⁸³ De Vries, *Stad vol lezers*, 370.

⁸⁴ Cf. Van der Wall, 'Brochures als bronnen', 183.

⁸⁵ Gebaseerd op het hoofdstuk 'Leesmuseum en leesgezelschappen' in De Vries, *Stad vol lezers*, speciaal 135-150. Ik zal niet apart naar specifieke plaatsen verwijzen.

⁸⁶ Honings, 'Zoet vergif', 271.

van een leesmuseum of bibliotheek, maar ook daar was hun aantal gering. Boudien de Vries noemt als voorbeelden de vijf dames, onder wie de moeder van Frederik van Eeden, die in een soort 'coup' in 1873 tegelijk lid werden van het Haarlems Leesmuseum. Er waren zelfs speciale dames-leesmuseumen, in Amsterdam (opgericht 1876) en iets later in Den Haag. Vrouwen die niet via hun echtgenoot lazen of door hem voorgelezen werden gingen echter meestal naar de commerciële bibliotheken. Daar leenden zij geen brochures, maar romans.

Aan de 'productie'-kant vinden we helemaal weinig vrouwen; de brochures in de Leidse Lijst zijn voor 99,9% geschreven door mannen. Bij uitzondering is er de controverse in 1862 tussen Conrad Busken Huet en Geertruida Bosboom-Toussaint.⁸⁷ De laatste had zich in 1861 in een artikel in een almanak gekeerd tegen de modernen, die louter afbrekend bezig zouden zijn (een veel voorkomend verwijt aan hun adres); met name het ontkennen van de lichamelijke opstanding ging haar veel te ver. De reacties, van Busken Huet en ook die van Kruseman en Van Vloten, waren meedogenloos: zij moest zich niet bemoeien met dingen waarvan zij geen verstand had. Van der Wall stelt: "Hoezeer zij ook leken wensten te informeren en bij hun zaak te betrekken, zulke modernen en vrijdenkers hadden er kennelijk weinig behoefte aan dat die leken iets van zich lieten horen: het debat bleek alleen voorbehouden aan de ingewijden in de wetenschap".⁸⁸ Interessant is in dit verband dat Busken Huet zelf een vrouw, Machteld, als gesprekspartner voor Reinout opvoert in *Brieven over den Bijbel*. Enerzijds ligt dit voor de hand omdat vrouwen als 'godsdienstige wezens' bij uitstek werden gezien;⁸⁹ ook hadden vrouwen in Huets tijd niet gestudeerd en stonden zo vaak model voor 'de' leek.⁹⁰ Echter, Machteld wordt niet gepresenteerd als irritante blauwkous (de criticus van *Brieven over den Bijbel* die door Mirjam Buitenwerf wordt aangehaald had daarin geen gelijk), maar als iemand die zinnige vragen stelt — een groot contrast met Busken Huets terzijdeschuiven van Bosboom-Toussaint. Een voorbeeld uit de werkelijkheid van een vrouw die als gesprekspartner *wel* serieus werd genomen (in elk geval door de katholieke J.A. de Rijk) is gravin Ida Hahn-Hahn, die essays en brieven schreef over allerlei zaken de Katholieke Kerk betreffende.⁹¹ In de hoek van het katholieke liberalisme, en later modernisme, vinden we de namen van hoogopgeleide vrouwen als bijvoorbeeld de al genoemde Charlotte Lady Blennerhassett en Maude Petre (1863-1942). De

⁸⁷ Zie ook hoofdstuk 6.

⁸⁸ Van der Wall, 'Brochures als bronnen', 185.

⁸⁹ Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 57.

⁹⁰ Buitenwerf, 'Geen sloopingswerk', in: De Mooij en Smit (red.), *Balans van een eeuw*, 204. Buitenwerf noemt een recensent die Machteld juist wél een blauwkous vond.

⁹¹ *Protest tegen het woord van Mr. C.W. Opzoomer* (LL1869-21), 7. Ida Hahn-Hahn (1805-1880), Duits schrijfster, stichtte in december 1853 een klooster in Mainz.

laatste was, in tegenstelling tot Lady Blennerhassett, een zeer zichtbaar auteur; zij schreef vele studies en publiceerde in vooraanstaande tijdschriften.⁹² Het aantal vrouwen dat zichtbaar en herkenbaar deelneemt aan de 'moderne' discussie lijkt vooralsnog zeer klein.

Toegang tot leesmateriaal

Langs welke kanalen kwamen de lezers aan hun brochures? Er was zeker voor ieder die dat wilde ruim toegang tot lectuur. Voor de brochures zal dat in de meeste gevallen via de leesmusea en leesalen geweest zijn, hoewel veel titels in de Leidse brochurecollectie uit nalatenschappen afkomstig zijn. Veel erflaters (toen bijna per definitie horende tot de hoogopgeleiden en/of de elite, en hierboven al impliciet ter sprake gekomen in verband met boedelinventarissen en boekenveilingen) hadden dus brochures in bezit. De al genoemde collectie van De Voogt is daar een voorbeeld van, maar er zijn sowieso ook veel brochures in de Leidse UB met de naam van de eigenaar op het omslag en diens aantekeningen en potloodstrepen binnenin. Dit soort annotatie is zoveel mogelijk ook bij het betreffende cataloguslemma vermeld.

Boeken kopen

Boekenkopers en -bezitters (een veel ruimere categorie dan de 'erflaters' hierboven) vinden we in alle rangen en standen, niet per se alleen onder de hoogopgeleiden. Duidelijke parameters om omvang en groei van het kopend publiek te bepalen zijn er niet; men kan slechts indirecte metingen doen, bijvoorbeeld via klanten- en debiteurenboeken van boekverkopers.⁹³ De enige maatschappelijke laag die in de diverse tabellen en overzichten geheel ontbreekt is de alleronderste, die van de echte paupers; hoogstens heeft men daar een kerkboek. Het al eerder geciteerde rapport van de NPB meldt: "boeken kopen doen arbeiders nooit";⁹⁴ onduidelijk is of hier ook brochures mee werden bedoeld. Ten gerieve van de beoogde toegankelijkheid en verspreiding waren brochures relatief goedkoop, maar een prijs van 40 cent, of zelfs maar een kwartje (prijzen die geheel niet ongewoon waren, afgaande op wat De Voogt meldt voor 1853), lag toch eigenlijk ver buiten het bereik van de modale arbeider; in 1860 was de gemiddelde maandhuur al 0,80 - 1,60 per maand. Het zomerdagloon van een arbeider was toen ongeveer een gulden.⁹⁵

⁹² Over de 'verborgen' positie van Lady Blennerhassett zie hoofdstuk 4.

⁹³ Brouwer, 'Lezen in de provincie', 128. Brouwer deed dit voor twee jaren in Zwolle: 1778 en 1850.

⁹⁴ De Vries, *Stad vol lezers*, 371.

⁹⁵ <http://www.rug.nl/staff/r.f.j.paping/levengroningen17001900verhildersumpowerpoint.pdf>

Boeken lenen

Er was een grote verscheidenheid aan bibliotheken, leeszalen en leesgezelschappen, confessioneel gebonden of commercieel, voor bedrijven of specifieke interessegroepen. In de periode waarover ik schrijf waren er 'leesmusea' in onder andere Haarlem (1861) en Leiden (1852). Alleen Haarlem telde al zeven commerciële bibliotheken (verbonden aan een boekhandel) tussen 1850 en 1860; in Leiden moet in die categorie worden genoemd Van der Hoek, sinds 1822 gevestigd in wat nu Breestraat 113 is en pas opgeheven rond 1937.⁹⁶ In 1864 werden in Enschede een 'volksbibliotheek' en leeszaal gesticht; sinds 1827 was er in Zwolle een 'Algemene Bibliotheek'⁹⁷. Andere volksbibliotheken waren die van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waarvan de eerste was gesticht in 1794.

Onder de confessionele bibliotheken vinden we aan verlicht-protestantse zijde de bibliotheken van de NPB, en aan katholieke kant die van de vereniging St. Vincent de Paul, die van 1846 tot ver in de twintigste eeuw hebben bestaan.⁹⁸ Naast dit alles waren er de bedrijfsbibliotheken, die vakkennis wilden bijbrengen, en bibliotheken voor lezers met politieke of maatschappelijke belangstelling, zoals bijvoorbeeld de Vereniging Weten en Werken, opgericht 1856, "ter bevordering van de intellectuele belangen van den handwerksstand".⁹⁹

De verschillen tussen de typen bibliotheek lagen in de doelgroep, het assortiment, de contributies en leenprijzen (bij de volksbibliotheken kon men gratis lenen), en last but not least de mate van controle over wat aan wie werd uitgeleend. De besturen van de meeste confessionele bibliotheken traden behoorlijk sturend en didactisch op wat betreft het leesmateriaal dat zij hun klanten beschikbaar wilden stellen, en hun collecties verschilden dan ook vaak hemelsbreed van die in bijvoorbeeld de leesmusea.¹⁰⁰

⁹⁶ In 1819 werd in Leiden al een Leesmuseum opgericht, dat kort daarna gecombineerd werd met de boekhandel van Van der Hoek in 1822. Nadat dit museum ter ziele was werd in 1852 een nieuw Leesmuseum gevestigd aan de Steenschuur, dat in 1871 verhuisde naar de Breestraat, wederom naast Van der Hoek. Daar gingen de zaken niet bepaald voorspoedig — het eind kwam in 1876. Van der Hoeks assortiment telde in 1855 bijna 11.000 titels. Veel brochures in de Leidse Lijst hebben etiketjes (in verschillende kleuren) van Van der Hoek. Zie

<https://ilibrariana.wordpress.com/2012/05/25/lees-winkelbibliotheken-buiten-noord-holland-deel-3/>.

⁹⁷ Brouwer, 'Lezen in de provincie', 132. Deze laatste benaming is wat ongewoon; in De Vries bijvoorbeeld komt de term niet voor. Waarschijnlijk is een 'Algemene Bibliotheek' een voorloper van de latere leesmusea (vriendelijke mededeling van Boudien de Vries per email, dd 18 maart 2016).

⁹⁸ Veel meer over de confessionele bibliotheken in sectie 8.

⁹⁹ De Vries, *Stad vol lezers*, 303. Deze instelling leek sterk op het Nut, maar had een iets lagere contributie, en stelde zich ook actiever op middels lezingen. Fabrieksdirecteuren konden toegangskaarten kopen en die aan hun arbeiders geven. De omvang van de bibliotheek was niet groot; een catalogus uit 1870 bevat ruim 400 titels — daaronder geen controversiële en opiniërende lectuur.

¹⁰⁰ Meer hierover in par. 9 hieronder.

Hoe veel 'moderne' brochures kon het bredere publiek in leeszaal en bibliotheek vinden? Een van de redenen waarom Boudien de Vries de brochures buiten haar studie heeft gelaten is dat het reële lezerspubliek van dit (efemere) drukwerk nog lastiger te achterhalen is dan dat van boeken en tijdschriften.¹⁰¹ Toch kan wat de aanbodkant betreft de titelcatalogus uit 1886 van het Haarlems Leesmuseum misschien enig inzicht bieden.¹⁰²

Het Haarlems Leesmuseum was in 1861 opgericht, en dit jaartal blijkt ook de terminus a quo voor de catalogus. Deze bevat meer dan 6000 titels, maar gelukkig zijn de brochures expliciet aangegeven met de code VI. ('vlugschrift').¹⁰³ Een handmatige telling op redelijk ruime criteria leert dat van de 3000 brochures er 550 titels gaan over godsdienst, theologie en kerk. De verschillende richtingen en invalshoeken komen allemaal aan bod: zowel de Katholiek-Nederlandsche Brochurenvereniging als de vrijmetselarij, en binnen de Nederlandse Hervormde Kerk zowel de behoudenden als de modernen, met in de laatste categorie zelfs een hele aparte sectie voor de Zaalberg-controverse.¹⁰⁴

Brochurecollecties waren grotendeels beperkt tot de leesmusea, die op de elite waren gericht. Soms geven de brochures zelf een indicatie van hun herkomst: onder de 542 titels voor 1840-1870 in de Leidse Lijst vind ik 15 vermeldingen 'Leesmuseum' op de omslag, en meerdere voorkomens van een fraai grijsblauw etiketje 'Algemeene Boekhandel – Leesenrigting van tijdschriften – Hollandsche, Fransche, Engelsche, Hoogduitsche Leesbibliotheek – H.C. Blom, Utrecht – Kromme Nieuwe Gracht.'¹⁰⁵ Deze laatste is een 'commerciële' bibliotheek, hetgeen opmerkelijk is, want dat assortiment beperkte zich in principe tot populaire lectuur. Commerciële bibliotheken waren niet aan een normatief inkoopbeleid gebonden en konden zich geheel op de smaak van de massa richten. Er waren wel brochures in de confessionele bibliotheken, maar net als in de volksbibliotheken van 'het Nut' alleen zuiver informatieve; men weerde opiniërende lectuur, waaronder zeker ook polemische geschriften zouden vallen. Uit die bronnen konden minvermogenden dus geen kennis nemen van de 'moderneren'-strijd. Pas in de twintigste eeuw, rond 1920, verscheen in vele steden de Openbare Leeszaal en Bibliotheek op het toneel, waar geen restrictief beleid gold.

¹⁰¹ De Vries, *Stad vol lezers*, 14.

¹⁰² Ik dank Boudien de Vries voor het toezenden van de gehele catalogus in fotokopie. Voor het totale aantal titels zie *Stad vol lezers*, 114.

¹⁰³ Een opmerkelijke term, aangezien in de rest van het archief van het Leesmuseum het woord 'brochures' wordt gebruikt (vriendelijke mededeling van Boudien de Vries per email, dd. 26 feb. 2016).

¹⁰⁴ Zie hierover hoofdstuk 8.

¹⁰⁵ Bijvoorbeeld op LL1864-06.

Ten slotte: een geheel andere reden voor het relatief beperkte aanbod van brochures in bibliotheken en boekhandels kan zijn het door Kruseman genoemde probleem van hun moeizame handelbaarheid op de plank. Zo citeert hij instemmend *De Economist* van 1875, waarin de aandacht wordt gevestigd op

"... de ondoelmatige wijze van uitgifte onzer vaderlandsche brochures, in zeer verschillend formaat verschijnend, met gelen of vaalgrijzen omslag en meestal zonder rugtitel; daardoor wordt het bezit van veel brochures in een bibliotheek inderdaad lastig. [...] Veel van hetgeen bij ons dagelijks uitkomt, behoort tot de brochure-literatuur. Wil men nu althans het beste daarvan in zijne verzameling opnemen, dan rangschikt men natuurlijk de onderwerpen bij elkaâr, als: belastingen, onderwijs, koloniale onderwerpen, credietwezen, enz. Maar dan moet men al dadelijk de daarvoor bestemde hoogte regelen naar het grootste formaat, en veel onnutte plaats gaat verloren. Daar nu ieder slechts een bepaalde ruimte voor zijn boekerij kan bestemmen, is het gevolg daarvan, dat men spoediger genoodzaakt wordt verderen aankoop te staken. Het *zeer ongelijk formaat* veroorzaakt dus veel leege vakken in de bibliotheken, 't geen *doode ruimte* blijft, dus ten nadeele des boekhandels."

Er is ook nog tijdloos advies over de vormgeving: "Op het voordeel van omslagen met zeer sprekende en verschillende kleuren is mede reeds meermalen gewezen. Zooals thans de gebruikelijke kleur onzer brochures is, kan men in de aschgrauwe massa zonder rugtitels hoogst moeilijk zijn weg vinden".¹⁰⁶

8. Protestantse en katholieke leescultuur¹⁰⁷

Traditioneel verschilde het gemiddeld opleidingsniveau, specifiek de schrijfvaardigheid — niet meteen hetzelfde als leesvaardigheid — van protestanten en katholieken, en in heel Europa waren de protestanten altijd op beide fronten beter geweest.¹⁰⁸ Pas rond 1860 begonnen de katholieken deze achterstand in te halen. In beide kampen werd de verspreiding van verantwoorde lectuur gezien als een essentiële manier om het eigen gedachtegoed uit te dragen.

Er zijn voor de Nederlandse situatie weinig systematische vergelijkingen tussen de twee denominaties wat betreft het boekenbezit. Uit de door De Vries onderzochte boedelinventarissen blijkt in elk geval geen evenwicht tussen

¹⁰⁶ Kruseman, *Bouwstoffen* II, 401-402.

¹⁰⁷ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op De Vries' 'Boekenbezit naar religie, sekse en leeftijd' (*Stad vol lezers*, 80-84) en hoofdstuk 8 aldaar, 'Confessionele leescultuur' (211-259). Behalve bij letterlijke citaten wordt in deze paragraaf niet expliciet naar De Vries verwezen.

¹⁰⁸ Over de educatieve, wetenschappelijke en maatschappelijke achterstand van de katholieken zie hoofdstukken 2 en 9.

protestantse en katholieke erflaters: onder de dertig Haarlemse inventarissen die veel boeken bevatten was er slechts één van een katholiek. Tussen 1860 en 1914 werd deze verhouding wat minder scheef.

De confessionele bibliotheken: protestanten

Vanwege de vele verschillende gezindten en overtuigingen binnen de protestantse kerk in Nederland kan men eigenlijk niet spreken van 'de' protestantse leescultuur: alle denkbeelden, van vrijzinnig tot orthodox, zijn vertegenwoordigd in de publicaties. Uitgeverij Höveker representeerde bijvoorbeeld de Réveilbeweging; in 1847 werd voor de lagere sociale klassen de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid opgericht, ook aan het Réveil gelieerd, die eigen bibliotheken oprichtte en zich vanuit Amsterdam onder andere ook naar Leiden verspreidde. Dan zijn er de bibliotheken van twee jongemannenverenigingen op gereformeerde grondslag, bijvoorbeeld de orthodoxe Haarlemsche Jongelings Vereeniging (HJV, opgericht 1855), onder de paraplu van het Nederlandsch Jongelings Verbond (1853). Het NJV spoorde elke afdeling aan een eigen bibliotheek op de richten. Aan het vrijzinnige eind van het protestantse spectrum zijn de (net als de NJV landelijk verspreide) bibliotheken van de Nederlandse Protestantenbond al genoemd. De Protestantenbond was bijzonder succesvol in het verspreiden van leesmateriaal: niet alleen door haar laagdrempelige (gratis!) bibliotheken, maar ook door een systeem van colportage per post. Een catalogus van de Rotterdamse afdeling uit de late jaren 1880 bevat bijna 500 titels, waarvan een derde 'stichtelijke en theologische werken'.¹⁰⁹ Het is niet duidelijk of daaronder brochures waren die beantwoordden aan de definitie die ik in dit onderzoek hanteer, maar gezien het onderwerp is dat zeker aannemelijk.

Hoewel men zich niet specifiek alleen op de lagere sociale klassen richtte, waren de NPB en de VVW toch de enige instanties waar (protestantse) minvermogens terecht konden. Het aanbod was wel zeer specifiek: op de planken ontbraken werken over brede maatschappelijke of politieke kwesties, of opiniërende lectuur geschreven door andersdenkenden.¹¹⁰

De confessionele bibliotheken: katholieken

In 1867 vertelt J.W. Brouwers een gehoor in Mechelen:

¹⁰⁹ De Vries, *Stad vol lezers*, 225.

¹¹⁰ Hierbij past misschien ook Broms constatering: "Nadat ontelbare veilingkatalogen de een na de ander bewezen hadden, dat zo goed als geen enkel katholiek boek bij andersdenkende geleerden te vinden was..." *Herleving*, 154. Broms opmerking heeft waarschijnlijk betrekking op het eind van de negentiende eeuw.

Il n'y a pas longtemps encore, nos librairies catholiques n'étaient que d'humbles magasins de livres de prières et de rosaires. Pour obtenir des livres scientifiques, il fallait recourir à d'autres intermédiaires. Cette situation a changé: dans toutes les provinces, nous avons des libraires et des éditeurs intelligents et entreprenants. Ainsi, par exemple, la principale librairie catholique de la capitale est aux mains d'un de nos littérateurs les plus éminents.¹¹¹

Bij de katholieken vinden we misschien nog wel meer 'leesinstellingen' dan bij de protestanten, wellicht een indicatie van de acute noodzaak tot het bevorderen van de katholieke emancipatie.¹¹² De oudste en meest succesvolle hiervan waren die van de al genoemde liefdadigheidsvereniging St. Vincent de Paul, opgericht in Frankrijk in 1833 en in Den Haag in 1847. De vereniging hield pas op te bestaan in 1980. Haar expliciete doel was de katholieke lezer naar goede lectuur te leiden, via een breed landelijk netwerk van bibliotheken. Volgens een late bron, de *Boekengids* uit 1911, bevatte de collectie 'onschadelijke ontspanningslectuur'. Populaire auteurs waren o.a. Alberdingk Thijm en Dickens. Er was geen totaal romanverbod, maar niet alle titels van een op zich goedgekeurd auteur waren acceptabel; Dickens' *Schetsen uit Amerika en tafereelen uit Italië* (Nederlandse uitgave 1873) werd bijvoorbeeld geweerd omdat hij zich daarin sarcastisch uitliet over de katholieke rituelen die hij had gadeslagen tijdens zijn verblijf in Rome, Pasen 1845.

Naast de Vincentiusvereniging waren er in het katholieke kamp in de periode van ruwweg 1840-1870 de parochiebibliotheken, wier assortiment deels verschilde van dat van Vincentius; de Haarlemse afdeling bezat veel geschriften over maatschappelijke thema's. In 1873 werd in Amsterdam de St. Petrusvereniging opgericht, die kort na 1880 Vereniging 'Geloof en Wetenschap' ging heten, met als doelgroep de ontwikkelde katholieke; vanaf 1884 was hieraan een leesgezelschap verbonden. In 1888 volgde de katholieke Volksbond, die haar leden wilde beschermen tegen 'socialistische dwalingen'.¹¹³

In algemene termen kan een vrij duidelijk beeld van de confessionele bibliotheken worden geschetst: kleinschalig, onprofessioneel, goedkoop of gratis, en kleine, wat rommelige collecties (men was veelal afhankelijk van schenkingen) met de

¹¹¹ *La situation du Catholicisme en Hollande: discours prononcé au Congrès de Malines, dans la séance générale du 6 Septembre 1867* (LL1867-24, 30). Zie over Brouwers, en zijn rede in Mechelen, ook hoofdstukken 1 en 6.

¹¹² Gomarius Mes over katholieke bibliotheken: "Tal van Bibliotheken, leesmuseums, Bijenkorven, Honingbijen en wat dies meer zij, kwamen op, bestonden enkele jaren, geraakten tot bloei, en gingen te gronde" (*De katholieke pers van Nederland*, xcvi).

¹¹³ De Vries, *Stad vol lezers*, 237.

specifieke invalshoek van stichtelijke lectuur. Wat onder opbouwende lectuur werd verstaan verschilde nogal per gezindte of kerkgenootschap: er werd voornamelijk voor eigen parochie gepreekt. Geertruida Bosboom-Toussaint (eerder genoemd als doelwit van enige moderneren) viel bijvoorbeeld bij de katholieken geheel niet in de smaak. Ook verschillen de twee confessies sterk wat betreft de onderwerpkeuze van (nu vergeten) serieschrijvers: bij de protestanten veel over heldendaden tijdens de Opstand en over het Oranjehuis, bij de katholieken titels over het vroege christendom, heiligen en martelaren; daar was het onderwerp 'De Opstand' juist weer taboe.¹¹⁴

Er was sowieso ook nogal verschil tussen de echte 'volks'-bibliotheken en die voor de middengroepen of de elite. Alleen in de bibliotheken voor een meer ontwikkeld publiek zijn publicaties over maatschappelijke of politieke kwesties te vinden (brochures?), meestal vanuit het eigen perspectief; opiniërende stukken van tegenstanders zijn bij de confessionelen uiterst schaars, zoals eerder al opgemerkt. Daarentegen bevatte de bibliotheek van de katholieke vereniging Geloof en Wetenschap wel publicaties van andersdenkenden, vanuit de gedachte dat men "de geschriften van de tegenstanders moet kennen om die met succes te kunnen bestrijden".¹¹⁵ Dit is een opvatting die we impliciet of expliciet vaak in katholieke geschriften verwoord vinden; omgekeerd wordt iemand als Rauwenhoff dan weer door de katholieken verweten dat hij zich onvoldoende in zijn tegenstanders verdiept. Deze ontwikkelingen passen in de algemene trend naar een groeiend katholiek zelfbewustzijn.

Protestantse en katholieke volksbibliotheken hadden gemeen dat ze alleen maar stichtelijke en ontspanningslectuur boden.¹¹⁶ De laatste echter was geheel anders dan de triviale lectuur die in andere bibliotheken op de planken stond. Buiten de werken van een paar canonschrijvers uit de 'grote' literatuur waren er bij de confessionelen in principe geen romans te leen. Er was hier dus een duidelijke tegenstelling tussen confessionele en niet-confessionele bibliotheken. Toch voorzagen de confessionelen in een duidelijke behoefte; het succes van bijvoorbeeld Vincentius en de Vereniging tot Verspreiding van de Waarheid lag deels in het aanbod van eenvoudige boekjes voor beginnende en slechte lezers.

9. De strijd tegen verkeerde lectuur¹¹⁷

Zoals hierboven al vermeld werd wat in een bibliotheekcollectie werd opgenomen vaak bepaald door een normatief beleid, afhankelijk van de aard van de bibliotheek in kwestie. Het aankoopbeleid van de bibliotheken, leeszalen en

¹¹⁴ Meer hierover in de paragraaf over de protestantse en katholieke geschiedschrijving, hoofdstuk 6.

¹¹⁵ De Vries, 244.

¹¹⁶ De Vries, *Stad vol lezers*, 408-412.

¹¹⁷ In deze paragraaf veel ontleend aan De Vries, *Stad vol lezers*, 248-258.

dergelijke instituten had natuurlijk te maken met de opvattingen over de rechtstreekse invloed van een tekst op haar lezers. De lezers moesten worden opgevoed, en er was een groot vertrouwen dat dit ook zou lukken. Dit beschavingsoffensief stoelde ironisch genoeg deels op een duidelijke anti-leescultuur:¹¹⁸ lezen is gevaarlijk, want zo komen verkeerde ideeën terecht bij de simplen van geest. Vooral romans zijn verderfelijk.

Naast het effect van romans kan ook de democratisering (lees: popularisering) van de wetenschap in de vorm van brochures slecht uitpakken, of zelfs uitgesproken gevaarlijk zijn. We zagen al dat Geertruida Bosboom-Toussaint zich vooral niet moest bemoeien met dingen die buiten haar expertise lagen. Dat de talrijke kleine geschriften "meestal niet doordringen tot het wezen van de zaak"¹¹⁹ is al erg genoeg, maar "[d]agbladen en vlugschriften berichten zonder kennis van zaken, en met opzet misleidend".¹²⁰

Niet alle auteurs vinden het zonder meer een goede ontwikkeling dat iedereen nu maar alles zou lezen. Scholten is van mening dat Da Costa niet "ter eere van God onwaarheden [mag] schrijven en een reeks van achtbare mannen zwartmaken bij een menigte die deze hetzij niet kent uit onderwijs of geschriften, óf niet door heeft dat Da Costa overdrijft." Ook deze auteurs vonden dus dat zij een opvoedende taak hadden, en deze werd vaak op tamelijk arrogante toon vervuld; Scholten antwoordt alleen maar omdat hij niet wil dat Da Costa "nodeloos opspraak of ergernis wekt".¹²¹

Met de sterke toename van boeken, brochures en dagbladen was het probleem van de verderfelijke lectuur sterk gegroeid in de negentiende eeuw. Zowel protestanten als katholieken geloofden in de opbouwende werking van goede lectuur, maar er bestond zeker in confessionele kringen ook een angst voor leesverslaving; men wilde geen 'ziekelijke leeslust' aanwakkeren.¹²²

Protestanten en katholieken hadden verschillende strategieën in de strijd tegen verkeerde invloeden via het lezen. De grootste angst voor verkeerde invloeden van buiten was er bij de katholieken, en men wilde die invloeden duidelijk bij de bron aanpakken. Bij de bisschoppen was grote weerstand tegen deelname van de

¹¹⁸ De Vries, *Stad vol lezers*, 80, 200.

¹¹⁹ Reitsma, *Moderne theologie beoordeeld* (LL1862-05), 3.

¹²⁰ A. Frentrop: *Christus Jezus, de éénige middelaar Gods en der menschen: leerrede over I. Tim. II, 5; naar aanleiding van J.C. Zaalberg's feestrede, gehouden ter gedachtenis der kerkhervorming* (LL1855-09). De redes van Frentrop en Zaalberg zijn onderwerp van hoofdstuk 8.

¹²¹ *Teregtwijzing* (LL1857-09), resp. 33 en 2.

¹²² De Vries, *Stad vol lezers*, 246.

clerus aan met name kranten en tijdschriften.¹²³ Men beschouwde de pers als 'gevaarlijk', en lopend in het "gareel van het moderne liberalisme". Het volk moest er niet in lezen, en de geestelijkheid moest er niet in schrijven. Toch waren er ook in de vroege periode duidelijk educatieve overwegingen bij de katholieke auteurs in de periodieke pers, onder wie zeker geestelijken. De defensieve houding bij het episcopaat begon, met het afschaffen van het dagbladzegel in 1869 en de resulterende explosie van (ook katholieke) dagbladen en tijdschriften, langzaam plaats te maken voor een meer agressieve politiek die was bedoeld om op godsdienstig gebied de waarheid te verspreiden – naast uiteraard commerciële motieven.¹²⁴

De bezorgdheid strekte zich verder uit dan de clerus. Pieter de Coninck wijst in verband met J. W. Cramer op "de episcopale afkeer van op publicitaire actie gerichte lekeninitiatieven".¹²⁵ Toch zijn er beslist enige participerende leken te noemen. Le Sages doel was expliciet 'bekeren'. Hij was een leek; zijn pleegzoon en rechterhand Josué Witz (1815-1882), die na zijn dood ook zijn tijdschriften zou voortzetten, eveneens. Dit gold voor bijna alle bekende en onbekende auteurs in de katholieke tijdschriften, onder wie prominente publicisten als Cramer en Alberdingk Thijm. Ook *De Katholiek* had leken onder zijn contribuanten.¹²⁶ De Warmonders echter zagen Le Sages monopolie als een teken van achterlijkheid.¹²⁷

Katholieke gezinnen waren kwetsbaar voor de bedreiging van 'valse wetenschap en ongeloof' via dagbladen, brochures, tijdschriften en romans (*De Tijd* 1884).¹²⁸ Men zag het 'geloofsbederf' weerspiegeld in de toenemende geloofsafval en ontkerkelijking, en met name de katholieken zagen hun relatieve aandeel in de Nederlandse bevolking tussen 1830 en 1909 dalen. Bij de katholieke bibliotheekcommissies, en de clerus, was het leidend beginsel dat *alle* gelovigen begeleiding nodig hadden. Handhaving en interpretatie van de voorschriften omtrent leesmateriaal (in eerste instantie vervat in de Index van verboden boeken) was voorbehouden aan katholieke gezagsdragers: niet alleen de clerus maar ook bibliotheekcommissies, onderwijzers en schoolbesturen, die het leesgedrag van de

¹²³ M. de Coö-Wijgerinck, O. Lankhorst, J. Roes (red.), *De gezegende pers. Aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19^e en 20^e eeuw*, Zeist 1989, 40-41. Daar ook het volgende citaat, uit de *Nieuwe Noord-Hollander*, 1868.

¹²⁴ Coö-Wijgerinck, *De gezegende pers*, 43.

¹²⁵ De Coninck, *Les uit Pruisen*, 379. Zijn opmerking heeft wel betrekking op de periode rond 1870. Cf. ook Clemens, 'Kerk zonder bisschoppelijk bestuur', 33-35.

¹²⁶ Clemens, 'Kerk zonder bisschoppelijk bestuur', 34-35.

¹²⁷ Rogier, *In vrijheid herboren*, 61.

¹²⁸ De Vries, *Stad vol lezers*, 244.

hen toevertrouwd wilden bewaken.¹²⁹ Interessant hier is echter wat Rogier schrijft:

Stereotiep is het verwijt aan de clericale en niet-clericale ultramontaanse voormannen, dat zij wel het slechte boek uit alle macht trachtten te weren uit de handen der argeloze gelovigen en vrijwel iedereen daarbij dan argeloos vonden, maar dat zij niets deden tot aanprijzing van het goede boek. Het merkwaardige is echter, dat geen deel van ons volk in de tweede helft van de negentiende eeuw beter van goede volksromans is voorzien dan het katholieke. Ook de altijd weer terugkerende verzekering, dat onze brave mensen niet lezen, is niet te rijmen met de grote oplagen en de vele herdrukken.¹³⁰

Dit kan natuurlijk apologetiek en/of *wishful thinking* zijn, maar past toch ook wel bij de observatie hierboven dat er misschien nog wel meer katholieke leesinstellingen waren dan protestantse — een bepaald genre was duidelijk zeer populair en/of werd door de autoriteiten gepropageerd.

De protestanten waren meer geneigd te vertrouwen op innerlijke zelfcensuur. Ouders en leraren moesten wel waken voor verkeerde lectuur bij kinderen en jongeren, maar volwassenen zouden toch zelf wel onderkennen wat een slecht boek was, en het meteen dicht doen. In de woorden van Kruseman: 'Laten wij dan in ons zelve, in ons binnenste, eene politie hebben, die ons afhoudt van alle speculatiën, die den toets des gezonden verstands en gevoels niet kunnen doorstaan'.¹³¹ Natuurlijk werd gezorgd dat het aanbod in de protestantse bibliotheken acceptabel was, en zelfs uitgesproken stichtend, tot de bibliotheek van de vrijzinnige Protestantenbond toe.

Gezien de niet-aflatende inspanningen en waarschuwingen lijken de welmenende offensieven niet veel succes te hebben gehad. Men had zonder enige moeite toegang tot schadelijke lectuur buiten het zicht van dominee of pastoor, bijvoorbeeld via de commerciële bibliotheken.¹³²

¹²⁹ De Index was niet voldoende om de stroom aan nieuwe lectuur het hoofd te bieden, zodat in 1897 Leo XIII de *Constitutio officiorum ac munerum. De prohibitionem et censuram librorum* uitvaardigde, een decreet dat nieuwe voorschriften leverde voor nieuwe categorieën publicaties als bijvoorbeeld tijdschriften en kranten. De Index (waarop afzonderlijke boeken en auteurs stonden) en de Constitutie tezamen vormden de kerkelijke boekenwet (De Vries, *Stad vol lezers*, 249).

¹³⁰ Rogier, *In vrijheid herboren*, 281.

¹³¹ Kruseman, *Bouwstoffen*, I, 456.

¹³² De Vries citeert een toespraak uit 1910 van de bibliothecaris van de Amsterdamse Vincentiusbibliotheek, die ook de toename van allerlei soorten drukwerk signaleert, en stelt: "Iedereen, van werkman via koetsier tot dienstbode, leest alles en overal" (De Vries, *Stad vol lezers*, 403). De verschillen tussen de protestantse en katholieke normatieve politiek zouden na de eeuwwisseling

10. Productie en consumptie van leesmateriaal: ontwikkelingen tussen 1840 en 1870, en daarna

De periode na 1830 was er een van explosieve groei: allereerst economisch. Tussen 1860 en 1908 stegen de lonen dramatisch, met als resultaat dat de alleronderste laag van de bevolking, die van de echte paupers, kleiner werd. Pas na 1880 kwam er meer ruimte voor luxe: veel meer mensen bezaten in 1910 boeken dan vijftig jaar eerder, rond 1860.¹³³ Toch was, gezien de cijfers over spreiding van het boekenbezit, aan het begin van de twintigste eeuw het lezend publiek nog altijd weinig omvangrijk.¹³⁴ Een overzicht van de verdeling (op basis van Haarlemse boekeninventarissen) over vier inkomensklassen, en de relatieve krimp of groei, van het boekenbezit tussen 1860 en 1915 toont als enige echt opvallende verschuiving de toename van het aantal arbeiders met een bescheiden boekencollectie.¹³⁵ De tabel wijst ook op een sterke relatie tussen beroep en boekenbezit: de meeste boeken vinden we bij diegenen met een technisch, artistiek of intellectueel beroep, hetgeen kan komen doordat van deze groep de werkdagen korter of flexibeler waren dan die van bijvoorbeeld bakkers.

Groei was er ook in aantal en soort van de beschikbare media: in 1855 waren er 105 kranten, in 1879 362. Dit bracht zijn eigen problemen mee: de groeiende markt raakte overspannen,¹³⁶ en vanaf 1880 begon de boekverkoop (inclusief brochures) te lijden onder de grote oplagen van de periodieke pers. Zoals hierboven al is aangestipt liep tussen 1870 en 1899 de productie van brochures door individuele burgers terug, en verschoof naar de politieke partijen of verenigingen.

Voor de snelle groei van de binnenlandse markt tussen 1830 en 1910 zijn verschillende oorzaken aan te wijzen.¹³⁷ Ten eerste is dat de toenemende alfabetisering, hoewel rond 1900 het percentage slecht lezenden nog steeds 25% bedroeg. Ten tweede kwamen er nieuwe markten, met name voor kinder- en schoolboeken. Ten derde werden de werkdagen korter, zodat er meer tijd was om te lezen, en maakten nieuwe verworvenheden als gas en elektriciteit dat nog makkelijker.

Ten slotte zakte de boekenprijs door efficiënter productiemethoden, en werd ook de distributie beter en sneller.¹³⁸ De periode 1830-1910 zag grote veranderingen

nog duidelijker worden; toen ontbrandde de strijd tegen verkeerde lectuur pas goed, met het tonele verschijnen van vertalingen van een realistisch auteur als Zola en de gestegen leesvaardigheid.

¹³³ De Vries, *Stad vol lezers*, 406.

¹³⁴ De Vries, *Stad vol lezers*, 94.

¹³⁵ De Vries, *Stad vol lezers*, 73.

¹³⁶ Dongelmans, 'Boekenslijters', 110.

¹³⁷ Bibliopolis; De Vries, *Stad vol lezers*, 18.

¹³⁸ Deze alinea gebaseerd op Hemels, *De Nederlandse pers*, 291-297; Kruseman, *Bouwstoffen*; en de relevante informatie op Bibliopolis.

gen in zetten en drukken. In Nederland drongen die niet zo snel door als in het buitenland. Een brochure van Brouwers (LL1868-35) is gedrukt bij 'Stoomdrukkerij Van Es' — hiermee wordt bedoeld de stoomgedreven cilinderpers, ook bekend als de 'snelpers', die grotere oplagen mogelijk maakte dan met de houten en ijzeren handpersen konden worden bereikt: van 100 naar 500 vellen per dag. De Britse krant *The Times* had al zo'n pers in 1814; het eerste exemplaar in Nederland werd in 1830 door de firma Enschedé geïnstalleerd. Kleinere drukkers volgden later, vanaf ongeveer 1855. Tegen het eind van de eeuw nam elektriciteit de plaats in van stoom, zodat men geen oponthoud meer had met het wachten op voldoende stoomdruk of reparaties aan ketels. Voor kranten werd in de tweede helft van de eeuw de rotatiepers ontwikkeld, waarmee in Amerika rond 1885 al 25.000 exemplaren per uur konden worden gedrukt. Voor het kleine drukwerk (handelsdrukwerk, maar ook brochures) verscheen na 1850 de 'degelpers' op het tooneel (waarbij het te bedrukken papier op een vlakke plaat wordt geklemd), die tot op heden in gebruik blijft.¹³⁹

Hierboven is Krusemans negatieve oordeel over de fysieke uitvoering van de brochures (bij monde van *De Economist*) al deels geciteerd. Bij de wens tot omslag in sprekende kleuren hoort ook een voorkeur voor 'glanzend papier', aangezien dat minder stoffig is. Aan deze wens werd rond 1855 voldaan met het 'gladde machinale papier'. In de brochures van de Leidse Lijst is goed de overgang te zien, in het verlengde van de mechanisatie van het drukprocédé, van het stijve 'handpapier', gemaakt van lompen, naar het goedkopere machinale papier van veelal plantaardige grondstoffen. Hier was in de drukkersbranche lang verzet tegen, aangezien het machinaal gemaakte papier veel concurrentie uit het buitenland met zich meebracht.¹⁴⁰

Wat zeker lang bleef was het ouderwetse zetprocédé, met de bijbehorende hindernissen voor het invoeren van correcties. Tot de komst van de zetmachine (de eerste in Amsterdam in 1894) was het corrigeren van drukproeven, in de vorm van stroken nog niet opgemaakt zetsel, een omslachtige procedure: omdat het zetsel weer snel opnieuw gebruikt moest worden kon de auteur alleen zelf correcties aanbrengen als hij vlak bij de drukkerij woonde — anders werd dit door de corrector van de drukker of door de uitgever gedaan. Minstens twee brochures getuigen van de frustraties die hier mee gepaard gingen: een van de exemplaren van Capadoses *De Hervorming verdedigd* (LL1856-09) bevat op de laatste pagina handgeschreven errata, en van LL1868-25, Nuyens' *De ultramontaansche*

¹³⁹ Nog steeds worden degelpersen te koop aangeboden, en gebruikt, getuige advertenties van drukkerijen.

¹⁴⁰ Kruseman, *Bouwstoffen*, I, 627; II, 402, 782-788.

kritiek: antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer, bevat minstens één exemplaar een los velletje met de mededeling dat de correcties later komen.

Dankzij al deze ontwikkelingen zien we rond 1900 dan ook een duidelijke verschriftelijking van cultuur en communicatie, vooral in de onderste lagen van de bevolking: er waren steeds meer organisaties en verenigingen die hun propaganda voerden door middel van drukwerk — wellicht een gevolg van de, zij het langzaam, toenemende alfabetisering onder de arbeiders.

Zo lijkt het Verlichtingsideaal van de wijde verbreiding van nieuwe wetenschappelijke inzichten toch wel concrete vruchten te hebben afgeworpen. De ontwikkelden onder de leken werden bereikt, maar als we 'leken' vertalen naar 'het grote publiek, met name arbeiders', ligt de situatie anders. De (gratis) confessionele bibliotheken voerden een normatief beleid. Door hun zwakke financiële positie, het slechte openbaar vervoer en het feit dat de arbeidersklasse zich slechts traag ontwikkelde bleef hun invloed beperkt, en door hun selectief beleid is het maar de vraag of zij aansloten bij de wensen van het publiek; de instellingen die juist wel veel invloed hadden waren de commerciële bibliotheken.¹⁴¹ Binnen de arbeidersklasse waren er ook grote verschillen, en weinig contacten tussen de verschillende sectoren;¹⁴² de socialistische leesbeweging van eind negentiende eeuw (met de invalshoek 'kennis is macht') sloeg bijvoorbeeld niet aan bij lager geschoolde arbeiders.¹⁴³ Lectuur die tot bewustwording van de arbeidende klasse had kunnen bijdragen kwam pas laat in omloop, na afschaffing van het dagbladzegel, en bereikte toen nog maar sporadisch de doelgroep.¹⁴⁴

Een interessant neveneffect is ten slotte dat voor de elite, door de bredere verspreiding van de leescultuur, het lezen aan distinctie verloor. Hun boekenbezit groeide, omdat men zijn leesgewoonten en culturele belangstelling in het algemeen niet meer aan den volke behoefde te vertonen: de 'publieke' wegen waarlangs men zijn boeken betrok, bijvoorbeeld het leesgezelschap of Leesmuseum, werden in het begin van de twintigste eeuw minder aantrekkelijk — de meeste van deze elite-instituten hielden tussen 1900 en 1920 op te bestaan. De vrijetijdsbesteding waarmee de elite zich sociaal kon onderscheiden (zij bevolkten natuurlijk al de schouwburgen en concertzalen) werd nu, naar voorbeeld van de Britse *public schools* en de Duitse turnbeweging, de sport.¹⁴⁵

¹⁴¹ Luger, 'Wie las wat', 50; 52.

¹⁴² De Vries, *Stad vol lezers*, 366.

¹⁴³ De Vries, *Stad vol lezers*, 204.

¹⁴⁴ Luger, 'Wie las wat', 49.

¹⁴⁵ De Vries, *Stad vol lezers*, 148-150.

11. Ten slotte

Een sterk levend idee in de negentiende eeuw was dat men via het geschreven woord, en dan speciaal de brochures, invloed kon uitoefenen op de individuele meningsvorming en de publieke opinie. In het verlengde daarvan werd, met het breder beschikbaar komen van steeds goedkoper drukwerk, opvoeden tot beschaving een belangrijk thema in de tweede helft van de eeuw. In hoeverre men hierin succesvol was blijft de vraag, en protestanten en katholieken bewandelden hierin verschillende wegen. Pas na ruwweg 1870 kwam lectuur die tot emancipatie van de arbeidersklasse kon bijdragen in circulatie, maar die bereikte meestal de beoogde doelgroep niet. De 'moderne' brochures die het onderwerp van dit boek vormen bereikten zeker wel ontwikkelde leken, maar die dienden zich verder koest te houden en zich niet in de discussie te mengen.

Na 1870 nam de individuele brochureproductie langzaam af en verschoof naar instanties en verenigingen. De modernen vielen natuurlijk in de 'individuele' categorie — was hun activiteit een van de oorzaken, of een gevolg van deze terugloop? De Graafs bevinding is dat na 1870 de opiniërende functie van de brochures sterk afnam, maar dat de informatieve, amuserende, mobiliserende en kritische aspecten juist belangrijker werden; hij eindigt met de constatering dat na 1870 de brochure als open platform voor burgerjournalistiek zo goed als verdween — deze functie werd overgenomen door het ingezonden stuk in de krant, en de brochure werd een platform voor het verenigingsleven. Geldt dit ook voor de theologische brochures die in deze dissertatie centraal staan? Het fungeren als spreekbuis voor een organisatie als de Vrije Gemeente past daar zeker in, maar deze periode valt buiten het tijdsbestek van mijn onderzoek. Zeker is dat de moderne beweging na 1870 van toon verandert met het opkomen van een nieuwe generatie. Of juist deze nieuwe golf werkelijk tot de gesignaleerde terugloop bijdroeg zal nader onderzoek moeten uitwijzen. Uitsterven deed de brochure geenszins.

HOOFDSTUK 6 TACTIEK: POLEMIEK EN RETORICA IN DE LEIDSE LIJST

In een dissertatie die zich richt op de externe aspecten van discussies over het protestantse modernisme in de negentiende eeuw zijn, naast het *medium* van de strijd (de brochures), de *tactieken* waarmee dit medium door modernen en katholieken werd ingezet zeker zo belangrijk. In dit hoofdstuk komen verschillende soorten polemieken aan de orde, inclusief de vraag onder welke de modernistenstrijd in de negentiende eeuw het best te klassificeren valt, en de retorische vormen waarin aanvallen bij voorkeur werden gegoten. Naast een uitgebreide bespreking van protestantse en katholieke visies op de vaderlandse geschiedschrijving, een belangrijk wapen in de discussies, wordt het gebruik van de klassieke retorica in de brochures geïllustreerd aan de hand van een analyse van zes brochures uit de Leidse Lijst uit de periode 1869-1870.

1. Polemieken: traditie en definitie

Waarheden, meningen en perspectieven kristalliseren uit in debat. Dit geldt zeker voor *religieuze* waarheden. Wat is het gezag en de rol van de bronnen van openbaring die gelovigen geacht worden aan te nemen? Hoe verhouden geloof en ratio zich? Kan een predikant die niet meer letterlijk in de opstanding gelooft in de kerk werkzaam blijven? Meer dan elders lijkt in godsdienstige zaken het vuur van de overtuiging en de behoefte de wereld te redden groot te zijn, en meer dan elders is de kans groot dat het debat niet gaat eindigen in overeenstemming. Zo bezien is de term *godsdienstige polemieken* eigenlijk een tautologie.

Polemiek is zo oud als de mensheid, en de meer gestileerde vormen ervan (naast ongenueanceerd gescheld) hebben een lange traditie. Tot het begin van de achttiende eeuw was 'polemiseren' (*theologica polemica*) een vast onderdeel van de studie theologie. Studenten leerden collega's van andere denominaties aan te vallen. Als studieonderdeel werd de polemieken in de loop van de achttiende eeuw afgeschaft, en rond diezelfde tijd werd de religieuze polemieken 'gedepersonaliseerd' en 'gedeconfessionaliseerd': men hield op met persoonlijke aanvallen en probeerde verschillende confessies in een neutraler, meer comparatief perspectief te bezien. In de negentiende eeuw kwam het polemiseren weer terug, en zien we in het kader van de discussies over het protestantse modernisme juist weer veel waardeoordelen over andere denominaties en bijtende spot in persoonlijke aanvallen waarin men traditionele polemische instrumenten bleef gebruiken.¹ Schlei-

¹ Zie Van der Wall, 'Ways of Polemicizing', 408.

ermacher wilde het vak 'theologische polemieken' dan ook weer terug op het academische rooster.²

Wat is de definitie van *polemiek*? Uiteraard zijn er vele. Een bruikbare lijkt die van Dascal [...]: 'dialogical events involving at least two contenders defending opposite views and arguing against each other'.³ Het woord *events* is prettig vaag en breed. Een meer inhoudelijke definitie, beter passend voor een religieuze polemieken zou zijn: een debat waarin de auteurs hun religieuze, kerkelijke en theologische identiteit (of die van hun groep) willen handhaven. Zo is de religieuze polemieken een dynamische manier om grenzen en identiteiten te markeren.⁴ Een belangrijk aspect hier, als door de auteurs gevoeld, is dat een godsdienstige polemieken gaat over het handhaven van de *waarheid*. Een gerelateerde vraag, ook al door Schleiermacher onderkend, is waarin de polemieken zich onderscheidt van de apologetiek – in mijn brochures is die scheidslijn niet altijd duidelijk aan te geven.⁵

2. Elementen van polemieken: typologieën

Dascal geeft ook een bruikbare indeling in typen debat. Deze omvat drie soorten dialoog, elk waarvan overeenkomt met een bepaalde notie van rationaliteit en het gebruik van de 'rede'; elk heeft een bepaald doel; elk heeft een uitgesproken tactiek.

De eerste is de **discussie**: het gaat hier om een welomschreven probleem, waarbij men verwacht tot een oplossing te komen. De basis is meestal een vergissing of misinterpretatie van een van de partijen ten aanzien van een belangrijk aspect in een strikt gedefinieerd gebied. De oplossing wordt dan bereikt via een door alle partijen geaccepteerde beslissingsprocedure. Het doel van een discussie is de *waarheid* te ontdekken, met als favoriete tactiek het 'bewijs'. De vraag is in hoeverre dit type debat van toepassing is in aangelegenheden van het geloof. De brochures in de negentiende-eeuwse 'moderneren'-strijd vallen in principe niet in deze categorie, hoewel men soms door de vele 'rechtbank'-metaforen en de na-

² Hij gebruikte de term 'polemieken' echter wel in heel andere zin dan de toen gangbare opvatting van polemieken als controversiële theologische discussie -- zie ook de noot hieronder.

³ Marcelo Dascal, 'On the uses of argumentative reason in religious polemics', in: T.L. Hettema and A. van der Kooij (eds.) *Religious Polemics in Context*, Leiden 2005, 3-20.

⁴ Van der Wall, 'Ways of Polemicizing', 402.

⁵ In zijn *Kurze Darstellung des Theologischen Studiums* (1811 en 1830) onderscheidt Schleiermacher apologetiek en polemieken. De apologetiek is naar buiten, de polemieken naar binnen gericht; beide dienen tot het smetvrij houden van het 'ware wezen van het Christendom'. Er is echter ook de 'onechte' polemieken, die gericht is op het bestrijden van onjuiste stellingen en ketterijen, en wèl naar buiten is gericht: protestanten tegen katholieken, christenen tegen joden, deïsten en atheïsten.

druk, speciaal bij katholieke auteurs, op bewijsvoering makkelijk die indruk kan krijgen.⁶

Dan volgt de categorie '**dispuut**': ook hier een welomschreven probleem, maar de onenigheid berust niet op een vergissing of misinterpretatie, maar eerder op verschillen in houding, a priori aannames, gevoelens en voorkeuren. Er is geen echte oplossing, zodat de onderliggende verschillen ook weer terugkomen in andere disputen. Het doel van een dispuut is *winnen*, met als hoofdtactiek wat in het Engels een *stratagem* heet (NL 'krijgslist'). De bedoeling is de tegenpartij over te halen een stelling te accepteren, en zo een bepaalde reactie uit te lokken. De 'listen' hoeven alleen voor het specifiek beoogde publiek te werken, en de kracht ligt er niet zozeer in mensen te overtuigen, maar eerder om hen te verlammen, d.i., niet in staat adequaat te reageren. Dit etiket is zeker passend voor een groot deel van mijn materiaal, met name het aspect van de uitbreiding naar andere disputen.

Ten slotte onderscheidt Dascal de **controverse**: een uitwisseling die zich bevindt tussen discussie en dispuut. Deze kan beginnen met een specifiek probleem maar zich snel uitbreiden naar andere kwesties, en diepe meningsverschillen blootleggen. Partijen proberen door opstapeling van argumenten de balans van de 'rede' naar hun kant te laten doorslaan. Een oplossing is niet mogelijk; hoogstens een verheldering van posities. Een treffend voorbeeld in de Leidse Lijst is de botsing tussen Frentrop en Zaalberg, die later uitvoerig aan de orde zal komen. Het onderliggende doel van een controverse is niet zozeer winnen via bewijzen, maar overtuigen via argumenten. Dit etiket is, wellicht meer nog dan 'dispuut', zeker van toepassing op de modernen-strijd zoals die in mijn brochures naar voren komt.

Zo lijkt Dascals terminologie zeker bruikbaar als een kader voor het materiaal in de Leidse Lijst. Er is een caveat: in de tekst van deze dissertatie gebruik ik vaak de term 'discussie' als synoniem van 'debat' — tenzij uitdrukkelijk anders vermeld heeft die dan niet de heel specifieke betekenis die Dascal er aan geeft.

3. Andere kenmerken van een debat

Er zijn vele kenmerken en aspecten die het profiel van een debat bepalen, zowel op het niveau van inhoud als dat van stijl.⁷ De volgende elementen zijn voor mijn analyses van belang, en komen ook terug in de drie door mij geselecteerde *case studies*:

⁶ Over metaforen meer hieronder, en in hoofdstuk 8.

⁷ Deze opsomming is grotendeels ontleend aan Hans Breevaart, 'Authority in Question. Tools for Analysis of a Controversy on "Religion" in Dutch Pluralist Society after the Second World War', in: Hettema and Van der Kooij (eds.), *Religious Polemics in Context*, 463-488.

- de tijd en plaats waarin een stuk geschreven is. De periode 1840-1870 kan worden gekenmerkt als een van verstrekkende godsdienstige omwentelingen, zowel in Nederland als internationaal.
- de inhoud. Zijn er vaste thema's? Hoe wordt daarmee omgegaan? Naast 'waarheid', en het aanpassingsvermogen van het katholicisme aan de moderne ontwikkelingen, is bijvoorbeeld een heet hangijzer rond 1868 het inzetten van de vaderlandse geschiedenis, waarover hieronder meer.
- taal: niet elke term betekent hetzelfde voor iedereen op dezelfde manier, en verschillen leiden tot conflict en debat. Een verwijt aan de protestantse moderneren was dat zij oude termen gebruikten met een nieuwe inhoud, en zo de argeloze gelovigen een rad voor ogen draaiden; een term als 'liberaal' werd door iedereen weer anders opgevat, en betekende rond 1870 iets totaal anders dan rond 1850.
- stijl: spot was een van de belangrijkste polemische instrumenten, waar in ons land met name een vrijdenker als Van Vloten in uitblonk. In de loop van de negentiende eeuw waren ook *ad hominem*-aanvallen weer helemaal terug.⁸ Een belangrijke tactiek werd het 'onbevoegd' verklaren van de tegenstander.⁹
- het medium: boek of tijdschrift? Krant? Brochure? Preek? Wat is het bereik, en hoe is het niveau van de lezers? Dit aspect is nauw verbonden met dat van het gezag van auteurs en media, en daarmee hun invloed.¹⁰

Voor mijn onderwerp zijn deze typologieën en kaders relevant als instrument om bijvoorbeeld te kunnen zien of en hoe katholieken (in deze discussies altijd conservatieve katholieken) andere stijlen hanteren dan de moderneren. Rutger de Graaf en José de Kruif¹¹ stellen vast dat in hun materiaal voor het jaar 1853 in de katholieke teksten een verzoenender toon werd aangeslagen dan in de protestantse. Was er door de tijd een ontwikkeling? Spot was een tijd uit, maar kwam weer terug. Wat voor genres zijn er, en welke typen argumentatie worden daar gebruikt? Een wellicht crucialer vraag is: wat hebben mijn negentiende-eeuwse auteurs met Dascals kaders en categorieën te maken? Wat waren hun eigen ideeën over polemie? Men nam elkaar zeker de maat over de wijze van argumenteren, zoals veelvuldig blijkt in de brochures die hieronder en in hoofdstukken 7 t/m 9 worden geanalyseerd.

⁸ Van der Wall, 'Ways of Polemicizing', 407.

⁹ Aldus bijvoorbeeld Nop Maas, *Pennen in beweging. Polemische fragmenten uit de tweede helft van de negentiende eeuw*. Bulkboek jrg 17 nr. 172, Amsterdam 1988, 37.

¹⁰ Zie hiervoor hoofdstuk 5. Men kan zich hierbij nog afvragen wat het gezag van een *anonieme* auteur is; relatief veel brochures in de Leidse Lijst (23) zijn anoniem of onder pseudoniem geschreven.

¹¹ De Graaf en De Kruif, 'Papieren schroot', 13.

In *Journalistiek in beweging* wijdt De Graaf een uitgebreide analyse aan de polemische aspecten van de brochures, met name aan de retorische structuur ervan, en de ontwikkeling hiervan in de negentiende eeuw. In de periode 1830-1869 groeide het aandeel brochures over politiek en religie sterk, en speciaal het aspect van debat en polemieken trad na 1829 meer op de voorgrond. Ook het percentage brochures over godsdienstige onderwerpen nam sterk toe.¹² Waarschijnlijk synchroon met deze verschuiving in onderwerpen wonnen in dezelfde periode 1830-1869 de brochures van het betogende genre terrein, zoals ook te zien in het toenemend gebruik van rationele overtuigings technieken. Ten gerieve van deze persuasieve functie werd hierin een zeer geëngageerde stijl gehanteerd van felle verhandelingen waarin het publiek veelal direct werd aangesproken; vaak werd een traditioneel retorisch schema gevolgd. Deze klassieke structuur bleef tot het eind van de eeuw een karakteristiek element van de betogende genres¹³ en is te vinden in veel van de geschriften in de Leidse Lijst.

4. Geschiedschrijving als wapen¹⁴

Historiografie is een prominent aspect in de brochures in de Leidse Lijst, zowel expliciet (bijvoorbeeld in de polemieken rond de Heiligerlee-herdenking, waarover hieronder meer) als impliciet, bijvoorbeeld in de brochures van april-mei 1853: vele auteurs beijveren zich dan om via lange historische beschouwingen het essentieel-protestantse karakter van de natie te bewijzen — dat uiteraard niet mag worden aangetast door katholieke elementen.

¹² Hier is al iets over gezegd in hoofdstuk 5; zie voor cijfers Appendix C.

¹³ De Graaf, *Journalistiek*, 110.

¹⁴ Uit de veelheid van literatuur voor dit onderwerp: Aerts, *Letterheren*, 261-267; Bos, *In dienst*; Brom, *Herleving*; Hagen, *Doodlycken haat*; Nicolette Mout, 'Reformation, revolt and civil wars: the historiographic traditions of France and the Netherlands', in Philip Benedict et al., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999), 23-34; Herman Paul, "'De Hollandsche meester der streng-analytischen methode". Robert Fruin als vader van de Nederlandse geschiedwetenschap', in: Herman Paul en Henk te Velde (red.), *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010), 221-248; P.G.J.M. Raedts, 'Het schuldenboek onze vaders. Thijm en de katholieke geschiedschrijving in de negentiende eeuw' in: *De negentiende eeuw: documentatieblad Werkgroep negentiende eeuw*, 19 (1995), 1, 53-63; Rogier, *In vrijheid herboren*; Eva Supèr, 'Het recht der historische kritiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* jrg 128 (2), 2015, 245-268; Jo Tolbeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990); J.P. de Valk, 'Caught between Modernism, Pillarization, and Nationalism: Dutch Liberals and Religion in the Nineteenth Century', in: Simon Groenveld en Michael Wintle (eds.), *Under the Sign of Liberalism. Varieties of Liberalism in Past and Present*, Zutphen 1997, 102-115; De Valk, *Roomser dan de paus?*, 23-27 en hoofdstuk 6; De Vries, *Stad vol lezers*; Van der Wall, *Socrates*, 61-62; idem, 'De Verlichting'; idem, 'Ways of Polemicizing'; idem, 'Religie en Verlichting'; Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*.

Geschiedschrijving — vanouds in narratieve, 'literaire' vorm — was een klassiek retorisch wapen, ingezet om te overtuigen.¹⁵ Ook in de emancipatiestrijd van de katholieken en het debat over de moderne ideeën werd de geschiedenis gebruikt ter afbakening van de eigen identiteit en in twijfel trekken van aanspraken van tegenstanders. Geschiedschrijving was traditioneel apologetisch; elke partij construeerde zijn eigen verleden, deels op basis van min of meer mythische concepten, met als sjibboleths de verschillende visies op bijvoorbeeld de middeleeuwen, de Opstand en Willem van Oranje. Was de Opstand een onacceptabel verzet tegen het wettig gezag, geïnitieerd door hebzuchtige edelen, of een prachtige, constituerende volksbeweging voor vrijheid van geweten? Was Willem de Zwijger een huichelaar (volgens de katholiek Alberdingk Thijm), een door God gezonden verlosser des volks (volgens de calvinist Groen), of een gewoon mens, de ware representant van het gehele volk (volgens de liberale Fruin)? De modernen zagen zich als voortzetters van de protestantse Hervorming, de Hervorming als oorzaak van de Opstand, en die weer als bakermat van 'Nederland'. De katholieken wezen op de 'katholieke' middeleeuwen als basis voor de Nederlandse natie.

De geschiedschrijving werd vervat in beelden. Eerder is al gerefereerd aan het veelvuldige gebruik van de metaforen van 'afbraak' en 'slopen'. Alle auteurs, van wat voor overtuiging ook, zien verwoesting; men kan die betreuren of zich erover verheugen. In zijn rede op Hervormingsdag 1853 gebruikt Scholten de metafoor van een instortend gebouw voor de Katholieke Kerk;¹⁶ katholieken zagen dezelfde afbraak — maar anders. In zijn Mechelse rede van september 1867 zegt de ultramontaan Brouwers:

Le témoignage de l'histoire sur les faits accomplis en Hollande au XVIe siècle peut se résumer dans ces paroles de Prescott: "Par la Réforme, l'oeuvre de pillage et de dévastation s'accomplit largement dans tout le pays. Cathédrales et chapelles, monastères et couvents, monuments religieux quelconques, hôpitaux mêmes, tout fut livré à la merci des farouches réformés."¹⁷

Het gaat hier over concrete verwoesting van gebouwen en monumenten, maar uiteraard waren dit ook de termen waarin katholieken het immateriële effect van de Hervorming zagen: die wordt door de jezuïet Frentrop beschreven als een 'kerk' die 'gevallen' is.

¹⁵ Zie hierover vooral Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 205-207.

¹⁶ *Het wezen der Hervorming* (LL1853-25).

¹⁷ LL1867-24, 23. W.H. Prescott, 1796-1859, wordt elders in de rede door Brouwers "de beroemde protestantse historicus" genoemd.

In het negentiende-eeuwse Nederland speelden godsdienstige sentimenten sowieso een grote rol op politiek terrein; bij iedere verkiezing werden de tegenstellingen tussen katholieken en protestanten duidelijker; steeds meer moeite werd gedaan het correcte en wettige 'Nederlandschap' van de eigen partij te bewijzen, hetgeen irritatie en gekwetste gevoelens aan de andere kant opleverde.

Tussen 1840 en 1850 was de geschiedschrijving 'protestants', en gedurende het grootste deel van de jaren 1850 was het heersende beeld van Nederland dat van een morele, verlichte natie — wellicht hetzelfde als wat Tollebeek bedoelt met "zelfingenomen nationalisme".¹⁸ Rond 1850 was er echter wel "evenveel verdeeldheid onder historici als onder theologen".¹⁹ De calvinistisch-orangistische visie werd vertegenwoordigd door Bilderdijk (in zijn postuum verschenen *Geschiedenis des Vaderlands* uit 1853) en Groen van Prinsterer (bijvoorbeeld in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 1844). In de Leidse Lijst vinden we in vier brochures referenties aan een vertegenwoordiger van de meer 'staatkundige', republikeins-liberale, 'loevesteinse' geschiedschrijving, R.C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865). Het algemeen verbreide protestants-liberale beeld van de natie werd ook weerspiegeld in een focus op de Gouden Eeuw, niet alleen bij de liberale contribuanten van het toonaangevende blad *De Gids*, maar ook bij Réveilmannen als Da Costa en Bilderdijk.

De katholieken adopteren de middeleeuwen

Onder de katholieken was de belangstelling voor geschiedenis aan het eind van de achttiende eeuw gering, en in handen van amateurs. Met het verschijnen van Le Sages *Godsdienstoriend*, vanaf 1818, veranderde dat. Le Sage wilde de katholieken opschudden uit inertie en indifferentisme en hen mobiliseren tot het vestigen van een duidelijke eigen identiteit. Met hem begon de inzet van de middeleeuwen als brandpunt van katholieke identiteit en bewustwording.²⁰ Le Sages optreden via zijn tijdschriften was zeer effectief, en rond 1840 werd duidelijk dat de katholieken die periode hadden geadopteerd als hun eigen verleden.

Er was en werd natuurlijk wel over de middeleeuwen geschreven; in twee brochures, Hoekstra's oratie²¹ en Rauwenhoffs *Christendom en menscheid*,²² wordt bijvoorbeeld de protestantse historicus Willem Moll (1812-1879) genoemd, een

¹⁸ Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 266; Tollebeek, *Toga*, 41.

¹⁹ Tollebeek, *Toga*, 15.

²⁰ Zie hierover vooral Raedts, 'Schuldenboek', en ook hoofdstuk 5 van Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011. Meer over Le Sages tijdschriften in hoofdstuk 2 van deze dissertatie.

²¹ Zie hoofdstuk 3.

²² Resp. LL1857-02 en LL1860-14. De ondertitel van de laatste is: *beantwoording der vraag: welk moet het leidend beginsel zijn bij de verklaring van de geschiedenis der christelijke kerk?*

voortrekker van historisch-wetenschappelijk onderzoek naar de middeleeuwen.²³ Met de oprichting van *De Katholiek* in 1842 werd de wens tot institutionalisering van de katholieke geschiedschrijving goed zichtbaar. De redactie van het blad bestond uit hoogleraren van het seminarie te Warmond; het motto was "Opdat wij ons vaderlijk erfdeel terugnemen" (*Vindicamus hereditatem patrum nostrorum*). Anderen moesten daar afblijven. Er waren boze artikelen over historici als Moll, die zich door over de kerk in de middeleeuwen te schrijven op verboden terrein begaven.²⁴ Desondanks slaagde het blad er vooralsnog niet werkelijk in om het in het motto verwoorde doel te verwezenlijken. Bij gebrek aan eigen professionals op dit terrein waren het ironisch genoeg dus juist niet-katholieke historici die bijdroegen tot deze bewustwording.

Thijm contra Beijerman

Toch viel er al wel een katholiek geluid te horen over kritische bronnenstudie en onpartijdigheid. In een brochure geschreven eind 1852 (dus nog voor de Aprilstorm) bekritiseert Alberdingk Thijm de visie van de liberale Amsterdamse hoogleraar H. Beijerman (1791- 1870) op het onderricht in de vaderlandse geschiedenis op de Nederlandse scholen. Beijerman wilde de middeleeuwen geheel terzijdeschuiven ten gunste van de studie der klassieken, en zeker ten gunste van de heldendaden van 'onze vaderen' tijdens de Opstand (waarbij de minder positieve aspecten met de mantel der liefde moesten worden bedekt). Thijm vat Beijermans houding als volgt samen:

Alles wat Nederlandsch is, maar van vóór den jare 1566 dagteekent, is des aanzien, en des naams van Nederlandsch, onwaardig. Niets zoo gemakkelijk, bij vele tegenwoordige Nederlandsche geleerden en poëten, dan de reputatie te verdienen van een zeer nationaal en braaf Nederlander. Ziehier het middel. Weiger alle eerbewijs aan de nagedachtenis der Heiligen — maar buig uwe kniën bij het voetstuk van WILLEM DEN ZWIJGER. Wees vrij een *anti-revolutionair* — maar neem éene uitzondering in acht: en wel ter gunste van de revolutie der XVIe Eeuw. Wees een liberalist; ontken de heiligste en oudste waarheden; duld dat anderen die ontkennen: maar let wel, dat men niet wage de rechtmatigheid van den opstand tegen PHILIPS III²⁵ en de al-eenige voortreffelijkheid der XVIIe Eeuw in discussie te brengen. Als gij deze regelen wel in acht neemt, dan zullen honderd handen u de kroon der hoogste Nederlandsche-burgerlijke verdiensten op de slapen drukken: gij zult de Nederlander bij uitnemendheid zijn.²⁶

²³ Brom noemt Moll in *Herleving*, 57, 78.

²⁴ Rogier, *In vrijheid herboren*, 12; Raedts, 'Schuldenboek', 57.

²⁵ Als koning van Napels was hij Philips III; als koning van Spanje Philips II.

²⁶ *De geschiedenis onzes vaderlands* (LL1853-43, 10). Ook geciteerd in Raedts, 'Schuldenboek', 60.

Met de sneer 'anti-revolutionair' krijgt Groen van Prinsterer, vertegenwoordiger bij uitstek van de calvinistisch-orangistische visie op de vaderlandse geschiedenis, een veeg uit de pan.²⁷ Zeven jaar vóór Fruins baanbrekende oratie (zie hieronder) stelt Thijm hier dat Beijerman geen feiten mag bedekken; de historicus moet streven naar volledigheid, op basis van het 'kritisch beginsel' — "doorzoek met zorg de bronnen, vooral door meewarige Duitsers en ijverige Belgen ontdolven"²⁸ — alleen zo kan de waarheid boven tafel komen. Thijm wil geen bloemlezingen, maar "oorzaak, verband, en beloop" zien.²⁹ Het is waarschijnlijk niet overdreven te stellen dat Thijm als eerste een theoretische fundering van de katholieke historiografie van de middeleeuwen leverde.³⁰

Professionalisering en academisering van de geschiedbeoefening

Het doel van de katholieke geschiedschrijving bleef wel emancipatie, maar de beoefening ervan werd, parallel aan een algemene ontwikkeling in de negentiende eeuw, wel steeds professioneler. De geschiedbeoefening werd meer en meer als een positivistische wetenschap gezien, met de corresponderende eisen van exactheid, kritische bronnenstudie en onpartijdigheid. Een enigszins verrassend gevolg van de bepaling in 1855 dat academische dissertaties voortaan in het Nederlands in plaats van het Latijn geschreven mochten worden, was dat er nu veel meer proefschriften over onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis verschenen.³¹ Dit leidde ook weer tot verdere academisering en institutionalisering van het vak. Er kwamen afzonderlijke professoraten voor het vak geschiedenis aan de Nederlandse universiteiten, culminerend in de Leidse benoeming van Robert Fruin (1823-1899) op de eerste leerstoel voor vaderlandse geschiedenis in 1860. De benoeming van Fruin illustreert ook het aanzien dat de Duitse historiografie had in liberaal-protestantse kringen, als summum van 'wetenschappelijke' geschiedbeoe-

²⁷ Het verwijt van willekeur in de houding ten aanzien van revoluties was in 1848 ook al door Opzoomer aan Groen van Prinsterer (niet bij name genoemd) gemaakt: "Het is aardig, om te zien, hoe sommigen zich, zelfs om Christelijke redenen, tegen alle omwenteling verklaren, en iederen opstand tegen het wettig gezag, veroordeelen, maar toch, om ware vaderlanders en wakkere Protestanten te blijven, den opstand tegen de wettigen graaf dezer landen, FILIPS van Spanje, als rechtmatig zoeken te handhaven. Om de valsheid van hun beginsel moeten zij in allerlei bogten zich wringen." *Volkswil en vrije verkiezingen* (LL1848-03), 14. Groens idee van de trits Nederland, Oranje en de Hervormde Kerk is in hoofdstukken 2 en 3 al ter sprake gekomen.

²⁸ LL1853-43, 11. Ook geciteerd in Raedts, 'Schuldenboek', 61. "Meewarig" heeft hier de contemporaine betekenis van 'vriendelijk', 'minzaam' (WNT).

²⁹ LL1853-43, 15.

³⁰ Raedts, 'Schuldenboek', 58. Cf. ook Thijms *Een woord over de Inquisitie: kantteekening op het jongste geschrift van Dr. Fruin*, LL1853-35.

³¹ Bos, *In dienst*, 257.

fening:³² Fruin was de eerste in Nederland die de kritisch-filologische methode van Leopold von Ranke (1795-1886) adopteerde.³³

*Robert Fruin*³⁴

Fruin, de 'vader' van de moderne Nederlandse geschiedwetenschap, wordt in de Leidse Lijst in 15 brochures genoemd — waarderend door Nuyens, Groen van Prinsterer, en Kuenen; kritisch door Brouwers, Rootseelaar en Thijm.³⁵ Door vrijdenker Van Vloten werd Fruin wel gewaardeerd, maar enigszins neerbuigend opgevoerd als vertegenwoordiger van het tamme 'fatsoensdenken' dat Van Vloten wijd verspreid zag onder Nederlandse geleerden — zo ook in de 'Leidse school' van historici. Ook al was Fruin geen theoloog en komt hij ook niet anderszins als auteur in de Leidse Lijst voor, hij verdient hier zeker te worden genoemd als een belangrijke stem in discussies over de geschiedbeoefening — zoals hierboven gesteld een belangrijk wapen in de polemieken. Tot het eind van de jaren 1860 was Fruin een goede vriend van Opzoomer, en deelde geheel diens liberaal-positivistische wetenschapsideaal, zoals ook tot uiting komt in zijn oratie.

Fruins inaugurele rede van 1 juni 1860, *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, vertegenwoordigt een verschuiving van 'verhalende' naar 'analyserende' geschiedschrijving. Bij de aandacht die in de brochures van de Leidse Lijst aan historiografie wordt besteed zien we een debat over de status van een meer literaire,³⁶ 'dichterlijke' geschiedschrijving. In vier titels wordt de naam van de Amerikaanse historicus J.L. Motley (1814-1877) genoemd.³⁷ Diens *The Rise of the Dutch Republic* (1856, in het Nederlands vertaald in 1859) maakte een discussie los over de merites van de 'Engelse' vs. de 'Franse' school — d.i., de angelsaksische romantische intuïtie (Motley, en in Nederland bijvoorbeeld Bakhuizen van den Brink en Bilderdijk) tegenover Franse nauwgezetheid. De eerste richting werd vaak gelijkgesteld aan 'gekleurd', 'bevooroordeeld' of erger, 'gefantaseerd', de tweede aan een onpartijdige, exacte, gedetailleerde weergave van historische ge-

³² Tollebeek, *Toga*, 75.

³³ Aerts, *Letterheren*, 263. Ranke wordt genoemd door Opzoomer in LL1854-09. Hij werd "erg opgehemeld door de protestanten" (Paul, 'Hollandsche meester', 228); Ward De Pril noemt met name Bernard ter Haar als een bewonderaar ('Early reception', 80).

³⁴ Fruin promoveerde in 1847 in de klassieke filologie en werd in 1849 *praeceptor* aan het Stedelijk Gymnasium in Leiden, waar hij aardrijkskunde en geschiedenis doceerde. Voor zijn leerlingen schreef hij in 1857 en 1858 *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*, een baanbrekend werk dat zijn enige monografie zou blijven.

³⁵ Dit was in de periode dat Fruin nog niet als historicus, maar in de politiek actief was; hij was een aanhanger van Thorbecke.

³⁶ Hier gebruik ik de term niet in technisch/retorische maar in meer algemene zin.

³⁷ Motley wordt bekritiseerd door Brouwers in LL1868-22, door Nuyens in LL1868-36 en LL1869-24; in LL 1868-37 toont Van Vloten zich ook negatief.

beurtenissen. Thijm zegt al eerder dat 'dichterlijk' en 'kritisch' moeilijk te verenigen zijn.³⁸ Nuyens heeft het niet zo op Motley: "[rederingen als] die van Motley kunnen hoogstens invloed uitoefenen op onnadenkenden en op lieden, die van historie al zeer weinig weten."³⁹ Als contrast met deze 'dichter' citeert hij Fruin, die zichzelf had betiteld als "eenvoudig prozamensch".⁴⁰ Zoals te verwachten vond Fruin Motley te literair,⁴¹ maar ironisch genoeg beval hij juist weer wel de romans van Bosboom-Toussaint aan als goede ingangen tot de studie van de geschiedenis.⁴²

De 'exacte', positivistische visie lijkt vanaf 1860 te hebben gewonnen, hoewel bijvoorbeeld E.J. Potgieter (1808-1875), oprichter van *De Gids* en redacteur van het blad tot 1865, een aanhanger van de angelsaksische school bleef. Fruin stelt in zijn oratie dat het verleden met liberaliteit tegemoet moet worden getreden, zonder vooroordeel. De methode is belangrijk. Voor Fruin is *historisch* hetzelfde als *empirisch*: via gedetailleerd onderzoek moet de historicus als een rechter van instructie bewijs verzamelen en beoordelen.⁴³

De 'rechtbank'-metafoor is wijd verbreid in de polemische geschriften van de Leidse Lijst.⁴⁴ Hierboven had Brouwers het al over een vonnis; Nuyens noemt in zijn *Naschrift* de noodzaak van *evidentia*;⁴⁵ in 1853 schrijft de moderne Heukelom in *Strijdt den goeden strijd*, over de door protestanten en katholieken in de April-storm naar voren gebrachte gezichtspunten:

Zoo hoorden wij dan beiden spreken, en waarlijk men moest wel zeer bevooroordeeld zijn, indien men, het oog vestigende op beider aangevoerde verdedigings-argumenten, die van den laatste niet voor verre overwegend hield. De geschiedenis kan hier uitspraak doen. Zij levert ons de bewijzen in handen, dat hier geene zuivere godsdienstige bedoelingen zijn.⁴⁶

Hoe zat het met de onbevooroordeeldheid en onpartijdigheid van de rechter-historicus? Fruin wenst zich van expliciete waardeoordelen te onthouden (en stelt zich daarmee open voor beschuldigingen van relativisme en 'tam quietis-

³⁸ LL1853-43, 8.

³⁹ LL1868-36, 15.

⁴⁰ LL1868-36, 12.

⁴¹ Tollebeek, *Toga*, 46.

⁴² Rogier, *In vrijheid herboren*, 160. In de bibliotheken bleef de uitleenfrequentie van historische romans de hele eeuw in elk geval onverminderd hoog (De Vries, *Stad vol lezers*, 184).

⁴³ Tollebeek, *Toga*, 16.

⁴⁴ Aan dit beeld, en het gebruik van metaforen in het algemeen, is een groot deel van hoofdstuk 8 gewijd.

⁴⁵ LL1869-24, 9.

⁴⁶ LL1853-17, 9.

me'),⁴⁷ maar dat hij zich bewust is van de onmogelijkheid van 100% objectiviteit blijkt uit zijn vergelijking van de historiografie met de beeldende kunst: de historicus schildert een gelijkend portret, maar maakt geen foto; het verleden kan zich niet, "als de voorwerpen door middel van de photographie", zelf exact afbeelden.⁴⁸

Conciliantie

Geschiedschrijving moet voor Fruin autonoom zijn, los van politieke en theologische affiliaties; zij heeft een dienende, pragmatische functie. Fruin streeft naar een *conciliante* geschiedschrijving: d.i., het gebruik van de geschiedenis, juist niet als wapenarsenaal om eigen gelijk en identiteit te vestigen, maar als weg tot verzoening en het vinden van een gemeenschappelijke nationale identiteit, met de nadruk op wat partijen verbindt. Dit sentiment vinden we bijvoorbeeld gesteund op de eerste pagina van Van Vlotens bijdrage aan de Heiligerlee-discussie, zijn 'bemiddelend wederwoord' aan Nuyens:

Zou het niet mogelijk zijn, juist naar aanleiding van [de geschiedenis van de zestiende eeuw], tusschen Katholieken en Protestanten, Roomschen en Onroomschen liever — wanneer men beide namen niet als vijandige partijnamen, maar eenvoudig ter begrips-onderscheiding opvat — tot een eenstemmige uitspraak te komen?⁴⁹

Zo lijkt het dat, om in Dascals termen te blijven, Fruin een controverse als bijvoorbeeld die over de Heiligerlee-kwestie eerder zou zien als een discussie, waarin via algemeen geaccepteerde protocollen het antwoord op een vraag wordt gevonden.

In termen van de twee historiografische richtingen die rond 1850 te onderscheiden waren moet Fruin bij de 'loevesteinse' worden ingedeeld: hij richtte zich op staatkundige, politiek-institutionele ontwikkelingen in plaats van culturele en/of maatschappelijke. Waarschijnlijk mede daarom zag hij in 1860 de Opstand als een 'afgesloten tijdperk' waarover men alles aan de orde kon stellen.⁵⁰ Dat met zijn eigen depolitisering van deze periode nog niet meteen voor katholieken en calvinisten/orangisten de angel uit de vaderlandse geschiedenis was gehaald, blijkt uit de discussies die hieronder worden beschreven.

⁴⁷ Tollebeek 1990, 29.

⁴⁸ Fruin, *Onpartijdigheid*, 26; Tollebeek, *Toga*, 23.

⁴⁹ LL1868-37, 1.

⁵⁰ Supèr, 'Recht der historische kritiek', 255.

Fruins oproep aan de katholieken

Ongetwijfeld voortkomend uit zijn verlangen naar een gebalanceerd oordeel deed Fruin in 1865 in *De Gids* (waarvan hij een van de redacteurs was) een oproep aan de katholieken om een geschiedenis van de Opstand te leveren uit hun eigen perspectief. Hij was daar niet de eerste mee; in zijn Mechelse rede in 1867 citeert Brouwers een hartekreet uit 1863 van de voorzitter van het eerste Mechelse congres:

Or [...], l'histoire du XVIIe siècle, écrite par les protestants, copiée par les catholiques, doit être refaite de fond en comble, en remontant aux sources et d'après les pièces originales qui se rencontrent si nombreuses dans nos archives. Un laïc hollandais, homme de grande érudition [...], a écrit depuis cette époque l'ouvrage le plus considérable que nous ayons sur l'histoire de la Néerlande au XVIe siècle.⁵¹

Met die vele oorspronkelijke documenten in de archieven doelt de spreker ongetwijfeld mede op de archieven van het Koninklijk Huis, door Groen uitgegeven in 1835 (in de brochures meestal kort aangeduid als de *Archives*), een belangrijke bron voor de negentiende-eeuwse geschiedschrijving van de Opstand. De 'Hollandse leek' is Nuyens, die in 1865 Fruins oproep ongeveer meteen kon beantwoorden met de publicatie van het eerste deel van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIIe eeuw*.

Nuyens' werk is een belangrijke mijlpaal uit de geschiedenis van de katholieke herleving; het markeerde het begin van de katholieke emancipatie op historiografisch gebied.⁵² In een brochure geschreven in antwoord op de kritiek van onder anderen Fruin en Van Vloten geeft hij de kern van zijn visie op de Opstand: "dat de invoering van de alleenheersching der kalvinistische staatskerk, de onderdrukking van het Katholicisme onrechtmatig is geweest, zelfs volgens de grondideeën van het liberalisme."⁵³ Nuyens onderbouwt dit meteen geserreerd als volgt:

Om dit te bewijzen stel ik:

1. Toen de opstand begon, en zelfs nadat hij gezegevierd had, was en bleef nog langen tijd *de groote meerderheid* der bevolking katholiek.
2. Was de omwenteling geschied zonder medewerking der groote meerderheid, dan was het resultaat daarvan de onderdrukking van het Katholicisme, eene onderdrukking van de meerderheid (= volkswil volgens het liberalisme)

⁵¹ LL1867-24, 29.

⁵² Tollebeek, *Toga*, 28.

⁵³ *De Nederlandsche beroerten der XVIIe eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd: antwoord aan Prof. R. Fruin, Prof. J. van Vloten en Dr. M. van Deventer*, LL1868-36, 39.

door de minderheid. In dat geval hebben de Katholieken zich te beklagen gehad over dwingelandij.

3. Was de omwenteling tot stand gebracht door medewerking van Katholieken en nieuwsgezinden, dan was de onderdrukking van het Katholicisme eene dwingelandij en trouwbreuk te gelijk.

4. Ik stel dat de omwenteling aanvankelijk begonnen is door samenwerking van Katholieken en nieuwsgezinden, maar dat zij spoedig gekeerd is tegen de Katholieken, ten bate van ééne partij onder de nieuwsgezinden.

5. Ik stel dat daardoor de nieuwsgezinden de oorzaak zijn geweest van de scheuring der nederlandsche gewesten: iets, waardoor de kracht dier landen voor een groot deel is gebroken.

Was het debat rond Nuyens' *Beroerten* de eerste toetssteen van Fruins ideaal?⁵⁴ In Nuyens' *Antwoord* (LL1868-36) vinden we alle aspecten van de discussie over de geschiedschrijving: het geïdealiseerde protestantse beeld van de Opstand ("het onfeilbare geloofsstuk van de engelreine zuiverheid van den grooten Willem, van den helschen aard van Filips, van de edelaardigheid van de Opstand en diens hoofden"⁵⁵); de gewenste onpartijdigheid; het oordeel over goed en kwaad (waar het nastreven van objectiviteit de historicus niet van vrijwaart); en last but not least de waardering die Nuyens en Fruin voor elkaar hadden.

Al snel zou deze discussie vermengd worden met het Heiligerlee-debat. De Leidse Lijst bevat zes titels over deze kwestie.⁵⁶ Op het oog gaan die helemaal niet over de moderne theologie, of zijn zelfs maar van de hand van 'moderne' auteurs. Toch is dit cluster opgenomen vanwege de discussie over historiografie en de stem van Fruin daarin (als vertegenwoordiger van een liberaal-nationaal, bij de

⁵⁴ Zoals Supèr stelt, 'Recht der historische kritiek', 267.

⁵⁵ *Antwoord*, 37.

⁵⁶ In ruwweg chronologische volgorde: 1868-42Thijm (maart), *Het derde eeuwfeest der overwinning bij Heiligerlee: openlijk schrijven aan de Amsterdamsche "Subcommissie"* (LL1868-37 (mei); juli-oktober, Groen van Prinsterer, *Heiligerlee en Ultramontaansche kritiek* (LL1868-45); (sept) J.W. Brouwers, *Antwoord aan den heer Groen van Prinsterer, op zijn: "Heiligerlee en de Ultramontaansche kritiek"* (LL1868-39); Rootselaar, *De katholieke-Nederlandsche historische traditie: eene bijdrage tot de Heiligerlee-litteratuur* (LL1868-47); (na februari 1869) Nuyens, *De ultramontaansche kritiek: antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer: een verweerschrift* (2de druk) (LL1869-25; hierin referenties aan de polemieken Brouwers-Groen). Een brochure van H.E. Moltzer, *Heiligerlee en de Ultramontaansche geschiedbeschouwing* (juni 1868) ontdekte ik te laat om nog in de Leidse Lijst op te nemen. Uiteraard is dit geen volledige bibliografie van de controverse; er is bijvoorbeeld uit 1868 nog een artikel van H.J.A.M. Schaepman, 'De nationale feesten te Heiligerlee: hare litteratuur' in *De Dietsche warande* vol. 8, (1869), 356-381. Voor een uitgebreide behandeling en analyse van de Heiligerlee-kwestie verwijs ik graag naar Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 250-269, en Supèr 2015. Voor een moderne ontrafeling van de Heiligerlee-mythe door J. Pollmann, zie <https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2018/05/hoe-de-slag-bij-heiligerlee-uitgroeide-tot-een-legende>.

modernen passend standpunt). De polemieek is niet alleen een voorbeeld van geschiedschrijving uit verschillende levensbeschouwelijke hoeken, maar ook van een stadium in de professionalisering: dilettanten als Brouwers staan tegenover al dan niet zelfbenoemde professionals (Groen en Fruin). Nuyens, door Fruin zeer gewaardeerd en in katholieke kringen een gezaghebbend opinieleider,⁵⁷ wordt toch als amateur weggezet.⁵⁸

De kwestie was voor het eerst aan de orde gesteld in een schrijven van Alberdingk Thijm van maart 1868 aan het Amsterdamse stadsbestuur; daarop volgde als lont in het kruitvat een rede van Brouwers op 23 mei 1868 in Amsterdam, "in het midden van uitgelezene en talrijke hoorderen".⁵⁹ Hier ging het ook om een protestantse mythe van nationale eenheid: men vierde het derde eeuwfeest van de slag bij Heiligerlee, met als overwinnaar Lodewijk van Nassau, broer van Willem van Oranje. In de protestantse visie was deze veldslag het begin van de Opstand, en dus het begin van het vrije, calvinistische Nederland. Brouwers herinnerde er in zijn lange rede (er was halverwege een pauze) aan dat tweevijfde van de Nederlandse bevolking, namelijk de katholieken, de facto van deze herdenking werd uitgesloten; met uitgebreide referenties aan de *Archives* presenteerde hij zijn visie op de slag bij Heiligerlee als het begin van een misplaatste rebellie tegen het wettig gezag, onder leiding van een Duitser.

De dilettant: Brouwers op het strafbankje

Hierboven is gesproken over het morele punt van goed en kwaad, dat ondanks alle objectiviteit toch enig oordeel van de historicus vraagt. Wie is bevoegd dat oordeel uit te spreken? Uit bijgaande prent wordt duidelijk dat Romevrezer Groen van Prinsterer (die als historicus veel prestige genoot) in zijn *Heiligerlee en Ultramontaansche kritiek* (LL1868-45) geen goed woord over heeft voor de leek Brouwers: als niet-historicus verzet deze zich tegen het openbaar uitgedragen beeld van de Nederlandse geschiedenis.⁶⁰

⁵⁷ Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 206.

⁵⁸ Supèr, 'Recht der historische kritiek', 251.

⁵⁹ *De Nederlanden en de gevierden te Heiligerlee: Rede, gehouden te Amsterdam, op den 300sten verjaardag van den slag bij Heiligerlee* (niet in UBL). Waar precies in Amsterdam, en voor welk publiek, heb ik nog niet kunnen vinden. Deze frase op p. 4.

⁶⁰ Supèr, 'Recht der historische kritiek', 248.

Figuur 1. Uit de *Nederlandsche Spectator*, no 47, 21 november 1868.

De leerling op het strafbankje is Brouwers, het voornaamste mikpunt van Groens aanval. Als lesmateriaal liggen kloeke stapels *Archives* klaar; de boos verscheurde papieren op de grond dragen Brouwers' aanbeveling om Lodewijk van Nassau aan de galg te hangen.⁶¹

⁶¹ *De Nederlanden en de gevierden*, 75. Opmerkelijk genoeg wordt Brouwers hier met een tonsuur afgebeeld, terwijl hij op foto's uit die tijd een volle kop haar heeft. Waarschijnlijk was het de bedoeling Brouwers als generieke karikatuur van een pater te presenteren. Ook de lange neus had Brouwers niet — die kan in elk geval niet zijn bedoeld als referentie naar de figuur van Pinocchio, want het

Fruin bleef voor zowel protestantse als katholieke historici dé toetssteen van wetenschappelijk verantwoorde historiografie.⁶² Toch was tot zeker 1920 de tweespalt in historische visie op de Opstand zichtbaar in de collecties van de confessionele volksbibliotheken, die zich altijd een opvoedende en hoedende rol aanmaten en middels stichtelijke boeken over het zielenheil van hun lezers wilden waken. Kennis van de geschiedenis zou natuurlijk bijdragen aan de opbouw van het natiebesef, maar over het punt *welke* geschiedenis dat zou doen verschillen de meningen. Katholieke lezers kregen verhalen aangeboden met een sterk accent op de helden van het vroege christendom en levens van heiligen en martelaren; bij de protestanten domineerden verhalen over de helden van de 'Tachtigjarige Oorlog' en het huis van Oranje. In de katholieke volksbibliotheken was de Opstand ongeveer taboe.⁶³ De door Fruin gewenste eenheid van visie was nog ver te zoeken.

5. Retorica in de Leidse Lijst: enige observaties

In de polemieken worden het medium brochures en de verschillende typen debat uiteindelijk ondersteund door de retorica. Als 'Leids' voorbeeld van de retorica in brochures mogen dienen zes geschriften van de hand van vooraanstaande publicisten uit zowel protestantse als katholieke hoek. Deze zijn alle geschreven tussen juni 1869 en maart 1870, en hebben als thema het op handen zijnde concilie, Vaticanum I, waarin het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid op de agenda stond. Ik 'ijk' deze zes geschriften tegen de standaardonderdelen van een retorische opbouw.⁶⁴

Er zijn vele overzichten van de (klassieke) retorica, en vele indelingen op verschillende niveaus: de vier 'hoofdvormen' van welsprekendheid; de klassieke opbouw van bijvoorbeeld een juridisch pleidooi; en vele kleinere *figurae*. Het

boek van Collodi verscheen pas in 1883. Ook de formules op het bord blijven intrigeren, hoewel '2x2=4' wel vaak werd gebruikt in discussies tussen vrijdenkers en gelovigen. Cf. bijvoorbeeld Van Vlotens reactie op Opzoomer uit 1846, waarin de frase "tweemaal twee blijft tusschen ons dus vijf" (LL1846-02, 22; deze brochure ook genoemd in hoofdstuk 3).

⁶² Paul, 'Hollandsche meester', 222.

⁶³ Cf. het in hoofdstuk 5 gezegde over aankoopbeleid en 'censuur' in de bibliotheken.

⁶⁴ Deze en volgende overzichten zijn gebaseerd op in de eerste plaats De Graafs opsomming van elementen in de paragraaf 'Pamfletten met een betogende structuur' (*Journalistiek*, 100-102), aangevuld met materiaal uit Paul Claes en Eric Hulsens, *Groot retorisch woordenboek: lexicon van stijlfiguren*, Nijmegen, 2015. Een goede leidraad bij het 'duiden' van de verschillende technieken is J. Smit, *Opbouw en gedachtengang van de brief aan de Galaten, vier studies*, dissertatie Nijmegen 1986. Als 'leerboek' kan worden genoemd A.D. Leeman en A.C. Braet, *Klassieke retorica: haar inhoud, functie en betekenis*, Groningen 1987.

summiere overzicht in de volgende alinea's zal noodzakelijkerwijs enigszins het schematisch/opsommende karakter van een leerboek hebben.

Hoofdpijnen van de klassieke retorica

Vele brochures in de Leidse Lijst blijken overtuigende mengvormen van vier hoofdtypen van welsprekendheid:

1. *narratio*: een relaas van feiten, bij een juridisch pleidooi in gekleurde termen;
2. *descriptio*: beschrijving, een vorm die eigenlijk in de drie andere typen ook te vinden is. Het doel is om een persoon, plaats of gebeurtenis te (re)creëren, of in visuele termen te presenteren zodat de lezer/hoorder zich kan voorstellen wat beschreven wordt;
3. *expositio*: dit type tekst beoogt naast beschrijven ook uitleggen en informeren;
4. *argumentatio*, bestaande uit *probatio* (bewijs) en *refutatio* (weerlegging). Deze vorm is eigen aan bijvoorbeeld politiek debat, dialoog, en teksten die bedoeld zijn te overtuigen. Ook in religieuze polemieken is deze vorm op haar plaats: juist hierdoor wil men zijn geloofszekerheden beschermen. Uiteraard wordt de *argumentatio* gebruikt in de rechtspraak — in een pleidooi of om de geldigheid van bepaalde soorten bewijs te testen.

Naast deze vier vormen, en uiteraard enigszins daarmee overlappend, is er Aristoteles' onderscheiding in drie *genera* of soorten redevoeringen.

- a. het *genus iudiciale* (geassocieerd met het verleden): het *pleidooi*, waarin de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van een handeling wordt verdedigd;
- b. het *genus deliberativum*, (geassocieerd met een blik op de toekomst): de *politieke rede*, waarin voor- of nadelen van een beslissing worden beargumenteerd;
- en c. het *genus demonstrativum* (dat betrekking heeft op het heden): de *ceremoniële rede*, waarin lof of blaam wordt uitgesproken.

Het pleidooi

In de analyse van een polemische tekst is het klassieke model van een juridisch pleidooi vaak goed bruikbaar. De vier hoofdonderdelen daarvan zijn: *exordium*, *narratio*, *argumentatio*, en *peroratio*.

- Het *exordium* (inleiding) heeft als doel het publiek welwillend te stemmen (de *captatio benevolentiae*), het belang van de materie duidelijk te maken (*attentum parare*), en op de hoogte te brengen van het thema of de hoofdpunten van het betoog. Bij de brochures fungeert een zeer uitgebreide titelpagina vaak al deels als *exordium*: *Protest tegen het woord van Mr. C.W. Opzoomer tot zijne katholieke landgenooten*. Voor het gunstig stemmen van het publiek dienen vaak loftuigen, maar in de brochures, die vaak bepaald kritisch

van toon zijn, komen die minder voor dan allerlei andere vormen van het aangaan van een directe relatie met de lezers. Dit ligt natuurlijk voor de hand in de vele brochures die uitgegeven redevoeringen, preken of colleges zijn, maar ook in de andersoortige brochures zijn de directe aanspraak, de retorische vraag en de uitroep (*exclamatio*) veelgebruikte stijlmiddelen, en niet alleen in het exordium. Ook het veelvuldig gebruik van de voornaamwoorden 'wij' en 'ons', om de lezers/hoorders mét de auteur op te nemen een soort club van weldenkenden, komt vaak voor. Ten slotte zou ik ook het gebruik van ironie willen klassificeren als het 'erbij betrekken' van het publiek; deze stijlfiguur, het tegenovergestelde zeggen van wat men bedoelt, veronderstelt dat de lezer intelligent genoeg is om dit te doorzien, en is zo een compliment aan deze.

- De *narratio*, een veelomvattend onderdeel waarin elementen uit andere indelingen ook voorkomen, en waarin de vraag wordt beantwoord waar het betoog precies over gaat. In tegenstelling tot het exordium bevat de *narratio* expliciete feiten. Belangrijk hier zijn: *brevitas*: letterlijk 'korthed', maar daar wordt de 'juiste' omvang mee bedoeld, niet te lang, niet te kort; *perspicuitas*, helderheid, zowel qua inhoud als qua frasering; en *verisimilitudo*, waarschijnlijkheid. De feiten moeten zo worden gepresenteerd dat zij een waarschijnlijk indruk maken. Essentieel hier is dat wat wordt vereist *waarschijnlijkheid* is, niet *waarheid*; in Dascals typologie is dit vooral relevant voor het dispuut en de controverse. Dit past ook bij de de vaak 'gekleurde' presentatie van feiten in een pleidooi. De *narratio* kan een *descriptio* bevatten, waarin de feiten in visuele termen worden gepresenteerd (zie hierboven), zodat de lezer/hoorder zich kan voorstellen wat beschreven wordt. Dit kan zich uiteraard ook uitstrekken tot de *expositio* en *peroratio*. Alles past bij het doel van een rede: emotioneel overreden en rationeel overtuigen.⁶⁵ Omvang en belang van de *narratio* zijn wisselend; soms is deze overbodig, of wordt ze vervangen door een *propositio* in het exordium: een opsomming van de te behandelen feiten.

- De *argumentatio*, het middendeel, verdeeld in *probatio* (of *confirmatio*), het bewijzen van de door de auteur geponeerde stelling, en *refutatio*, het weerleggen van denkbeeldige tegenwerpingen. Soms bevat de *argumentatio* een *digressio*, uitweiding, maar die heeft vaak de vorm van een voorbeeld (*comparatio*). In de *argumentatio* worden externe, niet-retorische argumenten gebruikt: documenten, precedenten, en *testimonia*, het aanhalen van andere gezaghebbende auteurs. In het corpus van de Leidse Lijst zijn deze drie soorten argumenten in overvloed terug te vinden.

⁶⁵ Smit, *Galaten*, 122.

- *De peroratio/conclusio*. De *peroratio* heeft twee bedoelingen: het samenvatten van het betoog, en het bieden van een laatste gelegenheid om de toehoorders voor zich te winnen. De *recapitulatio* moet bondig en zakelijk zijn, en dient om het publiek de conclusie goed in te prenten. De *peroratio* moet ten slotte, net als het exordium, ook weer de juiste emoties van het (lezers)publiek opwekken, die uiteraard ook al eerder in de rede kunnen zijn aangesproken. Cicero heeft voor zo'n 'emotie'-passage de term *amplificatio* (uitbreiding);⁶⁶ net als *narratio* een term die een veelzijdige betekenis heeft gekregen. In zeer algemene zin duidt *amplificatio* ook op de ruimte om een bepaald gegeven breed uit te werken door middel van bijvoorbeeld vergelijkingen (o.a. via metaforen). Daarnaast kan de *amplificatio* ook een zeer specifiek onderdeel van de *peroratio* zijn, namelijk de plaats waar de spreker lof en smaad uitdeelt.

Bovenstaande indeling geldt voor de ordening (*dispositio*) van de stof van het betoog. Even belangrijk zijn daarna de voorwaarden waaraan de presentatie (*elocutio*) moet voldoen: *perspicuitas* (helderheid), *latinitas* (idiomatische zuiverheid), en *decorum*, gepastheid. Dat laatste is een centraal principe: de stijl moet zijn aangepast aan de spreker/schrijver, het onderwerp, en het publiek.

Binnen de *elocutio* worden talloze stijlfiguren (*figurae* en *tropi*) onderscheiden die ik hier nu niet uitputtend zal opnoemen, maar die waar relevant ter sprake komen bij de afzonderlijke geschriften hieronder en elders in de dissertatie. Wel noem ik hier apart het concept 'metafoor' – in de antieke retorica spreekt men van 'troop', in de moderne stilistiek van 'beeldspraak'. Het gebruik van beelden als methode om de boodschap van de auteur over te brengen (we kunnen spreken van 'didactische' metaforen⁶⁷) is een essentieel onderdeel van de retorische communicatiestrategie.

Naast de tropen en *figurae* zijn er ook de *schema's*: de meer aan de oppervlakte liggende structurerende elementen als enumeratie, herhaling, retorische vragen, het gebruik van *wij/ons*, het direct aanspreken van de luisteraars/lezers, het understatement, en de *preteritio* (aankondigen dat men ergens niet de aandacht op zal vestigen – een effectieve manier om dat juist wel te doen). Al deze elementen vormen een 'frame' waarbinnen teksten te analyseren vallen; het zijn ingrediënten die wel of niet, en in verschillende mate, worden gebruikt en zo de ene papieren maaltijd geheel anders doen smaken dan de andere.

⁶⁶ Smit, *Galaten*, 104.

⁶⁷ Term aangetroffen in Fred Van Besien, 'Metafoor: wiens begrip is het eigenlijk?', in *De Nieuwe Taalgids*, jrg 86 (1993), 194-205 (geraadpleegd via DBNL).

Natuurlijk gelden niet al deze regels voor alle negentiende-eeuwse betogende teksten, en ook niet op dezelfde manier. Auteurs kunnen van de volgorde afwijken, of de elementen een andere invulling geven. Toch biedt de klassieke retorica een zinvol raamwerk voor een analyse van de polemische methoden die in de brochures worden gehanteerd, zoals moge blijken uit de volgende beschouwing.

Retorische analyse van zes geschriften 1869-1870

In de groep van zes geschriften die ik hier analyseer is een duidelijke actie-reactie-structuur te zien; zij vallen beslist binnen De Graafs definitie van wat polemieken is.⁶⁸ Ook zien we hier het fenomeen *remediation* — niet alle zijn 'echte' brochures. Twee zijn tijdschriftartikelen, en er is ook een boekbespreking, die wellicht eerder in de categorie 'ingezonden stuk' valt. De zes geschriften zijn de volgende:

C.W. Opzoomer, *Een woord tot mijne katholieke landgenooten* (LL1869-14), een brochure van juni 1869 (8pp);

J.A. de Rijk, *Protest tegen het woord van Opzoomer tot zijne Katholieke landgenooten* (LL1869-21), eveneens gedateerd juni 1869 (16pp);

De toespraak van L.W.E. Rauwenhoff, *Katholicisme en ultramontanisme* (LL1869-19), gehouden op 8 december 1869 "op den dag der opening van het Oecumenisch concilie te Rome".⁶⁹ Deze toespraak is uitgegeven als brochure (30pp);

De repliek hierop van J. de Bruijn⁷⁰ in *De Katholiek* 57 (1870), met dezelfde titel (48 pp);

'Enkele opmerkingen' van Rauwenhoff over de kritiek op zijn toespraak, binnen een lange boekbeoordeling van acht geschriften over het katholicisme en het concilie van 1869-1870 (*Theologisch Tijdschrift* vol. 4, 1870, 453-456) (4 pp);

De korte reactie daarop van De Bruijn in *De Katholiek* (Vol. 58, 1870), 'De Hoogleeraar L.W.E. Rauwenhoff over De Katholiek' (5 pp).⁷¹

In Opzoomers *Woord* is de klassieke retorische opbouw niet heel duidelijk, hoewel er zeker losse elementen te vinden zijn. De titelpagina dient inderdaad wel als een soort van exordium, maar daarna gaat de auteur verder met het presenteren van

⁶⁸ Zie hoofdstuk 5; cf. ook De Graaf, *Journalistiek*, 16.

⁶⁹ Het wellicht onverwachte woord 'oecumenisch' betekent hier "concilie of kerkvergadering waartoe alle bisschoppen door den paus worden opgeroepen" (*WNT*, citaat uit Van Dale 1872).

⁷⁰ Al genoemd in hoofdstuk 2. De uitwisseling tussen De Bruijn en Rauwenhoff komt in meer inhoudelijke zin ook ter sprake in hoofdstuk 9.

⁷¹ Ik noem hier de aantallen pagina's omdat die de lengte van de verschillende geschriften goed vergelijkbaar maken: alles is op octavo-formaat.

feiten en algemene beschouwingen: er is door "beschaafde katholieken" een adres gepresenteerd aan de bisschop van Trier, over het aanstaande concilie; er staat dit-en-dat in; dit *Woord* is een reactie op deze actie; in de Katholieke Kerk gaan de golven hoger dan ooit, we moeten iets doen. Er is geen echte *propositio*, en pas aan het eind blijkt waar het Opzoomer werkelijk om gaat: de voor de deur staande stemming over de door hem gesteunde vrije volksschool,⁷² die het dreigende tij van het ultramontanisme kan keren. In dit korte stuk zien we wel het rechtstreeks aanspreken van lezers (de katholieken, soms onder de vleugels van de auteur genomen via een 'ons'), retorische vragen, en een dringende oproep aan het eind, waarin ook emotie wordt opgewekt via het schilderen van de verschrikkelijke gevolgen van een verkeerde stemmingsuitslag. Het lijkt of het *attentum parare* tot het eind is bewaard, wanneer het publiek wordt doordrongen van het belang van het onderwerp.

Heel anders van opzet is De Rijks⁷³ *Protest tegen het woord van Opzoomer tot zijne Katholieke landgenooten*, eveneens gedateerd juni 1869, luttele dagen na het uitkomen van Opzoomers *Woord*. Waar Opzoomers beschouwing weinig structuur heeft en eindigt met een onverwachte opwekking, zien we bij De Rijk een staalkaart van retorische elementen in een gedetailleerd en grondig betoog. Het *exordium* omvat hier kortweg een titelpagina die zegt wat er komt, en een motto over wolven in schaapskleden dat dienst doet als *propositio*. Daarna begint De Rijk meteen met zijn *argumentatio*, waarin hij naast feiten (door sommigen is een adres verspreid; Opzoomer heeft zijn brochure op een ongeoorloofd tijdstip laten distribueren) de klassieke drie vormen van argumenten laat zien. De Rijk haalt veel frasen aan uit Opzoomers tekst (de *documenta*) en weerlegt die een voor een. Er zijn expliciete *testimonia*, verwijzend niet alleen naar bijvoorbeeld de dichter Schiller ("hoewel Schiller anders onze vriend niet is"), maar tactisch ook naar protestanten en vrijdenkers: Scholten ("helaas wel twintig jaar geleden"), Pierson en Van Vloten. Er is nog een indirect, negatief testimonium in de ontkrachting van Opzoomers reputatie als "een helder denkend hoofd". Ook een precedent ontbreekt niet: in een staaltje van onbevoegd verklaren van de tegenstander herinnert De Rijk zijn lezers er aan dat Opzoomer zelfs Goethe niet goed kan vertalen. Halverwege vinden we een kleine *recapitulatio*: "Ik meen voldoende aangetoond te hebben..." Er zijn voorbeelden (*comparationes*): een hypothetische lezer die allerlei beroemde en gevestigde auteurs leest en toch door Opzoomer wel een "duisterling" genoemd zal worden. Opzoomers metafoor van het scheepje op de golven wordt door De Rijk exact zo overgenomen, maar voor de tegenovergestelde conclusie ingezet. De lezers worden voortdurend bij het protest betrokken via retori-

⁷² Voor de schoolstrijd zie hoofdstuk 4.

⁷³ J. A. de Rijk, 1831-1897, vanaf 1867 hoogleraar wijsbegeerte aan het kleinseminarie Hageveld.

sche vragen en uitroepen, die ook voor een duidelijke bewegwijzering zorgen. Tot slot wekt De Rijk een vaderlandslievende emotie op: "Wij zijn Nederlanders..."

In *Katholicisme en ultramontanisme* waarschuwt Rauwenhoff zijn gehoor van studenten voor de gevaren van het ultramontanisme, dat volgens Rauwenhoff de logische en onontkoombare voortzetting is van het katholicisme en per definitie onverenigbaar met de moderne beschaving. Rauwenhoffs rede vertoont veel meer kenmerken van een klassiek-retorische opbouw dan Opzoomers *Woord*. Er is een grote didactische (*docere*) component, die zich uit in een lange, gekleurde *narratio* waarin Rauwenhoff een overzicht van geschiedenis, leer en structuur van de Katholieke Kerk geeft. Deze is doorspekt met retorische vragen en uitroepen, voorbeelden en vergelijkingen — de Katholieke Kerk als fraai bouwwerk, te vergelijken met de piramiden. Er is een heus exordium, waarin het publiek wordt geattendeerd op het gewicht van de zaak, en een *captatio benevolentiae*: "ik hoop dat u met belangstelling luistert". Een *refutatio* ontbreekt niet ("Ik wil met dit alles zeker niet beweren dat..."), evenmin als *testimonia* ("het concilie wordt door velen als niets anders gezien dan..."), en een referentie aan de unitariër Theodore Parker.⁷⁴ We zien ook een *preteritio*: "Het is hier nu niet de plaats langer stil te staan bij...". Net als Opzoemer eindigt de rede met een opwekking aan het gehoor. Men moet zich een "vrije, edele burgerzin" aankweken, tegen het katholieke obscurantisme.

De beide bijdragen van De Bruijn tonen bijna exact dezelfde stijl als die van De Rijk. Met een kraakheldere bewegwijzering (in 'Katholicisme en Ultramontanisme' zelfs met nummering) worden Rauwenhoffs beweringen en aannames punt voor punt weerlegd. De strakke indeling met een frequente vraag-antwoord-structuur (ik tel op een totaal van 48 pagina's 113 vraagtekens) doen het geheel soms op een catechismus lijken:

Vanwaar dit nauw verband tussen katholiek en roomsch?
Het is door Christus zelf gelegd. [...]
Heeft Hij ook gewild, dat zij roomsch zouden wezen?
Ja, want aan het hoofd zijner apostelen heeft Hij Petrus gesteld [...]
Is er tegenspraak tusschen katholiek en roomsch, tussen verband met Rome
en algemeene verspreiding?
Deze vraag kan in een gezond hoofd kwalijk opkomen.⁷⁵

Voor zijn gedetailleerde bewijs van Rauwenhoffs ongelijk en gebrek aan kennis van zaken maakt De Bruijn uitgebreid gebruik van *testimonia* en *documenta*, iets minder van *precedenten* (maar hij herinnert er bijvoorbeeld wel aan dat Rauwen-

⁷⁴ Voor Parker zie hoofdstuk 1.

⁷⁵ 'Katholicisme en Ultramontanisme', 116.

hoff het wat betreft Cyprianus al eerder bij het verkeerde eind had gehad⁷⁶). Het feit dat Rauwenhoff zelf dat onvoldoende doet is een voortdurende steen des aanstoots: "bewijzen, heer Rauwenhoff, bewijzen!".⁷⁷

Wat bij De Bruijn speciaal opvalt zijn de frequente en rake *comparationes*. Een voorbeeld:

[De Hoogleraar] verklaart [de katholieke geloofsleer] niet nodig te hebben bij de beoordeeling der katholieke godsdienst.
Verbeeld u, dat iemand, die zoo iets van schilderen weet, op het atelier komt van een schilder en daar een portret ziet.
- Kijk, dat is goed geschilderd!
- Ik dank u. Kent gij dien mijnheer?
- Nee, dat niet, maar het is mooi, keurig mooi!
- Maar ik zou wel willen, dat gij ook de gelijkenis kondt beoordeelen; die mijnheer is toevallig hier in huis, wil ik eens vragen...
- O, doe geen moeite!
- Het is volstrekt geen moeite, ik zal even...
- Neen, blijf gerust hier, ik zie genoeg; o mooi, prachtig!
- Ja, maar het mooie zit toch vooral in de gelijkenis!
- Neen, neen; ik behoef dien man niet te zien, ik weet er nu alles van, 't is mooi, 't is perfect! –
De schilder haalt zijne schouders op voor den onnoozelen bewonderaar, en wij Katholicken voor den heer Rauwenhoff.⁷⁸

Rauwenhoffs reactie hierop zijn de "enkele opmerkingen" in een lange boekbespreking in het *Theologisch Tijdschrift*. Deze vorm is uiteraard vrijer dan die van een rede, men zou het bijna als 'ingezonden stuk' kunnen zien, maar dit staat het veelvuldig gebruik van retorische vragen niet in de weg. Rauwenhoff dekt zich meteen in met een *preteritio*: "Het is hier uiteraard de plaats niet voor een bepaalde wederlegging van hetgeen toen tegen mij is ingebracht...". Die zou er sowieso nooit komen. Rauwenhoffs 'Opmerkingen' eindigen met oppervlakkige constatering als "Het is zoo moeilijk zich in andere toestanden te verplaatsen" en ongestaafde uitspraken als "bij ons [wordt] de achting voor het katholicisme gedurig zwakker". Rauwenhoffs katholieke critici, bij monde van De Bruijn in 'De Hoogleraar L.W.E. Rauwenhoff over De Katholiek', vinden op deze paar pagina's ook weinig verbetering in wat zij zien als Rauwenhoffs onvoldoende wetenschappelijk gehalte: hun wordt onterecht het voorbeeld van Tertullianus voorgehouden, en zij krijgen ongenueanceerde verwijten van leeg woordgebruik

⁷⁶ 'Katholicisme en Ultramontanisme', 160.

⁷⁷ 'Katholicisme en Ultramontanisme', 163.

⁷⁸ 'Katholicisme en ultramontanisme', 176.

en kinderachtige polemieken om de oren. In zijn beknopte, maar scherpe, gedetailleerde en met bewijzen gestaafde reactie helpt De Bruijn Rauwenhoff hardhandig van zijn beeld van Tertullianus af. Meer over De Bruijns artikel in de opmerkingen over toon en stijl van deze zes geschriften hieronder.

Aspecten van taalgebruik: toon en stijl

Hoe zit het met de *elocutio* in deze zes documenten? Hoe presenteert ieder zijn betoog? De Bruijn en De Rijk zijn duidelijk scherper van toon dan Opzoomer en Rauwenhoff. Er zijn een paar elementen aan te wijzen die hiervoor zorgen.

De zes teksten verkrijgen een deel van hun levendigheid door het veelvuldig gebruik van bijvoeglijke naamwoorden. Een (niet-uitputtende) analyse van gebruikte adjectiva en andere 'oordelende' woorden toont dat bij geen van beide partijen sprake is van louter ongenueanceerde scheldwoorden. Opzoomer noemt "een magtige partij" binnen de katholieken "sluw"; elders zien we nog "woelziek" en "lafhartig", maar dat is het wel qua negativiteit. Bij Rauwenhoff vinden we in zijn rede "de slavernij in dienst van Kerk en Kroon", "het volk betaalde zijne beulen" [d.i., priesters en vorsten], een "dwangjuk van leerstellingen en vormen"; het dogma van de onfeilbaarheid is een "middeleeuwsche theorie"; er is het "noodlottig katholiek stelsel", maar tot meer dan een medium-gekleurde weergave van geschiedenis en structuur van de Katholieke Kerk dragen die termen niet bij. In zijn 'Opmerkingen' in het *Theologisch Tijdschrift* is Rauwenhoff krachtiger, en beschuldigt zijn roomse opponenten van "woordgehaspel" en het "hanteeren van nietszeggende qualificaties". Toch treedt in zijn rede van december 1869 een merkwaardig effect op: ondanks (of juist door?) de vele positieve adjectieven die Rauwenhoff aan "de schoone katholieke godsdienst" wijdt is de toon aanmatigend en arrogant. De redenaar spreekt zijn studenten aan als mede-intellectuele, vrijdenkende protestanten, die grootmoedig hetatholicisme aan de lager ontwikkelenden kunnen overlaten: de club van weldenkenden.

Op rabiate scheldpartijen zijn ook de Bruijn en De Rijk niet te betrappen, maar zij zijn iets minder terughoudend met negatieve kwalificaties. In 'Katholicisme en ultramontanisme' noemt De Bruijn Rauwenhoffs rede in krasse termen "eene beleediging voor alle godsdienst en eene schande voor de wetenschap", en herhaalt dit aan het eind weer; verder vinden we (de opsomming is wederom niet uitputtend) "niet zeer logiesch", "niet te verdedigen", "de fout [...] wordt des te meer onverschoonbaar", "zijn ingekankerd vooroordeel", "verregaande onwetendheid... of gebrek aan karakter," "deze beleediging is te grof om er op te antwoorden". Ten slotte: Rauwenhoffs hele rede is "onbeschaamd en onhandig". In 'De hoogleeraar Rauwenhoff' is De Bruijn zelfs nog negatiever en directer: de hoogleeraar "vergist zich schromelijk; zijn opvatting is 'dolzinnig', zijn "enkele opmerking" is 'gehalteloos', maar tot echte grofheden komt het nooit.

In polemieken en retorica is een ander belangrijk aspect van de taal het gebruik van ironie,⁷⁹ hierboven al genoemd als een vorm van compliment aan de lezer en dus een *captatio benevolentiae*. De stijlfiguren van ironie en sarcasme zijn onderdeel van 'spot', en bepalen voor een groot deel de toon van een tekst. Beide zijn 'pragmatische' figuren ('oratorische' in de klassieke retorica), dat wil zeggen dat zij aan de zinskern een bepaalde 'taalhandeling' toevoegen; in dit geval een evaluatief aspect. Deze stijlfiguren (waarbij sarcasme venijniger is dan ironie) impliceren dat het publiek hoog wordt aangeslagen: men wordt geacht de tegenstelling te zien tussen wat de spreker zegt en wat hij bedoelt, of tussen wat wordt gezegd en de werkelijke stand van zaken. Daaruit volgt dat de auteur/spreker die deze instrumenten gebruikt zich ook superieur opstelt – deze weet immers hoe de figuren toe te passen. Specifiek kan 'sarcastische parafrase' grote nadruk verlenen aan conclusies.⁸⁰

Betekent dit dat we in deze debatten veel ironie kunnen verwachten? Analyse van onze zes documenten op dit aspect voert tot enigszins verrassende conclusies. In de drie stukken van Opzoomer en Rauwenhoff zijn op totaal 42 pagina's nauwelijks voorbeelden van ironie te vinden, of het moet Rauwenhoffs manier zijn om termen van de tegenstander zonder uitleg over te nemen, het aan de lezer overlatend de juiste gevoelswaarde in te schatten. In zijn rede vinden we in die zin de "ketterij" van de souvereiniteit van het volk, de "doolwegen" van het liberalisme, de "keurbende" van de jezuiten (22). Maar de "zegeningen" van het katholicisme gebruikt hij serieus.

Ook bij de twee katholieke auteurs is het gebruik van ironie niet opvallend groot, hetgeen wellicht extra verbaast gezien hun vaak bijtende toon. De Bruijn is in 'Katholicisme en Ultramontanisme' meer dan 35 bladzijden lang zeer 'straight', maar in de laatste tien bladzijden, waar hij het meer rechtstreeks tegen Rauwenhoff heeft, is er opeens een uitbarsting van ironische uitspraken die het effect heeft van een genadeslag. 'De wetenschap van de hoogleeraar brengt hem ver', "welk een overstelpend licht [wordt hier op de materie geworpen]". In 'De Hoogleeraar Rauwenhoff' vinden we alleen de opmerking dat *De Katholiek* "de eer geniet" van een vermelding door de hoogleeraar. De Rijk is in zijn 16 pagina's relatief scheutiger met frasen als: "de lieflijke naam van duisterlingen"; "ik heb de eer te behoren tot 's heeren Opzoomers katholieke landgenooten"; een "geniale gedachte" van Opzoomer; en "de geestigheid" van Opzoomers opvatting van het dogma der onfeilbaarheid. Ook hier echter zien we een bijna volledig serieus inzetten van evaluatieve woorden.

⁷⁹ Het volgende is gebaseerd op de relevante lemma's in Claes & Hulsens, *Retorisch woordenboek*, 81, 114, 124.

⁸⁰ Smit, *Galaten*, 102.

De ware redenen waarom de twee katholieke auteurs zo veel scherper overkomen lijken te liggen in twee andere elementen. De eerste is een stijlfiguur die we zowel bij De Rijk als bij De Bruijn aantreffen: de *antonomasia*, de vervanging van een eigennaam door een beschrijvend woord. Beiden zijn gewoon hun tegenstanders, resp. Opzoomer en Rauwenhoff, als 'de Hoogleraar' aan te duiden. Het effect is dodelijk, helemaal in herhaling, en helemaal wanneer Rauwenhoff steevast 'hoogleraar kerkelijke historie' wordt genoemd als men hem weer op een fout of lacune in zijn kennis betrapt. Het tweede element is dat van de herhaling.⁸¹ Opzoomer en Rauwenhoff gebruiken die als een regulier onderdeel van hun retorica, maar De Bruijn en De Rijk zijn er meesters in dit schema aan te wenden voor *ad hominem* aanvallen. Juist de eindeloze herhaling van 'de Hoogleraar' maakt de aldus aangeduide persoon steeds ongeloofwaardiger, met als voorlopig hoogtepunt de vijf pagina's van 'De Hoogleraar Rauwenhoff', waar 16 keer deze aanspreek- of verwijzsvorm wordt gebruikt. De frase "beschaafde katholieken" was in eerste instantie door Opzoomer serieus gebruikt, niet als oxymoron, maar wordt door De Rijk (en later ook De Bruijn) zo vaak herhaald dat Opzoomer belachelijk wordt.

Dit laatste voorbeeld zou ook in de categorie 'koekje van eigen deeg' kunnen vallen: het om de oren slaan van opponenten met hun eigen terminologie en argumenten. Ook hier zijn de katholieke auteurs goed in. De moderne protestanten hameren op de vrije geest en het vrij onderzoek; De Bruijn antwoordt: "De wetenschap van den Hoogleraar onderscheidt zich voornamelijk hierdoor, dat zij volledig *vrij* is. Zij is namelijk vrij van alle *onderzoek!*"

Zo dragen deze elementen bij aan de indruk dat in deze discussie de twee katholieke auteurs scherper, meer persoonlijk polemiseren dan de twee modern-protestantse. Maar wellicht moeten we hierbij bedenken dat in deze twee debatten Opzoomer en Rauwenhoff als eersten in de arena traden en de twee anderen slechts hoefden te reageren – het kritiseert prettiger als men iets heeft om zich tegen af te zetten.

6. Ten slotte

Wellicht is er nog iets te zeggen over de *perspicuitas*, *verisimilitudo*, *brevitas* en *decorum* in de geschriften die hierboven zijn geanalyseerd. De kritiek over en weer laat toch iets zien over de vooronderstellingen die men heeft over wat een polemiek moet zijn. Rauwenhoff wordt door De Bruijn en De Rijk oppervlakkig bevonden, en voortdurend opgewekt met bewijzen te komen, iets dat zij zelf zeer uitgebreid en zorgvuldig doen – zien deze twee het debat eerder, in Dascals termen, als een *discussie* dan een *dispuut*? Is hun ideale *brevitas* structureel veel lan-

⁸¹ Zie ook hoofdstuk 8.

ger dan wat bijvoorbeeld Opzoomer in zijn brochure nodig achtte? Rauwenhoff daarentegen noemt De Rijk en de Bruijns scherpstijperij ‘woordgehaspel’ en ‘kin-derachtige polemie’; hij ziet kennelijk minder, of andere, voorwaarden voor *verisimilitudo*. Past ieders *decorum* bij onderwerp, auteur en publiek? Bij de beoordeling hiervan moet wellicht het aspect van de al dan niet *ad hominem*-aanvallen betrokken worden. En ten slotte de *perspicuitas* — die valt wat de katholieke auteurs betreft in het nadeel uit van Rauwenhoff en Opzoomer. Moderne begrippen zijn ‘nevelachtig’ !

DEEL 3 UIT DE PRAKTIJK - *CASE STUDIES*

HOOFDSTUK 7 KATHOLIEKE REACTIES OP OPZOOMERS VROEGE OPTREDENS, 1846-1850

1. Inleiding

Dit hoofdstuk is het eerste van drie studies 'uit de praktijk', één voor elk decennium tussen 1840 en 1870, waarin een of meer reacties uit katholieke hoek op een specifieke protestants-moderne publicatie worden uitgelicht en in de context van de periode geplaatst.

De tijd tussen 1840 en 1850 omvatte de hele regeringsperiode van Willem II, en zag naast vele andere ontwikkelingen een toename van antikatholieke uitingen; in 1849 wees J.W. Cramer erop dat de maatschappelijke positie van de katholieken nog steeds veel te wensen overliet (zie hoofdstuk 2). In de publicistiek was het relatief rustig, aan vraag- zowel als aanbodzijde: de explosie van leesactiviteit moest nog komen, en het populariseringsoffensief van de protestantse modernen was nog lang niet begonnen. Voor het jaar 1844 bevat de Leidse Lijst zelfs helemaal geen titels.

Zoals we eerder zagen is het in dit decennium dat Scholten en Opzoomer zich manifesteerden als de twee eerste representanten van wat de moderne theologie zou worden. Na Scholtens inaugurele rede in Franeker in 1840 was immers de volgende manifestatie van de moderne theologie Opzoomers oratie in 1846, *De wijsbegeerte, de mensch met zichzelf verzoenende* (LL1846-05). De Leidse Lijst bevat 12 reacties daarop uit verschillende protestantse enclaves, van modern via 'Groningen' tot behoudend.¹ Uiteraard waren er ook reacties in tijdschriften, bijvoorbeeld van Van Oosterzee in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*.²

Hoewel *De Katholiek* in 1846/1847 in een serie van drie lange artikelen een onderbouwde, wetenschappelijke aanval op Scholten publiceerde,³ heb ik voor deze casus als handvat voor katholieke reacties Opzoomer gekozen vanwege het nauwere verband met de brochures van de Leidse Lijst. Daarnaast komt hier ook een tijdschriftartikel aan de orde. Naast reacties uit katholieke hoek op Opzoomers positie is een tweede brandpunt van dit hoofdstuk Opzoomers gedachtegoed zoals zich dat ontwikkelde tussen 1843 en 1850.

¹ LL1846-06Scholten; LL1846-08Obreen; LL1846-09Bergman; LL1846-10Hirschig; LL1846-14Pareau; LL1846-15VanKoetsveld; LL1846-16Verweij; LL1846-17Phosphilus; LL1846-20TenZeldamGanswijk; LL1846-21Gravenstein; LL1847-08LeRoy; LL1847-14Tideman.

² 'Mr. C.W. Opzoomer en zijn tegenstanders', *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, 4 (1846), 441-457.

³ Ook genoemd in hoofdstuk 2, par. 5.

Mijn doel is om vanuit een specifieke en representatieve publicatie (een anoniem artikel uit 1851 in de *Catholijke Nederlandsche Stemmen*) enige aspecten aan te stippen van de interacties en wederzijdse beeldvorming tussen moderne protestanten en conservatieve katholieken in de vroege periode van het protestantse modernisme. Aan de orde komen de visie van een anonieme katholieke auteur op Opzoomers ontwikkeling tussen zijn oratie en zijn rede *De Twijfel des Tijds* van 1850, en een reactie van de katholieke De Greuve op Opzoomers oratie; besloten wordt met een beknopte analyse van de toon en stijl van de besproken publicaties.

2. Opzoomers positie in Nederland⁴

Opzoomer heeft een groot stempel gezet op de Nederlandse filosofiebeoefening, en als een der voormannen van de moderne theologie kan hij door Vos zelfs de "apostel van de Verlichting in Nederland" worden genoemd.⁵ Opzoomer publiceerde op de terreinen van filosofie, theologie, politiek en staatkunde, en kunst. Ook leverde hij tal van briljante studenten af, onder wie Allard Pierson, en was hij een van de oprichters (en de eerste voorzitter) van de Nederlandse Protestantenvbond in 1870. Toch wordt ook gewezen op Opzoomers wezenlijke beperktheid.⁶ Hij verliet weliswaar de gebaande wegen, maar vond geen blijvend nieuwe; intellectuele ontwikkelingen gingen aan hem voorbij.⁷ Ook was hij niet echt geworteld in de Nederlandse culturele traditie. Krauses kritiek op Schleiermacher, door Opzoomer omarmd, was in de toenmalige Nederlandse context nauwelijks relevant. Ook Opzoomers bewondering voor J.S. Mill viel buiten het Nederlandse patroon.

Misschien was zijn on-Nederlandse, internationale oriëntatie een van de factoren die zouden leiden tot Opzoomers neergang. Na zijn 25-jarig ambtsjubileum raakte hij steeds meer geïsoleerd. Zijn leerlingen Van der Wijck en Allard Pierson zouden zich van het empirisme distantiëren; in een artikel van 1871, 'Een keerpunt in de wijsgerige ontwikkeling'⁸ ontkende Pierson de toepasbaarheid van de natuurwetenschappelijke methoden in filosofie en theologie. Krop stelt eenvoudigweg dat Opzoomers rol was uitgespeeld.⁹ In 1889

⁴ Zie voor Opzoomer, naast de standaardliteratuur: Roessingh; Krijger, *Second Reformation?*; Krop, 'Natuurwetenschap en theologie'; Vos, 'Stormachtige entree'; Van Dooren, *Cornelis Opzoomer*; Vos, 'Onbetaalde rekening'.

⁵ Vos, 'Stormachtige entree', 56; idem, 'Onbetaalde rekening', 31.

⁶ Voorwoord bij Wim van Dooren, *Cornelis Opzoomer. Het wezen der kennis, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien*, Deel 17 van *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Baarn 1990, geschreven door o.a. Krop.

⁷ Van Dooren, *Cornelis Opzoomer*, 9.

⁸ *De Gids* 35 (1871), III, 455-487. Genoemd in Krop, 'Natuurwetenschap en theologie', 24.

⁹ Krop, 'Natuurwetenschap en theologie', 28-29.

ging hij, geestelijk en lichamelijk geheel uitgeput, vervroegd met emeritaat en stierf drie jaar later.

3. Een geluid uit de *Catholijke Nederlandsche Stemmen*

Aan katholieke zijde was, min of meer expliciet ter bestrijding van het 'Leidse' modernisme, in 1842 het tijdschrift *De Katholiek* opgericht.¹⁰ Er waren meer katholieke tijdschriften; uit een daarvan, Le Sage ten Broeks militante *Catholijke Nederlandsche Stemmen* (1835-1852), komt een anoniem artikel dat representatief lijkt voor de houding van conservatieve Nederlandse katholieken op de eerste uitingen van de protestantse moderne theologie.¹¹

Aanleiding voor de katholieke auteur is niet Opzoomers oratie uit 1846, maar een rede van vier jaar later, uit september 1850, getiteld *De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst* (LL1850-07). De schrijver opent met de verklaring waarom het even geduurd heeft voor hij de pen opnam:

Ofschoon met al het over en tegen den Hoogleeraar Opzoomer geschrevene vrij goed bekend, hebben wij ons toch nooit bezig gehouden met eene opzettelijke ontwikkeling onzer bedenkingen tegen het door dien Letterkundige,¹² zoo vóór als na zijne aanvaarding van het Hoogleeraarsambt, op den kandelaar der Wetenschap gestelde licht. Ons stilzwijgen daar over was natuurlijk; ons ignoreren er van zou onverschoonbaar zijn geweest. Immers, op het standpunt van Catholijk door ons ingenomen, behoeften wij slechts de volkomen rijpheid der vrucht af te wachten, om daarna te gemaklijker over hare al dan niet genietbaarheid te kunnen oordeelen; en aangezien de Heer Opzoomer, deels uit zijnen aard, deels door zijne weêrstanders tot veel (en zoodoende tot *vlug*) schrijven gedreven wordt, zoo kon ook vanzelf het oogenblik der bedoelde rijpheid niet lang op zich laten wachten.¹³

We zien hier meteen aspecten die vaker genoemd worden in deze dissertatie: de moeite die katholieke auteurs doen zich van de ontwikkelingen aan andere zijde op de hoogte te stellen, de vele publicaties, niet alleen van Opzoomer zelf, maar ook alle reacties daarop uit verschillende hoeken, en kritiek op taal en stijl — impliceert de auteur dat snel schrijven de kwaliteit niet ten goede komt?

¹⁰ Zie over de katholieke publicistiek hoofdstuk 2, par. 5.

¹¹ 'De Hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds', *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, no. 42, 19 oktober 1850, 329-333.

¹² Opzoomer was jurist en filosoof. Hij kan hier als 'letterkundige' worden opgevoerd omdat een kandidaatsexamen in de letteren toen een toelatingseis voor de studie rechten was. De auteur kan hiermee de bedoeling hebben gehad Opzoomer als dilettant, want geen 'echte' theoloog of filosoof, weg te zetten.

¹³ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 329.

In het artikel bekritiseert de schrijver Opzoomers opvatting betreffende de toen heersende twijfel en onzekerheid, en ook de door Opzoomer gepropageerde weg om die twijfel weg te nemen: het toepassen van natuurwetenschappelijke methoden in filosofie en theologie — gebieden die in die tijd bij uitstek aan onzekerheid onderhevig waren. De wijsbegeerte is een positieve wetenschap en wijst naar de ervaring (empirie) als enige kenbron der waarheid, een inzicht dat, aldus Opzoomer, ook toepasbaar is op de theologie.

De in hoofdstuk 2 (par. 4) genoemde positieveranderingen van en meningsverschillen tussen de modernen worden ook hier signaleerd. In een noot noemt de katholieke auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' Scholten al als iemand bij wie Opzoomer "volstreckte veroordeeling" opriep, "sedert nu ruim vier jaren reeds" — een referentie aan Scholtens brochure *Mr. C. W. Opzoomer op het gebied der godgeleerdheid en wijsbegeerte, beoordeeld*.¹⁴ Zoals eerder genoemd was de katholieken het protestants-moderne credo van vrij onderzoek een gruwel die onvermijdelijk tot een volstrekt niets zou leiden,¹⁵ en de katholieke schrijvers lieten niet na gedurig de vinger op deze voortdurende veranderingen en onduidelijkheden in het protestantse kamp te leggen. Een greep uit de inhoudsopgaven uit 1840-1850 van *De Katholiek, Catholijke Nederlandsche Stemmen* en *De Godsdienstvriend*¹⁶ levert titels op als *Vooruitgang in Protestantschen zin; Wie hebben een redelijk en verlicht geloof?* (zes afleveringen), *De Poolstar der Kerk tegenover het dwaallicht der eeuw; Wat weerhoudt den Protestant die de goddelijkheid des Christendoms aanneemt, om tot de Moederkerk terug te keren? De ongenoegzaamheid des Bijbels door het Protestantisme zelve erkend; Een grievige tegen 't vrij onderzoek; Tweespalt onder de Protestanten, het gevolg van Evangelische verbroedering*.

Opzoomers rede in 1850 markeerde een ommekeer ten opzichte van wat hij in zijn oratie van 1846 had gesteld: daarin was geen sprake geweest van empirie, maar propageerde Opzoomer juist een abstracte, absolute basis voor de wetenschap. Wetenschappelijke uitspraken zouden dan vanzelf overeenkomen met het godsdienstig gevoel.¹⁷ De verdienste van de anonieme auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' is dat hij de vinger op deze *Wende* legt, via een bespreking van drie van Opzoomers publicaties: het weerwoord op Da Costa's aanval op de Groninger school in 1843, de Utrechtse oratie van 1846,

¹⁴ LL1846-06; referentie in 'De Hoogleeraar Opzoomer', 329.

¹⁵ Zie hoofdstukken 2 en 9.

¹⁶ De signatuur van dit tijdschrift was niet per se wetenschappelijk. Noch in de jaargang van 1846, noch in die van 1847 komt de naam Opzoomer voor. *De Godsdienstvriend* is online geraadpleegd; zie mijn caveat in hoofdstuk 5 over de kwaliteit van de beschikbare scans en de betrouwbaarheid van digitale zoekresultaten.

¹⁷ Zie hoofdstuk 2, par. 4.

en de rede uit 1850.

4. 'De Hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds'

De anonieme auteur

Wie was de auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer'? Le Sage schreef het merendeel van de artikelen in zijn tijdschriften zelf, maar met zijn toenemende blindheid werd steeds meer van zijn werk overgenomen door zijn pleegzoon Josué Witz. Na Le Sages overlijden in 1847 zette deze de redactie van de *Godsdienst-vriend* en *Catholijke Nederlandsche Stemmen* voort. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat Witz de auteur is van 'De Hoogleeraar Opzoomer' – Gorris wijst op zijn ontoereikende filosofische en theologische scholing. Ook verschillende vrienden van Le Sage hebben in zijn tijdschriften gepubliceerd, onder wie Alberdingk Thijm.¹⁸ Het is verleidelijk te denken dat hij eventueel de auteur zou kunnen zijn; bekend is dat Thijm zeker wel 'vlugschriften' schreef, maar de stijl van bijvoorbeeld het *Hollandsch woord aan zijne landgenoten*¹⁹ lijkt helaas niet op die van 'De Hoogleeraar Opzoomer'.

De anonieme auteur in de *Stemmen* schrijft in 1850. Hij is weliswaar goed bekend met "al het over en tegen de heer Opzoomer geschrevene", maar heeft toch "de volkomen rijpheid der vrucht" willen afwachten. Dit opmaken van de balans resulteert in een aardig overzicht van Opzoomers *Werdegang* als pleitbezorger van de nieuwe theologie.

Opzoomer 1843-1850: een snelle ontwikkeling

Voor Opzoomer waren de jaren 1845-1846 een bijzonder drukke tijd. Hij publiceerde alleen al in 1846 vijf belangrijke werken,²⁰ waarin hij zijn geavanceerde denkbbeelden neerlegde en zijn protestantse tegenstanders — de apologeten Van Oosterzee en Doedes, en mede-moderne Scholten — uitgebreid van repliek diende. Over de meningsverschillen tussen Opzoomer en Scholten is al iets gezegd in hoofdstuk 2. Aanvankelijk was ook Opzoomer een aanhanger van het door Scholten gepropageerde monisme (zie hoofdstuk 2), maar hij keerde zich daar na 1846 van af.

In de eerste helft van de negentiende eeuw werd het geestesleven mede bepaald door het Duitse idealisme. De vertegenwoordiger van deze filosofie op wie

¹⁸ Gorris, *Le Sage*, II, 329.

¹⁹ LL1851-11, dus uit diezelfde periode.

²⁰ *De leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes: eene verhandeling van dr. J. H. Scholten, hoogleraar te Leiden, wijsgeerig beoordeeld* (LL1846-02, april); *De leer van God bij Schelling, Hegel en Krause: een wijsgeerige proeve. - 1e stuk: Krause.* (LL1846-18; na april); *Opzoomers oratie* (LL1846-05, juni); *De gevoelsleer van Dr. J.J. van Oosterzee weerlegd*, Kampen 1846 (geen brochure); *De beschuldigingen van Dr. J.H. Scholten uit de bronnen wederlegd* (LL1846-13, oktober).

men zich voornamelijk richtte was Karl Friedrich Christiaan Krause (1781-1832).²¹ In principe had Krauses idealisme weinig aanhangers, maar hieronder waren bijvoorbeeld wel Thorbecke en Opzoomer. Opzoomers oratie is een goede afspiegeling van de Krausiaanse ideeën over de natuurwetenschap: het idealisme is het laatste stadium in de ontwikkeling van het kenvermogen, en lost de daar gerezen tegenstellingen tussen verstand en hart op: de mens (die kent) en de wereld (die gekend wordt) zijn beide manifestaties van het absolute. Dit stadium stijgt uit boven het pantheïsme van Hegel en Spinoza, die God en wereld aan elkaar gelijkstelden.²²

Met zijn oratie echter begon een ontwikkeling in Opzoomers denken die hem in 1850 bij het positivisme bracht — of leek te brengen: de vraag of, en in hoeverre, Opzoomer nu een echte positivist was of niet blijkt niet eenvoudig te beantwoorden.²³ Opzoomer was in 1848 nog door J. Tideman in *Wijsbegeerte en godgeleerdheid in Nederland* (LL1848-14) bekritiseerd vanwege zijn idealisme, maar in *De twijfel des tijds* sloeg hij een bepaald Comtiaanse toon aan:

"De wijsbegeerte, die zich den eere naam der positieve heeft toegekend, en wier beginsel het is, niets te erkennen wat zich boven den kring van het zinnelijke verheft, wijst ons naar de ervaring als de eenige kenbron der waarheid."²⁴

Dit markeert een omslag in Opzoomers denken, misschien mede het resultaat van zijn contacten met zijn Utrechtse collega's de scheikundige G.J. Mulder (1802-1880) en de fysioloog F.C. Donders (1818-1889). Mulders oratie in 1849, *De weg der wetenschap*, wordt door Wils een "belangrijk pre-Darwiniaans moment" genoemd.²⁵ Mulder uit zich tegen materialisme en atheïsme; tegen de speculatieve, deductieve methode, en tegen het idealisme. Opzoomers *Twijfel des tijds* zou daar ongeveer een echo van kunnen zijn.

Werd Opzoomer ook gestimuleerd door de eerste geschriften van Nederlandse positivisten als Tideman? Hij las in elk geval *De Tijdspiegel* (waarin Tideman schreef, en zijn eigen werk altijd besproken werd). Zelf noemde hij als zijn geestelijke vaders "met dankbare vermelding" Comte en J.S. Mill in het voorwoord bij

²¹ Al genoemd in hoofdstuk 2.

²² Mijn parafrase van Krop, 'Natuurwetenschap en theologie', 19. Over Thorbecke en Krause veel in Aerts, *Thorbecke*.

²³ Over het positivisme zie hoofdstuk 1. De volgende alinea's gebaseerd op Wils, 'Schitterend kleed', idem, *Omweg*, 85-92, en idem, 'A War on Metaphysics'.

²⁴ *Twijfel*, 29, ook geciteerd in Wils, 'Schitterend kleed', 31.

²⁵ Wils, *Omweg*, 86.

zijn handboek van de logica, *De weg der wetenschap* (1851). Het is echter pas na 1860 dat Opzoomer een "leerling van Comte" wordt genoemd.²⁶

Opzoomers 'draai' kan kort worden gekenschetst als een overstap van bespiegeling naar ervaring. Zijn grote vondst hier was dat nu ook het godsdienstig gevoel bij de ervaring werd geklassificeerd — in de woorden van Wils: "Een positivistische geloofsbelijdenis geïntegreerd in een modern-theologisch kader".²⁷ Opzoomer leek hiermee de filosofische redding van de theologie te leveren, maar er bleef toch een fundamenteel dualisme tussen wetenschappelijke kennis en gevoel, en enig idealisme was er nog in Opzoomers idee dat godskennis voortkomt uit interne gewaarwording. Deze tweeslachtigheid ('positivistisch idealisme') stelde Opzoomer bloot aan aanvallen van zowel orthodoxen als radicalen. Comtiaanse elementen in Opzoomers werk na 1850 zijn de nadruk op het nuttige karakter van wetenschap en kennis, en de gedachte dat de filosofie een goede uitwerking van de methodenleer brengt. On-Comtiaans is Opzoomers waardering van de psychologie, en ook is zijn maatschappijvisie niet zo utopisch als die van Comte — in zijn organische opvatting stond Opzoomer dicht bij Krause, Stahl en Burke. Net als Bakker was hij tegen het toepassen van Comtes drie stadia op de godsdienst. Opzoomers *Wende* is de anonieme katholieke auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' niet ontgaan; zijn conclusie is duidelijk en komt aan het eind van een bespreking van drie publicaties van Opzoomer tussen 1843 en 1850.

Opzoomer vs Da Costa, 1843

Allereerst bespreekt de auteur Opzoomers reactie op Réveilman Da Costa's *Rekenschap van gevoelens* uit 1843 (resp. LL1843-04 en LL1843-03). Opzoomers *Andwoord* is hoogstwaarschijnlijk zijn vroegste polemische uiting – zij het anoniem, maar het was kennelijk iedereen duidelijk wie de auteur was.²⁸ Deze zal voor Da Costa uit redelijk onverwachte hoek zijn gekomen. Da Costa had namelijk niet Opzoomer aangevallen, maar de Groninger school. De Groningers vonden het niet hun taak om te antwoorden;²⁹ het was Opzoomer uit Leiden die gehoor gaf aan Da Costa's oproep om "met alle middelen die gezonde spraak- en uitlegkunde, gezonde kritiek, gezond verstand, van wederzijde mag aanbieden, de kracht der [door ons] aangehaalde plaatsen te

²⁶ Wils, *Omweg*, 92.

²⁷ Wils, *Omweg*, 90. Aerts heeft het over "Opzoomers creatieve uitbreiding van het positivisme", *Letterheren*, 464.

²⁸ Opzoomer was 22 toen hij de brochure schreef. Picarta meldt geen publicaties van Opzoomer vóór 1843. Krop bedoelt waarschijnlijk deze brochure als hij zegt 'Reeds in 1843 bestreed Opzoomer het geloof aan wonderen' ('Natuurwetenschap en theologie', 18). Vos noemt dit ook zijn eerste publicatie ('Stormachtige entree', 38n.)

²⁹ Over de Groninger (non-)reacties: Vree, *Groninger Godgeleerden*, 321.

wederspreken".³⁰ Het kan niet anders of ook Opzoomer voelde zich al in dit vroege stadium van zijn 'moderne' gedachtevorming aangevallen door Da Costa's uitspraken, met name die over exegese en methodologie.

In 'De Hoogleeraar Opzoomer' schrijft de katholieke auteur over Opzoomers afwijzen van het idee van Christus als een gewoon mens:

[Toenmaals verklaarde] de Heer Opzoomer, dat hij het Christlijk standpunt evenzeer als de Heer Da Costa bleef innemen, zoodat het hem in 't geheel niet hetzelfde was, wat men van den *persoon* des Zaligmakers denkt, of men hem erkent als Heer en Verlosser, als Leidsman ter zaligheid, dan wel of men hem beschouwt als een gewoon Leeraar, die, naar eigen *menselijke* en dus *bekrompene*, vaak *dwalende* inzigten zijne tijdgenooten zocht te verbeteren en te hervormen, en uit wiens woorden wij dan ook wel, voor zoo ver wij de zaken niet beter inzien, eenig nut kunnen trekken, maar wiens uitspraken wij ook even ligt, naar het ons goeddunkt, kunnen verwerpen, ja, die niet anders is dan een ieder van ons. — Daarvan, van dit laatste, verklaarde de Heer Opzoomer toen te *huiveren*, omdat, die zoo denkt, zich-zelfen hooger stelt dan de mond der Waarheid, zijn eigen zwak verstand verheft als de éénige kenbron van het goede, en niet gelooft in den éénigen Naam, die gegeven is, om zalig te worden. »Men ziet hier duidelijk, dat de Heer Opzoomer, nu zeven jaren verleden, nog was in de *époque* van het Geloof.³¹

Het 'nog' in de laatste zin wijst al naar de latere ontwikkelingen. De auteur refereert kort aan Opzoomers artikel tegen J.J. van Oosterzee uit 1845,³² waarin Opzoomer verklaarde "dat er, zoo hij meende, toch nog wel iets hoogers dan het Christendom zou kunnen ontstaan", en tevens "dat de historische verschijning des Christendoms, zoo als die voor achttien eeuwen plaats had, volstrekt niets onovertreffbaars was geweest"; vervolgens lezen we: "daarna emancipeerde zich echter, van lieverlede, de geest des Denkers geheel en al van dat tijdperk, waarin hij huiverde van het denkbeeld, om zijn eigen zwak verstand als de éénige kenbron van het goede te verheffen".³³ Dat gebeurde dan toch in 1846, in Opzoomers oratie.

Opzoomers oratie: het onvermogen van de menselijke rede?

[D]aar nu klonk het slotwoord der geheele volgorde van 's mans zevenjarigen redeneringsoorlog als een donderslag het Christlijk Nederland in de oor-

³⁰ *Rekenschap*, 32.

³¹ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 329.

³² In een recensie van de *Jaarboeken*, *De Gids* IX, (1845), 405-427, 473-496 en 565-598.

³³ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 329.

en, daar hij het Geloof der Christenen voor een staat van onschuld verklaart, waartoe de wijsgeer niet mag afdalen. — — Dat geheele Akademievertoog had enkel ten doel, om de Wijsbegeerte te verheffen als het middel, strekkende ter verzoening van den mensch met zich-zelfen,' » — en daarmede was het Zoenoffer van Christus ter zijde gesteld, en de kracht geloochend van den éénigen Naam, die gegeven is, om zalig te worden'. Het gebouw des Christendoms werd door den Hoogleeraar, met roekeloze hand (gelijk hij-zelf het voor vijf jaren noemde) aangegrepen; — aan omverrukken viel echter wel niet te denken [...]³⁴

De auteur besteedt verder niet méér aandacht aan Opzoomers oratie dan met Baco te hopen dat Opzoomer zich juist het *onvermogen* van de menselijke rede zal realiseren, en na het bereiken van deze grens van zijn filosofische beschouwingen zal terugkeren naar de staat der onschuld waartoe de filosofie niet reikt (en waaruit de christelijke verlossing bestaat). Als iedereen zo dacht zou het vaderland een betere toekomst tegemoet kunnen zien dan wat "elders het tot chaos vervormd Europa wacht".³⁵

*Opzoomers oratie: De Greuve contra de Napluizer*³⁶

Voor een wat uitgebreidere, eveneens katholieke visie op Opzoomers oratie bespreek ik hier ook de brochure van de Groningse hoogleraar F. C. de Greuve uit 1846: *Aan den napluizer van Prof. Opzoomer's redevoering over De Wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende*.³⁷ De Greuve antwoordt hier op de kritiek van (waarschijnlijk) de Groninger E.J. Diest Lorgion (1812-1876) *Prof. Opzoomer's redevoering over de wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende, een weinigje nageplozen*.³⁸ Diest Lorgion had zich in deze brochure in principe enthousiast getoond over deze nieuwe ster aan het firmament, maar uitte, naast veel detailkritiek op Opzoomers redeneertrant en aannames, grote teleurstelling over het feit dat de redenaar niet had uitgelegd *hoe* deze verzoening in zijn werk zou gaan.

De filosoof en historicus De Greuve³⁹ was tot 1830 hoogleraar aan het omstreden Collegium Philosophicum in Leuven geweest. De Belgische omwenteling

³⁴ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 330.

³⁵ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 330; we schrijven slechts kort na het revolutiejaar 1848.

³⁶ Anders dan bij Da Costa in 1843 reageerden de Groningers wel meteen op Opzoomers oratie: Hofstede de Groot in zijn academische openingsrede van hetzelfde jaar, en Verweij en Pareau in preken. (Vree, *Kerk, huis, school en staat*, 99)

³⁷ LL1846-12.

³⁸ LL 1846-11. Vree (*Kerk, huis, school en staat*, 99n) noemt de Groninger student J. Roos als schrijver van deze brochure, op basis van een brief aan Roos dd. oktober 1846. Kempenaer/ Doorninck en DBNL houden het op Diest Lorgion. Geen van die drie bronnen meldt een mogelijk andere auteur.

³⁹ Zie ook hoofdstuk 2. In *Nog een woord omtrent de fakulteit der Godgeleerdheid en haar toekomstig lot* (LL1851-04, 14) haalde Van Vloten uit naar de Groningse universiteit, die De Greuve geen officiële

dreef hem naar het Noorden, waar hij in Groningen werd benoemd en "gaandeweg van het geloof vervreemd raakte". In 1856 ging hij over tot de Nederlandse Hervormde Kerk.⁴⁰ Dit maakte hem in 1846 waarschijnlijk al een ander soort katholiek dan de conservatieve auteur van 'De Hoogleraar Opzoomer'.⁴¹ Wel had De Greuve in 1840-1842 tegen Strauss geschreven. Rogier noch Gorris heeft in elk geval enige goede woorden voor De Greuve over; Rogier noemt hem "een der bekeerlingen van de Romantiek, groot geworden in een verlicht en tolerant katholicisme"⁴²— die laatste frase is bij Rogier geen compliment.

Zoals te verwachten van een collega-hoogleraar wijsbegeerte is *Aan den napluiser* sterk inhoudelijk-filosofisch, en toont De Greuve zijn kennis van Strauss. Er is minder verschil tussen Opzoomer en Krause, en tussen Opzoomer en Hegel, dan Opzoomer denkt (25). De Greuve heeft formele kritiek op terminologie en definities: Opzoomer moet sowieso explicieter zijn in wat hij wel en niet bedoelt (6). De nieuwe hoogleraar zegt bijvoorbeeld niet met zo veel woorden dat hij selectief refereert in zijn overwegingen betreffende de vraag hoe de inhoud die buiten ons is tot de vormen van onze geest komt:

aanstelling had willen verlenen omdat hij katholiek was. De vervreemding van het geloof: Rogier, *In vrijheid herboren*, 158.

⁴⁰ Er waren meer van dergelijke 'afvalligen', bijvoorbeeld J.O. Josset (1792-1855) en de dichter Hendrik Tollens (1780-1856). De eerste werd hoofdredacteur van de *Evangelische Kerkbode*, de tweede trad toe tot de remonstranten (Rogier, *In vrijheid herboren*, 213). Rogier (191) acht Jossets brochures van vóór 1840 van groot belang voor het portret van de Nederlandse katholieke gemeenschap in die tijd. Enige titels zijn beschikbaar in de UBL, bijvoorbeeld *De Roomsche-Katholieke Kerk in Oud-Nederland: gelijk zij is, zijn kon en zijn moest* (1833), en het intrigerende *Gewijde overweegingen voor vereerders van rede en openbaring* (1839).

⁴¹ In zijn 'Levensbericht' van De Greuve (*Jaarboek MNL*, 1864) schrijft L.S.P. Meyboom dat: "... [de vader van F.C. de Greuve] in de Roomsche-Katholieke Kerk, tot welke hij met zijne echtgenoot behoorde, tot de meest mild en vrijzinnig gestemde leden mogt worden gerekend; eene bijzonderheid, van welke wij te eerder melding maken, omdat wij meenen, haren invloed in het karakter en leven van Fredericus Christianus duidelijk te bespeuren", en later: "Was de Greuve reeds vroeg om zijne milde vrijzinnigheid in het kerkelijke bekend, zijn wetenschappelijk verkeer te Groningen, ook met protestantsche godgeleerden, kon wel niet anders dan hem prikkelen om ook in die rigting niet te blijven stilstaan. Van lieverlede gevoelde hij zich meer tot de vrijheid der protestantsche belijdenis getrokken." Brom is minder positief: "Er zit een tikje ironie in het geval, dat deze man, die de seminaries voor de universiteit verried, zijn scholastieke vorming nooit verloochenen kon" — ook na zijn afval leerde hij "de syllogismen, die verdacht naar Rome roken", nooit af (Brom, *Herleving*, 24). Volgens Rogier (*In vrijheid herboren*, 158) bekritiseert Meyboom in het 'Levensbericht' De Greuves streven om de historiciteit van het evangelie te behouden (zoals ook de Groningers wilden), maar afgezien van Meybooms opmerking dat, zoals zovelen, ook De Greuve niet het laatste en afdoende woord in de weerlegging van Strauss gesproken heeft, kan ik dergelijke concrete kritiek daar niet vinden.

⁴² Rogier, *In vrijheid herboren*, 189.

... welke vraag in de nieuwere wijsbegeerte vooral door LOCKE, HUME en KANT met opzet is behandeld geworden. Sporen aangaande dit onderzoek vinden wij wel in menigte bij de oude en middeleeuwsche wijsgeeren; maar de redenaar heeft het zich nu eenmaal in het hoofd gezet, alleen van de nieuwere te willen spreken, want onbekendheid met de oudere wijsbegeerte mogen wij in een hoogleeraar der wijsbegeerte niet onderstellen. (6/7)

In sommige opzichten neemt De Greuve het op voor Opzoomer.⁴³ Hij zegt diens erkennen van een mogelijke ontwikkeling in zijn denken te waarderen (of is het ironie?):

Hij zelf zegt het, dat [...] hij ook niet voor herroeping terug zal deinzen; dat geene schaamte hem zou bedekken, maar heilige vreugde, dat hij zijne dwalingen leerde inzien. - Dat 's fikschen gesproken, en om die taal hebben wij hem lief. (8)

Maar later zien we De Greuves afkeuring van veranderlijkheid — duidelijk sarcastisch:

Hier heeft men dus een absoluut resultaat, waartegen niets meer in te brengen valt, bijgevolg een weten. En zeker: als wij eindelijk weten, wat wij niet wisten, en dat weten onze behoefte was, dan zijn wij nu bevredigd. Jammer maar, dat de heer OPZOOMER een voorgevoel heeft, dat zijn standpunt nog veranderen kan, dat hij dus niet absoluut bevredigd of verzoend is, bijgevolg niet absoluut weet, of hij 't wel weet. (18)

Misschien vormen De Greuves aanvallen op het onbegrip en de gebrekkige tekstinterpretatie van de Napluizer een betere verdediging van Opzoomer:

Ziet gij [=Napluizer] nu, dat de hoogleeraar niet, zoo als gij dacht (blz. 10) met zich zelve in tegenspraak is? – Als men niet *interpreteert* (en men moet dat altijd *in meliorem partem* trachten te doen) dan is er hier en daar wel een duistere uitdrukking in het stuk; doch het is ook maar eene redevoering, met oratorischen ophef, geen bespiegeling. (11)

Zowel toon en stijl van de 'Napluizer' als zijn begrip van de materie laten te wensen over: die spreekt spottend over de wijsbegeerte (1), en zoekt spijkers op laag water in onnodige kritiek op Opzoomers titel (3).

⁴³ Vindt ook Vree, *Kerk, huis, school en staat*, 99.

In alle kritiek op taalgebruik, logica, argumentatie en terminologie wordt niet heel duidelijk hoe De Greuve zelf denkt over Opzoomers ideeën. Uitgesproken ultramontaans klinkt hij zeker niet. En in het slot van zijn brochure lijkt hij alle ironie te laten varen en klinkt hij bepaald welwillend:

Wij hopen van harte, dat de jeugdige hoogleeraar, zoo niet op een hooger standpunt (want misschien is het hoogste reeds bereikt, of nooit te bereiken), dan toch op het gekozen standpunt ons de wijsgeerige waarheid met der tijd nader toelichte, waartoe het hem noch aan moed, noch aan talenten ontbreekt. Ook waarborgen ons zulks zijne edele voornemens. Want hij heeft zich voorgenomen, veel van zijne ambtgenooten te leeren, en met hen voort te gaan naar hetzelfde doel; liefde voor waarheid bezielt hem; nederigheid doet hem beseffen, dat hij de hulp en medewerking van anderen noodig heeft, en bovendien zijn karakter en zijn leeftijd stooten het denkbeeld van ieder meesterschap verre van zich (27).

De Twijfel des Tijds

In het *Stemmen*-artikel legt de katholieke auteur het zwaartepunt van zijn betoog bij Opzoomers rede uit 1850, *De Twijfel des Tijds, de Wegwijzer der Toekomst*; meer dan de helft van de tekst is eraan gewijd. De ironische toon in de aankondiging doet al iets vermoeden van de conclusies die de auteur zal trekken.

Indien *Twijfel* de eerste schrede is op de weg, die ter *Kennis* heengeleidt, dan vinden wij, tot ons innig genoegen, nu reeds den Utrechtschen Hoogleeraar op die verheven baan. Hij heeft, voor weinige dagen, zijne merkwaardige⁴⁴ Academische Lessen over Logica en Metaphysica geopend met eene Redevoering...⁴⁵

De auteur verbaast zich er over dat Opzoomer na het beschrijven van verschillende overtuigingen met betrekking tot de grondslag van de staat, juist ophoudt voor hij zijn eigen standpunt, dat van de soevereiniteit van het volk, zou moeten noemen. Hij citeert:

"...De een wijst u op de noodzakelijkheid, een ander spreekt van een maatschappelijk verdrag, over welks inhoud men het niet eens kan worden; een derde wijst u op *God*, van wie alle magt op aarde is; een vierde – maar wat zal ik u al de stelsels opnoemen, die den geest der menschen verdelen?"⁴⁶

⁴⁴ In de betekenis van 'opmerkelijk' (WNT).

⁴⁵ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 330.

⁴⁶ *Twijfel*, 16.

Waarschijnlijk, aldus de katholieke auteur, wilde Opzoomer "zelfs den onaangename klank" vermijden van een stelsel dat hij zelf 'onlangs' weer aan de orde stelde en dat toen "tot de hevigste discussiën en zelfs persoonlijke verwickelingen van den onaangenaamsten aard" aanleiding gaf.⁴⁷

Na de staatkunde komt Opzoomer tot het kerkelijk gebied, waar het er volstrekt niet beter uitziet:

"Ieder roemt er op onfeilbaarheid, maar allen wijzen elkaar met weerzin af. En, was er bij al dien strijd nog maar *eenstemmigheid omtrent den grondslag des Christendoms* [...] maar ook die gemeenschappelijke bodem is door velen verlaten."⁴⁸

De auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' wil hier duidelijkheid over het begrip *velen*; helaas, opheldering blijft uit. Voor hem is de wankelende fundering van Opzoomers diagnose van de tijdgeest onaanvaardbaar.

Nu komt Opzoomer echter met de remedie: de empirie, en hier legt de katholieke auteur de vinger op de ommekeer in Opzoomers denken. Die gaat hem te ver: "Om niet in eene wijdloopige discussie te vervallen over het *twijfelachtige* en *onzekere* van des Hoogleeraars betoog dat de *Natuurwetenschap* reeds tot absolute *waarheid is gebracht*" voert hij nu enige autoriteiten aan die toch grenzen zien aan het vermogen van de natuur-wetenschappen: J. H. van den Broeks overzicht van de kritiek op Chambers' *Vestiges of the Natural History of Creation*, en uitspraken van de Utrechtse hoogleraren Mulder en Donders.⁴⁹ Als de ervaring de enige kenbron van de waarheid moet zijn, ziet het er met politiek en religie nog niet veel beter uit; zeven jaar wetenschapsbeoefening hebben Opzoomer nog niet verder gebracht dan "eene totale negatie der Verzoeningsleer van het Christendom, en eene totale affirmatie van de leer van de Souvereiniteit des Volks".⁵⁰

De vraag die in 'De Hoogleeraar Opzoomer' wordt gesteld is: over welke ervaring gaat het hier? Wat is het juiste spoor? Enigszins in tegenspraak met zijn eigen inleiding, zegt de auteur, verwijst Opzoomer daarvoor naar de geschiedenis: het is de ervaring van de hele mensheid, niet die van ons eigen hart en leven, die ons uiteindelijk ook brengt tot kennis van onze eigen tijd en van ons zelf. Deze frasen

⁴⁷ Waarschijnlijk een verwijzing naar Opzoomers (niet modern-theologische) brochure *De souvereiniteit des volks*, 1849. Of aan specifieke persoonlijke verwickelingen wordt gerefereerd is niet duidelijk; door zijn compromisloze wijze van polemiseren (zie par. 6 van dit hoofdstuk) lag Opzoomer sowieso met veel collega's overhoop.

⁴⁸ *Twijfel*, 22; geciteerd in 'De Hoogleeraar Opzoomer', 331.

⁴⁹ Voorrede bij Van den Broeks vertaling van Chambers' werk, 1849. Ook Donders (met Mulder hierboven genoemd) was een afvallige katholiek.

⁵⁰ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 332.

worden door de auteur afgeserveerd als fraai maar inhoudsloos. Echter, over het slot van Opzoomers redevoering uit hij zich in prijzende termen: daar stelt Opzoomer dat zichzelf kennen het hoogste doel van ons streven moet zijn, en dat 'reinheid van hart' een tweede vereiste is voor toekomstig heil. De auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' citeert zelfs de drie laatste pagina's van *Twijfel* (36-38, deels hieronder), als "eene schitterende kroon van echte welsprekendheid op een hoogst-belangrijk, ernstig-wetenschappelijk Vertoog."

Het is op dit punt dat de lezer zich weer realiseert dat de katholieke auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer' de stijlfiguren van ironie en sarcasme uitstekend beheerst en graag gebruikt. Dat maakt het (nog afgezien van het onrustige tekstbeeld) moeilijk om zijn conclusie juist te schatten:

Zoo zagen wij dan uit deze vlugtige schets, hoe in den geest van een zeer bekwaam Landgenoot [...] zich een begrip van TWIJFEL en ONZEKERHEID ontwikkelde, dat bevrediging zoekt, door aan de hand der *Logica* en *Metaphysica*, de leer der ERVARING, uit de beoefening van de GESCHIEDENIS geboren, in toepassing te brengen op het gebied van *Staatkunde* en *Godsdienst*. Van een POSITIEF Christendom is echter bij dat alles nog geen sprake; wel daarvan, dat de Wijsbegeerte eene POSITIEVE *Wetenschap* zijn zou. Wij nemen dit echter den Hoogleeraar OPZOOMER, op zijn standpunt als protestant, in 't minst niet euvel; de grondslag der Godsdienst zijner «*opvoeding*», is: het VRIJE ONDERZOEK, met *verwerping van alle gezag buiten dat van den* (zichzelfven evenwel noch handhavenden, noch verklarenden) BIJBEL. Welnu, de groote bron der ERVARING, te weten de *Geschiedenis*, voornamelijk der laatste drie eeuwen, zal hem geleerd hebben, wat er van dat *vrije onderzoek* en van die *algeheele Gezagsmiskennis* geworden is: een CHAOS VAN TWIJFEL EN ONZEKERHEID, niet slechts in de Kerk, maar tegelijk, alomme, in den Staat.⁵¹

De chaos is in elk geval eenduidig; ook is duidelijk dat de auteur Opzoomers kwaliteiten ziet en niet aarzelt die te noemen, maar het betreurt dat 'de Hoogleeraar' protestant is — met alle jammerlijke en structurele gebreken van dien.

5. De discussies rond 1846 – aspecten van taal en stijl

In hoofdstuk 6 is al opgemerkt dat de auteurs van de Leidse Lijst, katholiek, modern of behoudend, bijna altijd expliciet hun eigen of andermans wijze van debatteren aan de orde te stellen. Velen, niet in de laatste plaats de auteur van 'De Hoogleeraar Opzoomer', voelen zich gerechtigd hun tegenstanders te bekritisieren op het punt van taal, stijl, en manier van debatteren.

⁵¹ 'De Hoogleeraar Opzoomer', 333.

Men stelt duidelijk prijs op verzorgd taalgebruik. Een goede stijl was een belangrijk middel in het bereiken van het doel: de tegenstander overtuigen. Van Dooren kan onomwonden stellen dat Opzoomers invloed ook deels te danken was aan zijn "heldere en verzorgde stijl".⁵² Was er een soort gouden standaard waaraan men geacht werd te voldoen? Er was universitair onderwijs in retorica en taalgebruik – de al genoemde J.M. Schrant was bijvoorbeeld een niet zeer goede docent in die discipline.⁵³

In dit beknopt bestek kan van een gedetailleerde analyse geen sprake zijn, althans niet een waaruit gefundeerde algemene conclusies getrokken kunnen worden over mogelijke verschillen in taal en stijl tussen katholieke, 'moderne' en conservatieve auteurs in deze periode. Er was in alle kampen sowieso al verschil met de 'lijzige en omhalerige' stijl⁵⁴ van de publicaties van twintig jaar eerder. De Greuve vraagt zich af of de Napluizer soms weer terug wil naar de oude tijd, met die langdradige titels?⁵⁵ Toch zijn er wel enige opmerkingen te maken over de teksten die hier min of meer uitgebreid zijn geciteerd.

Vorm

In hoofdstuk 5 is uiteengezet waarom brochures, zeker voor de protestantse moderneren, de bij uitstek geschikte vorm waren voor de papieren strijd tegen hun critici. De katholieken prefereerden tijdschriften, zeker na 1840. Een medium als een oratie of redevoering is duidelijk van een andere aard, en heeft een ander doel. De Greuve gaat ervanuit dat iedereen toch begrijpt dat een *redevoering* iets anders is dan een schriftelijk betoog, en vindt daarom de 'Napluizer' te streng als die in een rede nauwkeurigheid van uitdrukking eist.⁵⁶

Onder het onderwerp 'vorm' valt ook de anonimiteit van, en in, een groot

⁵² Cornelis Opzoomer, 11. Kennelijk was Opzoomers stijl om een of andere reden zelfs spreekwoordelijk; Vos kan een bepaalde passage uit een brief aan Moleschott een 'Opzoomeriaanse stijlbloem' noemen ('Stormachtige entrée', 48).

⁵³ In 1847 werd Schrant (senior) in Leiden benoemd tot opvolger van Matthijs Siegenbeek als hoogleraar Nederlandse taal, maar dit werd een mislukking. Schrant was "de risé van heel de academische jeugd", (Rogier, *In vrijheid herboren*, 168); cf. wat Klikspaan over zijn colleges schrijft (Klikspaan, *Studentenschetsen*; studie-uitgave verzorgd door Annemarie Kets, Mariëlle Lenders en Olf Praamstra. - Den Haag: Constantijn Huygens Instituut, 2002. - 2 dl; met name deel II, 245-247). Schrant was een van de weinige katholieke hoogleraren aan een protestantse universiteit; cf. hierover Snelders, 'Houding van Nederlandse Rooms-Katholieken', 45. Brom schildert Schrant als een tragische figuur die zich alle kanten uit liet duwen, en er niet in slaagde gebruik te maken van zijn positie om de katholieke zaak te bevorderen (Brom, *Herleving*, 25-28).

⁵⁴ Gorris, *Le Sage*, I, 257.

⁵⁵ *Aan den napluizer*, 4.

⁵⁶ *Aan den napluizer*, 9. Meer hierover in hoofdstuk 8; cf. ook het in hoofdstuk 5 over preken gestelde.

deel van de hierboven aan bod gekomen teksten. Er is bepaald een gebrek aan contemporaine eigennamen, zowel in redevoeringen, tijdschriftartikelen als in brochures. Niet alleen zijn, zeker in de katholieke tijdschriften, bijna alle bijdragen ongesigneerd,⁵⁷ maar ook wordt meestal slechts indirect verwezen naar personen tegen of voor wie men zich uitspreekt. In Opzoomers *Twijfel*, net als zijn oratie een niet-polemische redevoering, lezen we:

En terwijl wij alle krachten willen inspannen, om dat onwaardeerbare goed te verwerven, schrikt een der besten van ons geslacht ons met de treurige uitspraak af: wij kunnen slechts gissen en meenen. En die, zelf rusteloos zoekende, zoo sprak was geen onverstandige dweeper; [...] En als wij dan van zulke geesten als de slotsom van hun onderzoek vernemen, dat al onze kennis slechts uit meeningen bestaat, slechts gissen is en rondtasten in den blinde, dan dreigt ons de moed te ontzinken, die onze borst bezielde (12).

Aan wie refereert Opzoomer hier? In 'De Hoogleeraar Opzoomer' vinden we deze bedekte toespelingen niet, maar in bijvoorbeeld Cramers *Mémoire* is bijna alles en iedereen verhuuld aangeduid. Er is daar nauwelijks een eigennaam te vinden (een daarvan Le Sage, prijzend): we lezen over een ominieuze 'zekere partij' (*Mémoire*, vi), een 'vieux professeur' uit Leiden die katholieken veracht (44), en 'les dissidents qui avaient fait scission parmi les Protestants' (39-40).⁵⁸ Hoort de anonimiteit bij een bepaalde stijl van polemie? Huldigt men, in een streven naar zekere chicheid, het principe dat een polemie om de zaak hoort te gaan, niet om personen? Hierop is (nog) geen eenduidig antwoord te geven. Men bekritiseert elkaar om *ad hominem* aanvallen, maar stoort zich evenzeer aan het zich verschuilen achter pseudoniemen en niet met open vizier strijden.

Toon

Veelvuldig wordt de toon van de tegenstander gelegd langs de lat van wat als wellevende polemie wordt gezien. In zijn *Andwoord* prijst Opzoomer Da Costa's "ernstigen maar bezadigden aanval" (3); hij wil dan ook Da Costa's dwalingen "beknopt en in liefde aanwijzen" (6). In 'De hoogleeraar Opzoomer' daarentegen noteert de auteur dat Opzoomer ons "op hoogen toon" iets verzekert (330).

Toch lijken in de hier gegeven citaten van Opzoomer aanmerkelijk minder spot, sarcasme en ironie voor te komen dan in het artikel uit *Stemmen*. Het daar

⁵⁷ Toen gebruikelijk, "ook in niet-katholieke periodieken", Gorris, *Le Sage* I, 262. Het was bijzonder dat in het eerste nummer van *De Katholiek* de namen van alle redactieleden werden vermeld.

⁵⁸ Zie over Cramers brochure uitgebreid hoofdstuk 2. Ik heb niet kunnen vinden wie met de 'vieux professeur' wordt bedoeld.

door de katholieke auteur zo geprezen slot van *Twijfel des Tijds* mag als representatief stuk dienen:

Zoekt men hier op het gebied der staatkunde ons een toekomst voor te spiegelen, die schoon en heerlijk schijnt, maar bestaan de eerste schreden op den weg, aan wiens eind die toekomst liggen zal, in miskenning van het goede dat bestaat, in versterking van orde en rust, de hechte zuilen der volkswelvaart, dan is er, zoo ons hart niet eveneens bezoedeld is, geen nood, of de gedachte zal ons treffen, dat men op puinhoopen geen paleizen sticht, op vernielde volkswelvaart geen geluk grondvest. Tracht men ons ginds op het gebied der godsdienst door fraai klinkende en fijn gesponnen redenering tot broederhaat en vervolging op te wekken, als ons hart niet bedorven is, zullen wij den verleider afweren met het woord: den God der liefde dient men niet met liefdeloosheid. [...] Daarom laat dit kleinood ons boven alles dierbaar zijn, de onbevleetheid van ons gemoed, en laten wij van hier gaan met die spreuk in het hart: de mensch wordt door kennis verheven, maar alleen door deugd geheiligd.⁵⁹

De indruk hier en in de andere citaten is dat Opzoomer gedegen en serieus schrijft, op wellevende toon, met gebruik van stilistische middelen als herhaling en metaforen, maar enige vorm van spot vooralsnog vermijdt. Toch laakt “Géron” in 1847 Opzoomers ‘bittere ironie’,⁶⁰ en wordt een zin van Opzoomer als voorbeeld opgevoerd bij het lemma ‘Sarcasme’ in het *Groot retorisch woordenboek*.⁶¹

De Greuve lijkt zich qua sarcastische toon en acribie met de schrijver van ‘De Hoogleeraar Opzoomer’ te kunnen meten — zie bijvoorbeeld, tegen een frase van de Napluizer:

... “in dit wijsgeerig geschrift.” Dit toch kan heeten: een geschrift, dat over wijsbegeerte handelt, zoo als men wel eens van wijsgeerige instrumenten spreekt, of een geschrift, dat een wijsgeerig onderwerp wijsgeerig behandelt. Dit laatste kunt gij zeker niet bedoeld hebben; want daar heeft het niets van.

en over Opzoomer:

... want onbekendheid met de oudere wijsbegeerte mogen wij in een hoogleeraar der wijsbegeerte niet onderstellen.⁶²

⁵⁹ *Twijfel*, 37-38.

⁶⁰ LL1847-13, Mr C.W. Opzoomer, in zijn geschrift: “De gevoelsleer van Dr J.J. van Oosterzee beoordeeld”: zelf zijn buiten-christelijk standpunt aanwijzende.

⁶¹ “Dankbaarheid kan een kunstenaar in Nederland natuurlijk niet verwachten, maar laat men ten minste billijk zijn” (Claes & Hulsens, 124). Ik heb de bron van de frase nog niet kunnen achterhalen.

⁶² Deze twee citaten: *Aan den napluizer*, resp. 13 en 6/7.

De toon in 'De Hoogleeraar Opzoomer' is hier en daar bepaald vilein, met frasen als "zijne merkwaardige Academische Lessen", "ziedaar omvergerukt wat door duizenden in vrome aanbidding is opgenomen", "de geachte redenaar komt nu vervolgens met den Steen der Wijzen".⁶³ Dat wil niet zeggen dat sarcasme typisch katholiek zou zijn — Van Vloten, Busken Huet en Pierson waren er meesters in. Over de katholiek Le Sage wordt in dit opzicht echter verschillend geoordeeld. Betreffende de vroege tijd, tot 1840, vertelt hagiograaf Gorris ons dat Le Sage bijna altijd "zachtzinnig en liefderijk" optrad, en altijd waarderend schreef over zijn tegenstanders Bilderdijk en Da Costa.⁶⁴ De uitgesproken kwetsende toon in een anonieme brochure is kennelijk reden genoeg om onmiddellijk Le Sage als auteur uit te sluiten.⁶⁵ Tegen kwaadwillende schrijvers en 'pamflettisten' kan Le Sage echter ook fel en bijtend zijn.⁶⁶ Het is duidelijk dat het succes van Le Sages tijdschriften grotendeels te danken was aan de toon en manier van behandelen van de onderwerpen; dit in grote tegenstelling tot de 'hartstochtelijke bitterheid en smaadzucht' waarmee *De Protestant* te werk ging.⁶⁷ Toch was dan ook weer in 1827 een nieuw, liberaler katholiek tijdschrift, *Katholikon*, opgericht omdat men de *Godsdienstvriend* en *De Ultramontaan* 'te polemisch' vond.⁶⁸ Na 1840 kwam er meer kritiek. Van Le Sages geprezen irenische toon was het kennelijk maar een stap naar iets zieligers: "Le Sages pathetisch verweer tegen de *Evangelische Kerkbode*" wordt door jongeren te negatief bevonden.⁶⁹

Taal – nieuwe wijn in oude vaten?

Begreep men elkaar voldoende? De Greuve waardeert het dat Opzoomer zijn oratie in het Nederlands hield⁷⁰ — zie citaat hieronder. De Greuve was, naast filosoof, ook letterkundige: hij had enige dichtbundels op zijn naam staan, leverde in 1837-1838 een 'letterkundige strijd' tegen Van Heusde, en was in het algemeen

⁶³ 'De Hoogleeraar Opzoomer', resp. 330, 331.

⁶⁴ Gorris, *Le Sage*, I, resp. 143 en 111-113.

⁶⁵ Gorris, *Le Sage*, I, 141n.

⁶⁶ Gorris, *Le Sage*, I, 191-192.

⁶⁷ Gorris, *Le Sage*, I, resp. 257 en 299; cf. Rogier, *In vrijheid herboren*, 61.

⁶⁸ Gorris, *Le Sage*, I, 295. Het heeft slechts drie jaar bestaan, tot 1830 (Bornewasser, 'Verlichting en anti-Verlichting', 19).

⁶⁹ Rogier, *In vrijheid herboren*, 61.

⁷⁰ Opzoomer was daar eerste mee. Vanaf het begin van zijn professoraat probeerde hij in zijn colleges altijd het Nederlands te gebruiken (Vos, 'Stormachtige entree', 42-44; Van Dooren, *Cornelis Opzoomer*, 12). In andere disciplines (staathuishoudkunde, Nederlandse letterkunde en vaderlandse geschiedenis) werd al langer in het Nederlands gedoceerd.

ook actief op het gebied van de talenstudie.⁷¹ Het verbaast dan ook niet dat hij de Napluizer juist op dat gebied bekritiseert: die heeft verkeerde ideeën over de status van verschillende soorten teksten, en geen oog voor de ontwikkeling van de taal. De Greuve prijst Opzoomers gebruik van duidelijke, Nederlandse termen voor filosofische begrippen:

Gij [= Napluizer] zijt dus al te streng, als gij in eene redevoering overal naauwkeurigheid van uitdrukking eischt, en durft er nog bijvoegen: „en hoeveel te eerder dan, wanneer men de dingen een anderen naam geeft, dan hun toekomt?” Gij vergeet, vriend! dat gij u hier in eene nieuwe wereld van gedachten bevindt, waar men niet zoo aanstonds nieuwe, nog onbekende woorden klaar heeft, en zich dus van oude woorden in een nieuwen zin bedienen moet. Ik zou meenen, dat men dit ook in het Latijn kan doen, maar de redenaar heeft het ons immers nog al gemakkelijk gemaakt, door in onze rijke moedertaal te filosofieren, - (hebben wij daar ook een woord voor?) - en ons te ontslaan van de moeilijkheden eener doode taal. Vat gij 't nog niet, wat oude, u reeds bekende woorden, hier beteekenen; maak eene reis mee naar de nieuwe wereld, en ge zult er wel achter komen.⁷²

Het fenomeen ‘nieuwe wijn in oude vaten’, d.i., het gebruik van bestaande woorden voor nieuwe begrippen, wordt door De Greuve hier in prijzende zin aangevoerd. Dit filosofische punt met betrekking tot ver- en hertalingen wordt vaak genoemd in de hier besproken teksten.⁷³ Er wordt verschillend over gedacht. Le Sage wil traditionele inhoud in traditionele woorden:

Ik bespeurde altoos met weerzin, dat men in Catholijke werken, maar vooral in kerk- en gebedenboeken, de oude, genaturaliseerde kerkwoorden verruilt tegen hollandsche woorden, die de zaak niet uitdrukken en ook niet uitdrukken kunnen; zóó zelfs, dat men tegenwoordig in de meeste onzer nieuwe gebedenboeken een protestantsche terminologie ontmoet.⁷⁴

⁷¹ Zie over De Greuves belangstelling voor taal zijn ‘Levensberigt’ uit 1864; over De Greuves penstrijd met Van Heusde ook Vree, *Groninger Godgeleerden*, 202-203.

⁷² *Aan den napluizer*, 9.

⁷³ Zoals eerder vermeld een standaardverwijt aan de modernen. Doedes (LL 1861-16) spreekt van ‘oude lappen op een nieuw kleed’; cf. ook Krop, ‘Natuurwetenschap en theologie’, 26: Opzoomer heeft met gebruikmaking van de bijbelse woorden het traditionele christendom radicaal van inhoud veranderd. Meer hierover in hoofdstukken 8 en 9.

⁷⁴ Geciteerd in Gorris, *Le Sage*, I, 217. Rogier meldt dat Le Sage zich ook vreselijk druk kon maken over “een enkele katholieke auteur, die met de protestanten ‘Jezus’ spelde en niet ‘Jesus’, het zogenaamd protestantse woord ‘Heiland’ durfde gebruiken, en ‘Salomo’ of ‘Jesaja’ schreef” -- Rogier kwalificeert dit als “het soms tot in het belachelijke toespitsen” van de verschillen tussen protestanten en katholieken (*In vrijheid herboren*, 186).

Bij de oprichting van de *Godsdienstvriend* in 1818 had Le Sage ook voor het Vlaams gepleit, dat niet alleen "door vele eenvoudigen beter begrepen wordt", maar ook de "oude Roomsche woorden" beter heeft bewaard, zodat er geen gevaar is dat met nieuwe woorden ook nieuwe [= verkeerde] begrippen worden ingevoerd.⁷⁵ In zijn *Rekenschap* maakt Da Costa het omgekeerde punt over de belijdenisformulieren. Die moeten er wel zijn, maar *juist* in aangepaste vorm: "In tijden van crisis wordt tegenover nieuwe vormen van dwaling ook een meer verse vorm van belijdenis [...] vereischt [...] in de taal, in de vormen[...] van onze tijd" (56). In zijn *Andwoord* lijkt Opzoomer ook op dezelfde lijn te zitten. "Wij spreken niet nauwkeurig, niet volkomen juist (het is wellicht aan de armoede der menselijke taal te wijten, die echter rijker kan en moet worden gemaakt, omdat zij als menselijk gewrocht ook in staat moet zijn alle menselijke begrippen uit te drukken" (46). Ook in zijn oratie stelt Opzoomer het probleem van een "oude taal voor een nieuwe wereld" aan de orde.⁷⁶

Was publiceren in de moedertaal onderdeel van een gewenste popularisering?⁷⁷ Le Sage wil toegankelijkheid voor eenvoudigen, Opzoomer heeft daar in elk geval zijn twijfels over: moet men wel voor eenvoudigen *willen* schrijven? Daarin schuilt gevaar, en "daarom zien wij naauw toe, welke denkbeelden onder het volk worden verspreid en ingang vinden, want elke menselijke kennis is ons belangrijk, en zoo vaak won er een begrip veld, dat men onverschillig aanzag, maar dat in later tijd, gekweekt, gekoesterd en gevoed, zoo wrange vruchten droeg."⁷⁸

Stijlfiguren

Het vaak gehanteerde beeld van afbreken en slopen komt zeker in de hier besproken teksten voor, behalve in Opzoomers *Andwoord* en bij De Greuve.⁷⁹ Bij Da Costa zien we vaak metaforen uit de sfeer van ziekte en gezondheid (bijv. *Rekenschap* 6, 58, 60); hij wil zoeken naar een 'medische' weg tot kerkherstel. Opzoomer daarentegen gebruikt het beeld van een vruchtdragende boom met takken – iets organisch dat groeit, passend bij het moderne ontwikkelingsidee. Hij verbindt dit ook met Da Costa's beeld van de kern en de schil (*Rekenschap*, 51), die respectieve-

⁷⁵ Gorris, *Le Sage*, I, 268.

⁷⁶ *Wijsbegeerte*, 59.

⁷⁷ Over de wens om lekenpubliek bij de discussie te betrekken zie ook hoofdstukken 4 en 5.

⁷⁸ *Andwoord*, 9.

⁷⁹ Ik heb gezocht op *sloop*, *omver*, *afbr* en *verniel*. In 'De Hoogleraar Opzoomer' komt het beeld voor in verwijzingen naar teksten van Opzoomer; Da Costa gebruikt het in *Rekenschap* één keer, p. 61; Opzoomer in zijn oratie twee keer (p.4), en in *Twijfel* vier keer, waaronder de 'puinhoopen' en de 'vernielde welvaart' in het citaat hierboven.

lijk de grondwaarheden van het christendom en de 'bijzaken' vertegenwoordigen: Opzoomer heeft het dan over 'waarheden' die verder van de 'stam' verwijderd zijn, maar toch aan dezelfde 'boom' zitten.

De metafoor van de kern en de schil raakt, net als de discussie over oude termen voor nieuwe inhoud, aan het filosofische punt van vorm versus inhoud. Het beeld heeft een lange geschiedenis en was wijd verbreid, ook internationaal – ook in de discussies in bijvoorbeeld Groot Brittannië over 'modern' geloof gaat het vaak over *the kernel* (die behouden moet worden) en *the husk* (die aan de tijd kan worden aangepast).⁸⁰ In de brochures in de Leidse Lijst komt de metafoor (of aanverwante uitdrukkingen als 'wezen', 'essentie', 'kern' tegenover 'bijzaken') alleen bij protestantse auteurs voor – naast Opzoomer, als hier genoemd, nog bij Ullmann (LL1846-23), Hoekstra (LL1859-05), Sibmacher Zijnen (LL1859-09), en Joannes Tideman (LL1861-03). Het beeld lijkt inderdaad niet te passen bij de katholieke ideeën over de ontwikkeling van geloofswaarheden en doctrine.

Hier komen we bij een van de vragen die in de Inleiding zijn gesteld: aan welk ideaalbeeld of welk 'wezen' meten protestanten en katholieken situaties en ontwikkelingen af? De protestanten zien de vroege kerk als de essentiële kern van het christendom; voor de katholieken is de voortgaande traditie een even wezenlijk onderdeel van de katholieke doctrine. Het ideaalbeeld waaraan zij ontwikkelingen toetsen is waarschijnlijk het beste op te maken uit wat de Paus zegt dat het *niet* is: de dwalingen genoemd in de *Syllabus* van 1864. In hoofdstuk 9 wordt aandacht besteed aan Piersons vergeefse pogingen zich een beeld te vormen van wat nu het zelfverklaarde wezen van de Katholieke Kerk is: "Rome mag een rots zijn, doch het is in elk geval een rots die anderen weinig vastigheid geeft".⁸¹

6. Opzoomer als polemist⁸²

Liet Opzoomer zich iets gelegen liggen aan de katholieke reacties op zijn ideeën? Ik heb geen enkele reactie van zijn kant op hetzij 'De Hoogleraar Opzoomer',

⁸⁰ Hierover bijvoorbeeld ook Ineke Smit, *Reasonable and reverent. The critical orthodoxy of Charles Gore and Lux Mundi*, Amersfoort 2006, 27, zij het over een iets latere periode. In een passage over Loisy's "The Gospel and the Church" (1902) schrijft Gabriel Daly: "Loisy saw [dogmas] as necessary for the proclamation and defense of the faith. For Loisy the church and its doctrines are the means whereby the gospel perpetuates itself and speaks to every age. He also saw doctrines as relative to their age, and replaceable by later formulations. Loisy rejects the kernel/husk metaphor and employs the image of the growth of a living thing." ('Theological and Philosophical Modernism', in: Darrell Jodock (ed.) *Catholicism contending with modernity: Roman Catholic modernism and anti-modernism in historical context*, Cambridge University Press, 2011. Originally published 2000, 88-112, 106.) Het eventuele gebruik van deze metafoor door katholieke auteurs lijkt een interessant onderwerp voor verder onderzoek.

⁸¹ Zie hoofdstuk 9, par. 3.

⁸² Deze paragraaf gebaseerd op Krijger, *Second Reformation?*; Van Dooren, *Cornelis Opzoomer*; Krop, 'Natuurwetenschap en theologie'; Vos, 'Stormachtige entrée'; Vos, 'Onbetaalde rekening'.

hetzij De Greuves brochure kunnen vinden. Merkwaardigerwijs schreef hij in deze tijd wel uitgebreid tegen Van Oosterzee (in de *Jaarboeken*) en Scholten.⁸³ Van Vloten daarentegen kreeg dan weer helemaal geen antwoord op *Een paar aantekeningen op mr. C. W. Opzoomer's beoordeeling eener verhandeling van prof. Scholten*.⁸⁴

Waar kwam Opzoomers selectieve polemiseren vandaan? Van de voor deze paragraaf geraadpleegde auteurs is Vos de enige die veel adjectieven wijdt aan Opzoomers karakter, wellicht omdat hij zich baseert op een persoonlijke bron: Opzoomers brieven aan zijn vriend Robert Fruin. Deze roepen een beeld op van wat nu misschien een 'nerd' genoemd zou worden: een rechtlijnige, categorische figuur (mensen zijn óf vrienden, óf vijanden) die zich op zijn wetenschappelijke kruistocht concentreert en daar heel agressief kan zijn, maar zich niet realiseert hoe hij anderen beledigt. Getuige Da Costa's kritiek op de polemische methoden van de Groningers — zij gaan nergens op in, of beperken zich tot een korte machtsspreuk (*Rekenschap*, 20) — werd zo'n houding niet erg gewaardeerd.

7. Ten slotte

In de tien jaar tussen 1840 en 1850 hadden de protestantse en katholieke kampen in de publicistiek elkaar zeker in het vizier: vele protestanten (niet alle) uitten zich in uitgesproken antipapistische zin, katholieken strenden zowel tegen het antipapisme (waarbij Le Sage als expliciet doel had het bekeren van de protestanten) als tegen de nieuwe protestantse theologie. Dat laatste zien we in zeker twee invloedrijke bladen, de *Catholieke Nederlandsche Stemmen* en *De Katholiek*. Ondanks een vaak spottende toon gaat men behoorlijk inhoudelijk op de zaken in; het artikel 'De hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds' toont veel eruditie en belezenheid, met name waar het gaat om de productie van de 'moderne' denkers. Voor de opmerking van Rogier dat de sympathie van de katholieken meestal bij de 'meer vrijzinnigen' lag⁸⁵ is in het hier behandelde materiaal nog weinig steun te vinden. Inderdaad waardeerden katholieke auteurs iemand als Van Vloten, die tenminste de consequenties uit de (door henzelf volstrekt afgewezen) verlichte ideeën trok.

Waren de moderne protestanten in deze jaren ook, en net zo heftig, antikatholiek als de conservatieven onder hen? In Opzoomers oratie van 1846 komt het

⁸³ Bijv. LL1846-02; 1846-06; 1846-13.

⁸⁴ LL1846-04; deze brochure ook genoemd in hoofdstuk 6. Ook Van Dooren meldt dat Opzoomer zelden reageerde: "de polemist J. van Vloten, die hem verschillende malen fel kritiseerde, heeft hij nooit van repliek gediend" (*Cornelis Opzoomer*, 18).

⁸⁵ *In vrijheid herboren*, 156-157.

woord 'katholiek' in elk geval niet voor.⁸⁶ Cramer heeft het in zijn *Mémoire* duidelijk niet over de modernen. Het woord zelf komt daar niet voor;⁸⁷ sporadisch lezen we iets over 'eerlijke protestanten' (die *De Tijd* kunnen waarderen); het woord 'liberaal' wordt wel gebruikt als tegengestelde van 'fanatiek', bijvoorbeeld in de frase "echte liberalen, hetzij protestant, hetzij katholiek";⁸⁸ 'libéral' in politieke zin twee keer.

Of de protestantse modernen, bezield door de geest van 1848, uit politieke correctheid hun antikatholieke sentimenten voor zich hebben gehouden of gewoon op dat moment minder antipapistisch waren is lastig uit te maken. De 'vrijzinnige' samenstelling van de redactie van de antikatholieke *Evangelische Kerkbode* is een interessant gegeven ten aanzien van de vraag over de mate van antikatholicisme bij modernen. Zeker is wel dat zij in de brochurestroom van de 'Aprilbeweging' van 1853 weinig vertegenwoordigd zijn: in de catalogus van De Voogt vinden we op een totaal van 386 items slechts 12 titels van de hand van protestantse modernen.⁸⁹ Het decennium 1850-1860, speciaal de polemiek tussen de moderne Zaalberg en de jezuïet Frentrop, is onderwerp van de volgende praktijkstudie.

⁸⁶ Wim van Dooren stelt, op basis van Opzoomers voornaamste publicaties, dat die altijd antikatholiek was (*Cornelis Opzoomer*, 26, 29, 30).

⁸⁷ Voor het eerste verschijnen van het woord 'modern' voor de nieuwe protestantse theologie zie de Inleiding.

⁸⁸ Resp. *Mémoire* 71 en 126.

⁸⁹ Zie hoofdstuk 8.

HOOFDSTUK 8 1855-1857: FRENTROP VERSUS ZAALBERG - CHRISTELIJKE POLEMIEK?

1. Inleiding

In het decennium 1850-1860 verscheen de Haagse predikant J.C. Zaalberg op het toneel, "die walglijke moderne hansworst":¹ een controversiële persoonlijkheid die zowel in 1855-1856 als tien jaar later een brandpunt van strijd zou worden.

De Leidse Lijst bevat voor de periode 1851-1860 aanmerkelijk meer brochures dan voor de voorafgaande tien jaar. Onder de 155 titels van ruim 60 verschillende auteurs² valt de productie van Scholten (20 titels) en Opzoomer (12) op – misschien niet verwonderlijk gezien hun voortrekkerspositie. Zij worden in productieaantallen gevolgd door de voorman van de opkomende ethisch-irenische richting D. Chantepie de la Saussaye, de apologeet J.I. Doedes, en de moderne L.S.P. Meyboom. Nieuwe moderne sterren in deze periode zijn L.W.E. Rauwenhoff en A. Pierson, die in hoofdstuk 9 ter sprake zullen komen.

De brochures voor deze periode weerspiegelen natuurlijk de al besproken controverses en onderwerpen: Scholten versus Opzoomer, de Groningers, en het Réveil. Er waren ook nieuwe ontwikkelingen. Titels als *Broeders, waakt!: eene roepstem aan onze landgenooten, bij de wederinvoering der roomsch-kerkelijke hiërarchie in Nederland* (LL1853-15) of *Een bezadigd woord aan mijne welgezinde protestantsche landgenooten, ter gelegenheid der R.K. Kerkregeling* (LL1853-32) reflecteren de nieuwe impuls die het altijd aanwezige antikatholicisme kreeg bij de Aprilstorm van 1853. Dat jaar vormt qua aantal brochures dan ook een piek in het geheel: 40 titels op een totaal van 155 voor het hele decennium.³ Ten slotte beginnen er referenties te komen aan nog radicaler geesten: in *Geloof: open brief aan dr. S. Hoekstra Bz.* (LL1857-03) noemt Rauwenhoff het tijdschrift van de vrijdenkers, *De Dageraad*.

Wat was het aandeel van de modernen in de Aprilstorm? Hoe antikatholiek uitten zij zich? In een manifest van katholieke zijde wordt een aantal prominente modernen genoemd (onder wie Zaalberg) die een eerder adres aan mede-protestanten hebben ondertekend. Ik citeer het uitgebreide lemma in de *Naamlijst* van De Voogt:

¹ Aldus A. van der Linde, *Het Nijmeegsch protest: een strijdschrift tegen de moderne theologie*, 1865 (LL1865-43).

² Alle onopgeloste anoniemi apart geteld.

³ Zie ook de grafieken in hoofdstuk 5.

Eenige woorden tot de Heeren M. A. Amshoff, Dr. F. W. B. van Bell, H. van Berkum, Dr. C. Boon, H.J.E. Burgerhoudt, Dr. A.W. van Campen, J.C. Diehl, H.G.J. van Doesburgh, B. te Gempt, H.A.C. Denier van der Gon, Dr. P.J. Hofstede de Groot, S.F. van Hasselt, J. Hooijkaas Herderscheê, Dr. C.H. van Herwerden C.Hz., G.P. Kits van Heijningen, A.H. van der Hoeve: S.A. van Hoogstraten, A.G. Jans, Dr. R. Bennink Janssonius, Dr. A.C.C. de Jongh, Dr. F.J.J.A. Junius, J.P.de Keijser, J.C. Kindermann, Dr. A. Rutgers van der Loeff, Dr. L.S.P. Meyboom, Dr. Roldanus, Dr.W.H. Haverkorn van Rijsewijk, H.W.J. Sannes, Dr. G. Simons, G. Steenhoff, J. J. Swiers, Dr. S.K. Thoden van Velsen, U.W. Thoden van Velsen, H.J. Veldwijk, A. Verweij Sz., W.H. Warnsinck, J. Witkop en Dr. J.C. Zaalberg, na het lezen van hun Manifest aan de Evangelische Christenen in Nederland.⁴

In De Voogt vinden we onder de 386 titels 12 brochures van moderne auteurs, waaronder vier van Opzoomer (bijvoorbeeld *Ernst en Falk: een gesprek over de nieuwe bisschoppen in Nederland*). De toon is over het algemeen redelijk; L.S.P. Meyboom (*De Evangelische propaganda volgens de Grondwet des Christendoms altijd en overal een pligt van alle Christenen, maar vooral thans in Nederland te behartigen*, LL1853-23) "wensch[t] [...] woorden te spreken, die niemand kwetsen kunnen. Ik wil de daadzaak, die voorhanden ligt, in den meest algemeenen zin opvatten en haar van de allergunstigste zijde voorstellen."⁵

Hoe redelijk meestal van toon ook, deze en andere brochures laten toch zien dat de houding van vrijzinnigen ten opzichte van de katholieken rond 1853 in principe afwijzend was. Men wekte op tot voorlichting aan de katholieken, en verdediging van het protestantisme (= de waarheid). Toch ging men niet zo ver als meer behoudende protestanten deden met bijvoorbeeld de oprichting van de *Evangelische Maatschappij tot bevordering van waarheid en godzaligheid onder R. Katholijken* in 1853.⁶

De redelijke toon vinden we niet bij J.C. Zaalberg, zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken. Zijn biograaf C. J. Toebes meldt dat Zaalberg in augustus 1856 was aangelokt door de naar hij dacht 'anti-Roomse' basis van de nieuw op te richten Nederlandse Protestantse Unie, maar uiteindelijk werden de katholieken in de beginselverklaring niet eens genoemd, en liet Zaalberg de Unie verder voor wat

⁴ LL1853-31, DV125. De weergave in Picarta is beduidend korter: *Eenige woorden tot de Heeren M.A. Amshoff, Dr. F.W.B. van Bell, H. van Berkum, ... en Dr. J.C. Zaalberg na het lezen van hun manifest aan de Evangelische Christenen in Nederland*.

⁵ Zie voor L.S.P. Meyboom ook hoofdstuk 7.

⁶ Zie hoofdstuk 3.

die was. Hij zou na zijn dood nog om zijn 'anti-papistische felheid' worden herinnerd.⁷

Met de benoemingen van Zaalberg en L.S.P. Meyboom in 1854 in respectievelijk Den Haag en Amsterdam kwamen er nu voor het eerst vrijzinnigen op de kansel. De contouren van een 'richtingenstrijd' begonnen zich af te tekenen en de vraag of de modernen in de kerk konden blijven werd voor het eerst opgeworpen: Zaalberg werd door Capadose en een anonieme vertegenwoordiger van de Vereniging van Vrienden van de Waarheid⁸ al in 1856 aangespoord de kerk te verlaten. De kerkverlaten begonnen pas echt rond het midden van de jaren 1860, en zijn onderwerp van hoofdstuk 9.

2. Een debat in twaalf brochures

Voor de 'praktijkstudie' voor dit decennium neem ik als uitgangspunt de discussie rondom Zaalbergs preek van 31 oktober 1855, Hervormingsdag. De reactie hierop van de jezuïet A. Frentrop gaf de stoot tot een debat dat in elk geval twaalf brochures omvatte, waaronder een los uitgegeven tijdschriftartikel. Ik beperk me hier tot deze twaalf, die ik deels afzonderlijk, deels collectief analyseer op stijl en retorica.

Begonnen als discussie over de katholieke en protestantse opvattingen van het concept 'middelaarschap', groeide deze uit tot een bij vlagen zeer heftige polemiek over de voortreffelijkheid van de ene denominatie boven de andere, waarin zowel uitingen van antikatholicisme als van antiprotestantisme zijn te vinden. De twaalf publicaties van acht verschillende auteurs reflecteren de actuele botsingen tussen protestantse vrijzinnigheid, protestantse orthodoxie en de katholieke leer tien jaar na Opzoomers oratie. De titels bieden, zoals te verwachten, al een redelijke samenvatting van wat er per brochure wordt betoogd:

J.C. Zaalberg, *Feestrede [...] gehouden in den plegtigen dankstond ter gedachtenis der Kerkhervorming*

A. Frentrop, *Christus Jezus, de éénige middelaar Gods en der menschen: leerrede over I. Tim. II, 5; naar aanleiding van J.C. Zaalberg's feestrede [...]*

J.C. H. Muré, *Dr. J. C. Zaalberg's feestrede, gehouden in den plegtigen dankstond ter gedachtenis der kerkhervorming, wederlegd*

A. Capadose, *De hervorming verdedigd: of open brief aan den Heer A. Frentrop over deszelfs leerrede over 1 Tim. 11:5*

⁷ *Dominees-drama*, 121-122. De frase die Toebes citeert (p. 416) is uit een In memoriam in het *Dagblad*, 25 april 1885.

⁸ In resp. LL1856-09, p. 2, impliciet, en in *De leer van Dr. J. C. Zaalberg, Pz. in lijnrechte tegenspraak met de leer der Hervorming*, voorwoord en p. 12, expliciet.

- J. Van Vuuren, *Narede naar aanleiding van eene leer- en feest-rede van den Jezuit A. Frentrop en de Predikant J. C. Zaalberg, met een voorwoord aan J. C. H. Muré*
- A. Frentrop, *De Katholieke Kerk ten onregte van afgoderij beschuldigd: aantekeningen op den open brief van Dr. Capadose*
- J.C. Zaalberg, *Twee brieven aan mijne Roomsche-Katholieke medechristenen, tevens ter beantwoording van Pater A. Frentrop en Professor J. C. H. Muré: woorden van waarheid en liefde*
- A. Frentrop, *Christus Jesus, de éénige middelaar Gods en der menschen: handhaving mijner leerrede over I Tim. II, 5, tegen de beide brieven van J.C. Zaalberg Pz. (hierna Handhaving)*
- Anon., *De leer van Dr. J. C. Zaalberg, Pz. in lijnrechte tegenspraak met de leer der Hervorming: afgeleid uit zijnen strijd met de heeren A. Frentrop en J.C.H. Muré / door een Lid der Vereeniging van Vrienden der Waarheid, afdeling 's-Gravenhage;*
- S.P. Lipman, *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming, in brieven / door eenen Roomsche-Katholijken leek naar aanleiding van de geschriften van Dr. Capadose, A. Frentrop, Prof. J.C.H. Muré en Dr. J.C. Zaalberg*
- A. Buys de Graaf, *Splinter en balk: eerste open brief aan Dr. J.C. Zaalberg Pz., predikant te 's Gravenhage, naar aanleiding van diens "Twee brieven aan zijne R.K. medechristenen"*
- A. Frentrop, *Kerkleer, afgoderij en schepselvergoding: handhaving mijner brochure: De Katholieke Kerk ten onregte van afgoderij beschuldigd tegen den tweeden brief van J.C. Zaalberg Pz.*⁹

Het belang van deze polemiek ligt ten eerste in het feit dat er zoveel auteurs van zo verschillende signatuur aan deelnamen: de (toen) verlichte Groninger Zaalberg; de jezuïet Frentrop; de hoogleraar Muré van het seminarie Hageveld; de Réveilman Capadose; de 'voormalig katholiek' Van Vuuren; een lid van de Haagse afdeling van de orthodoxe Vereniging van Vrienden der Waarheid; de tot het katholicisme bekeerde jood Lipman;¹⁰ en de 'rationalistisch protestant' A. Buys de Graaf.

Ten tweede gaat het in deze teksten ook heel expliciet over het wezen van polemiek, met name de intern-christelijke polemiek, en de gehanteerde retorica. De eerste 16 pagina's van Lipmans *Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming*, d.i., de hele eerste brief, zijn zelfs geheel gewijd aan de christelijke polemiek vanaf het katholieke standpunt. Ten derde zien we hier allerlei kwesties in embryonale vorm

⁹ Voor een volledige lijst van de twaalf brochures, met waar toepasselijk de LL-nummers, zie Appendix D. Toebees heeft het min of meer uitgebreid over deze discussie (*Dominees-drama*, 108-121), maar noemt er maar zes, waaronder slechts één van Frentrops vier titels.

¹⁰ Al genoemd in hoofdstuk 1, par. 3.

langskomen die in het volgende decennium zeer belangrijk zouden worden: de vraag of de 'modernen' in de kerk konden blijven, het opkomen van de vrijdenkerij, de pauselijke onfeilbaarheid, en de vraag of er ook binnen de Katholieke Kerk vrijzinnigen waren. Als geheel reflecteren de twaalf teksten een breed scala aan preoccupaties die in de verschillende kerkelijke richtingen leefden.

Frentrop opent het debat als volgt:

Den 31 October laatstleden, in den vooravond van het Allerheiligenfeest, werd hier ter stede door een hervormd predikant eene veel geruchtmakende feestrede uitgesproken, ter gedachtenis der zoogenaamde Kerkhervorming. Deze feestrede, door den druk verspreid en alom verkrijgbaar gesteld, werd niet alleen door vele Hervormden met gretigheid gelezen, maar viel ook, zoo als ik met zekerheid weet, in de handen van verscheidene Katholieken. Op Katholieken, die tot op zekere hoogte door wetenschappelijke ontwikkeling uitmunten zal die feestrede, wel is waar, geen nadeeligen invloed uitoefenen; zij zullen er niets in vinden, wat hen of gunstig voor de hervorming, of ongunstig tegen Rome stemmen kan. Maar alle Katholieken zijn niet even ontwikkeld, en dus ook niet even geoefend, om bij eene valsche en bedriegelijke schemering van ijdele redeneringen, waarheid van logen te onderscheiden. Het is daarom, dat het mij, zoo niet noodzakelijk, toch allernuttigst is toegeschenen, om die feestrede te beantwoorden, en alzoo den smaad, daardoor het Katholicisme aangedaan, krachtig af te weren.¹¹

Aldus Frentrop, die hiermee een aanzet geeft tot bijna 900 gedrukte pagina's discussie.

Het onderwerp 'middelaarschap' lag natuurlijk aan de vooravond van Allerheiligen voor de hand, ook gezien het kort daarvoor, in 1854, door de Katholieke Kerk afgekondigde dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria. Zaalbergs tekst, 1 Tim. 2 vers 5, luidt: "Daar is ook één middelaar Gods en der mensen, de mens Christus Jezus." Voor Zaalberg reden om van leer te trekken tegen de menigte tussenpersonen die Rome naar zijn mening tussen de mens en God stelt: niet alleen de paus en de rest van de hiërarchische priesterorde op aarde, maar ook alle heiligen, apostelen, profeten en martelaren in de hemel. Speciaal de Mariaverering is hem een doorn in het oog. Omdat volgens het jongste katholieke dogma Maria dus al rein van erfzonde was vóór de komst van Christus, is zij nu méér dan Christus geworden — een schandalige consequentie. De katholieken maken zich schuldig aan schepselvergoding.

¹¹ *Leerrede*, 5. LL1855-09, 5. Frentrops rede werd uitgegeven en bereikte zeker een tweede druk. Zaalbergs rede werd vijf keer herdrukt, maar geen van die vijf drukken is in de UBL aanwezig.

Frentrop reageerde met het katholieke standpunt: ook de Katholieke Kerk erkent Christus als enige Middelaar (met hoofdletter), omdat alleen Christus de Zaligmaker is. Echter, daarnaast zijn er ook tussenpersonen die 'middelaars' zouden kunnen heten: naast de katholieke priesters zou bijvoorbeeld ook een hervormd predikant in die categorie vallen, of gewoon iemand die voor een ander bidt. Niets schepselvergoding bij de katholieken, integendeel: het is juist de Hervormde Kerk die in het algemeen de godheid van Christus loochent.

Sleutelwoorden: een inventarisatie

Via een inventarisatie en telling van bepaalde sleutelwoorden in de teksten kan zichtbaar worden gemaakt wat wordt gezien als belangrijke concepten, termen en namen, en hoe de auteurs hierin verschillen. Op basis van de teksten heb ik als meest relevante geselecteerd: (on)eerlijkheid, veinzen, huichelen; gezag; liberaal/vrijzinnig/ongeloof; Luther; (vrij) onderzoek; rede/verstand/ rationalisme/ Verlicht(ing); twijfel; vrijheid; en waarheid. De resultaten van mijn tellingen zijn hieronder weergegeven.

	1 Z	2 Fr	3 Mur	4 Cap	5 Vuu	6 Fr	7 Z2Br	8 Fr	9 VWV	10 Lpm	11 Buys	12 Fr	Totaal
(On)eerlijkheid, veinzen, huichelen	-	-	9	28	7	-	18	-	6	4	3	5	80
Gezag	6	3	7	68	2	2	16	3	-	76	13	14	210
Liberaal/vrijzinnig/ongeloof	9	-	8	8	9	-	8	7	6	19	-	7	81
Luther	6	6	16	8	5	2	22	3	31	5	18	3,5	115,5
(Vrij) onderzoek	-	3	1,5	132	5	-	2	-	8	28	8	2	189,5
Rede/verstand/ rationalisme/ Verlicht(ing)	9	3	9	16	12	12	11	19	10	16	5	26	148
Twijfel	3	3	1,5	8	5	6	5	1,5	-	12	-	11	56
Vrijheid	9	-	6	80	9	8	26	6	17	18	18	35	232
Waarheid	53	53	58	124	40	20	45	16	119	60	18	16	622

Figuur 1. De twaalf brochures n.a.v. Zaalberg-Frentrop, 1855-1858. Thema's/semantische velden zijn uitgezet tegen frequenties, die zijn omgerekend naar aantal voorkomens per 100 pagina's.¹² Brochures en auteurs staan als korte codes, in chronologische volgorde, op de bovenste rij.

¹² Het aantal pagina's van Capadoses *Hervorming verdedigd* heb ik sterk naar beneden moeten bijstellen tot 29 — ongeveer de helft valt af vanwege de vele lange citaten.

Bij de tellingen

Allereerst is wederom gebleken dat het zoeken in scans niet vlekkeloos gaat. Soms werd iets niet gevonden wat er wel was, of iets gevonden wat niet de zoekterm was. Misschien had hier en daar nog beter gedifferentieerd kunnen worden tussen wat de auteur zelf schrijft, of wat hij (altijd een hij) citeert — hetzij van een tegenstander, hetzij uit de bijbel, hetzij uit de klassieken. Anderzijds kan men stellen dat als iets geciteerd wordt, het over een onderwerp gaat dat de auteur belangrijk vindt, en dus in een telling per brochure per auteur evengoed wel meegenomen kan worden. Ook moet het aantal pagina's per geschrift in oogenschouw worden genomen; er zijn redes van 32 pagina's, maar ook lange briefcollecties van meer dan 200. In de tabel zijn daarom alle scores herleid tot frequenties per 100 pagina's.

Bevindingen

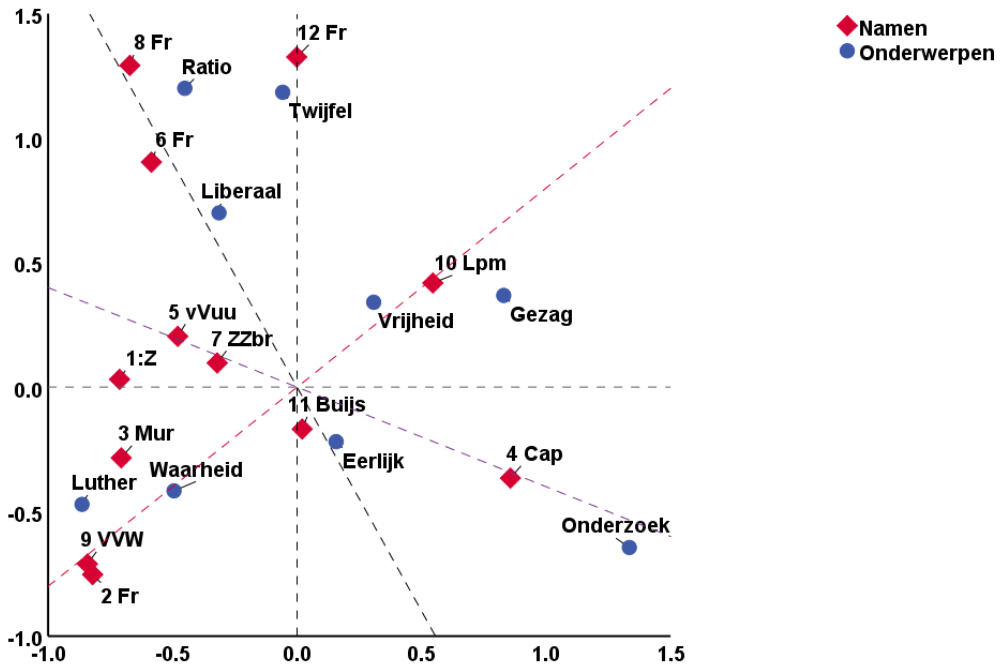
Dit alles in aanmerking nemende zien we een paar opvallende scores. Absolute topscorer is *waarheid*, met 622 voorkomens. Dat zal in een religieuze polemiek niet verbazen. In hoofdstuk 1 is uitgebreid geschetst hoe het alle discussanten in het Verlichtingsdebat, vooruitstrevend en behoudend, ging om het zoeken naar 'de waarheid'; ook in hoofdstuk 6 is benadrukt dat het in godsdienstige polemieken in principe over het handhaven van de waarheid gaat.

Het woord *gezag* is duidelijk een *leitmotiv* bij Lipman, en komt daar bijna vijf keer zo vaak voor als in de even lange *Twee brieven* van Zaalberg. Termen voor (on)eerlijkheid (in een woordgebied met *veinzen* en *huichelen*), een frequent verwijt aan Zaalberg in deze teksten, komen in wisselend aantal voor, waarbij Capadose de kroon spant met 28 voorkomens. Zaalberg komt in zijn *Twee brieven* op de tweede plaats met 18 voorkomens. Men zou wellicht deze woordgroep eerder verwachten in brochures contra Zaalberg, maar uiteraard beschrijft de Haagse predikant in zijn *Twee brieven* de beschuldigingen waartegen hij zich verweert. De cluster is er bij Muré en (minder) Van Vuuren; helemaal niet in Frentrops *Leerrede* en zijn *Handhaving*, maar weer wel in het sluitstuk van de polemiek, Frentrops *Kerkleer, afgoderij en schepselvergoding*.

Het woord *liberaal* en variaties komt verrassend weinig voor; er is een kleine concentratie in Zaalbergs *Twee brieven* en Frentrops reactie daarop. Deeltellingen laten zien dat *vrijzinnig* nog minder voorkomt; *ongeloof* dan weer veel meer, met een grote piek in Lipman. Lipman is sowieso een opmerkelijke uitbijter in deze twaalf brochures. De meeste termen die we kenmerkend zouden vinden voor de discussie komen het vaakst bij hem voor: *twijfel* twee maal zoveel bij Lipman als in Zaalbergs *Twee brieven*; *onderzoek* 14 maal zoveel; *vrijheid* weer veel minder. Het is dan des te vreemder dat Lipman ver beneden gemiddeld scoort op juist *waarheid*.

Correspondentieanalyse

Wat betekent dit allemaal? Via correspondentieanalyse¹³ zijn de tellingen grafisch weer te geven in een figuur, zodat de relatieve posities van de auteurs op de verschillende onderwerpen zichtbaar worden:

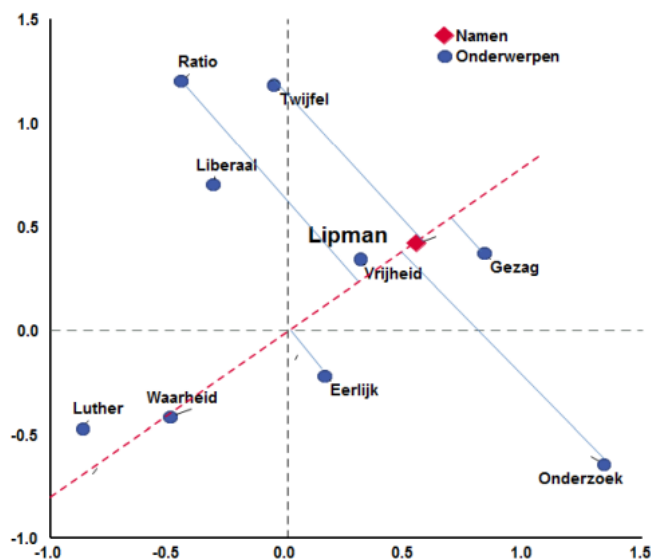
Figuur 2: Resultaat van een correspondentieanalyse op de tellingen in Fig. 1. De afgekorte namen van de auteurs hebben het rangnummer van hun brochure als in de tabel.

Correspondentie-analyse is een techniek ontworpen om de relaties zichtbaar te maken tussen de rijen (hier: auteurs plus brochures) en de kolommen (hier: thema's in de brochures) in een kruistabel zoals Fig. 1 hierboven.

Fig. 3 is een deelvoorbeeld voor auteur Lipman. Er is een lijn getrokken door het symbool voor de auteur en het middelpunt 0.0. Elk thema kan dan vervolgens geprojecteerd worden op die lijn, zodat zichtbaar wordt welke begrippen veel gebruikt worden (projectie ligt dicht bij de auteur), welke gemiddeld vaak (loodlijn valt op het middelpunt), en welke zelden (projectie ver weg aan de andere kant

¹³ Zie hiervoor P.M. Kroonenberg, & M.J. Greenacre (2005). Correspondence analysis (pp. 1394-1403). In S. Kotz, C.B. Read, N. Balakrishnan, B. Vidakovic (eds.). *Encyclopedia of Statistical Sciences* (2nd Edition). New York: Wiley.

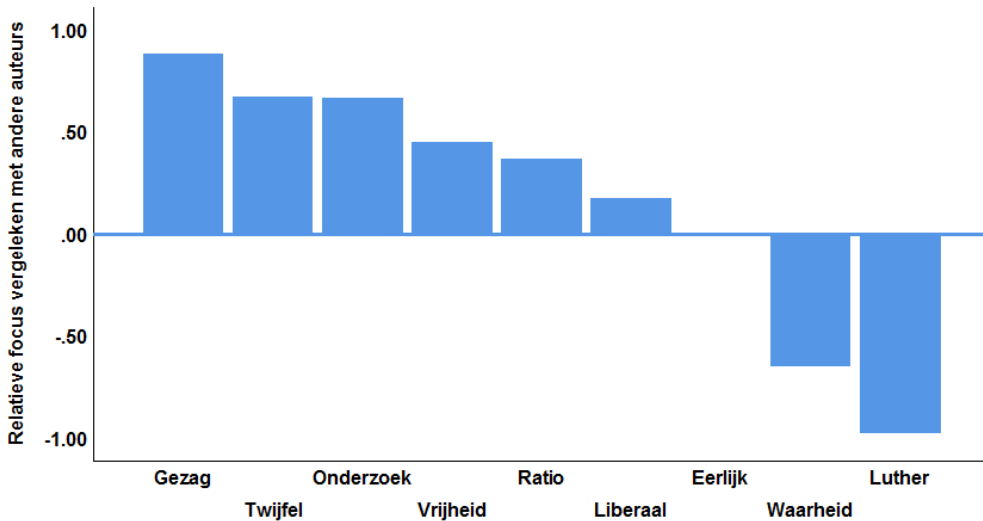
van het middelpunt). Het assenkruis (zwarte stippellijnen) heeft geen inhoudelijke betekenis, en dient slechts voor het vastleggen van een schaal.

Figuur 3. Correspondentieanalyse: thema's bij Lipman.

In concreto kunnen we zeggen dat in Lipmans acht brieven de thema's *gezag*, *twijfel*, *onderzoek*, *vrijheid* en *ratio* relatief meer voorkomen dan bij alle acht auteurs tezamen, maar dat *Luther* en *waarheid* zelden worden genoemd. Een onderwerp als *eerlijkheid* komt bij Lipman relatief even vaak voor als bij alle auteurs tezamen, hetgeen volgt uit het feit dat de projectie daarvan in het middelpunt terechtkomt. Belangrijk bij de interpretatie van de figuur is dus waar de projectie van een onderwerp ligt op de Lipman-lijn, en niet of het symbool van het onderwerp zelf er dicht bij of ver vandaan ligt. *Onderzoek* en *twijfel* blijken dan ongeveer even vaak bij Lipman voor te komen, ook al liggen de symbolen van deze thema's ver weg aan verschillende kanten van de Lipman-lijn. Bij Capadose daarentegen heeft *twijfel* een negatieve waarde (zie figuur 2), d.i., het concept wordt dus zelden of niet door hem genoemd.

Lipmans bijzondere positie is nog duidelijker in een staafdiagram (op basis van dezelfde tellingen) weer te geven.

Figuur 4: Frequentie van thema's in Lipmans *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming*. De rechte lijn .00 is het gemiddelde van alle frequenties.

Deze tellingen en de verschillen die zij onthullen kunnen in helderder perspectief worden geplaatst via de retorische en stilistische analyses van (enige van) de twaalf brochures die verder in dit hoofdstuk aan de orde komen. Mijn tellingen nodigen wellicht zelfs uit tot nader onderzoek: hoe verhouden zich de argumentaties van een tot het katholicisme bekeerde jood (Lipman) tot die van een tot het behoudend protestantisme bekeerde jood (Capadose)?¹⁴

3. Retorische en stilistische aspecten van de twaalf brochures

In hoofdstukken 6 en 7 is al opgemerkt dat de auteurs van de Leidse Lijst elkaar veelvuldig de maat nemen wat betreft retorica, toon, en wijze van polemiseren. Een analyse van metaforen en andere aspecten van retorica in het debat Fren-trop-Zaalberg, met enige bijrollen voor de andere acteurs op dit toneel, blijkt tot interessante bevindingen te voeren.

In tegenstelling tot het onderwerp van het vorige hoofdstuk, waarin werd geconstateerd dat Opzoomer zich weinig gelegen liet liggen aan de katholieke reacties op zijn vroege optredens, hebben we hier te maken met een echte controverse

¹⁴ Pas bij het afronden van de dissertatie vond ik op DBNL de *N-gram viewer* (<https://www.dbnl.org/ngram-viewer/>), een service aangeboden sinds 2015, waarmee in het hele digitale corpus van de DBNL, van 1500 tot heden, op woordvoorkomens gezocht kan worden: in verschillende typen tekst, op absolute en relatieve frequentie, met of zonder spellingsvarianten. Natuurlijk hangt ook hier alles af van de omvang van het DBNL-corpus, en de 'dekking' over de verschillende tijdvakken. Ik heb er zelf niet serieus meer iets mee kunnen doen, maar de *viewer* lijkt eminent bruikbaar om eigen bevindingen in beperkter materiaal tegen een bredere achtergrond te plaatsen. Twee voorbeelden in Appendix D.

in de termen van Dascal, waarin velen zich mengen, en die begint met een specifiek probleem, zich snel uitbreidt naar andere kwesties, en diepe meningsverschillen blootlegt.¹⁵ Ik concentreer me hier korthedshalve op vier teksten. Twee daarvan waren in eerste instantie gesproken: de *Feestrede* en Frentrops *Leerrede*, en twee geschreven: de eerste van Zaalbergs *Twee brieven* (expliciet tegen Frentrop en Muré), en Frentrops reactie daarop, *Handhaving*. Ik begin met het introduceren van deze twee hoofdpersonen.

*J.C. Zaalberg*¹⁶

In oktober 1855 was Zaalberg op zijn best crypto-modern. In zijn eerste standplaatsen (Hendrik Ido Ambacht en Deventer) keerde hij zich zelfs expliciet tegen rationalisme en ongeloof en schaarde zich bij de Groningers,¹⁷ hetgeen hem in elk geval toen al een bedenkelijke reputatie van vrijzinnigheid opleverde. Echter, het zou nog tot halverwege de jaren 1850 duren voordat vrijzinnige ideeën expliciet van de kansel werden verkondigd, en pas in 1864 gaf Zaalberg kennis van zijn overgang naar de moderne richting. Zijn benoeming in Den Haag in 1854 (die samenviel met die van L.S.P. Meyboom in Amsterdam) was wel de katalysator voor een wijdverbreide discussie over nieuwe theologische ideeën.

Johannes Cornelis Zaalberg Pzn. (1828-1885), zoon van een predikant en oudste van tien kinderen, studeerde in Leiden bij onder andere Scholten; onder zijn medestudenten bevonden zich de latere modernen Kuenen, Rauwenhoff en Van Bell. Vijf dagen na zijn promotie in 1851 hield hij zijn eerste preek in Hendrik-Ido Ambacht. In 1852 mengde Zaalberg zich in een polemiek tussen Mackay¹⁸ en Hofstede de Groot naar aanleiding van een brochure van laatstgenoemde.¹⁹ Zaalberg schreef er een brief over in de *Kerkelijke Courant* onder het pseudoniem Christophilus. Dit stuk, "heftig en theatraal van toon",²⁰ vervolgde hij met vijf artikelen onder zijn eigen naam, die samen een soort belijdenis vormen van de theologische standpunten die hij anno 1852 innam. Men plakte hem naar aanleiding daarvan meteen het etiket 'Groninger' op, dat Zaalberg zelf nooit duidelijk van de hand

¹⁵ Zie hoofdstuk 6.

¹⁶ Over Zaalberg de gebruikelijke naslagwerken: Herderscheê (die Zaalbergs beroep naar Den Haag in 1864 plaatst, 170); Roessingh, 187; Lindeboom, 106; Rasker; Noordenbos, *Atheïsme*, 61. De enige echte biografie is die van C.J. Toebes uit 1983.

¹⁷ Over de Groningers zie hoofdstukken 2 en 7.

¹⁸ Aeneas Mackay (1807-1876 — aldus Picarta; Wikipedia geeft 1806 als geboortejaar), AR politicus, behoudend protestant.

¹⁹ *Een woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage*, 1851 (LL1851-12).

²⁰ Toebes, *Dominees-drama*, 60. De Kempenaer/Van Doorninck melden Zaalberg niet bij dit pseudoniem; de in De Voogt vermelde brochure van Christophilus, *Aan mijne kiesgerechtigde Israëlitische landgenooten, bij gelegenheid der aanstaande verkiezingen tot leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, is dan ook niet bij het aantal 'moderne' titels in de Aprilstorm meegerekend.

heeft gewezen; Toebes citeert uitgebreid Zaalbergs genuanceerde analyse van wat 'Gronings' was en wat niet, en zijn eigen positie.²¹ In deze polemiekw kwam ook het onderwerp 'kerkverlating' ter sprake, iets waar Zaalberg tegen was; hij had er met Molenaar,²² die zijn collega in Den Haag zou worden, nog een pennenstrijd over. Moest men de bijbel boven de kerkleer stellen? Zelf heeft hij, ondanks min of meer dringende aansporingen in de loop der tijd van Mackay, Molenaar, Groen van Prinsterer, Busket Huet en vele anderen nooit zijn ambt opgegeven.

In 1853 werd Zaalberg beroepen naar Deventer, vanwaar hij zich vanuit zijn studeerkamer keerde tegen 'ongelovige wijsbegeerte', liberalisme, scepticisme en rationalisme,²³ en samen met A.W. van Campen de redactie voerde van het tijdschrift *Bibliotheek voor buitenlandse theologie*.²⁴ In zijn tijd in Deventer wees hij, ondanks zijn reputatie van vrijzinnigheid, de moderne theologie in elk geval nog expliciet van de hand.

Na weigering van een invitatie uit Groningen nam Zaalberg in 1854 een beroep naar Den Haag aan, waartegen al vanaf het begin veel weerstand kwam.²⁵ Zaalbergs tijd in Den Haag werd gekenmerkt door tegenstand en controverse, en verscheidene door gemeenteleden aanhangig gemaakte afzettingsprocedures bij de synode.²⁶ Berucht is zijn preek van Pasen 1865, dus kort na zijn officiële 'overgang' tot de moderne theologie, waarin hij openlijk de Opstanding betwijfelde, en die tot veel reacties aanleiding gaf — onder andere van zijn collega proximus in Den Haag, de ethisch-irenische Gunning, met wie Zaalberg een zeer moeizame relatie had.²⁷

In 1867 koos Zaalberg eieren voor zijn geld en nam zelf ontslag. Hij publiceerde een *Afscheidsgroet* in oktober 1867, waarin hij de redenen voor zijn vertrek ('gezondheid') uiteenzette. Zijn emeritaats-aanvraag was nog niet officieel toegekend,

²¹ Toebes, *Dominees-drama*, 65-66.

²² Dirk Molenaar, 1786-1865, van 1822 tot 1863 predikant in Den Haag van de behoudende richting (Réveil), was een prominente figuur in de Nederlandse Hervormde Kerk: tijdens het conflict rond de Afscheiding in 1834 trad hij adviserend op (Rasker 59), en speelde een rol in de controverses rond Zaalberg. Molenaar is mede-onderwerp van Dr. Constants *Ernstig woord aan de heeren dr. J. I. Doedes en D. Molenaar, predikanten te Rotterdam en te 's Gravenhage* (LL1852-08).

²³ Toebes, *Dominees-drama*, 74.

²⁴ Adriaan Willem van Campen, 1816-1890. Kan Zaalberg in Deventer Van Vloten zijn tegengekomen? Er is een zeer korte overlap: Van Vloten werd in september 1854 benoemd tot hoogleraar in Deventer, Zaalberg hield zijn intrepreek in Den Haag in november van dat jaar. Het lijkt onwaarschijnlijk. Tussen beiden bestaat in elk geval geen (uitgegeven) briefwisseling.

²⁵ Men wilde een rechtzinnige kandidaat, maar van de negen genomineerden (onder wie H. Uden Masman en J.P. Stricker) viel niemand in die categorie.

²⁶ De aanklacht in maart/april 1857, ingediend door o.a. Du Cloux, wordt vermeld in *De Katholiek* dl. 31; de uitslag staat in dl. 32 (p. 63).

²⁷ Over de Paaspreek: Toebes, *Dominees-drama*, 208-216.

toen Zaalberg begin 1868 te kennen gaf toch weer terug te willen komen.²⁸ De Haagse kerkenraad was daar tegen, gezien de moderne denkbbeelden verwoord in zijn *Afscheidsgroet*. Zaalberg verdedigde zich hierop in februari 1868 met *Een verboden preek*. Dit baatte allemaal niet; hij was de facto geschorst en in Den Haag was hij ongeveer een outcast.²⁹ Ten slotte wendde hij zich tot de synode, die hem in eer en rang herstelde. Uiteindelijk liet Zaalberg zich in 1876 in Paramaribo beroepen, waar hij aanvankelijk een prettige tijd had, maar in de vroege jaren 1880 wederom verstrikt raakte in ruzies en controverses van dezelfde soort als eerder in Den Haag. Hij werd ziek, ging in maart 1885 met ziekteverlof naar Nederland, en overleed in april aan boord van het schip.³⁰

Uit de enigszins breedspakige maar boeiende biografie van Toebees rijst als allesoverheersend beeld op dat waar Zaalberg ook kwam, onrust volgde, zelfs zo dat Toebees niet aarzelt hem als een pathologische persoonlijkheid neer te zetten: snel beledigd, opvliegend, intolerant, rancuneus, wraakzuchtig en labiel. Arrogant en eigenmachtig hield hij zich buiten elk overleg en passeerde vaak de kerkenraad. Opvallend genoeg waren er in al zijn ruzies met kerkenraden, gemeentes en collega's slechts zeer weinig geestverwanten die hem steunden. Anderzijds was hij een zeer gewaardeerd spreker en predikant, die volle zalen trok, en ook een prominent publicist, getuige zijn vele brochures: Picarta meldt 35 titels (waarvan verrassend weinig in de UBL: slechts 11).

Het beeld van Zaalberg bij de auteurs in het debat van 1855-57

Hoe wordt Zaalberg door zijn zeven tegenstanders bejegend? Heel specifiek: welke adjectieven worden op hem toegepast? Is er verschil tussen het katholieke taalgebruik en dat van niet-moderne protestanten in deze? Een redelijk grondige inventarisatie levert een lange rij voornamelijk negatieve waardeoordelen op.

In beide kampen wordt Zaalberg oppervlakkigheid en onnauwkeurigheid, zelfs lichtzinnigheid³¹ verweten (bijvoorbeeld door Frentrop in *Handhaving*, Muré, en Buys de Graaf); beide richtingen verbazen zich erover hoe "een geleerd en we-

²⁸ Zaalberg had tot zijn verbazing zijn naam zien staan in het preekrooster van de Haagse Willemkerk voor 2 februari, en besloot (mede vanwege een pensioenkwestie) stante pede zijn eervol ontslag in 'ziekterlof' om te zetten. Hierover Toebees, *Dominees-drama*, 252-252.

²⁹ Cf. Gunnings brochure, LL1864-19. Zaalbergs *Afscheidsgroet* LL1867-20; *Een verboden preek* LL1868-02.

³⁰ Ging het met Meyboom in Amsterdam rustiger? Zijn predikantschap vertoont eenzelfde patroon als dat van Zaalberg: in het begin trok hij volle zalen, en sloot zich later aan bij de modernen. Beiden bleven ongeveer twintig jaar ter plaatse. Over enige onrust kan ik noch in het *Jaarboek MNL* van 1875, noch in *BWN* 21 (1878) iets vinden. Cf. ook <https://www.digibron.nl/search/detail/012dcae8a95dc56f8cac0121/de-zaak-meyboom>.

³¹ *WNT*: "Geen ernst of zorg kennende of tonende, zonder ernst of zorg handelende, de zorgen van zich afwerpende".

tenschappelijk gevormd man" er "zo deerlijk kan inlopen" (Buys de Graaf, plus Frentrop en de Vereniging van Vrienden van de Waarheid).³² De Vereniging en Frentrop constateren een dodelijke combinatie van oppervlakkigheid en onnauwkeurigheid enerzijds en 'verwaandheid' anderzijds; ja, Zaalberg stelt zich aan als een paus (Frentrop, *Handhaving*, 63n).³³ Zaalberg is 'onbedachtzaam' en 'onstui-mig' (Frentrop); bevooroordeeld en partijdig; legt zich geen enkele beperking op, hetgeen zich uit in 'teugelloosheid van taal' — deze laatste oordelen komen van Buys de Graaf, die zelfs een aantal pagina's (11-12) wijdt aan een uitvoerige inventarisatie van Zaalbergs grammaticale "fouten, tegenstrijdigheden en slordigheden".

Hoe zit het met de helderheid van uitdrukking? Zaalberg schrijft wartaal (Muré), spreekt in raadsels (Frentrop), en voordat Frentrop de katholieke theologen tegenover Zaalberg gaat verdedigen moet die eerst maar eens logica leren (*Handhaving*, 24). Ook Buys de Graaf noemt zijn 'tegenstrijdigheid'. De meest objectieve constatering lijkt nog 'kerkelooze man' (Van Vuuren, *Narede*, 37). In positieve zin is iedereen het er over eens dat Zaalberg 'heel geleerd' is, maar in één adem wordt dan ook altijd zijn oppervlakkige en onbesuisde manier van polemiseren genoemd. Als verzachtende omstandigheid lijkt nooit jeugdig bravoure te worden aangevoerd; Zaalberg was op dit moment 27.

Zo wordt Zaalberg zowel in de katholieke als behoudend-protestantse kampen met dezelfde verwijten bestookt. Dit alles culmineert in een vernietigend oordeel: Zaalberg is oneerlijk. Zijn aanvallen zijn 'onbillijk' (Buys de Graaf). Echter: niet alleen stelt hij de katholieke leer verkeerd voor (zelfs Réveilman Capadose zegt dat, 42) — dat kan nog onwetendheid zijn, alleen moet hij zich dan niet zo veel aanmatigen —, maar hij is onduidelijk over zichzelf, met name over zijn vrijzinnige ideeën.

Het wordt erger. Muré spreekt onomwonden van Zaalbergs "verachtelijkste huichelarij" (56). Hij verwijt Zaalberg met name dat die de feestrede gebruikt om de schijn van rechtzinnigheid te wekken: "toch komt het ons voor, dat de feestrede in het plan des redenaars juist een middel was, om zich aan den ongunstigen dunk over zijn rechtgeloovigheid te ontheffen" (*Feestrede wederlegd*, 4). Dit laatste verwijt vinden we bij veel auteurs. Zaalberg verdedigt zich ertegen in zijn *Twee brieven*, maar overtuigt de anonieme auteur van de Vereniging van Vrienden der Waarheid alvast niet:

³² Zaalberg op zijn beurt maakt Muré hetzelfde verwijt (*Twee brieven*, 60).

³³ Deze ironische eretitel vinden we vaker; hij wordt zelfs Luther toegekend (Buys de Graaf, *Splinter en Balk*, 35). In 1867 gebruikt J. de Bruijn het epitheton voor de moderne Ph. R. Hugenholtz (zie hoofdstuk 9).

...al die waarheden onzer heerlijke geloofsbelijdenis, die hij zoo onbeschaamd loochent, verguist en vertreedt, en dat veelal op eene spottende wijze [...] Gods woord wordt aangetast, verdraaid en verworpen, en dat door iemand, die opentlijk betuigt, zich alleen aan dat woord te willen houden; [...] die herder en leeraar, die zich voordoet, als op zuiver Hervormd gebied te staan, van God is losgelaten, en een werktuig in de hand des duivels geworden.³⁴

In hoofdstuk 7 is al gesproken over het probleem van de oude taal voor een nieuwe wereld, toen door Opzoomer en Da Costa aan de orde gesteld. Ook Zaalberg wordt het verwijt gemaakt dat bij hem de inhoud van vertrouwde begrippen verschuift – niet alleen door de Vereniging van de Vrienden der Waarheid, maar ook door Capadose en Muré. Wellicht hadden zij redeneringen in het hoofd als bijvoorbeeld dit fragment uit Zaalbergs *Feestrede*:

Onverdraagzaamheid, zietdaar het modewoord onzer eeuw, het wachtwoord van alle onverschilligen en tragen van harte. En zeker de onverdraagzaamheid jegens den broeder, die in de duisternis wandelt, wordt door den Christen verfoeid; maar onverdraagzaam jegens de duisternis te wezen, Gel., stelt daarin vrij uwe eer. [...]. Wil iemand dat onverdraagzaamheid noemen, God noemt het liefde... (26).

Zo wordt een preek een aansporing tot onverdraagzaamheid.

In hoeverre loochent Zaalberg in zijn *Feestrede* de Godheid van Christus openlijk of impliciet? Of probeert hij inderdaad een 'rechtgelovig' front te presenteren? De epitheta die Zaalberg voor Christus gebruikt kunnen hier een ingang bieden.³⁵ Zaalberg blijkt wel degelijk de termen 'Zoon van God' 'eengeborene Gods', en een woord als 'verheerlijkt' te gebruiken. Muré weet precies waar deze terminologie vandaan komt, en citeert de in 1853 tot het katholicisme bekeerde Grförrer:³⁶

³⁴ *De leer van Dr. J. C. Zaalberg*, iv.

³⁵ Een vergelijking van de epitheta voor Christus gebruikt door resp. Zaalberg en Frentrop toont interessante verschillen en overeenkomsten. De labels zijn talrijk: in Zaalbergs rede 55, bij Frentrop 31. Voor een compleet overzicht zie Appendix D.

³⁶ August Friedrich Grförrer, Duits historicus, 1803-1861. Op zich is het niet opmerkelijk dat Zaalberg deze termen gebruikt; in dit stadium stond hij nog dicht bij de Groninger richting, en hun visie op Christus als 'opvoeder der mensheid' (zie hoofdstuk 2) stond epitheta als deze niet in de weg. Vijf jaar later zou Zaalberg aan de lichamelijke opstanding gaan twijfelen (Toebe, *Dominees-drama*, 212), en opschuiven naar de christologie van de moderneren: Jezus was een mens. Kuenen vat de christologie, en het christen-zijn, van de moderneren simpel samen: zij tonen "hooge ingenomenheid met de beginselen van Jezus Christus" (*Het goed recht der moderneren*, LL1866-17, 21).

... zulke namen, waarin het regtzinnige geloof zijne diepste overtuiging uitspreekt, worden tallooze malen misbruikt door mannen, die Christus volstrekt niet voor God erkennen. [...] "Van Schleiermacher af is het gebruik onder ons ontstaan, oude kerkelijke uitdrukkingen te bezigen op eene wijze, dat daardoor een nieuwe zin er onder geschoven wordt. Het doel dergenen, die zich van deze kunstgreep bedienen, loopt dikwijls daarop uit, dat zij onwetenden door schijn van regtgeloovigheid willen bedriegen".³⁷

Zaalberg antwoordt op deze beschuldigingen in zijn *Twee brieven*. "Ik heb dus andere denkbeelden omtrent den Goddelijken Zoon van den Eeuwigen Vader, dan zij. Zoodra zij hier nu echter het bewijs uittrekken, dat ik dus CHRISTUS, «als een enkel mens beschouw,» dan hebben zij dat ten eenenmale mis" (50).

Drie bladzijden eerder heeft Zaalberg zichzelf een beeld opgeplakt dat een lang leven zou gaan leiden:

*Ik een huichelaar, — een huichelaar met den naam van CHRISTUS in den mond! Zijn er lager, verachtelijker wezens? Wezens, die eene schapenvacht over de wolvenhuid trekken, om zoo in de niets kwaadsvermoedende schaapskooi binnen te sluipen, en onverwachts hunne prooi te grijpen.*³⁸

Het beeld van de wolf in schaapskleren is al eerder genoemd en zou in enige variaties altijd aan Zaalberg, en de andere moderneren, blijven kleven: de moderneren gebruiken oude vertrouwde termen voor nieuwe begrippen en laten zo de gelovigen in de val lopen. Lipman laakt de praktijk expliciet, en Multatuli zou er later in zijn polemieken met Zaalberg (1864) de parabel over de pasteibakkers aan wijden.³⁹

Overigens neemt juist Frentrop hier een merkwaardige positie in. Zaalberg meldt dat Frentrop hem wel "onregtzinnig, ja zelfs een ongeloovige, een «naturalist» heeft genoemd,⁴⁰ maar hem toch altijd als een eerlijk man zag. In Frentrops antwoord lezen we:

In zijne laatste brieven heeft [Zaalberg] zich, zooals gij weet, in een alerongunstigst daglicht geplaatst. [...] Vrij algemeen hield men hem voor een huichelaar; zoo zelfs, dat men mij ten sterkste aanraadde op zijne hartstog-

³⁷ *Feestrede wederlegd*, 57-58.

³⁸ *Twee brieven*, 47.

³⁹ Pieterse, *De buik van de lezer*, 162-163; Krijger, *Second Reformation?*, 323; cf. ook hoofdstuk 9. Mirjam Buitenwerf besteedt nauwelijks aandacht aan dit standaardverwijt aan de moderneren; er zijn wel twee referenties aan het Paard van Troje (*God van vooruitgang*, 65, 67).

⁴⁰ *Twee brieven*, 53. Het naturalisme, ongeveer gelijkgesteld aan ongeloof (zie hoofdstuk 1), was een absoluut schrikbeeld voor de katholieken, getuige ook de citaten verder in dit hoofdstuk.

telijke taal niet te antwoorden. Mijne Geliefden! het zij mij vergund u te verklaren, dat ik hier met uw gevoelens niet instem. [...] Althans, wat mij betreft, ik geloof nog altijd aan 's mans opregtheid (*Handhaving*, 55/56).

Zaalberg krijgt zo van Frentrop het voordeel van de twijfel. Ook lijkt de laatste minder te zitten met Zaalbergs woordgebruik:

[over een categorie middelaars:] De heer Zaalberg wil ze liever *middenpersonen*, niet *middelaars* genoemd hebben. Wat mij betreft, ik heb er niets op tegen, maar het is in mijne magt niet het daaromtrent bestaande spraakgebruik te veranderen. In elk geval is dit dan toch maar een woordenzifterij (*lis de nomine*); in het wezen der zaak zijn wij het eens.⁴¹

Frentrop lijkt hier een absoluut waarheidsbegrip aan de dag te leggen. Hij zou het adagium *the medium is the message* zeker niet onderschrijven: "uw taal, hoe geslepen ook, maakt de ondervinding niet tot logen".⁴²

A. Frentrop⁴³

Een schets van levensloop en persoonlijkheid van Arnoldus Frentrop SJ (1802-1865), een van de pioniers van de katholieke opleving, is noodgedwongen kort. In de voor de hand liggende bronnen is weinig over Frentrop te vinden; zelfs Rogier noemt eigenlijk alleen zijn bijdrage aan de ontwikkeling van het katholieke volksonderwijs in Amsterdam.⁴⁴

Na zijn gymnasiumtijd in Amsterdam studeerde Frentrop aan het seminarie te Culemborg; toen dat in 1825 sloot zette hij zijn studie voort op verschillende plaatsen in Zwitserland. In 1833 opende België weer de deuren voor de jezuïeten, en vertrok Frentrop daarheen. In december 1834 werd hij door de bisschop van Gent tot priester gewijd. Van 1836 tot 1852 was Frentrop werkzaam in de Krijtberg in Amsterdam, waar hij zich met grote ijver inzette voor onderwijs, catechisatie en welzijnswerk. Hij richtte o.a. de *Vereniging van Weldadigheid* op, en het Sint Aloysius-gesticht voor 'behoefte' jongens. Echter, bij zijn inspanningen voor de armen en kinderen streek hij velen tegen de haren in. Ironisch genoeg komt uit de biografie van Ten Have een beeld van Frentrop naar voren dat sterk

⁴¹ *Handhaving*, 15.

⁴² *Handhaving*, 54.

⁴³ Deze paragraaf gebaseerd op NNBW, 1914; J.B.M. ten Have, *Arnoldus Frentrop in woord en beeld*, [Nederland]: [zonder uitgever], [2015]; Rogier, *In vrijheid herboren* (54, 244); Mes, *De katholieke pers*. De biografie van de hand van broeder Ten Have biedt veel informatie, maar die moet wel uit een redelijk ongeorganiseerde lappendeken van verschillende bijdragen gevist worden. Van geen van de (vele) afbeeldingen wordt een bronvermelding gegeven.

⁴⁴ *In vrijheid herboren*, 244.

aan Zaalberg doet denken. Ook Frentrop wordt beschreven als 'vurig en voortvarend' (83), en in minder positieve termen als 'impulsief' en 'ontactisch' (91).

Na verschillende botsingen was Frentrop in Amsterdam niet meer te handhaven en werd hij in 1852 naar Maastricht overgeplaatst, waar hij gedurende een jaar werkzaam was als hoogleraar in de moraaltheologie. Na nog een kapelaanschap in de O.L. Vrouwekerk in Rotterdam werd hij in 1855 naar de St. Theresia-parochie in Den Haag overgeplaatst – waar hij, naar het voorbeeld van Amsterdam, weer een liefdadigheidsvereniging (*Vereniging van de H. Aloysius*) stichtte.

In het In Memoriam (1865) van de Nederlandse jezuïetenprovincie wordt gerefereerd aan Frentrops debat met Zaalberg:

Ook te 's Gravenhage was Frentrop een onvermoeid werkmans in de wijngaard des Heren. Ongeacht de veelvuldige aan zijn geestelijke bediening verbonden bezigheden, wist hij de tijd te vinden voor het opstellen en uitgeven van geschriften, de katholieke zaak te bevorderen. [...] Het ligt nog vers in het geheugen, hoe manmoedig hij het harnas aangespte tegen de Christusloochenaar en de verkondiger van de moderne theologie in de residentiestad.⁴⁵

Elders⁴⁶ lezen we dat Frentrop "[uitmuntte] niet enkel door zijn redenaarstalent, maar ook door zijn bijzonderen aanleg voor wetenschap en leiding van anderen, zoodat zijn biechtstoel als bestormd werd." Een van Frentrops beschermelingen was Lipman, auteur van *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming*: het was onder zijn mentorschap ("onder bedenkelijk hoofdschudden van sommigen")⁴⁷, dat Lipman in 1852 katholiek werd.

Over de hier behandelde polemiek vinden we in Ten Have nog dat Frentrop zijn bekeerling Lipman "opwekte tot het schrijven van zijn 10⁴⁸ meesterlijke brieven" (46), en dat zijn "zegevierende" polemiek van 1855-1858 met dominee Zaalberg en dr. Capadose "beroemd" is (111). De auteur van het jubileumboek over de congregatie St. Louis in Oudenbosch, waar Frentrop in een conflict bemiddelde, schrijft over een brief van hem: "zulke rake mannentaal moet deze redenaar ook gesproken hebben in zijn beroemde polemiek van die dagen met dominee Zaalberg en dr. Capadose".⁴⁹

⁴⁵ Als geciteerd in Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 135.

⁴⁶ *NNBW* 1914.

⁴⁷ Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 46.

⁴⁸ Het zijn er (in mijn editie) acht.

⁴⁹ Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 127.

4. Schrijven en spreken: uiterlijke welsprekendheid

Van de vier teksten die ik voor deze tweede ronde stilistische en retorische analyses in dit hoofdstuk heb geselecteerd zijn twee oorspronkelijk gesproken, en twee geschreven. Bij het belang dat werd gehecht aan een goede vorm van polemiseren hoorde, naast schrijven, ook correct en doeltreffend spreken. David Bos heeft het uitgebreid over het negentiende-eeuwse ideaal van de uiterlijke welsprekendheid,⁵⁰ volgens het *Woordenboek Nederlandse Taal* "de welsprekendheid die gelegen is in gebaar, houding, stem". Deze orale cultus had haar hoogtepunt tussen 1860 en 1880. Tot ca. 1860 was het onderricht in welsprekendheid beperkt tot diegenen die dit voor hun beroep of ambt nodig hadden: predikanten en juristen. Het doel was, net als bij het merendeel van de brochures, overtuigen. Bos toont aan dat het breed gedragen ideaal van deze welsprekendheid ironisch genoeg standsverschillen overbrugde, en zelfs natievormend werkte.⁵¹

Wat de schriftelijke betogen betreft heb ik voor de retorische en taalkundige analyse die ik hier nastreef ook gebruik gemaakt van de analyse van Paulus' brief aan de Galaten door J. Smit,⁵² gebaseerd op de klassieke retorica van Cicero en Quintillianus. Het klassieke onderscheid tussen vier vormen van welsprekendheid past bij de retorische opbouw van een schriftelijk betoog en kan dienen als raamwerk voor mijn exercitie. Aangezien het hier beschreven debat over religieuze zaken gaat, lijkt naast Aristoteles en Cicero een contemporaine bron over christelijke polemieken (vanuit katholiek standpunt) ook relevant: een van de brieven van Lipman.

Een katholieke visie op christelijke polemieken: S.P. Lipman

Een jaar na Zaalbergs *Feestrede* verscheen *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming, in brieven / door eenen Roomsche-Katholijken leek naar aanleiding van de geschriften van Dr. Capadose, A. Frentrop, Prof. J.C.H. Muré en Dr. J.C. Zaalberg*,⁵³ geschreven door S.P. Lipman op instigatie van Frentrop.⁵⁴

⁵⁰ Bos, *In dienst*, 202-205. Hij noemt in iets ander verband ook Schrant sr. (198, 199; naam niet in Bos' register), die we al in hoofdstukken 1 en 7 tegenkwamen.

⁵¹ Bos, *In dienst*, 206.

⁵² Al genoemd in hoofdstuk 6.

⁵³ Kennelijk zijn deze brieven eerst afzonderlijk uitgegeven. In het *NvdB* vind ik in het nummer van 24 april 1856 (nr. 17) een aankondiging van de derde brief, in het nummer van 6 november (nr. 45) van de zevende. Tussendoor publiceerde Van Langenhuysen (uitgever van zowel Lipman als Frentrop) Frentrops brochure *Handhaving*.

⁵⁴ De brief van Frentrop uit 1856, geciteerd in Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 122, vertoont qua thema's en taalgebruik verrassende overeenkomsten met Lipmans brochure.

De jood Samuel Philippus Lipman (1802-1871),⁵⁵ advocaat, rechtsgeleerde en staatsman, ging in 1852 onder begeleiding van Frentrop over tot het katholieke geloof. Rogier noemt hem een "irenisch apologeet in voorname stijl",⁵⁶ en prijst zijn vertaling van het Nieuwe Testament uit 1859. Lipman was in 1836 medewerker aan *De Gids* en hoorde ook tot de redactie van het in 1871 opgerichte tijdschrift *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*.⁵⁷ Door zijn bijdragen aan het *Handelsblad* gold hij in de jaren 1830-1840 als liberaal; Aerts noemt hem 'de kritische stem van het *Handelsblad* rond 1835'.⁵⁸

Het irenisch perspectief

De twee redes die ik verderop analyseer zijn niet alleen redes, maar ook preken — het gaat hier dus over christelijke/ religieuze polemieken, waarin een morele component essentieel is. Lipman wijdt de eerste van zijn acht brieven expliciet aan deze christelijke polemieken. Daar begon hij kennelijk zelf al op jonge leeftijd mee, getuige zijn 'Levensbeschrijving' door J.W. Tydeman: "toen hij te Amsterdam als Advocaat gevestigd was [jaren 1820, IS], heeft hij meermalen met Da Costa en anderen over Christelijke geloofswaarheden geredetwist."⁵⁹

In de eerste van zijn acht brieven roept Lipman op tot kalmte in de "strijd over gevoelens", gecombineerd met geestdrift en liefde voor de waarheid. Lipmans inzet is de 'christelijke polemieken' — een term die als etiket kan dienen voor ruim 90% van de brochures ingezet in de theologische strijd tussen 1840 en 1870. Bronnen voor zijn visie noemt Lipman niet; er is een verhulde verwijzing naar Socrates ("Griekenlands meest nederige en meest vermaarde Wijsgeer", 4), en op de laatste pagina wordt Hugo de Groot aangehaald: "laat alles wat ik hier gezegd heb dat in strijd is met [goede zeden en de leer van de Kerk] meteen ongezegd zijn"(16). Het hier volgende is een samenvatting van deze brief, ongeveer in Lipmans eigen woorden.

Vanuit katholiek standpunt, aldus Lipman, is het doel van de christelijke polemieken driedig: a. het *gezag* als door Christus ingesteld te verdedigen, op basis van de Heilige Schrift; b. met dezelfde wapenen de *geloofswaarheden* te verdedigen;

⁵⁵ Deze korte biografische schets gebaseerd op Rogier, *In vrijheid herboren*; Aerts, *Letterheren*; Mes, *De katholieke pers*.

⁵⁶ *In vrijheid herboren*, 213.

⁵⁷ *In vrijheid herboren*, 289. De redactie zal niet lang van Lipmans diensten hebben kunnen gebruikmaken; hij overleed in datzelfde jaar.

⁵⁸ Aerts, *Letterheren*, 42.

⁵⁹ *Jaarboek MNL 1872*, geraadpleegd via DBNL. Lipman wordt niet genoemd in Van den Berg, *In vrijheid gebonden*, en in De Valk, *Roomser dan de paus*.

c. betogen dat er buiten de zekere geloofswaarheden *geen grenzen* aan wetenschappelijke vrijheid zijn. Verloochening van de rede is nooit een beginsel van het katholicisme, en ook in de polemieken is de rede de enige basis.⁶⁰

Impliciete aanname in de brochure is het belang en de noodzaak van polemieken. Er is geen hoger taak voor de christen dan het geloof verdedigen tegen de mening van andersdenkenden. De auteur gaat er zonder meer van uit dat redes en brochures effect en invloed hebben (4); voor de zwakken van geest is dat zelfs gevaarlijk (9-10). Lipman ziet ook een specifiek katholiek gezichtspunt hier. Voor een christelijke polemieken is kalmte alleen niet genoeg: ook heidenen zouden zich door kalmte kunnen onderscheiden (5). Een hogere christelijke deugd is nodig: *liefde*. Men mag geen boze opzet bij de tegenstander aannemen, maar moet in hem altijd de broeder zien (4). Zondige hartstochten als eigenwaan, wrok en hovaardij moeten worden vermeden.

Het kan zijn dat polemieken ongepast of overbodig is, maar dan nog geldt altijd de eis van zachtmoedigheid. Toch wordt door minder hoogstaande schrijvers en sprekers wel gewezen op drie typen van oneerlijke aanval, die wrok en bitterheid in de reactie zouden rechtvaardigen (6):

1. 'Ons geloof wordt vals voorgesteld' (een verwijt dat zeker Zaalberg wordt gemaakt). Als dat opzettelijk is, dan is dat laakbaar, aldus Lipman, maar het kan onbegrip of vooroordeel zijn. Wij katholieken zijn behoorlijk onbekend, en moeten dus eerder gebrek aan kennis dan boze opzet aannemen.

2. 'De tegenstanders zijn niet eerlijk'. Dan zou polemieken onnuttig zijn. Zeker laakbaar is het gebruik van traditionele vormen of benamingen in een andere betekenis dan onder gelovigen gangbaar, waarbij het doel is het traditionele geloof te ontzenuwen. Men moet daar vooral wel tegen optreden: misschien heeft de les effect, en anders zijn in elk geval anderen gewaarschuwd.

3. Er zijn auteurs die niet alleen oneerlijk redeneren, maar hierbij ook oneerlijke middelen gebruiken die voor de 'zwakken en weinig onderrigten' gevaarlijk kunnen werken (9).

Toch is er, aldus Lipman, nooit reden voor boosheid. In plaats van christelijke *polemieken* moeten we eigenlijk christelijke *irenieken* hebben. Met deze laatste opmerking lijkt Lipman een geheel andere mening toegedaan dan wat eerder werd gesteld, namelijk dat de term 'christelijke polemieken' eigenlijk een tautologie is.⁶¹

⁶⁰ Bij de eerste twee van de drie polemische doelen die Lipman noemt lijkt hij ook apologetiek te rekenen; aan dit onderscheid werd in de negentiende eeuw juist meestal strikt de hand gehouden.

⁶¹ Cf. Brom: "Kort na zijn doop schreef [Lipman] aan zijn vriend Alberdingk Thijm dat godsdienst en polemieken elkaar niet insloten, maar uitsloten" (*Herleving*, 85).

Lipman en de leken

In hoeverre had men als katholiek de verantwoordelijkheid om nieuwe ideeën algemeen onder de aandacht te brengen? In de hierboven geciteerde opening van zijn *Leerrede* zegt Frentrop dat Zaalbergs rede aan goed onderrichte katholieken geen schade kan toebrengen, maar dat hij nu juist de zwakkeren van geest wil behoeden. Lipman vindt het niet christelijk om zich met nieuwe theologische theorieën tot de eenvoudigen te richten. "We moeten geen zwakke gemoederen verontrusten in wat zij oprecht geloven, of zo zelfs afval van het geloof bevorderen" (3).

Wij gaan *niet* [cursivering IS] uit van de vooronderstelling, welke met de werkelijkheid in strijd is, dat ieder mensch lezen kan, en ieder die leest het gelezene kan vatten en begrijpen, en het begrepene kan verheffen tot Wetenschap, en de Wetenschap, alzoo verkregen, met de daartegenover staande stellingen kan vergelijken, ten einde aldus zonder gevaar van dwaling, door vrij onderzoek tot de waarheid te geraken.⁶²

Dat het evangelie aan de armen en geringen gebracht moet worden betekent niet dat we hen aan de "weifelingen van hun eigen onzekere gedachten" moeten prijsgeven. Maar op het gebied van de *redenering* (het enige terrein waarop polemieken zich kan bewegen) is het duidelijk dat voor onderzoek, toetsing en beoordeling vaardigheden zijn vereist die de lager opgeleiden missen. Misbruik maken van andermans onwetendheid hoort niet in de christelijke polemieken: die moet zich alleen richten tot maatschappelijk en intellectueel geschikt.

Dat Lipman in zijn brieven niet slechts zijn persoonlijke aanbevelingen presenteerde, maar zeker ook de toen algemeen gangbare ideeën over de juiste retoriek in theologische discussies weergaf, kan blijken uit een eerder artikel in *De Tijd*:

De predikatie van de heer Zaalberg, die met enige oratorische wendingen, een weinig literatuur, maar geen degelijkheid heeft, maakte gerucht, en dat heeft aan een onzer ijverigste priesters, den Eerw. pater A. FRENTROP, de gelegenheid verschaft om er nota van te nemen. Hij heeft ze wederlegd in eene leerrede door hem in de Theresia-kerk van de residentie gehouden, naar luid der dagbladen ten aanhoore van eene talrijke schaar van toehoorders, waaronder vele Protestanten plaats hadden genomen. Ook hij heeft zijne leerrede in druk uitgegeven, en het is ons een genoegen haar aan onze lezers aan te bevelen.

⁶² *De Roomsche-Katholieke Kerk en de Hervorming*, 10.

De krant levert dan een ware lofrede op Frentrops preek:

Zij onderscheidt zich door eenvoud en duidelijkheid van stijl, die volstrekt geen warmte uitsluit. Integendeel, maar de warmte wordt nooit, gelijk bij zijnen tegenstander, hartstogt; zij benevelt de waarheid niet, maar stelt haar slechts in een helderder licht, zonder ooit een enkel oogenblik te gaan buiten die palen der gematigdheid, die in eene kerk past, waar men de gemoederen tot de liefde Gods en den evenmensch, niet tot den haat of tot de minachting van landgenooten moet op wekken. Spaarzaamheid van uitdrukking, juiste omschrijving van de gedachte, een ordelijke gang van redeneringen, eene logika, die den scherpsten toets des onderzoeks kan doorstaan, en eene groote gemoedelijkheid van toon — ziedaar zoo vele verdiensten, die aan de leerrede van pater FRENTROP eene hooge waarde geven, en die des te meer uitkomen, omdat in de feestrede van den predikant ZAALBERG de daar tegenoverstaande gebreken zoo sterk in 't oog springen.⁶³

Lipmans acht brieven beleefden drie drukken. In Krusemans *Bouwstoffen* worden ze niet genoemd; wel in Mes, die in zijn Inleiding zegt: "Een verklaring der Evangelien vindt men in de werken van prof. Dr. Beelen en den bekeerling Mr. Lipman. [...] De laatste wordt geroemd om het heldere onzer Moedertaal naast de oplossing der moeilijkheden van Israëlieten en Protestanten tot omhelzing van het Katholiek geloof".⁶⁴

5. Frentrop versus Zaalberg

De twee redes

In zijn *Feestrede* contrasteert Zaalberg het Hervormingsfeest van de protestanten met de feestdag van Allerheiligen, die de katholieken de volgende dag zullen vieren. Zijn *leitmotiv*: Rome verduistert het licht der Hervorming. Zaalberg keert zich gepassioneerd tegen de katholieke opvatting van het middelaarschap van Christus, herinnert eraan dat de katholieken 'onlangs' hernieuwd ten aanval zijn getrokken (in 1853 dus), en noemt nog een ander onrustbarend teken des tijds: het rooms-katholieke dogma van de Onbevleete Ontvangenis, recent afgekondigd, in 1854. De redenaar roept op tot waken, bidden, en het strijden van de goede strijd: Rome *moet* vallen, want het miskent de Christus. Ook de protestanten staan dan in het wit gekleed voor de eeuwige troon Gods, en ingelijfd in de gemeenschap der heiligen vieren dan ook zij Allerheiligen.

Op 15 december 1855 antwoordt Frentrop op Zaalbergs feestrede, met een 'leerrede', eveneens in Den Haag. Zaalberg zelf is onder het gehoor. Frentrop kan de *Feestrede* in twee zinnen samenvatten: Zaalberg ziet in Rome niets dan duister-

⁶³ Uit *De Tijd*, aangehaald in Zaalbergs *Twee Brieven*, 36-37; datum niet vermeld.

⁶⁴ Mes, *De Katholieke pers*, xix.

nis, in de Hervorming niets dan licht. Van Rome voorspelt hij de val, van de Hervorming de zegepraal. Hoe is het mogelijk, vraagt Frentrop, om over zo'n belangrijk onderwerp zo weinig doordacht te spreken? Frentrop wil, na het presenteren van de katholieke opvatting van Christus als enige Middelaar, zowel de katholieke als de Hervormde kerk beschouwen tegenover het evangelie en de toekomst — om "aan [te] toonen, waar eigenlijk het licht schittert, en waar duisternis voor licht wordt aangezien" (7). Zijn doel is te bewijzen dat de gronden voor Zaalbergs voorspelling van de val van Rome ijdel zijn, maar dat de Hervorming als kerk daarentegen al is gevallen.

6. Retorische analyse van het debat

Metaforen

Het mondelinge en schriftelijke debat tussen Zaalberg en Frentrop is de speerpunt van de nu volgende inventarisatie op woord- en fraseniveau van soort en gebruik van metaforen, waarbij ook de andere acht teksten enigszins worden betrokken. Mijn doel hier is om in kort bestek te onderzoeken of, hoe, en in hoeverre, beeldtaal in deze geschriften wordt ingezet voor het profileren van eigen posities. Zoals in hoofdstuk 6 al gesteld zijn beelden ook een essentieel onderdeel van retoriek bedoeld om te overtuigen. Een verwijt van Frentrop aan Zaalberg is bijvoorbeeld dat hij veel dingen verkeerd 'voorstelt' (*Leerrede*, 26). Buys de Graaf heeft het zelfs vier maal (zij het ironisch) over het 'bekoорlijke en stichtelijke schilderij' dat Zaalberg ophangt.⁶⁵

Na de inventarisatie van beelden volgt een analyse van de retorische opbouw van de twee *gesproken* uitingen: Zaalbergs *Feestrede* en Frentrops *Leerrede*.

Vier van de twaalf brochures heb ik in redelijk detail (middels handmatig turven) onderzocht: de twee redes van Zaalberg en Frentrop waar de polemiek mee begon; Zaalbergs verweer tegen Frentrop en Muré in de eerste van zijn *Twee brieven* (hoewel gericht aan de 'Roomsch-Katholieke medechristenen'); en Frentrops antwoord daar weer op (*Handhaving*). Dit zijn twee aan twee vergelijkbare uitingen — de eerste twee zijn gesproken redes die later zijn uitgegeven, de andere twee brochures. Voor de andere acht geschriften heb ik globaal opvallende en/of veel gebruikte metaforen genoteerd, voldoende om enigszins een beeld van het landschap te krijgen.

Een overzicht van mijn bevindingen is te vinden in Appendix D.⁶⁶ Bij het turven heb ik zoveel mogelijk gelet op de betekenis in context: men kan zich bijvoorbeeld

⁶⁵ *Splinter en balk*, 11, 19, 24, 38.

⁶⁶ Ook hier zou een aardige correspondentie-analyse op kunnen worden losgelaten. Wat is de relatie tussen de metaforen en de hierboven geanalyseerde semantische velden?

in de 'armen van Rome' werpen, maar Zaalberg merkt ook ergens triomfantelijk op dat de katholieke armen zich bij de protestanten vervoegen voor een aalmoes en een 'bete broods' (*Twee brieven*, 3). Veel plaats — naar ons huidige idee overdreven veel — wordt in de brochures en zelfs in de redes ingeruimd voor citaten van tegenstanders.⁶⁷ Enigszins afhankelijk van de intentie er achter zijn deze meegeteld, met name als duidelijk was dat de auteur het beeld niet voor niets noemde en er een punt van/mee wilde maken. Ook heb ik alle (retorische) herhalingen van een beeld/vergelijking meegeteld, tenzij het echt om een uitgewerkte metafoor van een halve bladzijde of meer ging.

In de discussies worden uit de aard der zaak veel bijbelse beelden gebruikt. Hoewel de mate waarin en manier waarop dit gebeurt natuurlijk ook karakteristiek voor een auteur zijn heb ik alle bijbelse metaforen en vergelijkbare taalfiguren ('het lichaam der Kerk', 'het bloed des kruises', 'splinter en balk' etc. etc.) toch als onvoldoende 'persoonlijk' buiten beschouwing gelaten.

Drie andere typen metaforen zijn ook buiten de analyse gehouden, namelijk die welke gewoonlijk worden aangeduid als 'verbleekt', 'afgesleten' en 'dood'.⁶⁸ Voorbeelden uit deze teksten zouden zijn 'de pil vergulden' (Zaalberg); 'schering en inslag' (Zaalberg); 'gezond verstand' (Capadose). De termen refereren aan de mate waarin uitdrukkingen nog gevoeld worden als metafoor, maar de verschillen zijn dermate subtiel (wellicht te?) dat ik verder alleen de term 'afgesleten' zal gebruiken. Het doorvlooien van de teksten heeft in elk geval aangetoond dat veel beelden zo gewoon zijn dat wij ze niet of nauwelijks als zodanig herkennen. Ten slotte: waar in het onderstaande gerept wordt van 'vaak', 'weinig' en dergelijke relatieve frequenties is dat op basis van scores aangepast aan de relatieve lengtes van de brochures. Er is waarschijnlijk een nog intensiever en gedetailleerder telling nodig om steekhoudende conclusies aan de analyse te verbinden. Toch zijn er beslist al enige opmerkingen te maken.

Bevindingen

De metaforen laten zich in bepaalde gebieden indelen, die ook deels weer overlappen, zoals bijvoorbeeld 'natuur' (planten en dieren) en 'weersomstandigheden' (wolken, donderslagen), of 'spreken/horen' en alles wat met het lichaam te maken heeft ('uit een mond' klinkt dan 'een stem'). Uit dit laatste gebied gebruiken Zaalberg en Frentrop ongeveer evenveel metaforen in de eerste van de *Twee brieven* en in de *Handhaving*, dus in hun geschreven teksten; tussen de beide gesproken redes is de verhouding schever, met Zaalberg zeven tegen Frentrop vier.

⁶⁷ Cf. het hierboven genoemde grote aandeel van citaten in Capadoses *Hervorming verdedigd*. Zegt dit iets over de verspreiding van brochures? Men rekende er kennelijk niet op dat lezers daar makkelijk toegang toe hadden.

⁶⁸ Claes & Hulsens, *Retorisch woordenboek*, p. 95.

Een absolute basismetafoor is die van strijd.⁶⁹ Eigenlijk zien we die natuurlijk al in het woord 'verzoenend' in de titel van Opzoomers oratie uit 1846. Er zijn wel verschillen: in de *Feestrede* gebruikt Zaalberg termen uit dit semantische veld meer dan drie keer zo veel als Frentrop in zijn *Leerrede* (17 tegen 5). Hetzelfde geldt voor de eerste van de *Twee brieven* en Frentrops antwoord daar weer op (respectievelijk 65 tegen 27 voorkomens). Ook bij de andere auteurs is 'oorlog' een grondbeeld; de katholieke hoogleraar Muré heeft het bijvoorbeeld veel over 'wapenen'. Het ligt natuurlijk voor de hand dat in polemieken deze metafoor veel opduikt — misschien zo veel dat we het als afgesleten moeten beschouwen.

Bijna even basaal lijken de vele beelden uit de rechtspraak (aanklacht, bewijs, vonnis, pleidooi, etc.) die vooral in Zaalbergs eerste brief en in Frentrops *Handhaving* rijkelijk aanwezig zijn. Frentrop overtreft daarin Zaalberg ruim, met respectievelijk 23 tegen 14 voorkomens. Ook Capadose is hierin opvallend, met 24 voorkomens in zijn 29 bladzijden.

De allesoverheersende metafoor in Zaalbergs *Feestrede* is die van licht versus donker, in alle mogelijke varianten: dag en nacht; nevelen; dageraad; kaarsen; ook de zon hoort in dit gebied. Frentrop haakt daar in zijn *Leerrede* wel enigszins bij aan, maar blijft ver achter: 98 tegen 22.⁷⁰ Het verschil is minder groot tussen de beide brochures, Zaalbergs eerste brief en Frentrops *Handhaving*: resp. 17 tegen 12.

Verrassende unica zijn er ook. In zijn *Leerrede* gebruikt Frentrop vier maal het woord *opstapelen*, dat in geen van de andere elf stukken voorkomt. Zaalberg gebruikt weer veel 'geografische' uitdrukkingen als 'de gewesten des lichts', het rijk der duisternis', die bij Frentrop ten enen malen niet te vinden zijn. Ook is Zaalberg in deze vier stukken de enige die de metafoor van 'het boek der geschiedenis' gebruikt, en het in zijn eerste *Brief* over toveren heeft — dat wordt door Frentrop in de *Handhaving* wel een keer opgenomen, maar in misprijzende zin:

Vooreerst merkte ik met een zeker welgevallen het geheel eigenaardige talent des heeren Zaalbergs op: [...] de onverschrokkenheid, waarmede hij de grootste bezwaren, tegen hem ingebracht, aangreep, ze voor zich opeenstapelde en er dan als overheen blazende uitriep: zij zijn verdwenen (4).

Zaalberg heeft enerzijds veel meer unica dan Frentrop (waaronder de beeldende 'fornuizen der scheikunde', *Twee Brieven*, 25), maar anderzijds ook weer veel meer afgesleten metaforen, idiomatische uitdrukkingen en spreekwoorden. De conclusie kan zeker zijn dat hij zowel bewust als onbewust meer beeldtaal gebruikt —

⁶⁹ Hier heb ik heel ruim geteld, maar wel bij alle brochures hetzelfde; ook een afgesleten uitdrukking als 'in strijd met' is nu juist wel geteld, omdat deze woordkeus toch bijdraagt aan de algehele oorlogssfeer die sommige teksten ademen.

⁷⁰ Vergelijk ook de woordwolken voor beide redes in Appendix D.

de vraag wat dit over Zaalbergs persoonlijkheid zegt valt buiten het bestek van dit boek.

De beelden die een auteur *niet* gebruikt zijn natuurlijk evenzeer tekenend voor affiliaties. De bij het Réveil geliefde metaforen over ziekte, medicijnen en herstel⁷¹ komen noch in Zaalbergs *Feestrede*, noch in Frentrops *Leerrede* voor, en in Zaalbergs *Twee brieven* alleen helemaal aan het eind, in een vileine noot aan het adres van Réveilman Capadose — die zelf in relatief kort bestek vijf keer dit beeld gebruikt. Frentrop komt in zijn *Handhaving* niet verder dan het eenmaal aanbevelen van 'gezonde logica'. Verder vinden we 'ziekte' alleen nog bij Muré en Van Vuuren, welke laatste 'wonden' en 'geneesmiddelen' noemt.

Ik vind in deze vier teksten weinig beelden uit de natuur, en die eigenlijk alleen bij Zaalberg. In de *Feestrede* figureren dolende schapen; een nachtvogel; een wesp (via de *pars pro toto* 'angel'); in de *Twee brieven* worden we geconfronteerd met een kat, een adder en een hond, en weer schapen, nu als een metafoor voor huichelarij: de wolf in schaapskleren die argeloze kudde overvalt. In de tweede brief vinden we nog het beeld van de slak en zijn huisje, dat door Frentrop in *Kerkleer* wordt geciteerd;⁷² in *Handhaving* noemt Frentrop slechts een 'vrucht' en 'groei'. De andere contribuanten aan de discussie zijn hier niet opvallend beter: Capadose refereert drie keer aan de natuur, Van Vuuren gebruikt de metafoor van een (vrede)sduif, tegenover een raaf die 'op lijken en raffen der oude wereld' voedsel vindt dat niet op de 'nieuwen grond van den Trooster' moest worden overgebracht (34) — door Van Vuuren gebruikt als negatief beeld voor de jezuïetenorde, waar Frentrop toe behoort.

Gebruiken de katholieke auteurs meer, minder, of andere beelden dan de protestantse? In hoofdstuk 7 is gesteld dat de metafoor van de kern en de schil bij katholieke auteurs niet lijkt voor te komen. Echter, ook in deze periode wordt door meerdere auteurs de aandacht gevestigd op de grotere overeenkomst tussen de behoudende kampen, i.e., tussen katholiek en orthodox-protestant, dan tussen de protestantse groeperingen onderling (zie vooral hoofdstuk 9). Wordt deze observatie bevestigd door verschillen in gebruik van beelden en de inzet van andere retorische middelen tussen de twee groepen? Het is zeker zo dat zowel de jezuïet Frentrop als de behoudende Capadose relatief veel 'juridische' beelden gebrui-

⁷¹ Zie ook hoofdstuk 7.

⁷² "Uwe priesters met hunne leer hebben dan wel iets van den gehoornden slak met zijn huisje. Laat men hem vrij, dan strekt hij er zich buiten uit, zoo ver hij maar kan. Naauwelijks is er gevaar, of ijlings schiet hij in zijne cel terug. En pas is hij weder vrij, of hij haalt zijne schade in, strekt zich uit en sleept zijn huisje weder achter zich mede." *Twee brieven*, 70.

ken, Zaalberg minder; Zaalberg is dan weer de kampioen van de licht-donker metaforen in al hun verschijningsvormen, waarvoor zeker in de twee redes de verhouding tussen hem en Frentrop uitermate scheef is.

*Retorische structuur*⁷³

Preek of rede?

De twee redes die ik hier analyseer zijn mengvormen van de vier hoofdtypen van welsprekendheid (zie hoofdstuk 6). Gezien de in deze polemieken wijd verbreide metafoor van de rechtbank zouden we de twee teksten zeker in de eerste plaats kunnen analyseren volgens het model van een juridisch pleidooi. Dat zou in elk geval passen bij de vaak zeer gekleurde weergave van feiten in de *narratio*. Beide redes horen onder de 'toesprekende teksten' en de 'persuasieve communicatie',⁷⁴ en in vele opzichten zijn zij ook 'pleidooien'. Meer specifiek zijn dit twee *leerrede-nen*. Er is reden om een preek als gewoon een toespraak te zien en te behandelen; de remonstrant Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855) noemde de 'kanselwelsprekendheid' gewoon een variant van de algemene welsprekendheid.⁷⁵ Toch zijn er elementen aan te wijzen die juridische pleidooien niet hebben. Zowel Zaalberg als Frentrop schildert aan het eind van zijn rede eschatologische visioenen, in strikt bijbelse termen die zeker niet zijn voorzien door Aristoteles of Cicero. Natuurlijk denkt men bij een preek met name ook aan het veroordelen van het kwade, en opwekken tot het goede. In principe is de ethiek wel al in de retorica vervat: de spreker/auteur probeert via 'goede' retorica het goede te mobiliseren. Maar een *parenese* (opwekking tot deugd) zou wel degelijk als specifiek voor een preek kunnen worden gezien — het ontbreekt in elk geval in het klassieke model van een juridisch pleidooi.⁷⁶ En een bijzondere vorm van *probatio* is zeker eigen aan het genre 'preek': het leveren van bewijzen met behulp van bijbelplaatsen. Deze citaten, net als de vele beelden uit de bijbel laat ik in deze structureel/retorische analyse buiten beschouwing.

Mijn doel is hier niet om een uitputtende inventarisatie per zinsdeel te presenteren van retorische figuren en structuurelementen; het gaat mij om de functie van retorische begrippen als een instrumentarium om duidelijke verschillen te vinden en te benoemen, en zo een karakteristiek van elk van de twee redes te kunnen geven.

⁷³ Voor het arsenaal aan retorische termen dat in de volgende analyses van Zaalbergs *Feestrede* en Frentrops *Leerrede* wordt gehanteerd zie hoofdstuk 6.

⁷⁴ Smit, *Galaten*, 4.

⁷⁵ Bos, *In dienst*, 207-208.

⁷⁶ Smit, *Galaten*, 94.

Openingen

Zaalbergs rede begint met een Inleiding (*exordium*, 1-2) waarin hij opent met gespeelde verbazing in vraagvorm: waarom heeft hij zojuist een Pinksterlied laten zingen? Hieraan knoopt hij zijn verantwoording van de 'feest'-status van Hervormingsdag. Hij presenteert zijn *leitmotiv*: Rome verduistert het licht. Dit is het begin van een uitgewerkte tegenstelling, die eigenlijk de basis is voor zijn hele rede: het contrast tussen Hervormingsdag en Allerheiligen, d.i., tussen de Hervorming en 'Rome'. Dit wordt ook in concrete voorkomens benoemd door de spreker:

Voor ruim drie eeuwen brak reeds de dageraad aan en nog blijft de nacht het grootste gedeelte der Christenwereld bedekken. Licht en duisternis ver-
toonen zich voortdurend nevens elkander. Nog woedt de eeuwenoude strijd van de magt der duisternis tegen het rijk des lichts en der waarheid voort (22).

De *captatio benevolentiae* laat even op zich wachten: die komt pas op pagina 2, in "met verdubbelde vreugde zien wij aan uwe talrijke zamenkomst". Uiteraard kunnen we de twee vragen waarmee hij opent ook wel als een vorm van *captatio* zien: de spreker betreft meteen zijn hoorders in het geheel, een compliment.

Dan volgt de *narratio*: het relaas van de feiten. Dit element is een paraplu voor vele vormen — zo ook hier. Er is *descriptio*, *expositio* en *probatio*; ook vinden we een *partitio* op p. 7, waar Zaalberg de driedeling van zijn relaas aankondigt: hij zal Rome en de Hervorming bespreken in relatie tot a. het evangelie; b. Christus, en c. de toekomst. Een echte stelling (*propositio*) wordt niet als zodanig gepresenteerd; het is Frentrop die deze later bij zijn opponent aanwijst: Rome zal vallen. We hebben bij Zaalberg niet te klagen over beelden ingezet voor *verisimilitudo*: naast de metaforen behandeld in de vorige paragraaf zijn er ook uitgebreider visualisaties in de vorm van opwekkingen aan de hoorders zich een (hypothetische) gebeurtenis voor te stellen — *imagine*... 'Stelt u zich nu eens voor dat de Apostel uit zijn graf verrees [en het Pantheon binnenging]' (p. 3); 'o, als uw blik de gewesten dáár, aan gindsche zijde des grafs bereiken kan, wat zoudt gij daar duizenden bij duizenden zien, die als aanklagers tegen u optreden'(28).

Door de hele *narratio* heen vinden we *indignatio*, opwekking tot haat van de tegenstander: ten eerste natuurlijk in de zeer gekleurde adjectieven waarmee Zaalberg Rome en de Katholieke Kerk aanduidt. Naast 'duister' wordt ook veelvuldig het adjectief 'treurig' op Rome toegepast (negen maal), meestal als tegen-gestelde van het "heerlijke licht" van de Hervorming; er is "de schande van Rome" (5), en het 'verdoolde' Rome, dat dan wel weer door de protestanten beklagd wordt (11). Naast de negatieve adjectieven zijn er meer uitgebreide *indignationes*,

zoals bijvoorbeeld, na een uitgebreide schildering van de schare foute middelaars die in de hemel de troon van de Allerhoogste omringen: "Aanschouwt [...] die treurige schepselvergoding en roept met Paulus uit: 'Er is één God?'" (10; vraagteken van Zaalberg). Een enigszins paradoxale vorm van *indignatio* is hierboven al besproken: Zaalbergs oproep tot onverdraagzaamheid blijkt toch een paranese te zijn (26).

Hoe kleedt tegenstander Frentrop zijn exordium en narratio in? Zijn *captatio benevolentiae* komt meteen in de aanhef: "Zeer geliefde aandachtige toehoorders". Dit compliment neemt echter een onverwachte wending enige regels verder: Zaalbergs rede was niet gevaarlijk voor ontwikkelde katholieken, maar voor de anderen voelt de spreker toch de behoefte dit allemaal recht te zetten. Impliceert Frentrop nu dat zijn toehoorders niet de allerslimsten zijn?

Frentrops inleiding bevat, naast een samenvatting van Zaalbergs rede en meteen enige kritiek op lengte en opbouw daarvan, ook een beknopte *partitio*:

Ook ik wil thans, maar in een Katholieken zin, U Christus Jesus voorstellen als den eenigen middelaar Gods en der menschen. In het licht dier goed begrepene waarheid, wil ook ik zoo de Katholieke als de Hervormde Kerk beschouwen, maar om herhalingen te vermijden, alleen tegenover het Evangelie en tegenover de toekomst (*Leerrede*, 7).

Ook Frentrop presenteert dus meteen zijn tegenstelling, maar vergezeld van een sneer naar Zaalberg: die verviel te veel in herhalingen.

Het is wellicht eigen aan het veelzijdige en daardoor wat amorfe karakter van het concept *narratio* dat deze bij Frentrop pas na de *partitio* begint. Nu moeten de hoorders gaan opletten: "Wilt mij, M. G., terwijl ik thans overga, om onder Gods zegen de opgenomen taak te vervullen, met eene bijzondere aandacht volgen".

Ook bij Frentrop omvat de *narratio* (7-25) vele typen tekst. Er zijn de visuele voorstellingen die bij een *descriptio* horen: "verbeeldt u dat ik thans voor mij heb een Hervormd predikant..." (die wordt aan een krachtig verhoor onderworpen, 13), en Frentrop herhaalt bijvoorbeeld ook Zaalbergs beeld van het binnentreden van het Pantheon (17); bij een echte *expositio* horen dan de beschrijving van de katholieke leer omtrent het Middelaarschap en omtrent Maria.⁷⁷

De *indignatio* lijkt bij Frentrop minder expliciet aanwezig. Naast elf gekleurde adjectieven als *onwaardig*, *dwaas*, *bespottelijk*, *vermetel*, *onbeduidend*, *ondoordacht* zijn er nog elf opmerkingen van het genre "de smaad het Katholicisme aangedaan" (6); Zaalbergs feestrede is op ijdele gronden gebaseerd (7). Een uitgebreide *indignatio* is te vinden op p. 26, hieronder geciteerd als het begin van Frentrops *peroratio*, en

⁷⁷ Frentrop heeft het in zijn rede helemaal niet over het dogma van de Onbevleete Ontvangenis.

ten slotte is er de nieuwe vijand: het naturalisme, nog gevaarlijker en verderfelijker dan de Hervorming.

Peroratio en personificaties

Zaalbergs afsluiting (*peroratio*) begint op p. 29 met een *recapitulatio*: "Wij hebben de grote tegenstelling gezien..." De samenvatting moet een pakkende vormgeving hebben, hiervoor zijn personificaties (*prosopopoeia*, het als personen laten optreden van onpersoonlijke grootheden) geschikt.⁷⁸ Zaalberg doet dat eigenlijk door de hele rede al: vanaf het begin wordt 'Rome' bijna uitsluitend gebruikt (75 maal) als personificatie van 'de Katholieke Kerk'; we vinden ook nog 'de geschiedenis', die ons iets leert (11).

Bij Frentrop zijn de personificaties gevarieerder. Uiteraard wordt daar 'Rome' veel minder als een personage opgevoerd, en indien *in malam partem*, dan alleen in citaten uit Zaalbergs rede. Opvallend genoeg komt de figuur van 'de geschiedenis' niet als zodanig voor, maar valt de functie van leraar hier aan de bijbel. Een opmerkelijk personage, opgevoerd als tegenstander, is Zaalbergs *rede*, niet Zaalberg zelf (bijvoorbeeld "zoo juicht, zoo jubelt de feestrede...", 23). Echter, het fenomeen personificatie wordt door Frentrop het meest briljant gebruikt aan het eind, waar het volgens de retorica ook het meest effectief is. Eerst voert hij de Hervorming op:

.... De apostelen dus wisten wat zij te leren hadden. Maar de Hervorming weet het niet, zij weet het ten minsten niet meer. Zij wijst wel is waar op den bijbel, maar zij weet niet juist wat de bijbel is. Zij kan althans niet bepalen wat er toe behoort en wat er niet toe behoort. Wil iemand of de Boeken der Machabeen of den Brief van Jacobus als apocrief beschouwen, het is haar wel. Wil iemand het een of ander hoofdstuk, den een of den anderen tekst als ingesloten verwerpen, het is haar wel. Wil iemand of aan den geheelen bijbel of aan een gedeelte van den bijbel de goddelijke ingeving ontkennen, het is haar wel (*Leerrede*, 27).

... en stuurt dan zijn hoorders naar huis met het beeld van een angstaanjagend monster:

Want wat is er uit die ingestorte Kerk voortgesproten? Een andere vijand, nog veel gevaarlijker, nog veel verderfelijker dan de Hervorming zelve, te weten: het naturalisme. Het naturalisme, dat alle geestelijk gezag verwerpt; het naturalisme, dat de Godheid van Christus loochent, het naturalisme, dat geene bovennatuurlijke orde erkent, het naturalisme eindelijk, dat, na de

⁷⁸ Smit, *Galaten*, 101.

Hervorming verslonden te hebben, nu ook met dreigende tanden het Catholicisme aangrijnst (*Leerrede*, 28).

Conclusio

Uiteraard eindigt een peroratio in een *conclusio*. Deze kan nadruk krijgen door onder andere voorstellingen van hypothesen als voldongen feiten⁷⁹ — dus een voortzetting van de *imagine...*-figuur die we al eerder zagen. Zaalberg stelt niet te-leur. Hij keert terug naar al eerder gebruikte beelden (totaal zo'n drie of vier) van de priesters en heiligen in de hemel, maar nu in een Michelangelo-achtig visioen: "Ziet de dag der heerlijkheid komt..."(30). Ook de protestanten staan dan rond de troon, en viere Allerheiligen — waarbij Zaalberg het werkwoord niet in de irrealis, maar in de realis zet. In tegenstelling tot een hypothetisch "Stelt u zich eens voor dat de apostel uit zijn graf verrees" (p. 3), kunnen we dit soort eschatologische beelden inderdaad als visioenen beschouwen, en als karakteristiek voor een preek. Ook Frentrop gebruikt voor deze beelden altijd de realis, nooit de irrealis: "Blijde klimmen dan..."(18).

Frentrops slot wordt ingeleid door de frase "Ik heb u een halve bladzijde geciteerd..." (26). In deze *peroratio* worden harde noten gekraakt:

En als ik dan bedenken, dat die feestrede werd uitgesproken door een man van zooveel ontwikkeling en van zoo groote begaafdheid, als de feestrede anderzints schijnt aan te duiden, dan sta ik verbaasd, dan zie ik vreemd om mij heen, en vraag mij zelven af, waar ben ik? Dat men, in dagbladen en vlugschriften, of zonder kennis van zaken schrijft, of met opzet anderen misleidt, dit reeds schijnt mij nauwelijks te verdragen, maar dat men in een tempel, van een stoel der waarheid, bij eene godsdienstige plegtigheid, voor eene talrijke en uitgelezene schare onwaarheden op onwaarheden stapelt, dit, ik zeg het regt uit, dit vind ik alleronwaardigst (26).

Enige *figurae* vallen hier (weer) op: het contrast tussen Zaalbergs ontwikkeling en begaafdheid, en het niveau van zijn rede; de rede zelf wordt gepersonifieerd; er is een *aporie* (in principe bedoeld om medelijden van de hoorder te wekken, maar zoiets is verre van Frentrop): "dan vraag ik mijzelf af, waar ben ik?"; en ten slotte de expliciete *indignatio*, 'alleronwaardigst'. Op het allerlaatst dan wordt in de *Leerrede* ook lof en blaam toegezwaaid (in een *amplificatio*) aan diezelfde Hervorming. En hier vinden we ook de *parenese*: laat ons katholieken het geloof bewaren, ons houden aan de Godheid van Jezus. De laatste zegenbede haakt aan bij hetzelfde visioen als waarmee de rede van Zaalberg eindigde.

⁷⁹ Smit, *Galaten*, 102.

Andere structurele elementen

Na deze opmerkingen over de retorische opbouw van de redes noem ik nog twee prominente, meer algemene aspecten van *Feestrede* en *Leerrede*.

Herhaling

De herhaling (*repetitio*) is een van de basispatronen in de retorica.⁸⁰ De functie van herhalingen op woord-, frase- en zinsniveau staat buiten kijf, en beide sprekers maken er veelvuldig gebruik van. Frentrop verwijt Zaalberg weliswaar *onnodige* herhalingen (6), maar bedoelt daarmee onderdelen van het betoog; zelf streeft Frentrop in dit opzicht elk geval *brevitas* na: "thans vind ik mijne taak zeer verkort. Ik heb slechts in toepassing te brengen, wat ik zoo even gezegd heb" (21).

In de eerste plaats zet een herhaling kracht bij aan het punt dat de spreker maakt, en werkt idealiter naar een climax toe. Hieronder citeer ik een passage bij Zaalberg, die via vier vragen uitkomt bij een krachtig 'Nee' van de spreker. Een ander voorbeeld van herhaalde zinnen in dezelfde structuur:

Dan is de overgave zijns levens niet krachtig genoeg geweest, om de wereld tot God te brengen. Dan hebben wij in Hem nog niet het volkomen onderpand der vergevende liefde Gods. Dan is de toegang tot het Heilige der Heiligen nog niet voldoende geopend. Dan is het voorhangsel nog niet gescheurd. Dan is Hij niet de Weg, de éénige Weg tot den Vader (*Feestrede*, 17).

Frentrop doet daar niet voor onder, maar lijkt een voorkeur te hebben voor drieslagen: "Ja, wij zeggen het, wij herhalen het, wij verkonden het luide" (8); "Door Hem zijn wij Door Hem zien wij... Door Hem bezitten wij..." (9); en over het 'verbazend grote' getal der Hervormden: "Daaronder vindt men hooggeplaatste personen, aan wie wij eerbied en onderwerping zijn verschuldigd. Daaronder vindt men mannen van verdienste, die door kunde en geleerdheid uitmunten. Daaronder vindt men mensen van een deugdzaam gedrag,..." (26) Een bijzonder effect heeft Frentrops serie retorische vragen, beschuldigingen die eerder door de tegenstander werden geuit maar nu alle met 'jawel' beantwoord kunnen worden – en dus ontkracht:

... durft gij bij nooden en angsten niet kinderlijk vertrouwend tot uwen God naderen? [...] Weet gij niet, dat wanneer gij uwe zonden met een opregt en volmaakt berouw betreurt, gij reeds daarvan vergiffenis ontvangt, eer gij nog tot den Priester nadert ! [...] Durft gij niet, ook zonder des Priesters lospraak,

⁸⁰ Zie hierover Claes & Hulsens, *Retorisch Woordenboek*, 74.

op barmhartigheid hopen? [...] Wanneer gij staat bij de graven uwer di-
erbaren, durft gij dan niet vol hope den blik naar den hemel slaan... ?⁸¹

Een tweede functie is het herhalen van een frase of zin voor het structureren van het betoog. Zowel Zaalberg als Frentrop gebruikt vaak de tekst, 1 Tim. 2:5 ("Daar is slechts één Middelaar Gods en der mensen"), met minieme variaties. Bij Zaalberg lijken die inderdaad wel te dienen ter structurering van het betoog. Opvallend genoeg lanceert hij de frase vaak (acht maal) als laatste of bijna laatste zin van een alinea, waarvan twee keer als duidelijke afsluiting van een sectie in het betoog, en zelfs als allerlaatste zin van de rede. Frentrop gebruikt de tekst veelal 'gewoon' midden in een alinea, en al helemaal niet als afsluiting van zijn rede — de tekst komt op de laatste zeven pagina's niet voor. Hier werken de herhalingen niet zozeer structurerend als wel als een soort mantra. Zaalberg lijkt de frase eerder weloverwogen als een *inclusio* (begin en eind markerend) te gebruiken, net zoals in zijn heilsvisioen aan het eind van zijn rede het beeld van de hemelse heerlijkheid aan het begin weer wordt opgenomen.

Testimonia

Voor het doel van de redes, overtuigen, worden ook citaten van autoriteiten ingezet. Die gebruikt Frentrop opvallend minder dan Zaalberg. Ik laat, als eerder gezegd, de bijbelcitaten buiten beschouwing. Frentrop noemt dan alleen Luther, Plinius de Oudere en Dio Cassius; Zaalberg noemt, positief, Bernard van Clairvaux en Thomas van Aquino, en negatief de pausen Pius V, Paulus V, Gregorius XV, Alexander VII en Pius IX. Frentrop toont ook hierin de gewenste eenvoud; Zaalbergs vele voetnoten en aanhalingen zijn ongetwijfeld mede bedoeld om ons te overtuigen van zijn geleerdheid (die volgens *De Tijd* helaas degelijkheid mist), maar deze vereisen dan wel een geheel ander publiek dan de gesproken feestrede.

Aristoteles' drie genera

De redes van Zaalberg en Frentrop zouden ook goed te passen zijn binnen het frame van de drie Aristotelische genera. Eigenlijk hebben de teksten van alle drie wel iets, maar misschien ligt het *genus deliberativum* het meest voor de hand als model. Dit is de *politieke* rede (geassocieerd met een blik op de toekomst), waarin voor- of nadelen van een beslissing worden beargumenteerd. De aspecten van dit model die we bij Zaalberg en Frentrop zien zijn *argumentatio*, en de daarin vervatte *deliberatio* (overleg),⁸² d.i., het overwegen van voor en tegen, vaak in de

⁸¹ Frentrop, *Leerrede*, 25; de weggelaten frasen zijn kort en hebben geen invloed op het retorische patroon.

⁸² Claes & Hulsens, *Retorisch woordenboek*, 55.

vorm van vraag en antwoord. Het is een redeneerstijl die we niet alleen veel bij katholieke auteurs vinden, maar ook bij Zaalberg:

Een Pinksterlied in dit avonduur? Ook deze dag een dag van zaligheid? — Voorzeker, BB. en ZZ. in CHRISTUS, de laatste Octoberdag verdient ten volle die eer (*Feestrede*, 1).

Anders dan bij een retorische vraag, waar geen expliciet antwoord op komt, is dit patroon van vraag (aan de hoorders) en antwoord (door de spreker) eigen aan een *argumentatio*. Bij beide sprekers vinden we deze vorm veel. Een zoektocht door Zaalbergs *Feestrede* levert 79 vraagtekens op. Natuurlijk zijn dat veel retorische vragen, maar indrukwekkend is de stijgende reeks: "Is dat dan eene kerk, die zich noemt... Waagt die Priestervorst te Rome het, Weet Rome dan niet, dat ... Weet Rome dan niet, dat..." om te eindigen in een krachtig "neen!" van de spreker (9-10). Zaalberg vult zelfs twee pagina's met vraag- en antwoordvormen (18-19), eindigend in een stelling en refutatie:

Of zegt men: "onze priesters en heiligen handelen niet buiten CHRISTUS om, maar ontleenen hunne magt aan de zijne?" Maar, dwaze mensch! is zijne magt dan verkort? Heeft hij dan de hulp van anderen noodig?" (*Feestrede*, 18)

Soms leidt het vraag- en antwoordpatroon tot een heuse dialoog (een bekende vorm van filosofische discussie) van enige lengte, bijvoorbeeld het toneelstukje in de *Feestrede* "Wachters, wat is er van de nacht" (22). Het feit dat de tegenwerpingen imaginair zijn (vaak in de irrealis), en hier de sprekers zelfs enigszins onduidelijk, doet geen afbreuk aan het levendige effect. De functie van dialogen, meer nog dan retorische vragen of vraag-/antwoordconstructies dat doen, is hier het projecteren van uiteenlopende argumenten of standpunten.⁸³

De interpellatie van de 'Hervormd predikant', hierboven al genoemd, is bij Frentrop eigenlijk het enige voorbeeld van een dialoog; hij geeft de voorkeur aan de korte vormen van vraag en antwoord.⁸⁴ "Erkent gij dan, ik vraag het nog eens, in deze opeengestapelde vragen uwe leer? Neen, gij erkent daarin uwe leer niet" (25), waarna de spreker meteen overgaat in retorische vragen: "Want zegt het mij, durft gij bij nooden en angsten niet kinderlijk vertrouwend tot uwen God naderen? Acht gij het wel noodzakelijk om, op straf van niet verhoord te worden, den een of anderen heiligen aan te roepen?" Zeer *to the point* is: "Maar nu, wat is er nu nog van dat alles overgebleven?"⁸⁵ Niets, volstrekt niets" (28).

⁸³ Over de dialoog: Claes & Hulsens, *Retorisch woordenboek*, 57.

⁸⁴ Voorbeelden op pp. 12, 13, 19, 20, 26, 28.

⁸⁵ D.i., alles wat Luther uit het katholicisme wilde behouden.

In hetzelfde *genus deliberativum* passen ook de *probatio* en *refutatio*, dat is, bewijsvoering in strikte zin. In hoeverre zien we dit bij Zaalberg? Hij heeft op dit punt natuurlijk nog geen concrete tegenstander om tegen te argumenteren. Misschien kunnen zijn verantwoordingen van het verklaren van Hervormingsdag tot 'feestdag' (1) en van zijn tekstkeuze (4) in deze categorie vallen. Maar ook in de latere *Twee brieven* is het niveau van argumentatie niet verbeterd, getuige de Vereniging van Vrienden der Waarheid: "Op welke wijze handelt hij? Wederlegt hij [de bijbelse leerstukken]? Oh neen! *Dit kan hij niet!* Vruchteloos zoekt men naar ééne éénige wijze en bondige staving zijner heillooze gevoelens. Magtspreuken en lage kwinkslagen zijn de wapenen..."⁸⁶

Als we zoeken op woorden uit het hierbij passende juridische gebied ('bewijs', en verwante vormen als 'aantonen', 'bevestigen'), vinden we daar in de *Feestrede* in totaal vier voorkomens van. Anders is dat bij Frentrop, die in een veel kortere rede termen uit dit semantische veld 16 maal gebruikt — bijvoorbeeld "Om nu tot het daarover in te stellen onderzoek nader te komen..." (6); "Ik wil U bewijzen, dat..." (7).

Een echt christelijk debat?

In hoeverre worden de gangbare ideeën over correcte christelijk polemieek gevolgd? Van Lipman en uit de passage uit *De Tijd* hebben we een duidelijk idee van wat 'men' in die tijd zag als eigen aan een goede polemische, persuasieve tekst. Het grootste gebod: zachtmoedigheid. Men laat de tegenstander in zijn waarde, en mag niet tot haat opwekken. Ook moet het niveau van een tekst aan het gehoor zijn aangepast; Lipman zou Zaalbergs eindeloze voetnoten in de uitgegeven *Feestrede* beslist afkeuren. *De Tijd* waardeert eenvoud en duidelijkheid van stijl, en veroordeelt 'hartstogt'. Men moet streven, aldus het blad, naar "Spaarzaamheid van uitdrukking, juiste omschrijving van de gedachte [= *brevitas* en *perspicuitas*], een ordelijke gang van redeneringen, eene logika, die den scherpsten toets des onderzoeks kan doorstaan, en eene groote gemoedelijkheid van toon."⁸⁷

Zachtmoedigheid

Zaalbergs gekleurde taal tegen Rome, in feite het hele concept van *indignatio*, is natuurlijk een lijnrechte aanfluiting van de aansporing tot zachtmoedigheid. We hebben gezien dat Frentrop beduidend minder expliciete *indignatio* toont, maar hij blijkt op meer verholde wijze ook behoorlijk dodelijk over zijn opponent. Gelukkig worden de hoorders soms ook meer of minder uitdrukkelijk opgewekt om medelijden met de tegenstander te hebben. Zaalberg krijgt zowaar 'arm Rome'

⁸⁶ *De leer van Dr. J. C. Zaalberg*, 10-11.

⁸⁷ Uit het in par. 3 aangehaalde stuk.

over de lippen (10), en in het citaat hierboven over de treurige schepselvergoding komt het woord 'medelijden' voor. Frentrop doet wellicht ook een poging als hij "de puinhoopen der Hervorming" met tranen in de ogen beziet (*Leerrede*, 28/29).

Een aspect dat misschien op zachtmoedigheid jegens de tegenstander duidt, en dat we bij alle auteurs zien, is het verhuld refereren aan met name opponenten, maar vaak ook contemporaine personen in het algemeen.⁸⁸ Merkwaardigerwijs blijven de vier personen in de titel van Lipmans lange brochure bijna geheel buiten beeld; Zaalberg is de enige die eenmaal wordt genoemd, in een verwijzing naar zijn *Twee brieven* (18.) In diens eigen *Feestrede* is het met name noemen van een opponent natuurlijk nog niet nodig, maar bij Frentrop valt het wel erg op dat de naam Zaalberg geen enkele maal voorkomt.⁸⁹ Zaalberg wordt opgevoerd als 'een hervormd predikant'; Frentrops tegenstanders zijn in wezen de gepersonificeerde feestrede, plus een onduidelijke 'men'. Dit woord komt in Frentrops rede 40 maal voor (bij Zaalberg slechts 18 keer), waarvan maar liefst 28 maal als een duidelijke tegenstander of anderszins voorwerp van spot: "Men kan zelfs Hervormd predikant zijn en de Godheid van Christus loochenen" (28); "de bewijsvoering betekent weinig, nog onbeduidender zijn de feiten waarmee men haar tracht te bevestigen" (24). Wil de spreker op deze manier vermijden de tegenstander te grabbel te gooien voor 'minkundigen'? Juist een indirecte aanduiding kan dodelijker zijn dan iemand expliciet noemen, hoewel een verhulde aanduiding als Lipmans "Griekenlands meest nederige en meest vermaarde Wijsgeer" (zie hierboven) werkelijk niet vilein bedoeld zal zijn. De indirecte referentie lijkt in elk geval te horen bij de standaardmanier van polemiseren in de negentiende eeuw.

Hoeveel van de sprekers zelf zien we, naast de 'klassieke' elementen van een retorische opbouw die zoals verwacht in de geest des tijds bij beide sprekers te vinden zijn? Zijn er verschillen in toon en stijl? De lijn tussen de stijl- en structurele elementen is fluïde. Het opwekken tot haat voor de tegenstander kan een aanwijsbare aparte sectie zijn, maar werkt ook door in gekleurd taalgebruik, dat weer zijn weerslag heeft op de toon van een tekst. En er zijn nog meer aspecten die bijdragen aan toon en stijl en zo laten zien dat de ene spreker de andere niet is. Er is het 'vleien van het (lees)publiek; er is het opzettelijk vaag aanduiden – vriendelijk of dodelijk? – van de tegenstander; er zijn ironie en sarcasme. Zijn bepaalde aspecten karakteristiek voor of beperkt tot de een of de ander?

⁸⁸ Cf. ook wat over anonimiteit in hoofdstuk 7, par. 5 is gezegd.

⁸⁹ Behalve in een noot op p. 16, die in de rede zelf ontbroken zal hebben.

Warmte

De door *De Tijd* zo gewaardeerde 'warmte' lijkt grotendeels af te hangen van de manier waarop het publiek bij de rede wordt betrokken. Buiten de *captatio benevolentiae* zijn er meer manieren om de sympathie van het publiek te winnen en de hoorders zo aan de kant van de spreker te krijgen. We zijn hierboven al meer of minder expliciete complimenten aan de hoorders tegengekomen, maar tot een echte *concessio* (letterlijk 'toegeven', ook rechtstreeks vleien) komt het niet. Frentrop heeft twee complimenten aan de geestvermogens van zijn publiek: "Gij begrijpt..." (25) en "Gij hebt kunnen opmerken..." (26). Zaalberg trekt zijn hoorders in zijn kamp met "wij kweekelingen der Hervorming" (11), maar toont zich elders misprijzend over de 'vlei-taal' van tegenstander Rome (23).

Een aspect van het betrekken van het publiek is bij beiden het gebruik van de eerste persoon meervoud. Zaalberg zegt:

Zeer verheugde mij het besluit, om aan den avond van den Hervormingsdag zelve eenen plegtigen dankstond te houden, maar met verdubbelde vreugde zien wij aan uwe talrijke zamenkomst, dat die eerste poging zulk eenen ruimen en diepen weêrklank in uw midden mogt vinden. Daarom, weest ons nog eenmaal gegroet en gezegend in den naam van onzen eenigen Heiland en Heer! (*Feestrede*, 2).

Aldus een korte passage uit de inleiding van Zaalbergs rede. Het gebruik van de eerste persoon meervoud is een vorm van complimenteren: de hoorders zijn het natuurlijk eens met de spreker, en dus net zo verstandig als hij. In deze categorie hoort ook "Goddank! Gel., wij zijn die fabelen niet nagevolgd" (14). Wie Zaalberg met 'wij' of 'ons' bedoelt is niet altijd duidelijk: in een zin als "weest ons nog eenmaal gegroet en gezegend in den naam van onzen eenigen Heiland" komt 'ons' twee keer voor, met verschillende referenten. Dit enigszins slordige en ondoordachte taalgebruik draagt uiteindelijk (ook) bij aan de algemene indruk van de spreker als een gepassioneerde, maar onstuimige persoonlijkheid.

Frentrop is opmerkelijk kwistiger met zijn 'wij' en 'ons' – waar Zaalberg 60 voorkomens van *wij* heeft en 58 van *ons/onze*, tel ik bij Frentrop respectievelijk 92 en 75 voorkomens, op 30% minder woorden. Wat betekent deze opmerkelijke discrepantie? Hangt die samen met hoe de spreker zelf aanwezig wenst te zijn in de tekst? Als we vervolgens het woord *ik* gaan tellen komen we tot verrassende ontdekkingen: bij Zaalberg komt dat 9 maal voor, bij Frentrop, in een derde minder woorden, 83 maal – ruim negen keer zoveel. De resultaten voor *mij/mijn/mijne* tonen een vergelijkbaar scheve verhouding, met resp. 8 en 37 voorkomens. Dit kan deels liggen aan Frentrops manier van bewegwijzering. Veelvuldig vinden we bij

hem frasen als 'ik zeg...' ik herhaal...', waar Zaalbergs enige wegwijzer is 'Ik eindig.' Maar dan nog blijft er opmerkelijk veel 'ik' in Frentrops *Leerrede* over.

In hetzelfde retorische veld hoort ook de *directe aanspraak* van de hoorders – niet alleen dienend om de aandacht en sympathie te verkrijgen, maar ook om het betoog te verlevendigen. Zonder nu weer de lezer met allerlei tellingen om de oren te slaan kan ik vaststellen dat bij beiden vele retorische vragen voorkomen, en vele formules in de vorm 'mijne geliefden', mijne broeders en zusters', etc. Zaalberg zet in met twee vragen aan 'BB en ZZ in Christus', en wekt de hele rede lang niet alleen zijn gehoor rechtstreeks op met veelvuldig 'Ziet! 'wat dunkt u' 'komt! Opent de oogen', maar spreekt zelfs zijn abstracte tegenstander aan: "Ontken nu niet langer, o Rome!" (14). Frentrops opening is in dit opzicht geheel anders; uiteraard heeft hij een aanhef, maar zijn eerste rechtstreekse aanspraak (in de vorm van de retorische vraag 'En alzoo, wat ziet, wat voorspelt hij?') komt pas na anderhalve pagina. Onderhand hebben de hoorders dan nog wel een verhulde belediging voor de kiezen gekregen (zie hierboven). Een zoektocht naar de expliciete aansporingen 'ziet!' en 'hoort!' levert voor beide sprekers vergelijkbare aantallen op.

Eenvoud en helderheid

Onder dit kopje kunnen vallen wat *De Tijd* aanprijst als 'juiste omschrijving van de gedachte, een ordelijke gang van redeneringen, eene logika, die den scherpsten toets des onderzoeks kan doorstaan'. Mes prijst Lipman erom; Zaalberg is met zijn 'wartaal' (zie de adjectieven in par. 3) hier duidelijk in het nadeel.

In zijn antwoord op Zaalbergs *Twee brieven* verwijt Frentrop Zaalberg gebrek aan logisch vermogen ('iemand die zo redeneert moet eerst maar een logica leren', *Handhaving*, 24). Hoe is het daarmee in de twee redes? Als we logisch redeneren (mede) kunnen afmeten aan het gebruik van de frase 'indien....dan', dan lijkt Frentrop hierin strakker: Zaalberg gebruikt de constructie twee maal (hij prefereert langere frasen), Frentrop acht keer. Het is alleen Frentrop die een echt syllogisme gebruikt: 'Er is namelijk geen Kerk zonder kerkleer, maar de Hervorming heeft hare kerkleer verloren, als Kerk dus heeft zij opgehouden te bestaan.' (27)

Frentrop maakt zo een meer evenwichtige indruk. Een factor hierin is ook zijn striktere hanteren van het *genus deliberativum*, bijvoorbeeld de *probatio* en *refutatio*. In dit genus hoort ook de figuur van de *concessio* (toegeving), een verdedigingsstrategie in de vorm: "het is waar dat...maar..".⁹⁰ Zaalberg, die het protestantisme verdedigt tegen Rome, gebruikt de figuur vier keer. In de veel kortere rede van Frentrop vinden we de *concessio* zeven maal (de eerste vijf tussen pp. 14 en 20); voorbeelden: "Ondertusschen, het is waar, wij vereeren die heiligen, maar wij

⁹⁰ Claes & Hulsens, *Retorisch woordenboek*, 137. Bij J. Smit heet de figuur *correctio*.

vereeren die niet als Goden..." (18) ; "[De Hervorming] wijst weliswaar op de Bijbel, maar..." (27).

*Toon*⁹¹

De door de redacteur van *De Tijd* aanbevolen 'gemoedelijkheid' van toon lijkt niet veel anders te betekenen dan Lipmans 'zachtmoedigheid', maar de betekenis van 'gemoedelijk' rond 1855 was voornamelijk die van 'gewetensvol' en 'fijngevoelig'.⁹² Hierboven is de zachtmoedigheid behandeld in termen van strategieën als *indignatio* en het verhuuld aanduiden van de tegenstander. In deze paragraaf wordt aandacht besteed de *figurae* die samen met de al genoemde strategieën de toon van een tekst bepalen. Een 'gemoedelijke' toon is kennelijk iets waar Frentrop in slaagt, getuige de complimenten in *De Tijd*. Zaalberg legt het af; de toon van zijn rede en brieven wordt gekenschetst als 'honend' (Muré), Buys de Graaf vindt die 'bitter' en 'hatelijk' en noemt Zaalbergs "kleingeestige en pedante vitzucht" – om een kleine greep uit de oordelen te doen.

Spot: ironie en sarcasme

Zoals in hoofdstuk 6 uiteengezet wordt de toon van een tekst voor een groot deel bepaald door de figuren van ironie en sarcasme — deze lijken haaks te staan op de gewenste gemoedelijkheid, maar kunnen zoals eerder gezegd wel bijdragen aan de *captatio benevolentiae*.

In Zaalbergs rede is deze spot met een lantaarntje te zoeken; ik heb er geen enkel duidelijk voorbeeld van gevonden (zelfs niet 'arm Rome'). Bij Frentrop komen deze figuren aanmerkelijk vaker voor. Nadat hij werkelijk niets heeft heelgelaten van Zaalbergs inventarisatie van het Pantheon, roept Frentrop uit: "'t Vormt waarlijk een geheele galerij van heiligenbeelden!!!" (17n). Ook "verblindende woordenpraal" (24) moet duidelijk niet als een compliment worden opgevat. Vaak echter ontaardt ironie bij Frentrop in dodelijke *sneers*: "De feestrede schijnt begaafdheid aan te duiden" (26); "zo men niet te zeer door vooroordelen verblind is, zal men zien..." (18).

De toon wordt uitgesproken onaangenaam als Frentrop zich verliest in scherpslijperij als deze:

Dat is heerlijk, nietwaar, Mijne Geliefden! „[Frentrop] wist” zegt de heer Zaalberg, „het immers nog beter dan ik”. Alzoo ziet gij het, IK wist het, en HIJ wist het; maar IK wist het nog beter dan HIJ. Maar IK, die het volgens hem nog beter wist dan HIJ, verklaar, dat IK er niets van wist, wat kan HIJ er

⁹¹ Zie ook hoofdstuk 6, en hoofdstuk 7 par. 5.

⁹² WNT.

dan van geweten hebben, die er nog minder van wist, dan IK? (*Handhaving*, 51).

In dezelfde dodelijke trant zien we bij Frentrop de *reductio ad absurdum*:

Weg dus, roept de Hervorming uit, weg met den Paus, weg met de bisschoppen, weg met die priesterorde, weg met dat kerkgebaar, weg met dat alles! Zeer wel, maar ik voeg er dan ook bij: weg met de tempels, weg met de leeraren der Kerk, weg met de consistories, weg met dat alles! (*Leerrede*, 21).

Sarcasme en ironie vragen zo niet alleen intelligentie van de hoorders (en kunnen dus een vorm van vleierij zijn), maar plaatsen ook de spreker/schrijver op een hoger plateau. Zaalberg voelt zich inderdaad op een hoger plan staan ("wat zijn wij toch zalig te prijzen dat wij op zoo veel heerlijker en hooger standpunt dan Rome's kinderen staan", 17), maar lijdt aan wat *De Tijd* 'hartstogt' noemt – in de rede mist hij de kalmte en *cool* die voor ironie nodig is.⁹³ Bij Frentrop lijkt er enige cognitieve dissonantie tussen de meestal lage maatschappelijke positie van de katholieken enerzijds, en de superieure houding die uit zijn rede spreekt anderzijds; van een onderliggende partij zou juist meer energie en passie kunnen worden verwacht dan van een hervormd predikant die vanuit een relatieve machtspositie spreekt.

Zijn ironie en sarcasme een onderscheidend kenmerk van een bepaalde groep? Uit de twee redes is dat niet in het algemeen te concluderen, maar de acht auteurs van de hier behandelde polemieken leveren toch het beeld op dat met name de katholieken zich graag van deze figuren bedienen. Het is misschien tekenend dat de meeste voorkomens van ironie en sarcasme in 'onze' twaalf teksten worden gevonden bij de katholiek Muré.

Een zelfverzekerde en superieure toon wordt ook gesteund door stijlelementen als spreuken of anderszins apodictische uitspraken. Afstandelijke aforismen van het kaliber 'Het is genoeg, zulke zaken te zeggen, om er de ongerijmdheid van te doen inzien' (Frentrop, *Leerrede*, 22) vinden we bij Zaalberg niet – die houdt zich vol passie bij de kwestie van de dag.

Uit deze retorisch-structurele analyse komt een beeld naar voren van Zaalberg als een hartstochtelijk maar niet altijd effectief pleitbezorger van een nieuwe Hervorming. Biograaf Toebes toont zich, als in zijn gehele boek, enigszins gepreoccupeerd met psychologische benaderingen :

⁹³ De hartstocht kan natuurlijk juist bij het genre 'gesproken rede' horen. In de *Twee brieven* toont Zaalberg zich wel in staat tot spot – zie bijvoorbeeld het citaat van Frentrop (uit *Handhaving*), 51.

Ongetwijfeld zullen vele aanwezigen diep onder de indruk van het gehoorde zijn geweest. Wat kon die man toch een rake opmerkingen maken! Anderen zullen zich hebben afgevraagd of dit nu wel een feestrede was, zoal die bij christenen in een plechtige dankstond beweerd mag worden. Was wat met zoveel verve op die kansel beweerd werd, historisch en theologisch wel helemaal verantwoord? Had de spreker psychologisch niet veel dieper moeten graven? Was de voorstelling van zaken niet teveel een zwart-wit tekening?⁹⁴

Afgezien van het gebruik van zijn bijbeltekst als structurerend middel is Zaalbergs rede zeker niet 'strak' – er zijn te veel herhalingen van stof. Logica mag dan ontbreken, maar emotie is er voldoende, getuige alleen al de vele gekleurde adjectieven, en we hebben bij Zaalberg ook niet te klagen over visualisaties via de *imagine*...-techniek.

Frentrop maakt een rustiger indruk. Hij geeft zijn antwoord in de *Leerrede*, aldus Toebees, "op eenvoudige en over het algemeen waardige wijze" (111). Ook *De Tijd* noemt Frentrops rede 'waardig'. Eenvoud? Frentrops rede is zeker korter. De taal is minder gekleurd, en de spreker maakt minder gebruik van visualisaties dan Zaalberg. Frentrop spant dan weer wel de kroon met zijn ver doorgevoerde personalisatie van de Hervorming, en die van het naturalisme aan het eind van zijn rede. Eenvoud? De anonieme schrijver van het jubileumboek van de broeders van Oudenbosch heeft een helder oordeel. Over een brief van Frentrop aan de congregatie lezen we:

Een wonder van glashelder betoog: een Jezuïet op z'n best. Met vlijmende logica snijdt het lancet van Frentrops ganzepen diep...⁹⁵

Wrang genoeg wordt Frentrops stijl honderd jaar later 'naïef en breedsprakerig' gevonden.⁹⁶ 'Breedsprakig' is altijd wel een standaardverwijt voor alles wat meer dan dertig jaar *ante hoc* is geschreven, maar 'naïef' is dan weer niet een woord dat op Frentrop, evenmin als op jezuiteten in het algemeen, van toepassing lijkt.⁹⁷

⁹⁴ Toebees, *Dominees-drama*, 111.

⁹⁵ Door P.J.A. Juffermans, geciteerd in Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 122.

⁹⁶ A. van Duinkerken, recensie van Juffermans' *Honderd jaar katholiek werk in de hoofdstad*, *De Tijd*, 8 februari 1942; geciteerd in Ten Have, *Arnoldus Frentrop*, 88.

⁹⁷ Wat betreft de jezuiteten is het meest opvallende eigenlijk dat slechts twee van de acht auteurs iets op te merken hebben over Frentrops affiliatie. Hierboven hebben we de raaf van Van Vuuren gezien; Zaalberg zelf is de tweede: "waar weet zich een theoloog der *Jezuiten* al niet uit te redden?" *Twee brieven*, 165n.

En 'waardig'? Beide redes laten te wensen over wat betreft het volgen van Lipmans aanbevelingen. Frentrop was Lipmans leermeester, maar des te opmerkelijker is het dan dat in de *Leerrede* veel verhulde spot is die ongetwijfeld over de hoofden van het publiek gaat. Maakt Frentrop hier misbruik van de onwetendheid van zijn gehoor?

7. Ten slotte

Het hier geanalyseerde corpus van vier van de twaalf brochures kan vanwege de beperkte omvang niet als representatief worden beschouwd voor alle religieuze debatten rond 1855. Toch is er wel iets te zeggen over wat de analyses van steekwoorden, beelden en retorische structuur hebben laten zien.

Beelden lijken zeker mee te werken aan het afbakenen van grenzen en het bevestigen van eigen identiteit:⁹⁸ de vele forensische metaforen bij Frentrop (gecombineerd met een strakke logische structuur) passen in een aristotelisch model dat zo het niet al katholiek was, dat snel zou worden — zie de opmerking hieronder over het thomisme. Het beeld van de wolf in schaapskleren, en variaties daarop, is een belangrijke didactische metafoor. Of het toepassen van beelden *op zich* iemand in een bepaalde hoek plaatst is weer een andere vraag. Zaalbergs frequente gebruik van zowel unieke als afgesleten beelden lijkt geen grote effectiviteit in de zin van overtuigingskracht te garanderen — is Zaalberg een voorbeeld van een metaforische stijl die *niet* werkt? Daarnaast is er het grote contrast tussen Zaalbergs drukke stijl en de evenwichtiger presentatie van Frentrop. Zien we hier de stereotiepen van de humorloze dominee tegenover de joyeuze jezuïet? Misschien zou een vergelijking tussen Scholtens Hervormingsrede van twee jaar eerder en Frentrops *Leerrede* heel anders uitvallen.⁹⁹ Of de verschillen te wijten zijn aan persoonlijkheden of representatief zijn voor een veel groter verschil blijft een vraag die alleen op basis van een groter corpus beantwoord kan worden.

De conclusie van de retorische analyse mag zeker zijn dat *Feestrede* en *Leerrede* mengvormen zijn van de drie Aristotelische hoofdtypes: er wordt zowel over het verleden gesproken (waarbij de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van een handeling wordt verdedigd), als over de toekomst (waarbij nut of schadelijkheid van een beslissing wordt beargumenteerd), alsook lof of blaam uitgesproken als gebruikelijk in een ceremoniële rede. In Nederland werd de expansie van de katholieke levensbeschouwing en de katholieke emancipatie gevolgd door de we-

⁹⁸ Cf. Van der Wall, 'Ways of Polemicizing', 402.

⁹⁹ Geen van de acht hier aan bod gekomen auteurs gebruikt bijvoorbeeld de metafoor 'huizen bouwen' waar Scholten in oktober 1853 zijn Hervormingspreek op baseert — dat kan uiteraard aan Scholtens bijbeltekst liggen, maar die wordt dan toch door geen van deze auteurs verder opgenomen. In de twaalf brochures figureren gebouwen bijna uitsluitend als puinhoop.

deropkomst van het thomisme.¹⁰⁰ De interessante vraag of, en in hoeverre, de vaak andere betoogtrant van de katholieken (met name in meer Aristotelische vormen) een reflectie is van dit neothomisme zal zeker niet op basis van deze twee redes beantwoord kunnen worden.

De acht auteurs lijken zich niet erg te houden aan de aanbevelingen van de brave Lipman. Is de felheid, of anders gezegd het gebrek aan matigheid, te wijten aan het vroege stadium van de discussie? Pas in het volgende decennium waren de moderneren een gevestigde richting — misschien hadden hun bestrijders het idee dat het nog de moeite was een poging te wagen dit tij te keren.

¹⁰⁰ Het neothomisme kwam pas echt op in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De encycliek *Aeterni Patris* (1879) markeert de terugkeer van de geest van Thomas van Aquino in de katholieke wijsbegeerte.

HOOFDSTUK 9 ORGANISCHE GROEI OF ONVERANDERLIJKHEID?

PROTESTANTSE MODERNEN EN KATHOLIEKEN OVER KERKBEGRIIP, 1860-1870¹

1. Inleiding

De jaren 1860-1870 vormden in Nederland de absolute bloeitijd van de moderne richting, en het was ook in dat decennium dat voor het eerst predikanten van deze signatuur de consequenties van hun overtuigingen trokken en hun ambt neerlegden. De kerkverlatingen zorgden voor grote discussie over *wat* de moderneren zagen als het wezen van een (protestantse) kerk. De antwoorden op deze 'vraag des tijds' verschilden sterk en leidden ook tot heftige discussies tussen de moderneren onderling, waarbij het zelfs zo ver kwam dat een modern boegbeeld als Al-lard Pierson van een katholieke kerkopvatting werd beschuldigd. Ook de pauselijke encycliek *Quanta Cura* en de bijbehorende *Syllabus* vroegen om reacties, evenals de eerste uitingen van meer liberaal-('modern')-gezinde katholieken. Vanuit hun loopgraven in *De Katholiek* en de brochures van de KNBV sloegen de katholieken dit alles met superieur amusement gade.

De Leidse Lijst levert het leeuwendeel van het materiaal voor dit hoofdstuk. Dat brochures door de vrije vorm een medium vormden waar de vooruitstrevende protestantse moderneren zich graag van bedienden, blijkt bij uitstek in dit decennium: met 324 titels beslaat deze periode meer dan de helft van de Leidse Lijst, met als onbetwist hoogtepunt het jaar 1865 met 59 titels. Werd dit podium voor ongehinderde meningsuiting ook door de katholieken even dankbaar aangegrepen? Het feit dat na ongeveer 1840 de katholieken tijdschriften prefereerden, en dat het hieronder nog meermalen aangehaalde boekje van Essink wel een *imprimatur* van censor J.H. Wensing behoeftte, wijst er op dat een 'vrije vorm' voor hen minder aantrekkingskracht had. Het citaat uit *De Katholiek* aan het begin van hoofdstuk 4, waarin brochures 'ziekteverschijnselen' worden genoemd, wijst in die richting. Toch is er enige ambivalentie; elders lijken de katholieken zelf te vinden dat zij zeker met brochures uit de voeten kunnen:

Hebben [de katholieken] niet hunne dagbladen, hunne wekelijksche en maandelijksche tijdschriften? Bedienen zij, zoowel geestelijken als leeken,

¹ Delen van dit hoofdstuk zijn eerder gepubliceerd als Ineke Smit, "'De moderne theoloog stelt zich hier aan als een kleine paus'".

zich niet soms van de dagbladers en van het vlugschrift, om leugen en laster te beschamen?²

Van katholieke belangstelling voor het vlugschrift getuigt de start in 1868 van de Katholiek-Nederlandsche Brochuren-vereeniging, onder redactie van W.J.F. Nuyens; van enige onwennigheid met het medium getuigt dan misschien weer het vroegtijdig overlijden van de serie in 1870. Deze werd daarna voortgezet als een tijdschrift — *De Wachter*, onder redactie van Nuyens zelf samen met de dichter, priester en theoloog Herman Schaepman (1844-1903).

Voor de katholieke kant van de hier besproken discussies heb ik naast brochures ook de jaargangen 1865-1870 van *De Katholiek* doorgenomen, en de eerste jaargang (1868-1869) van *Studiën* (orgaan van de jezuïetenorde, ook gestart vanuit een bestaande brochurereeks). *De Katholiek* was, als eerder gezegd, het toonaangevende blad van en voor katholieken, met als expliciete missie de polemieken tegen de vrijmetselarij en het Leidse modernisme.³ De artikelen in *Studiën*, dat zich net als *De Katholiek* ook de bestrijding van 'de vrijzinnigheid' ten doel stelde, zijn minder actueel en polemisch, maar geven een blik op een iets andere kant van het katholieke spectrum. Over de wisselwerking tussen 'gelegenheidsgeschriften' en tijdschriften is al eerder gesproken; *De Katholiek* biedt met name vele voorbeelden van recensies van brochures.

In dit hoofdstuk staan centraal de verschillende opvattingen onder protestanten en katholieken over het kerkbegrip, zoals die tot uiting komen in de discussie naar aanleiding van de kerkverlatingen van Busken Huet in 1862 en Allard Pierson in 1865. Ook de ons al bekende Essink deed hier een duet in het zakje. In verband met het aan de dag treden van het liberaal-katholicisme in Nederland in deze periode wordt aandacht besteed aan de wetenschappelijke emancipatie van de katholieken; het hoofdstuk besluit met een deels inhoudelijke, deels retorische analyse van een discussie tussen *De Katholiek* en L.W.E. Rauwenhoff over de rede van laatstgenoemde van december 1869. Allereerst komt nu echter Alberdingk Thijm aan het woord over de politieke relaties in deze periode tussen katholieken en liberalen, die doorwerkten op godsdienstig gebied.

2. Alberdingk Thijm over het politieke decor: een stemadvies uit 1866

De politieke achtergrond van de periode tussen 1840 en 1870 is globaal geschetst in hoofdstukken 2, 3 en 4 van deze dissertatie. Het decennium 1861-1870 bracht een toenemende politieke polarisering tussen liberalen en conservatieven (onder

² *De Katholiek* 58 (1870), 124.

³ Een vaste rubriek is 'Vrijmetselarij'. Voor de vrijmetselarij zie (kort) hoofdstuk 3; over ontstaan en 'mission statement' van *De Katholiek* in 1842 zie hoofdstuk 2.

wie katholieken), beschreven in Alberdingk Thijms stemadvies aan mede-katholieken van oktober 1866.⁴

In het nieuwe tijdperk dat na de Bataafse Revolutie begon hebben, aldus Thijm, liberalen (lees: vooruitstrevenden) en katholieken altijd goed kunnen samenwerken "om de despotische overblijfselen van de oude Republiek en Staatkerk uit te roeyen",⁵ zonder hun eigen beginselen te verloochenen. Wel stelt Thijm dat op een aantal terreinen samenwerking onmogelijk is. Het liberalisme moet per definitie alles en allen individualiseren; hetatholicisme ziet zijn roeping juist in organiseren en verenigen. Theoretisch moeten liberalen dus uiteindelijk de katholieken willen uitroeien — zoals in het buitenland al gebeurt (Thijm geeft voorbeelden uit onder andere Italië, Pruisen en België). Samenwerking is mogelijk op de gebieden van kunst en wetenschap, maar zeker niet op die van onderwijs en kerkelijke belangen. Interessant genoeg is juist het gematigde karakter van Thorbeckes liberalisme voor de katholieken niet acceptabel. Thijm noemt de extreme Van Vloten, die toch ook rechten als Nederlands burger heeft:

Ondertusschen, het gematigde-zelf in het liberalisme van den Heer Thorbecke heeft zijne gevaren. Het Liberalisme moet begeeren, dat de kinderen en beschermelingen van Dr van Vloten, bij voorbeeld, op onze staatsscholen niet minder in hunne denkbeelden ontzien worden dan de kinderen dergenen, die onzen zoogenaamden „Kerkelijken God” aannemen. Dr. van Vloten, als nederlandsch staatsburger, mag vergen, dat men zijne kinderen en beschermelingen niet spreke van een Oog, dat uit den Hemel over hunne daden geopend zou wezen.

De katholieken hebben zeker ook hun gerechtvaardigde verwachtingen:

Zullen ook de Katholieken den Heer Thorbecke de taak toevertrouwen de dozis godsdienst af te wegen, die op de scholen mag worden toegelaten, en die dozis in eigenaardige peperhuisjens te enveloppeeren? Al zal het Liberalisme hier niet zoo licht tot zijn uiterste consequenties vervallen, — men ziet dat wij ook met de gematigde leer van den Heer Thorbecke geen genoeg kunnen nemen. Ook niet uit voegzaamheid: want de Thorbeckianen hebben ons wel somtijds goed behandeld, maar zij hebben nooit de minste opoffering voor ons gedaan.⁶

⁴ *Broederlijk woord* (LL1866-24); zie ook hoofdstuk 4.

⁵ *Broederlijk woord*, 8.

⁶ Deze twee citaten aansluitend in *Een broederlijk woord*, 10-11. 'Peperhuisjes' zijn bruinpapieren puntzakjes, gebruikt door kruideniers om afgewogen waren in te doen (met dank aan Tom-Eric Krijger, die deze verklaring verschaftte).

Thijms stemadvies is dan ook conservatief.

3. Protestantse verdeeldheid: het debat over het kerkbegrip

Op godsdienstig gebied, zeker waar het de modernen betreft, waren de zaken minder overzichtelijk. Het protestants-moderne kroonjuweel van vrij onderzoek en individualisme werd nu onder henzelf een bron van onenigheid. De katholieke kritiek op deze diversiteit, voor hen een steen des aanstoots, is al eerder genoemd; midden in de heftige discussie giet de katholieke J.G.H.C. Essink olie op het vuur door de protestantse pluriformiteit ('verdeeldheid') zwaar aan te zetten:

[...] Is het de rigting van Opzoomer, van Scholten of van de Groninger school? Welke rigting wordt er door genoemde celebriteiten zelve gevolgd? [...] Waren er in de Nederlandsche Hervormde Kerk slechts twee partijen, twee legerkampen, die scherp tegenover elkaar stonden, men zoude gemakkelijk kunnen bepalen wie tot de Moderne rigting behoren; men zoude dan zeggen: allen zijn Modern die niet Regtzinnig zijn en Regtzinnig zijn zij, die zich streng aan de Dordtsche Vaderen houden. Maar zelfs de heer Groen wijkt in een of ander punt van de Vaderen af, terwijl de Heer Chantepie nog verder afwijkt dan Groen lief is en beiden worden toch onder de Regtzinnigen gesteld.

Essink is natuurlijk geen historicus, en het polemische doel dat hij ongetwijfeld met deze passage heeft wordt extra duidelijk door de retorische vorm:

De vraag blijft dus: hoe ver kan men van de Vaderen afwijken zonder de Regtzinnigheid te verliezen; hoe dicht kan men tot het Modern ongelooft naderen zonder nog Modern te worden. En het Modern ongelooft? Waar begint en eindigt het? Ook daar zijn graden: Pierson gaat verder dan De Keijser, deze verder dan de heer Hoekstra, hoeveel ontbreekt er aan Hoekstra nog om onder de Regtzinnigen geteld te kunnen worden? ⁷

In een geserreerd betoog van 170 pagina's verdedigt Essink de positie van de Katholieke Kerk tegenover het protestantisme (een 'verminkt Christendom'), en

⁷ Essink, *Regtzinnigen en modernen*, Rijsenburg 1866, 6-8. Het Imprimatur is van november. Essinks opvatting over de term 'modern' is al genoemd in de Inleiding. Van 1877-1891 was Essink deken van Naarden. Naast *Regtzinnigen en modernen* schreef hij o.a. ook nog *Het protestantisme, eene slavernij des geestes*, Arnhem 1865, en *Een Versche Meikrans*, Utrecht 1869. *Regtzinnigen en modernen* werd enthousiast ontvangen in *De Katholiek* (51, (1867), 96-124) en ook Brom geeft er hoog van op: "Waren er maar verschillende studies verschenen in de trant van het fijne boekje, dat een dorpspastoor [...] over het Protestantisme leverde", Brom, *Herleving*, 136.

spreekt de verwachting uit dat moderne en orthodoxe protestanten de strijdbijl begraven en elkaar de broederhand reiken in de schoot van de Moederkerk.

Uit de passage hierboven worden de gradaties binnen de moderne richting pijnlijk duidelijk. Abraham Kuenen stelt in mei 1866 dat de strijd van de modernen in een nieuwe fase is gekomen, en noemt als het voornaamste strijdpunt het recht om in de kerk te blijven.⁸ Dit was een *hot topic* waarover de modernen verschillende standpunten huldigden, en waarop zij elkaar aanspraken. Pierson kan in 1867 zeggen "De ongelovige theologie hecht in Nederland meer aan de kerk dan de gelovige", waarbij hij een voorbeeld geeft van een modern predikant die kennelijk ongemoeid van alles kon zeggen, maar pas door zijn moderne collega's werd aangevallen toen hij het nut van de kerk betwijfelde.⁹

De deelnemers

In de discussie over kerkverlating komen verschillende visies op wat een kerk is tot uiting, met als principiële tegenpolen het anti-supranaturalistische, organische kerkbegrip van de modernen (de kerk moet en kan zich ontwikkelen en zich aan de tijd aanpassen), en het katholieke idee van een onveranderlijk instituut, door alle eeuwen heen de behoeder van een absolute, door een bovennatuurlijk Op- perwezen geopenbaarde waarheid. De Katholieke Kerk laat zich voorstaan op eenheid, de protestantse op diversiteit. Pasten de moderne ideeën daarin?

Busken Huet was in 1862 de eerste moderne predikant die zijn ambt neerlegde, drie jaar later gevolgd door Allard Pierson. Na enige verspreide publicaties waarin het instituut kerk al dan niet zijdelings aan de orde kwam, werd Piersons *Brief aan zijn laatste gemeente* (LL1865-49, oktober 1865) de eerste in een stroom van brochures en artikelen waarin het kerkbegrip een speerpunt was.¹⁰ In deze discussie beet Piersons Rotterdamse collega Albert Réville in november 1865 de spits af met *Nous maintiendrons* (vertaald als *Wij blijven*).¹¹ Hij verweet Pierson onbehoorlijkheid tegenover zijn moderne collega's en tegenover de Waalse gemeente in Rot-

⁸ *Het goed recht der modernen*, LL1866-17.

⁹ *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, 34. Ik heb vooralsnog niet kunnen achterhalen wie Pierson bedoelde.

¹⁰ Als voornaamste noem ik, naast Piersons *Brief*: 1865-24Muurling; 1865-35 Jorissen; 1865-38VanOosterzee; 1865-39Doedes; 1865-53 Réville; 1865-55Doedes; 1866-04Muurling; 1866-05Pierson; 1866-08Réville; 1866-10JanRap; 1866-11BuskenHuet; 1866-16Hooykaas Herderscheë; 1866-17Kuenen; 1866-24Alberdingk Thijm; 1867-05Pierson. Over het debat uitgebreid J. Trapman, "'Een daad van zelfbehoud". Allard Pierson's brochure *Aan zijn laatste gemeente* (1865) en de reacties daarop', in F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw*, Zoetermeer 2005, 193-214; en Krijger, *Second Reformation?*, 320-322.

¹¹ LL1865-53. Over deze brochure zie ook J. P. Heering, *Inleiding bij Albert Réville. Nous Maintiendrons. Lettre au dr. A. Pierson à l'occasion de ses adieux à sa dernière église (Arnhem 1865)*, Recherches Wallonnes et Hueguenotes, Editions de la Bibliothèque Wallonne, Amsterdam 1996; de Nederlandstalige inleiding 23-35.

terdam, met Piersons implicatie: eigenlijk moet u zichzelf gewoon opheffen. Pierson had wel uitdrukkelijk gesteld dat wat hij zelf onmogelijk vond dat niet voor andere moderneren hoefde te zijn, maar hij verwachtte wel dat hoe meer de moderneren over hun beginselen nadachten, hoe meer zij zouden inzien dat zij zichzelf met hun kerkelijke positie in de weg zouden zitten.

In januari 1866 reageerde Pierson op Révilles *Wij blijven met De Moderne richting en de Kristelijke Kerk* (LL1866-05), waarop Réville weer kwam met *Ons geloof en ons recht* (LL1866-07 en -08). In mei 1866 mengde Kuenen zich in de discussie met *Het goed recht der moderneren* (LL1866-17). Met deze brochure wilde Kuenen ook Busken Huët van repliek dienen, die twee maanden eerder met *Ongevraagd advies*¹² partij had gekozen voor Pierson en tegen Réville. In Busken Huëts *Advies* moesten ook de leden van de Leidse theologische faculteit het ontgelden: zij zouden dingen verkondigen die lijnrecht indruisten tegen de hervormde kerkleer.

Eveneens in mei 1866 publiceerde J. Hooykaas Herderscheê een openlijk schrijven *Aan Cd. Busken Huët, adviseerend lid van de Hervormde Kerk*,¹³ waarin hij sympathie toonde voor Huëts streven om de conservatieve oppositie tegen Pierson de mond te snoeren, maar zich dan toch richtte tegen de 'Bloemendaalse [d.i., Busken Huëts] exegese' op het punt van de kerkopvatting. Pierson verdedigde zijn visie tegen Réville in *Gods wondermacht en ons geestelijk leven* (maart 1867).¹⁴ Pierson kantte zich meer en meer tegen het instituut kerk, hoewel Scholten en Réville hem er op hadden gewezen dat het organische (modern-)protestantse kerkbegrip alle ruimte bood voor de moderneren om in de kerk te blijven.

Wat wordt de kerkverlaters verweten?

Réville vindt weggaan een slechte zaak: het geeft voedsel aan "Jan Rap van alle kleur", die zo een excuus krijgt om uit de kerk te blijven.¹⁵ Ook is hij van mening dat gewelddadige scheuringen (zoals kerkverlatingen) de zaak wel vereenvoudigen, maar niet oplossen (43). Pierson daarentegen antwoordt op een ander, hypothetisch bezwaar als zou de moderne richting veel invloed verliezen als haar predikanten de kerk verlieten, dat hij Nederland niet overgeleverd wil zien aan

¹² LL1866-11.

¹³ LL1866-16; Hooykaas Herderscheê 1822-1886.

¹⁴ LL1867-05.

¹⁵ *Wij blijven*, 5. Dat is maar de vraag — gelukkig hebben we de brochure van Jan Rap zelf, die, "nu zowel Pierson als Réville zich op mij beroepen" ook wel een woordje wil meespreken. In *Heeft Pierson gelijk?* (LL1866-10) vertelt dit imaginaire gemeentelid hoe hij ooit blij was te horen dat hij niet meer aan wonderen hoefde te geloven, en zich graag aan de moderne theologie verbond. Nu is hij echter geschokt om van Pierson te vernemen dat Jezus een supranaturalist was. Had Rap dit eerder geweten, dan was hij nooit modern geworden -- de moderneren, die het supranaturalisme afwijzen, wijzen dus Jezus af! Jan Rap wil antwoorden, en wenst niet om zijn naam afgescheept te worden.

"de mystificaties van het liberalisme".¹⁶ In *Vlucht of volharding* (LL1865-33) verwijt Jorissen Busken Huët ondankbaarheid (16), en beschuldigt hij Pierson er van dat die de tegenstanders wapens in handen geeft (29). Kuenen ontkent het verwijt dat de modernen "de kerk op haar eigen grondgebied bestoken" tot ze die hebben vernietigd.¹⁷

Hete hangijzers

Voor de inhoud van de discussie is Kuenens brochure een goede leidraad. Hij stelt (*Goed recht*, 11vv.) dat er nu door de tegenstanders "drie muren" tegen de modernen zijn opgetrokken: die van godsdienst, christendom, en kerk. Zijn de modernen godsdienstig? Pierson en Busken Huët vinden van niet: met hun afwijzing van het supranaturalisme is het concept 'moderne richting' meteen onverenigbaar met alle godsdienst. Echter, volgens Kuenen schrijven Pierson en Huët nu aan alle modernen dezelfde positivistische overtuiging toe als zij zelf hebben.¹⁸ Godsdienst, aldus Kuenen, hoort echt niet bij wat Comte zag als het nu voorbije kind-stadium van de mensheid — het is nog steeds een universele behoefte van het menselijk hart. Op de tweede vijandige implicatie dat de modernen geen christenen zijn antwoordt Kuenen dat dat zeker wel het geval is: zij tonen grote "ingenomenheid met de beginselen van Jezus Christus".¹⁹

Na deze twee hindernissen komen we bij Kuenens derde muur: de vraag of de modernen in de Nederlandse Hervormde Kerk of enig ander protestants kerkgenootschap thuishoren. Het gaat hier om cruciale aspecten. Wat is de inhoud van het evangelie dat wordt verkondigd?²⁰ Wat onderscheidt de Nederlands-hervormden, al dan niet modern, van de joden? Hoe veel leervrijheid is wenselijk, mogelijk, of vereist? Is leervrijheid in een kerk niet per definitie een absurditeit? Moet leervrijheid ook belijdenisvrijheid zijn? In hoeverre moet een kerk een belijdenis hebben? Wat is de functie van een synode?

In *Het goed recht* verwoordt Kuenen het standpunt van de meeste modernen. Inderdaad is de belijdenis van de Nederlandse Hervormde Kerk supranaturalistisch; als zodanig stemmen de belijdenisgeschriften van de protestanten en de Katholieke Kerk inderdaad overeen (40). Het verschil is, aldus Kuenen, dat de Katholieke Kerk aanspraak maakt op onfeilbaarheid en onveranderlijkheid, terwijl de protestanten het recht en de plicht hebben hun belijdenissen steeds aan te

¹⁶ *De Moderne richting en de Kristelijke Kerk*, 67. Met de 'mystificaties' bedoelt Pierson het verhullend taalgebruik van de (andere) modernen, waarmee zij argeloze gemeenteleden een rad voor ogen draaien.

¹⁷ *Het goed recht der modernen*, 29.

¹⁸ Voor het positivisme zie hoofdstukken 1 en 7.

¹⁹ *Het goed recht*, 21; zie ook hoofdstuk 8 over Zaalbergs christologie.

²⁰ Pierson, *De moderne richting*, 54.

passen. De moderne wereldbeschouwing is organisch en naturalistisch, en biedt geen plaats voor wonderen; zo gaat de Hervormde Kerk voort zich te ontwikkelen, maar blijft zij toch altijd een protestants-christelijke godsdienstige vereniging.

Onder de andere moderne 'blijvers' vinden we echo's van en variaties op Kuenens positie, van uiterst praktisch tot zeer abstract. Voor Réville (*Wij blijven*) is de kerk een school voor opvoeding en onderwijs (21); als de kerk er niet was zou men haar moeten uitvinden uit liefde voor de ontwikkeling der ware humaniteit (19). Réville vindt dat 'het godsdienstig bewustzijn' ons de verplichting oplegt om algemene of individuele geloofsbegrippen te wijzigen wanneer ze niet blijken te kloppen met de werkelijkheid. Het supranaturalisme ziet hij als een van de kwesties waarover geen overeenstemming *hoeft* te bestaan, en zelfs vindt hij "eigenlijk in de praktijk geen enkele kwestie die een grond van fundamentele scheiding kan zijn".²¹ Muurling (*Leervrijheid, een absurditeit?*) vindt de Nederlandse Hervormde Kerk een "vereniging ter bevordering van de Christelijke godsdienst", met als grondslag vrij onderzoek (19). De radicaler Hooykaas Herderscheê propageert een wel zeer abstract beeld van een kerk als 'het godsdienstig leven'; dat moet er eerst zijn, en "de rest komt dan vanzelf". Het begrip 'kerk' is uit het katholicisme overgenomen en is door het protestantisme zeer gebrekkig hervormd; ja, is daar eigenlijk ballast.

Mijns inziens doet men het best met te zeggen dat deze geestelijke gemeenschap bestaat en werkt *zonder naam* [cursivering IS]. Haar met de naam van "kerk" te bestempelen is het allerminst raadzaam, daar met dit woord oorspronkelijk een uiterlijk gezag is bedoeld, 't welk aan onze godsdienst geheel vreemd is.²²

Hooykaas Herderscheê legt de lat voor de modale gelovige zo wel erg hoog. Wel noemt hij terloops ook wel een zichtbare vorm, "uiterlijke vereenigingen van gelijkgezinden", maar waarschuwt meteen dat "de vorm niet de baas mag worden" (13).

Kuenen reageert ook op een hypothetisch tegenargument: de kerk *kan* zich natuurlijk hervormen en het supranaturalisme prijsgeven, maar is het niet duidelijk dat de gemeente daartegen in het geweer komt?²³ Kuenens tegenvraag is: wie zijn dan de lieden die in Rotterdam Piersons kerken vulden en nu nog, daar en elders, de moderne predikers bij voorkeur horen? Zijn dat allemaal vreemdelingen en

²¹ *Ons geloof en ons recht*, 25.

²² Hooykaas Herderscheê, *Aan Cd Busken Huet* (LL1866-16), 12-13.

²³ Mirjam Buitenwerf wijst er op dat er in elk geval weinig *positieve* reacties van gemeenteleden op de moderne theologie worden gemeld (*God van vooruitgang*, 43).

'bijwoners'? Moeten we niet gewoon de scheuring in de gemeente erkennen? Ook, aldus Kuenen, moeten we toegeven dat de hervormingsgezinde partij in de Nederlandse Hervormde Kerk al lang bestaat — maar het zijn alleen de moderne predikanten die haar serieus nemen. Zij hebben de nieuwe tijd onderkend, en willen de strijd om de vooruitgang voeren; dat is hun goed recht in de kerk waar zij door geboorte en opvoeding thuishoren.²⁴ Men gaat nooit in op een voor de hand liggend meer laag-bij-de-gronds verwijt: de moderne predikanten hechten kennelijk meer aan hun positie en traktement dan aan hun overtuiging.

Modern crypto-romanisme?

In de discussie was het al dan niet steunen op de belijdenis van een bovennatuurlijke openbaring een cruciaal punt in de visie op wat de (hervormde) kerk was, is en zou moeten zijn. Pierson en Busken Huët zijn daar heel duidelijk over: het wezen van een kerk is voor hen het supranaturalisme; de modernen, met hun organische wereldbeschouwing en het aanhangen van een strikt natuurwetenschappelijk causaliteitsbeginsel, horen daar per definitie niet thuis. In de hier besproken brochures wordt een supranaturalistisch kerkbegrip, zoals de behoudenden dat hadden, meestal gelijkgesteld met de katholieke kerkopvatting, en beschuldigden modernen anderen (altijd anderen) van 'roomse' ideeën. De moderne Groninger Jorissen vindt: "Piersons stellingen lijken op wat de Paus zegt",²⁵ en in *Ons geloof en ons recht* stelt Réville dat Pierson "ons" uit de kerk wil drijven op grond van een katholiek begrip. Hij vindt dan ook dat Pierson zich niet meer modern mag noemen. Busken Huët signaleert dat 'warme' [= traditionele, niet-moderne] protestanten worden beschuldigd van crypto-romanisme;²⁶ Pierson zelf wijst er op dat voor het behoud van de Kerk van Rome veel redenen gelden die Réville voor het behoud van de Nederlands Hervormde Kerk heeft aangevoerd.²⁷ Meer over deze scheidslijnen in par. 5 hieronder.

Pierson over de Syllabus

De relatie tussen Pierson en de Katholieke Kerk is bijzonder. Jorissen (*Vlucht of volharding*) meldt dat Pierson "gevierd en ontzien" is bij de katholieken (18), en vraagt zich enigszins insinuerend af of het toeval is dat diens artikel over de *Syllabus*²⁸ tegelijk verscheen met zijn ambtsneerlegging. Hoewel referenties aan *Quanta Cura* en de *Syllabus* wel voorkomen in 'moderne' en nog vrijzinniger bro-

²⁴ Deze imaginaire dialoog in *Het goed recht*, 35-36.

²⁵ *Vlucht of volharding*, 22.

²⁶ *Ongevraagd Advies*, 42.

²⁷ *De moderne richting*, 14.

²⁸ 'De jongste pausselijke syllabus', *De Tijdspiegel*, februari /maart 1865, resp. 285-289 en 425-436. De nummers in de volgende citaten verwijzen naar de pagina's van dit artikel.

chures in deze jaren,²⁹ altijd ter ondersteuning van de these dat het ultramontanisme per definitie onverenigbaar is met de moderne wereldbeschouwing, lijken weinig protestantse moderneren specifiek in reactie op het verschijnen van de *Syllabus* te hebben geschreven, en is het lange artikel van Pierson van begin 1865 in *De Tijdspiegel* een opvallende uitzondering.

Pierson begint zijn bijdrage met het uiten van uitgesproken waardering voor de paus:

Hier spreekt een geloovige [sc. Pius IX], niet een dier *would-be*-geloovigen zoo als onze protestantsche orthodoxie er zoovelen telt, maar een opregt geloovige die evenzeer doordrongen is van het heil der R.K. christelijke godsdienst als wij het zijn van de waardij der door den Paus veroordeelde beginselen (285).

De liberale Pierson moet "het individu dat men de Paus van Rome noemt" natuurlijk alle ruimte geven zijn mening te uiten. Helaas slaat de waardering dan snel om in teleurstelling. Pierson bekritiseert het feit dat de Paus de dwalingen die hij bestrijdt onjuist voorstelt; daaruit blijkt een gebrek aan kennis van de theologische *status questionis*, en onvoldoende scherpzinnigheid. Vervolgens gaat Pierson in op een brochure van de al eerder genoemde bisschop van Orléans, Dupanloup, die de Paus verdedigt. Dat doet de bisschop op ietwat ongelukkige wijze, met de woorden:

"Ce qu'il peut y avoir de bon dans ces mots et dans ces choses [= van de moderne beschaving], le pape ne le rejette pas; ce qui est indifférent il n'a pas à s'en occuper; ce qui est mauvais il le reprouve, c'est son droit et son devoir."

Pierson erkent het: Dupanloup heeft de paus gered. "Maar hij heeft Z.H. gered door haar een *bêtise* te laten zeggen. De paus heeft dan willen verklaren dat hij zich niet vereenigt met het *verkeerde* [cursivering IS] in de nieuwere beschaving. En wie vereenigt zich daar dan *wel* mede?" (427).

Pierson gaat vervolgens proberen een analyse te leveren van wat de Katholieke Kerk naar haar eigen zeggen is. Dat is niet eenvoudig:

²⁹ Bijvoorbeeld in LL1865-35Jorissen; LL1865-52Réville; LL1866-08Réville; LL1868-37VanVloten; LL1868-32Opzoomer; LL1869-14Opzoomer; LL1869-19Rauwenhoff. Réville heeft het over de "magteloozen bliksem" die het Vaticaan van tijd tot tijd tegen de verderfelijke moderne ideeën naar beneden slingert (36); Nuyens noemt Fruins weergave van de *Syllabus* (LL1868-36, 36).

Hoe moeilijk is het toch met betrekking tot de Roomsche-Katholieke Kerk tot een gevestigde overtuiging te komen. Telkens meent men er eene te bezitten, die dan gedurig weder omvergestooten wordt door daden die van Rome zelf uitgaan. Rome mag een rots zijn, doch het is in elk geval een rots die anderen weinig vastigheid geeft. [...] Volgens de openbare en meest aangenomen meening, is de Kerk van Rome de standvastigheid, de consequentie, de getrouwheid aan beginselen in persoon. Het Protestantisme heeft zijn 'variatiën'. Het ongeloof heeft zijne honderd koppen. Maar de roomsche Kerk is één, ondeelbaar, zich zelve altijd gelijk blijvend (429-430).

Helaas wordt dit beeld, aldus Pierson, niet door "een onpartijdige beoefening der geschiedenis" bevestigd. Pierson bestudeert de 'officiële' katholieke belijdenisschriften, d.i., de uitspraken van het Concilie van Trente en de *Catechismus Romanus*, en vindt daar geen enkel antwoord op voor de hand liggende vragen over vaste beginselen, een afgesloten geheel van leerstukken, of een onveranderlijk politiek richtsnoer. Heeft de Katholieke Kerk "tot eigen bezieling en leiding" dan minstens een onveranderlijke geest? Pierson vindt er niets over. En er is meer. Het lezen van de bijbel is nergens verboden; nergens wordt gezegd waar het sacramentele karakter van het huwelijk uit bestaat; ook is er geen officiële uitspraak over gemengde huwelijken. In de politiek was de Kerk afwisselend zowel op de hand van het legitieme gezag als voor revolutie. Kortom, wie vastheid zoekt zal die zeker niet in de Katholieke Kerk aantreffen.

Volgens Pierson is die vastheid echter wel in de katholieke priesterstand te vinden. "De Roomsche geestelijke is de belichaamde, de levende autoriteit van alle bedrukte, alle verwoeste, alle zoekende harten" (434). Is het niet eenvoudiger om allemaal maar gewoon weer katholiek te worden?

Misschien dat ons afgeleefd Europa, zijn onwijze wijzen, zijn revolutionaire wetgevers, zijn kranke geneesheeren, zijn twijfelende leeraars, zijn in het duister werkende publicisten moede, weldra het hoofd weder laat rusten tegen de borst van den roomschen geestelijke, zuchtende: ach God! waarom vindt hij niet die zoekt! (434)

Maar nee, Pierson is het aan zijn moderne ideeën verplicht de werkelijkheid onder ogen te zien, en zijn artikel eindigt met een boodschap in mineur. De Katholieke Kerk zal in de huidige crisis alleen steun en troost kunnen bieden aan hen die zich niet door de rede, maar door verbeelding en gevoel laten leiden.

[I]n mijn oog moet die crisis onvermijdelijk tot één dezer twee uitkomsten leiden: of de godsdienst zal in een nieuwe gedaante, met nieuw leven en

nieuwe kracht, door een nieuwen godsdienstigen heros³⁰ vertegenwoordigd, zich openbaren; òf zij zal voortaan door het denkend gedeelte der menscheit aangemerkt worden als de schoonste poësie die ooit het arme menschenhart verrukte, maar toch als louter poësie. In het laatste geval zouden de woorden *positivist* en *denkend wezen* woorden zijn van volstrekt dezelfde betekenis en zou de R.K. Kerk, hetzij *in originali* hetzij in een meer of minder gebrekkig namaaksel, de steun en de troost blijven van allen die zich niet door de rede maar door verbeelding en gevoel laten leiden. Ik kan evenwel niet zeggen dat die toekomst mij toelacht (434-435).

Heeft Pierson zichzelf met dit artikel krediet verschaft onder de katholieken? In hoofdstuk 1, par. 7 is al vermeld dat hij het was die uiteindelijk in Krusemans serie *De voornaamste godsdiensten* de vier delen over het katholicisme ging schrijven. Eerst was Alberdingk Thijm aangezocht, maar die schoof Pierson naar voren. Het is niet helemaal duidelijk wat Piersons specifieke kwalificaties voor dit karwei waren; gezien zijn proefschrift over realisme en nominalisme wist hij veel over middeleeuwse theologie, en was ook zeer belezen op historisch en dogmatisch gebied, maar daarin was hij niet de enige.³¹

Katholieke reacties op het debat

Hoe reageren katholieken op de kerkverlatingen van protestantse moderne predikanten? In een recensie van Busken Huets *Ongevraagd Advies*³² biedt *De Katholiek* een helder overzicht van de polemieken tot dan toe. "Vele moderne predikanten hebben door een publiek gesproken woord, al de anderen door een zwijgende adhaesie de partij van Réville gekozen". Het blad legt de vinger op de zere plek: "en nu is de vraag, wie heeft gelijk, Pierson of Réville c.s., de mannen van 'Wij blijven' of de man van 'Ik ga heen'?".

De Katholiek schetst de Scylla en Charybdis-situatie van de moderne predikanten, "vastgekneld tussen [een] ondertekend formulier en hun eigen overtuiging; ieder redt zich op zijne wijze": Réville blijft, hoewel hij niet gelooft aan een persoonlijke God, in de kerk. Busken Huets getuigt met zoveel woorden dat hij in de tien jaar van zijn predikantschap stelselmatig de hele gereformeerde dogmatiek in de ban heeft gedaan, en niet begrijpt wat Zaalberg nog in de kerk doet. Pierson heeft de kerk vaarwel gezegd, omdat hij haar niet met zijn overtuiging kon rijmen. Het blad noemt dan verder Busken Huets kritiek op de modernen Jorissen, De Keyser, Kuenen, Rauwenhoff en Scholten, die hij allen van inconsequentie, zo niet bedrog beticht. De katholieke auteur eindigt met de beroemde verklaring:

³⁰ Zie over de cultus van het genie hoofdstuk 1.

³¹ Met dank aan Hans Trapman voor deze toelichting.

³² *De Katholiek*, 49 (1866), 270-275. Het citaat op p. 270.

"Wij stellen de mannen van 'Wij blijven' vèr beneden den man die zegt 'Ik ga heen'" (275). De moderne predikanten die in de kerk blijven en alles prediken wat zij willen, zijn, aldus *De Katholiek*, ontrouw aan de verklaring die zij ondertekenden, namelijk dat grenzeloze leervrijheid niet geoorloofd is; voorts zijn zij oneerlijk, omdat zij zonder waarschuwen begrippen als 'God', 'openbaring' en dergelijke gebruiken in een geheel andere betekenis dan er altijd door de Hervormden aan gehecht is.³³

Komt er een oplossing?

De discussie voert niet echt tot een consensus. Is men wel op het goede pad? Pierson zegt: "Men doet zijn best aan te tonen dat het katholieke supranaturalisme *niet* in bijbel, christendom en protestantisme te vinden is. Maar moeten we niet onderzoeken of het moderne naturalisme in bijbel, Christendom en Reformatie *wel* te vinden is?"³⁴

Ligt de oplossing in 'vrije godsdienstige samenkomsten', zoals de lezingen van Busken Huet en de bijeenkomsten van de Vrije Gemeente van de gebroeders Hugenholtz? Pierson ziet 'humanistische vrije samenkomsten' als de toekomst, maar Réville brengt hem onder het oog dat die voor je het weet toch weer een kerk zijn. Praktischerwijs zullen de bijeenkomsten op zondagen plaatsvinden, de katholieken zullen ze onmiddellijk in de ban doen, en noch zij, noch de orthodoxen, noch de joden, noch de "onverschilligen en lichtzinnigen", zullen daar verschijnen. Réville is onzeker over de juiste terminologie:

Ik zie u dus in mijn verbeelding hier te Rotterdam gevestigd, met het doel om, op verzoek, gedurende den winter eenige malen te prediken, ik wil zeggen, een zeker getal „godsdienstige *séances*” te geven. Een kerkeraad... ik vergis mij nogmaals, een comité heeft zich gevormd om te zorgen voor een behoorlijk lokaal, om met u de dagen, het uur, enz. der samenkomsten te bepalen, om de lijst der predikb... (och! die magt der gewoonte!) om het programma der *séances* vast te stellen. [...]

Hij schildert een levendig beeld van Piersons humanistische bijeenkomsten.

De dag, waarop de eerste *séance* zal plaats hebben, is aangebroken. Reeds lang vóór het bepaalde uur is de zaal vol. Men praat, men is nieuwsgierig, toch komt het mij voor, dat de uitdrukking op de gezigten wat ernstiger, en de toiletten minder in het ooglopend zijn, dan op een concert, of een bal. Het uur heeft geslagen. Een deur gaat open en Dr. A. Pierson komt binnen in

³³ Zie ook de paragraaf hieronder over taal en toon van de polemiek.

³⁴ *Wondermacht*, 26.

zwarten rok en witten das, ofschoon hij te huis en op straat gewoonlijk wat minder deftig gekleed is, maar Dr. Pierson is een man die zijn wereld kent, een man van smaak en van goede manieren. Hij wordt gevolgd door het comité van bestuur en regeling, enz. Men maakt plaats om dien nieuw-wetschen geestelijken stoet te laten voorbij gaan, en gedurende een uur weet de begaafde redenaar zijn gehoor te boeien door zijn sierlijke, diep gevoelde en bezielde taal. Ronduit gesproken, komt het mij voor dat een psalmgezang, of een godsdienstige melodie op het orgel gespeeld, bij het einde der bijeenkomst, de stichting niet zou benadeelen.

Het is duidelijk wat de conclusie zal zijn:

Want al geeft gij er een anderen naam aan, mij is het wel eenigzins geweest, of ik eene godsdienstoefening bijwoonde, en de zaal waarin ik mij bevond, had in mijn oog toch wel iets van een kerk. Ik ben daarenboven overtuigd, dat de redenaar van wien ik spreek, en wiens liefde voor de schoone kunsten bekend is, wel zal zorgen, zoo het in zijn vermogen is, een lokaal of nog liever een gebouw te hebben, dat het schoonheidsgevoel niet beledigt. [...] Maar het volk zal het nooit anders noemen, dan de humanistische KERK.³⁵

Uiteindelijk gaat het om de status quo en het toekomstperspectief van de moderne theologie. Ook hier blijken onder de modernen radicaal verschillende meningen te heersen. Op de vraag of de moderne theologie met haar credo van naturalisme, unitarisme en bijbelkritiek per definitie anti-kerkelijk is (zoals Pierson vindt) geeft de moderne A.D. Loman in *De Gids* een bevestigend antwoord:

..., met dien verstande echter, dat men mij toestemme, dat op twee andere groote verschijnselen in de geschiedenis der Kerk dezelfde qualificatie „anti-kerkelijk” past, — ik bedoel de beweging, die van Paulus, en die, welke van Luther uitging. De anti-modernen hebben volkomen gelijk, ja — maar niet meer dan de Joden-christenen tegenover Paulus en de Pausgezinden tegenover Luther; gelijk, ja — in zoover de Hervorming, die de Kerk nu nog moet ondergaan, zal zij aan het ideaal der Modernen beantwoorden, even radicaal moet zijn als die, waaraan Paulus, waaraan Luther haar wenschte te onderwerpen.³⁶

Het ging er niet van komen. De vaak geheel tegengestelde overtuigingen onder de modernen lijken een voorafschaduwung van de deceptie waarop deze eerste golf van de moderne theologie zou uitloopen.³⁷ In het kamp van de blijvers stelt Jo-

³⁵ Deze drie citaten aansluitend in *Wij blijven*, 36-38.

³⁶ Geciteerd door Muurling in LL1865-24, 35.

³⁷ Zie de Inleiding, en het slot van hoofdstuk 4.

rissen dat de denkbeelden van de moderne theologie nog nooit zijn weerlegd of ontzenuwd (*Vlucht of volharding*, 7) — waarom moesten Pierson en Busken Huet zo nodig de kerk verlaten?³⁸ Kuenen is ervan overtuigd dat het anti-supranaturalisme meer en meer de heersende overtuiging zal worden, en dat de modernen een hervormingspartij vormen die haar doel kan bereiken zonder het wezen van de Nederlandse Hervormde Kerk aan te tasten (*Het goed recht*, 39). Opvallend bij de 'blijvers' zijn de veelvuldige verzekeringen dat de modernen zich "op de goede weg naar de waarheid" bevinden (aldus bijvoorbeeld Réville in *Ons geloof*, 19) — men moet alleen nog éven wachten terwijl de modernen druk bezig zijn deze nieuwe openbaring te vinden (Kuenen, *Het goed recht*, 32). De vertrekkers tonen de grootste achterdocht over dit soort uitspraken. Busken Huet vindt dat de modernen hun gelovigen zo afschepen met een wel erg schraal rantsoen (*Ongevraagd Advies*, 14), en betoogt verder de nutteloosheid van de moderne theologie: alleen Pierson ontwikkelt zich verder, de rest blijft staan in de hoop op naturalistisch heil (43). De moderne richting heeft haar tijd gehad; er was een moment dat zij paste bij de tijdgeest, maar het enige nut dat wij er nu nog van kunnen verwachten is haar "afstotend vermogen" op "al diegenen die niet tot haar geschapen zijn" (69-70).

4. Verlichte katholieken in Nederland rond 1865

Waren er katholieken die de motieven van moderne predikanten om de kerk te verlaten beter konden begrijpen? Ondanks de ijver van de ultramontanen in *De Katholiek* om steeds de *eenheid* onder katholieken te benadrukken, waren er zeker ook vooruitstrevender en 'verlichter' katholieken. Juist in dit decennium werden zij meer zichtbaar, zowel in Nederland als daarbuiten.³⁹

Het was over en weer niet altijd duidelijk wie wat was, en in hoeverre. Voor Réville zijn 'verlichte katholieken' kennelijk al een begrip, want hij noemt ze losjes in *Ons Geloof* (36); vervolgens echter hebben Pierson en hij het ook over 'pseu-

³⁸ Toch zou Jorissen dit zelf ook doen, in 1868.

³⁹ Dit is ook te zien in de Leidse Universiteitsbibliotheek: zie Van der Wall, 'Bolland en het rooms-katholieke modernisme', in: Kasper van Ommen et al. (red.), *Aangeraakt. Boeken in contact met hun lezers. Een bundel opstellen voor Wim Gerritsen en Paul Hoftijzer*, Leiden 2007, 239-249. In de Leidse Lijst van na 1860 bevinden zich 13 titels uit de collectie Bolland; in deze verzameling zijn met name veel titels van katholieke 'moderneren' vertegenwoordigd. De totale collectie bevat 4250 titels, waarvan 1313 in het Nederlands. In hoofdstuk 4 zijn enige namen genoemd van auteurs die in Nederland tot de 'liberaal-katholieken' werden gerekend: naast Alberdingk Thijm bijvoorbeeld G.J.F. Merz; J.B. van Hugenpoth tot den Beerenclauw; de journalist Philippona, met als pseudoniem Multapatior, en de jurist F.A.J. van Lanschot. In de Leidse Lijst komt alleen Van Hugenpoth voor als auteur, met acht titels; de anderen figureren pas na 1870.

do-katholieke liberalen',⁴⁰ waarvan Pierson vindt dat zij zichzelf ook geen katholiek meer mogen noemen. Ook de katholieken zelf zien de schakeringen niet: "Tussen Nuyens, die wel liberaal werd genoemd, en het liberalisme van een Hugenpoth, die voor alle zwartrokken de neus ophaalde, lagen nevelen vol dubbelzinnigheid en mijnen vol misverstand".⁴¹ De ultramontaan C.L. Rijk wijdde een hele (politieke) brochure aan dergelijke etikettenkwesties.⁴² Zeker is volgens Rijk dat liberale beginselen per definitie *protestantse* beginselen zijn; hij voert Opzommer op als vertegenwoordiger van het liberale standpunt.

Wetenschappelijke emancipatie van de katholieken

Het ligt voor de hand de toenemende zichtbaarheid van liberaal-katholieken (net als overigens van de 'gewone' katholieken) te verklaren uit de inmiddels enigszins gevorderde wetenschappelijke en intellectuele emancipatie van het katholieke volksdeel. Over deze emancipatie is al eerder een en ander gezegd in hoofdstukken 2 en 7, maar voor een recapitulatie op deze plaats biedt Broms *Herleving van de Wetenschap* nog enige opvallende perspectieven.⁴³ Deze zijn onvermijdelijk gekleurd, en enigszins gedateerd, maar bieden toch nog steeds stof tot nadenken. In het hiernavolgende wordt het werk uitgebreid aangehaald.

Tot zeker 1860 zien we bij de katholieken door Brom indringend geschilderde geestelijke luiheid, gebrek aan ambitie en zelfs een uitgesproken angst voor wetenschap (die het hart zou 'opblazen'); de verspilling van krachten op de (letterlijk afgelegen en geïsoleerde) seminaries, waar veel slecht opgeleide docenten automatisch promoveerden naar te hoog gegrepen onderwijstaken; en het ontbreken van 'geleerde geslachten' als in de protestantse domineesfamilies. De katholieken hielden zich van oudsher liever met de handel bezig.⁴⁴ Alberdingk Thijm bijvoorbeeld zou, na een start als (simpel gezegd) kruidenier en eigenaar van een drukkerij, "de climax belichamen van de intellectuele stijging die het herstel van de hiërarchie mogelijk maakte".⁴⁵

Broms romantisch-impressionistische, meeslepende stijl heeft als keerzijde dat het moeilijk is uit zijn boek een redelijke chronologie van de ontwikkelingen op te

⁴⁰ Resp. *De Moderne richting*, 18 en *Ons Geloof*, 30.

⁴¹ Brom, *Herleving*, 88 (hij citeert Gorris).

⁴² *Katholiek en liberaal. Een toelichtend woord* (LL1869-20)

⁴³ Broms *Herleving* is al vaak geciteerd. Over hem is recent een lijvige biografie verschenen van Paul Luykx, *Heraut van de katholieke herleving: Gerard Brom 1882-1959*, Nijmegen 2015. Brom was zeker geen conservatieve ultramontaan; hij nam bijvoorbeeld in 1930 het initiatief tot een oecumenische gesprekskring, en speelde zelf als mede-stichter van de Katholieke Universiteit Nijmegen een belangrijke rol in de herleving van de wetenschap in katholiek Nederland (Luykx, *Gerard Brom*, 7).

⁴⁴ Brom, *Herleving*, 146.

⁴⁵ Brom, *Herleving*, 56. Een vereiste bij het herstel was dat de geschiedenis van elk bisdom moest worden beschreven — hiervoor was lees- en schrijfvaardigheid nodig.

maken. Na 1853 lijkt het toch nog zeker tien jaar te duren voordat van enige structurele aanwezigheid van katholieke studenten aan de universiteiten sprake is. 'Studeren' was een priesteropleiding volgen; in de jaren 1840 en 1850 werden de schaarse katholieke studenten aan de universiteit volgens Brom bepaald weggepest.⁴⁶ Duidelijke indicaties zijn echter dat vanaf 1868 leerlingen van seminaries (eerst Rolduc, later ook Katwijk en Roermond) slaagden voor het staatsexamen gymnasium, en dat kort daarna priesterstudenten aan de universiteiten verschenen. Als het ontstaan van katholieke studentenverenigingen een graadmeter kan zijn voor de 'inburgering' van de katholieken aan de academies zou die rond ongeveer 1874 zijn beslag hebben gekregen.

Met welke vakken hielden de katholieke studenten zich bezig? Hoewel de allereerste katholieke student in Nederland, F. Spijkers in 1869, wiskunde studeerde en kopstukken als de oogheekundige Donders en de fysioloog en materialist Moleschott aanvankelijk ook katholiek waren, was er bij de katholieken vanwege hun basis in humanisme en scholastiek traditioneel enige afstand tot de exacte wetenschappen; hun echte element waren de geesteswetenschappen. Brom is hier zeer kritisch over: de katholieken gaven zo allerlei wetenschapsgebieden uit handen; de discussie over het Darwinisme bijvoorbeeld was bij gebrek aan biologen of geologen helemaal aan de theologen overgelaten.⁴⁷ De katholieke houding tegenover de evolutieleer begon pas langzaam te veranderen tegen het eind van de eeuw. In Engeland was in 1871 het boek van de katholiek St. George Mivart verschenen, *On the Genesis of Species*, waarin een verzoening met de evolutie-hypothese werd bepleit.⁴⁸ In Nederland had dit werk nauwelijks invloed, maar langzamerhand accepteerden katholieke auteurs hier wel een ontwikkelingsleer betreffende planten en dieren; het toepassen daarvan op de mens werd echter nog afgewezen. De intrede van het neothomisme bracht wel een structurele verandering; dit erkende het belang van empirisch onderzoek, en bracht een positievere houding tegenover de natuurwetenschappen.⁴⁹

⁴⁶ Brom haalt het voorbeeld van Emile Seipgens aan, in de jaren 1850 (*Herleving*, 92-93).

⁴⁷ *Herleving*, 110. Over de exacte studies cf. ook Rogier, *In vrijheid herboren*, 284. Snelders komt tot dezelfde conclusie (mede op basis van Brom).

⁴⁸ Over de katholieke reactie op het Darwinisme: Snelders, 'De houding van Nederlandse Rooms-Katholieken', 104-111. Mivart en het neothomisme op p. 110 aldaar. St. George Jackson Mivart (1827-1900) was bioloog; zijn ideeën over de hel en de mogelijkheid de natuurwetenschap te verzoenen met de katholieke leer brachten hem in conflict met de Katholieke Kerk. Hij werd in 1900 geëxcommuniceerd.

⁴⁹ Zie voor het neothomisme ook het slot van hoofdstuk 8.

De receptie van Renans Vie de Jésus

Zoals hierboven gezegd waren de Nederlandse liberaal-katholieken weinig in getal en traden zij eigenlijk pas na 1870 voor het voetlicht in brochures en artikelen. Zij waren tot die tijd dus nog geen discussiepartners of doelwitten van kritiek. Een 'ongeloovige' katholiek op wie in deze periode wel werd gereageerd was Ernest Renan, die in hoofdstuk 1 al kort is geïntroduceerd. Een goede graadmeter van de ontvangst van meer liberale katholieke ideeën is de receptiegeschiedenis van zijn *Vie de Jésus*, gepubliceerd in juni 1863, bijna dertig jaar na Strauss' *Leben Jesu*. Het boek was aanleiding tot een felle polemiek in Frankrijk en daarbuiten; ik beperk me hier tot enige reacties uit katholieke en modern-protestantse hoek in Nederland.⁵⁰

De katholiek O. A. Spitzen (1823-1889) schrijft in september 1863:

Hoezeer het »Leven van Jesus,“ gelijk wij boven zeiden, in Frankrijk, en wij mogen er bijvoegen in Deutschland, door de hoogere opinie is geoordeeld, zal het wel niemand verwonderen, dat het boek onmetelijken bijval vindt. Het Handelsblad van heden berigt met zichtbaar genoegen, dat reeds de vijfde uitgaaf is verschenen en 55.000 exemplaren zijn verspreid. Eene duitsche vertaling is reeds in 't licht, eene nederduitsche, ter perse; weldra zal Ernst Renan zijn evangelie in alle europesche tongen verkondigen. Niemand, zeggen wij, kan het bevreemden: Renan heeft een »Leven van Jesus“ geleverd naar de behoefte van den tijd; een »Leven van Jesus“, zoo als het door de overgroote meerderheid der zich noemende verlichte protestanten en der ongeloovige katholieken, die de wereld beheerschen, wordt begeerd.⁵¹

In Nederland riep *Vie de Jésus* een grote hoeveelheid reacties op, zoals alleen al in de Leidse Lijst te zien is. Renan wordt in zeker 30 brochures genoemd, door auteurs van alle kleuren: de katholieken Spitzen en Nuyens; de apologeten Doedes en Van Oosterzee; de moderne Opzoomer, Scholten, Jorissen, en Pierson; de atheïst Hartsen; de Groninger Pareau; de behoudende Groen van Prinsterer, De Rijk en Bronsveld; de radicaal Van Vloten; en de ethischen La Saussaye en Gunning, welke laatste meldt dat de moderne theologie "erg is afgezakt" sinds Renan, "een groot verschil met Colani"⁵². De lijst is te indrukwekkend om niet in haar geheel te geven.⁵³

⁵⁰ Deze paragraaf volgt De Pril, die in 'Early reception' een helder comparatief overzicht geeft van de reacties op *Vie de Jésus* in België en Nederland.

⁵¹ *Vijfde evangelie of evangelie volgens Ernst Renan, ... en volgens J. H. Scholten* (LL1863-16, 69).

⁵² *Twee brieven: één aan Dr. J.C. Zaalberg, Pz., één aan Ds. W. Hoevers, voorafgegaan van een woord tot de gemeente*, 8.

⁵³ LL1862-11 Van der Jagt, *Aan mevr. Bosboom Toussaint*; LL1862-25 Groen van Prinsterer, *Ter nagedachtenis van Stahl*; LL1863-14 Van Vloten, *Jezus van Nazareth en zijne beginselen, in betrekking tot onze dagen*;

Vie de Jésus was bijzonder en controversieel. In de eerste plaats was het geschreven door een afvallige⁵⁴ katholiek; in de tweede plaats werd het leven van Christus hier beschreven door een historicus, geen theoloog (hoewel Renan wel deels een priesteropleiding had gevolgd), in voor het grote publiek begrijpelijke taal; ten derde was het boek een voorbeeld van de nieuwe historisch-kritische benadering.

Renan en de Nederlandse moderneren deelden enige fundamentele principes: het anti-supranaturalisme, de idee van een immanente God, de ontwikkelingsgedachte, en een expliciet apologetisch streven om het christendom te hervormen tot zijn 'oorspronkelijke' staat. Ook Renan zag zichzelf als een hervormer in de lijn

naar aanleiding van Renans leven van Jezus; LL1863-15VanOosterzee *Historie of roman?: het leven van Jezus door Ernest Renan voorloopig toegelicht*; LL1863-16Spitzen, *Vijfde evangelie of evangelie volgens Ernst Renan,... en volgens J. H. Scholten*; LL1863-18Scholten, *Het leven van Jezus door Ernest Renan: toespraak bij de opening der akademische lessen, September 1863*; LL1863-19Saussaye, *Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden?: een woord over deze vraag naar aanleiding van Prof. Van Oosterzee's jongste geschrift over Het leven van Jezus van Ernest Renan*; LL1863-20Pareau, *Een blik op Jezus' persoonlijkheid volgens Ernest Renan: toespraak bij de opening der lessen*; LL1863-21Opzoomer, *Wat dunkt U van den Christus?*; LL1863-22Een Geloovige, *Renan en het wonder: brieven [door Een Geloovige]*; uit het Fransch; LL1864-01Réville, *Het leven van Jezus van Ernest Renan: verdediging en kritiek*; uit het Fransch; LL1864-03Pierson, *Onverdraagzaamheid: naar aanleiding van een kerkelijk protest van drie Amsterdamsche heeren*; LL1864-04Scharf, *Onverschilligheid: een antwoord op Dr. Pierson's 'Onverdraagzaamheid'*; LL1864-08Saussaye, *De strijd der gemeente*; LL1864-09Liber, *Partijdigheid: opmerkingen bij Dr. Pierson's "Onverdraagzaamheid"*; LL1864-22Carfort/ Bazouge, *Levensbeschrijving van Ernest Renan, den jongsten apostel des ongeloofts*; door Adolphe de Carfort en Francis Bazouge, vrienden zijner jeugd; LL1864-28Gunning, *Twee brieven: één aan Dr. J.C. Zaalberg, Pz., één aan Ds. W. Hoevers, voorafgegaan van een woord tot de gemeente*; LL1864-33Groen van Prinsterer, *Confessioneel of reglementair?*; LL1865-48Colani, *Het Leven van Jezus volgens Renan beoordeeld door T. Colani*; uit het Fransch; LL1865-16Doedes, *Oratio de libertate cum theologiae, tum etiam ecclesiae Christianae*; LL1865-35 Jorissen, *Vlucht of volharding: de moderne theologie en hare volgelingen van het standpunt der Nederlandsch-Hervormde Kerk*; LL1865-59Bronsveld, *Eenige resultaten van Prof. Muurling getoetst*; LL1866-02Hartsen, *Over de wijze, hoe men behoort de dwaling te keer te gaan: zielkundig onderzoek*; LL1866-06Opzoomer, *Nog eens: Oud of nieuw?: antwoord aan Dr. J.I. Doedes*; LL1866-15Gunning, *Is er blijdschap bij de christenen over de nederlaag der moderneren?: een kort woord naar aanleiding van het ongevraagd advies van den heer Cd Busken Huet*; LL1867-05Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*; LL1867-17Doedes, *Onze voortzetting van de kerkhervorming na drie honderd en vijftig jaren, 1517-1867*; LL1868-38Nuyens, *De geest der eeuw en de geest der waarheid*; LL1869-21DeRijk, *Protest tegen het woord van Mr. C.W. Opzoomer tot zijne Katholieke Landgenooten*; LL1870-12Anon., *Strauss, Renan, Taine, Vogt: hunne brieven over de oorlog van 1870, de aanleiding tot dezen, en de openbare meening in Duitschland en Frankrijk. Vert. uit het Duitsch. Hierbij kan ook nog worden genoemd B. ter Haars Wie was Jezus uit 1864 (geen brochure). Er zijn twee titels van vóór het verschijnen van *Vie de Jésus* bij; Van der Jagt vraagt Geertruida Bosboom-Toussaint "weet gij, mevrouw, wat E. Renan in 1860 over Schelling heeft gezegd?" (13), en in *Ter nagedachtenis van Stahl* noemt Groen van Prinsterer Opzoomer "in be-gaafdheid en beginsel de Nederlandse Renan. Reeds vroeger dan Renan" (105).*

⁵⁴ Deze term zo (in objectieve zin) gebruikt door O'Connell, *Critics on Trial*, 13.

van Luther,⁵⁵ en de wens om de resultaten van de moderne historische bijbelkritiek bij een groot publiek bekend te maken deelde hij eveneens met de modernen. Renans boek kwam uit op een moment dat in Nederland allerlei exegetische en ideologische conflicten een hoogtepunt bereikten, en vervulde zo een functie: Nederlandse theologen gebruikten nu vaak een recensie van *Vie de Jésus* om zo hun tegenstanders in de nationale context (katholieken, rechtzinnigen, modernen) te bekritisieren.⁵⁶

Een representatieve katholieke reactie op Renan is Spitzens al geciteerde *Vijfde evangelie of evangelie volgens Ernst Renan, ... en volgens J. H. Scholten*. Spitzen was docent aan het Warmonds seminarie en kreeg in 1857 van Pius IX de eretitel 'Saccellanus extra muros'. Uit het citaat hierboven is al duidelijk dat Spitzen het reguliere katholieke standpunt vertegenwoordigt in zijn kritiek op de moderne protestanten: zij vertegenwoordigen het ware Reformatiebeginsel van individualiteit en vrij onderzoek, dat uiteindelijk zal leiden tot de val van de Hervormde Kerk. Spitzen heeft ook twee fundamentele tegenwerpingen tegen Renans boek: het is niet origineel, en het is niet wetenschappelijk.

Reacties van moderne kant komen er van onder andere Scholten en Opzoomer. Scholten is in zijn lezing van september 1863, *Het leven van Jezus door Ernest Renan: toespraak bij de opening der akademische lessen* (LL1863-18) zeker niet 100% lovend over Renans exegetische en methodologische kwaliteiten: Renan haalt woorden van Jezus uit hun verband, en is inconsequent en arbitrair in zijn literair-kritische analyses, speciaal waar het het evangelie van Johannes betreft. Opzoomer is in *Wat dunkt u van den Christus?* (LL1863-21) nog negatiever en verwijt Renan een exegese op basis van onbetrouwbare bronnen, zonder bewijzen, en waarin ook fantasie een rol speelt. Het resultaat is dan een roman, geen geschiedenis, een punt ook relevant in Van Oosterzees *Historie of roman?* een maand later. Toch was ook Opzoomers eigen beeld van Jezus bepaald anti-, of zelfs a-historisch: in tegenstelling tot Renan vond Opzoomer de historische Jezus niet relevant. Hoenderdaal noemt deze 'spiritualisering' van het christendom en "de geringe waarde die aan de historische elementen ervan werd gehecht" een kenmerk van de eerste fase van het Nederlandse protestantse modernisme.⁵⁷ Scholten en Opzoomer waren met name tegen het beeld dat Renan van de latere Jezus schilderde als een fanatieke en krankzinnige "révolutionnaire apocalyptique".⁵⁸ De Pril vraagt zich af of Renan hier niet toch de meer consciëntieuze historicus blijkt — Scholten en

⁵⁵ De Pril, 'Early reception', 72.

⁵⁶ De Pril, 'Early reception', 74.

⁵⁷ Hoenderdaal, 'Het modernisme in Leiden', 23.

⁵⁸ De Pril, 'Early reception', 82.

Opzoomer schreven eenvoudig alle minder gewenste karaktertrekken van Jezus toe aan latere corrupties.

De invloed van Renan op de vernieuwing van het bijbelonderzoek in Nederland is beperkt gebleven; lang voor 1863 konden de protestantse modernen het al beter. Toch had Renan wel invloed, zij het als een model van hoe het niet moest, op de katholieke bijbelexegese in het algemeen. Renans echte opvolger was de eerder genoemde Franse priester-geleerde Alfred Loisy.⁵⁹ De botsing tussen de wetenschappelijke instelling en het geloof, zichtbaar in *Vie de Jésus*, gaven de stoot tot het modernisme-debat in de Katholieke Kerk aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

5. Afstanden, groot en klein

In het boekje van Essink lezen we:

De Modernen plaatsen ons, tegen wil en dank, op ééne lijn met de Regtzinnigen en beweren dat al de slagen, waarmede zij de Regtzinnigen in de engte drijven, ook de Katholieke kerk treffen.⁶⁰

Hier raakt Essink aan een prominent punt in de discussies tussen 1860 en 1870 dat in hoofdstuk 2 al kort ter sprake is gekomen, en in de discussie over kerkbegrip een belangrijke rol speelt: de beleving van de 'afstanden' tussen verschillende stromingen binnen het protestantisme enerzijds, en de Katholieke Kerk anderzijds.

We hebben hierboven gezien dat sommige modernen werden beschuldigd van een katholiek kerkbegrip: supranaturalistisch, dus per definitie behoudend. Dit was een kerkopvatting waar de moderne kerkverlaters zich natuurlijk van distantiëerden. Zeker is er in het katholieke kerkbegrip veel dat ook bij behoudende protestanten wordt gevonden; men zou kunnen spreken van een confessie-overstijgende oppositie van de 'oude tijd' tegen de nieuwe geest van vorming en vrije intelligentie, Verlichting en rationalisme. Algemeen wordt in de historiografie van het modernisme als oorsprong van deze gedachte een preek van Zaalberg uit 1862 aangehaald:

...dat godgeleerden en evangeliedienaars, welke gisteren nog met elkander krakeelden, heden als trouwe vrienden en bondgenooten elkander de hand reiken tot bekamping van den gemeenschappelijken vijand. Gematigd liberalen, gematigd orthodoxen en steil rechtzinnigen gevoelen eenparig, dat het hier een gemeenschappelijk erf, hun aller zijn en leven geldt. Heftige

⁵⁹ De Pril, 'Early reception', 84.

⁶⁰ *Regtzinnigen en modernen*, 1-2.

Protestanten zien zelfs naar hulptroepen uit Rome uit en waarlijk – hoe zonderling 't ook klinke – er is tusschen eenen tot dusver als liberaal bekend- en Protestantischen prediker⁶¹ en eenen Roomsche-Katholieken godgeleerde in dezen strijd veel meer gemeenschap dan tusschen dien medebroeder en mij. Alle niet-moderne Protestanten staan, ondanks al hunnen naijver en strijd, met elkander, met de regtzinnige Joden, ja zelfs met Mohammedanen en Heidenen juist op die grond, welke wij moderneren als een' zandgrond beschouwen.⁶²

In *Ongevraagd Advies* voert Busken Huet deze passage aan als iets wat Pierson "met al de moderne theologen" van harte onderschrijft.⁶³ Over de wetenschap en het vrije onderzoek merkt Rauwenhoff in 1865 op:⁶⁴

Immers de grenslijnen die nog traditioneel de verschillende kerkgenootschappen gescheiden houden, zijn, wat de Protestanten betreft, sinds lang uitgewischt. [...] Men zegt, een Katholiek is niet vrij in zijne wetenschap. Ik stem het toe, maar is een Protestant het dan altijd? Wanneer er tegenwoordig een hoogleeraar van de rechtzinnige partij wordt benoemd, weet men toch ook, dat hij niet vrij is, dat zijn geloof hem de vrije kritiek van de bijbelsche literatuur, de vrije behandeling van de oudste kerkgeschiedenis onmogelijk maakt. Er bestaat dus tusschen hem en de Katholiek slechts een verschil van meer of minder...

In zijn reactie van januari 1866⁶⁵ op een aanval van Doedes⁶⁶ (die bezwaar had gemaakt tegen Opzoomers introductie van de term 'antiek' voor alle theologie die supranaturalistisch en dus niet-modern was) ziet ook Opzoomer wat betreft de moderne wetenschap dezelfde kamerindeling binnen de Nederlands-hervormde nationale pastorie als Zaalberg en Rauwenhoff signaleren:

⁶¹ Niet duidelijk of Zaalberg hier een specifieke persoon op het oog heeft, en zo ja wie.

⁶² J.C. Zaalberg Pz., *De godsdienst van Jezus en de moderne rigting: christelijke toespraken over de godsdienstige vragen des tijds*, 's Gravenhage 1864, 40.

⁶³ *Ongevraagd Advies*, p. 13. Wellicht is Pierson ook de bron voor Roessingh, die op p. 43 van *De moderne theologie in Nederland* stelt "zoo zag iedereen het toen". Met 'iedereen' bedoelt Roessingh de moderneren.

⁶⁴ *De faculteit der godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogeschoolen* (LL1864-41), 21-22; 24.

⁶⁵ C.W. Opzoomer, *Nog eens: Oud of nieuw?: antwoord aan Dr. J.I. Doedes* (LL1866-06). Doedes had Opzoomer in november 1865 aangevallen in *Oud én nieuw!: de leus der christelijk-orthodoxe theologie: inlichtend en teregtwijzend schrijven na Mr. C.W. Opzoomer's uitval en beschuldiging in zijn 'Oud of Nieuw?'* (LL1865-56).

⁶⁶ In *Oud én nieuw?* (LL1865-56). Van Vloten gebruikte de term 'antiek-hervormd' nog eens in *Eerlijke wenschen omtrent hooger en middelbaar onderwijs*, Deventer 1867, 36. Ook Muurling en Réville gebruiken het woord, in resp. *Wat is leervrijheid* (23) en *Wij blijven* (6).

Want, herhaal ik, in wezen is er inderdaad geen verschil; de antieken zijn onverbeterlijk, ze hebben niets geleerd en niets vergeten. Al wijkt gij [...] nog zoo ver af van vele dogmen der Roomsche kerk, en al is uw hart nog zo vijandig tegen de Paus, als het op de beoordeling der wereldwetenschap aankomt – ik spreek niet van bijbelsche exegese en dogmatiek – dan is er hoegenaamd geen onderscheid tusschen u en den Utrechtsen kerkeraad aan de ene zijde en den Paus aan de andere kant. De encyclika van Pius IX tegen de moderne wetenschap, ze vloeit, in hoofdzaken althans, ook den Protestantschen antieken in Nederland onveranderd uit de pen.⁶⁷

Pierson kon in 1865, in zijn artikel over de *Syllabus*, schrijven dat "De Paus de antirevolutionair bij uitstek" is;⁶⁸ Rauwenhoff zou in 1867 in zijn artikel 'De Kerk' nogmaals stellen dat het verschil tussen orthodoxe en moderne protestanten veel groter is dan dat tussen een katholiek en een protestant.⁶⁹ Ook na 1870 zien we dit punt terugkomen: de moderne B.A. van Doorn (1811-1895) verwijt de orthodoxen, met name Kuyper, de katholieken in alles na te doen: zij hebben een papieren paus, nl. de belijdenisgeschriften, en hun zendingsfeesten en massale openlucht-bijeenkomsten zijn niets anders dan kopieën van paapse processies.⁷⁰

De katholieken lijken het ook zo te zien. In *De geest der eeuw en de geest der waarheid* zegt Nuyens "daarom is de katholieke kerk in de eerste plaats het orthodoxe protestantisme, dat nog vasthoudt aan het symbool van het concilie van Nicea...";⁷¹ de 'zandgrond'-passage uit Zaalbergs preek wordt ook geciteerd in het tijdschrift *Studien*.⁷²

Tegengeluiden

Toch was niet iedereen het met deze configuratie eens. Op Rauwenhoffs uitspraak over het gebrek aan objectiviteit bij de rechtzinnigen kwam scherpe kritiek van de conservatieve J.I. Doedes,⁷³ die stelde dat een modern theoloog evenmin vrij is in zijn wetenschap – deze gaat immers uit van de vooronderstelling dat wonderen niet bestaan. Rauwenhoff kreeg van Doedes zijn eigen uitspraak om de oren: juist tussen de moderne en de katholiek bestaat slechts een gradueel verschil. In een

⁶⁷ *Nog eens: Oud of nieuw?*, 41.

⁶⁸ Pierson, 'Pausselijke syllabus', 430.

⁶⁹ *Theologisch Tijdschrift* No. 1, 1867, 1-37.

⁷⁰ Krijger, *Second Reformation?*, 113-114. Krijger citeert ook Mosselmans, 1873, die het ultramontanisme in de Katholieke Kerk en het confessionalisme in de protestantse kerk "broertjes van elkaar" noemt (67, n.)

⁷¹ LL1868-38, 33. Het lijkt of er een woord ontbreekt, maar Nuyens' tekst is hier exact weergegeven.

⁷² "De even beroemde als beruchte heer Zaalberg, met wien zo lang gedweept is". S. van den Anker, 'De harmonie tussen geloof en rede', *Studiën* I, 1868-69, 3.

⁷³ J.I. Doedes, 'Wie is vrij in zijne wetenschap, de moderne of de orthodoxe godgeleerde?' *Godgeleerde Bijdragen*, 1865, 928-933.

anonieme reactie in *De Katholiek* op Doedes' artikel werd deze nuancering scherp gesteld:

Nee, hooggeleerde heeren [Doedes en Rauwenhoff], gij zijt niet meer of minder Katholiek, omdat gij *gebonden* zijt aan eene praemisse in uwe wetenschap; gij zijt beiden volbloed Protestant, de orthodoxe, zowel als de moderne, en er bestaat tusschen u beiden slechts een verschil van meer of minder. Beslist liever deze vraag: wie is meer of minder Protestant, de orthodoxe of de moderne?⁷⁴

Moesten de scheidslijnen nu opeens heel anders gaan lopen? Er doemden nieuwe schrikbeelden op. Réville stelt in *Ons Geloof* dat als Pierson gelijk heeft, alle protestanten die nog in God willen geloven zouden terugkeren tot de Katholieke Kerk (37). Ook andere modernen lieten zich in deze zin uit. Muurling zegt over het principe van het vrije onderzoek en de leervrijheid: "Wie deze vrijheid beperkt doet de Hervormde Kerk weer Rooms worden", iets dat door Doedes krachtig wordt ontkend.⁷⁵ Zelfs in de politiek was dit sentiment te beluisteren, door Thijm positief gebracht: de katholieken konden zich beter bij díe orthodoxe protestanten aansluiten die nog iets aan geloof "uit de schipbreuken der 16e en 17e eeuw hebben gered."⁷⁶ In de schoolstrijd van de late jaren 1860 stredden inderdaad rechtzinnige protestanten en katholieken zij aan zij.⁷⁷

Toch was Zaalberg in 1862 lang niet de eerste die op de mogelijk andere affiliaties wees. Le Sage ten Broek riep Réveilmannen Da Costa en Bilderdijk al in 1829-1830 op maar gewoon tot de kerk van Rome toe te treden;⁷⁸ en in Scholtens preek op Hervormingsdag 1853 lezen we:

[Die Protestanten] die het anders begrijpen, en óf, in hunne kerkleer een onverbeterlijk gebouw zien, óf, wat nog erger is, zichzelf als algemeene bouwmeesters voor alle anderen opwerpen, verkondigen een beginsel, dat

⁷⁴ 'Wie is vrij in zijne wetenschap', *De Katholiek* 48 (1865), 365-377; hier 376.

⁷⁵ Resp. in *Wat is leervrijheid*, 20 en *De leervrijheid*, 33-34.

⁷⁶ *Broederlijk woord*, 12.

⁷⁷ Over de schoolstrijd zie hoofdstuk 4.

⁷⁸ Bij zijn eerste optreden als voltijds strijder voor de katholieke zaak kreeg Ten Broek het opnieuw aan de stok met de protestantse dichters Bilderdijk en Isaäc da Costa. Eerstgenoemde had bij herhaling erkend dat het katholicisme enkele aspecten van het oorspronkelijke christendom in zich had bewaard. Bovendien had hij samen met Da Costa meermaals de rationalistische 'tijdgeest' gelaakt, die ook in de protestantse leer steeds meer voet aan de grond kreeg. In deze opstelling meende de gedreven Ten Broek een lichtpunt van twijfel in het protestantse geloof van de twee mannen te bespeuren. (Huygens ING, *Biografisch Woordenboek van Nederland, 1780-1830*, lemma door Roberto Dagnino. Hij gebruikt hier het minder gangbare 'Ten Broek' voor Le Sage.)

met het Christendom in strijd is [...]. Hoe zij het zichzelf dan ook ontveinzen mogen, en wat zij er tegen in brengen, de zoodanigen zijn in beginsel Roomsch.

en ook

...wanneer daarentegen de Protestant onverdraagzaam is, dan heeft zulks plaats, in weerwil van zijne beginselen, en uit een geheime verwantschap aan Rome.⁷⁹

Dit idee duikt dus veel vroeger op dan in de literatuur over het Nederlands protestantse modernisme meestal wordt aangenomen,⁸⁰ en laat zo zien dat een kwalitatieve analyse van de brochures in de Leidse Lijst tot andere bevindingen kan leiden dan de tot nu toe gangbare aannames.

6. Beeldvorming anno 1865

Onwetendheid bij de protestanten?

Het is de katholieken duidelijk waar de alom verbreide gedachte van de gemeenschappelijke zandgrond vandaan komt:

Over het algemeen heerscht er in het Protestantisme eene diepe onwetendheid over alles wat katholiek is. [...] Is deze onwetendheid ook heerschende bij de Modernen? Men wordt bitter teleurgesteld, indien men in dezen iets beters van hen verwacht; in alles volgen zij den weg door de Hervorming aangewezen, in alles gaan zij zelfs een stap verder dan de Regtzinnigen, ook in de onwetendheid aangaande de Katholieke Kerk.⁸¹

Het ten hemel schreiende gebrek aan kennis van katholieke zaken bij de (moderne) protestanten, en het daaruit voortkomende misvormde beeld dat zij van de katholieken presenteren, vormen een vast *topos* in de katholieke publicistiek. "De Katholiek heeft tijdens zijn bestaan meermalen de verdediging der verdraaide waarheid op zich moeten nemen".⁸² Met name Rauwenhoff krijgt er in dit opzicht van langs. Zijn rede voor de Leidse studenten op de openingsdag van het Vaticaans Concilie⁸³ wordt zwaar onvoldoende bevonden:

⁷⁹ LL1853-25, resp. 18 en 27.

⁸⁰ Cf. ook Van der Wall, 'Tragische geschiedenis', 84.

⁸¹ Essink, *Regtzinnigen en modernen*, 156.

⁸² *De Katholiek* 51 (1867), 75.

⁸³ LL1869-19. Een strikt retorische analyse van de uitwisseling tussen De Bruijn en Rauwenhoff is te vinden in hoofdstuk 6; hier beperk ik mij tot de meer inhoudelijke en argumentatieve aspecten.

Wij kunnen ons voorstellen, welk eene sensatie het in Leiden maakte, toen de mare rondging, dat een Hoogleeraar, dat een Professor der kerkelijke historie eene voorlezing zou houden over het Concilie en, wat menigeen er aanstonds mee verbond, over de pauselijke onfeilbaarheid. Daarover hadden de couranten reeds zoveel geschreven; maar wat zijn couranten? Nu zou men, uit de mond van een Hoogleeraar, iets degelijks vernemen.⁸⁴

Deze passage is van de hand van de Warmondse hoogleraar De Bruijn, die de toespraak "een slag in het gezicht van de katholieken" noemt. Rauwenhoffs opvatting van ultramontanisme slaat geheel de plank mis, en ook heeft hij duidelijk geen idee wat het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid precies inhoudt. Wat heeft Rauwenhoff (in *De Katholiek* meestal ironisch 'de Hoogleeraar' genoemd) geleverd? Niets van wat de katholieken onder onfeilbaarheid verstaan, maar alleen wat hij er zelf van maken wilde. Rauwenhoffs rede is misleidend, onbeschaamd en onhandig. De Bruijn memoreert nog meer gebrek aan kennis bij 'de Hoogleeraar': hij is al eerder op fouten in zijn weergave van de denkbeelden van Cyprianus gewezen.⁸⁵

Ook Opzoomer wordt met minachting bekeken. Zijn kwalificaties om 'katholieke landgenoten' van advies te dienen, zoals hij zich in juni 1869 aanmatigde,⁸⁶ worden door priester J.A. de Rijk ernstig in twijfel getrokken⁸⁷ – Opzoomer is onvoldoende op de hoogte van de situatie onder de Nederlandse katholieken.

Toch lijkt de protestantse onwetendheid zeker voor een deel aan de katholieken zelf te wijten. In *De Heeren Fruin in "De Gids," Jonckbloet in de Tweede Kamer en Groen in zijne Derde brochure over Heiligerlee* (LL1869-22) heeft Brouwers⁸⁸ het over anti-protestantse polemieken als een vast onderdeel van de katholieke publicistiek:

Tegenover de feestviering van Heiligerlee⁸⁹ mogt een schitterend ultramontaansch protest niet ontbreken. [...] Dit laat zich begrijpen; wat kon er dan, om, in dezen nood der tijden, tegen den bepaalden termijn gereed te komen, worden verricht? Aan eigen bestudering kon niet gedacht worden. Hier dus, indien ooit was het: "roeijen met de riemen die men heeft." Maar neen, aan

⁸⁴ 'Katholicisme en Ultramontanisme', *De Katholiek* 57 (1870), 111-129 en 157-187. Dit citaat 182.

⁸⁵ *De Katholiek* 57, 160. Ook Slis (*Rauwenhoff*, 178-179) onderschrijft het katholieke vonnis over Rauwenhoffs gebrek aan expertise.

⁸⁶ *Een woord tot mijne Katholieke Landgenooten* (LL1869-14). Ook deze brochure komt aan bod in hoofdstuk 6.

⁸⁷ *Protest tegen het woord van Mr. C.W. Opzoomer tot zijn katholieke Landgenooten* (LL1869-21).

⁸⁸ Al genoemd in hoofdstukken 1, 4, 5; zie voor hem vooral de paragraaf over de historiografie in hoofdstuk 6.

⁸⁹ Over de Heiligerlee-discussie zie hoofdstuk 6.

varenstuig of wapentuig is thans geen gebrek meer. Rome heeft voortaan in Nederland een arsenaal voor uitmuntende antiprotestantsche polemieken. Het werk van Dr. Nuyens is, voor onze roomsche landgenooten, klassiek (44).

Brouwers raakt hier aan de intellectuele achterstand bij de katholieken ("aan eigen bestudering kon niet gedacht worden"), en meteen ook aan een punt dat door Brom krachtig naar voren wordt gebracht: de katholieken uitten zich in deze tijd van emancipatie bijna alleen maar polemisch-apologetisch, hetgeen zich vertaalde naar een relatief grote productie van de daarvoor geëigende media. Dat is niet per se een positief aspect. "Er was één vorm van contact met de overkant: de polemieken", en de artikelen van katholieke auteurs waren "meer met verwijten dan met argumenten geladen";⁹⁰ *De Katholiek* was eerst alleen maar een "schandpaal voor antikatholieke meningen".⁹¹ Ook De Pril zegt iets soortgelijks als hij stelt dat de "vroege RK kritiek" hard en dogmatisch was, en *ad hominem*. Historische en taalkundige argumenten werden beantwoord met theologische argumenten, bijbelcitataten en spotternij.⁹²

Hiertegen kan worden ingebracht dat *De Katholiek*, naast redacteur Broeres standaard-philippica's die ongetwijfeld in de *ad hominem*-categorie vallen,⁹³ veel artikelen van een behoorlijk wetenschappelijk gehalte bevatte.⁹⁴ Toch blijft Broms punt duidelijk: door hun angst voor 'de wetenschap' (in dit verband noemt Brom ook J.W. Cramer)⁹⁵ en het bijbehorende openbare discours bleven de katholieken grotendeels onder hun steen zitten. Zij riepen alle op onkunde gebaseerde agressie deels over zichzelf af — onbekend maakt onbemind. Bornewasser constateert ditzelfde fenomeen in *beide* kampen, en ziet de isolatie van de antagonisten van elkaar (vaak opzettelijk gecultiveerd in Nederland uit vrees voor andermans, of overtuigd zijn van eigen superioriteit) als cruciaal voor de discussies. Deze isolatie, aldus Bornewasser, vergrootte juist de irritatie met de 'vertekende' beelden die men van elkaar schetste. Vaak verklaart men ook 'verrast' te zijn door de onwetendheid, onverzettelijkheid, kwade trouw en doortraptheid in andermans volhouden van al lang ontkrachte beweringen.⁹⁶

⁹⁰ Brom, *Herleving*, 89.

⁹¹ Brom, *Herleving*, 68.

⁹² De Pril, 'Early reception', 66.

⁹³ Brom: "alsof hij zijn leerlingen het genot gunde, elke maand uit de schedel van een ander [protestants] kopstuk te drinken", *Herleving*, 47.

⁹⁴ Bijvoorbeeld de in hoofdstuk 2, par. 5 genoemde driedelige refutatie van Scholten in 1846.

⁹⁵ Brom, *Herleving*, 145. Brom duidt hem aan als 'Willem' Cramer.

⁹⁶ Bornewasser, 'Mythical Aspects', 187.

Onwetendheid bij de katholieken?

Toch lijkt de katholieken omgekeerd zelden of nooit gebrek aan kennis van zaken te worden verweten. We zagen al dat *De Katholiek* het haar taak achtte zich grondig op de hoogte te stellen van alles wat er in het protestantisme omging, met name wat betreft de strijd tussen orthodoxen en modernen. Hoe goed keek men naar elkaar? De katholieken lijken zich meer bewust van het drijfzand waarop naar hun oordeel veel van de discussie plaatsvond. Dat wordt al duidelijk in het citaat van Essink aan het begin van dit hoofdstuk, over de gradaties onder de modernen: Pierson gaat verder dan De Keijser, deze verder dan Hoekstra, hoeveel ontbreekt er aan Hoekstra nog om onder de rechtzinnigen gerekend te kunnen worden?

Essink heeft het in een van de hier geciteerde passages over 'de Katholieke kerk' als een ondeelbaar blok, geheel in de lijn van het katholieke benadrukken van de eenheid van de Katholieke Kerk tegenover de verdeeldheid onder de protestanten. Het protestantse modernisme wordt door de katholieke auteurs die hier aan bod komen onveranderlijk gezien als de meest consequente voortzetting van het afkeurenswaardige protestantse individualisme. Essink drukt het pregnant uit: "Zonder het protestantisme was het moderne ongeloof onmogelijk, maar met het protestantisme is het noodzakelijk".⁹⁷ Net zoals de protestantse auteurs met 'de' Katholieke Kerk bijna altijd eigenlijk het ultramontanisme bedoelen, lijken ook de katholieke auteurs het vaak in hun uitspraken over 'de protestanten' impliciet over 'de modernen' te hebben, zoals uit vele citaten in dit hoofdstuk al blijkt. Toch lezen we wel nuanceringen, met beperkende bepalingen als 'moderne' of 'redelijke' protestanten; Essink zelf doet dit ook in de lange passage die bij het begin van de paragraaf over kerkverlating hierboven is geciteerd. J.P. Cannegieter komt ook tot de conclusie dat de beeldvorming niet per se ongenueanceerd is. In zijn vergelijking van twee artikelen van J.G. Wansink over "de abstracte verstandsgeest van het protestantisme" (in *De Katholiek* uit 1850 en in *Studiën* uit 1879) met een artikel van andere hand in *De Katholiek* van 1860 over de toestand van het protestantisme, blijken de uitkomsten geheel tegenstrijdig. Cannegieter: "de eerste [heeft] meer het oog op de orthodoxie en de tweede op het modernisme, waartussen de ultramontanen wel weten te onderscheiden".⁹⁸

⁹⁷ *Regtzinnigen en modernen*, 106.

⁹⁸ In *Het ultramontanisme en de christenen van Nederland sinds 1853*, dissertatie Utrecht, Utrecht 1911, 181-188. Over Wansink is voornamelijk niet veel te vinden. In de dertig jaar tussen het eerste en het laatste artikel is hij kennelijk niet van positie veranderd. Het artikel over de abstracte verstandsgeest in: *De Katholiek*, 18 (1850), 265-297.

Las men elkaar?

Een essentiële vraag in dit verband is of partijen elkaars brochures en tijdschriften überhaupt lezen. *De Katholiek* voegt soms een verklarende noot in voor de protestantse lezer.⁹⁹ Het is in elk geval duidelijk dat het conservatief-ultramontaanse blad *De Katholiek* de vinger aan de pols van de tegenstander hield, en kennelijk alle publikaties van al dan niet Leidse moderne theologen las. De inhoudsopgaven voor de jaren 1865-1870 bevatten, naast studies over aspecten van de moderne wereldbeschouwing als liberalisme, materialisme en de 'uitwassen' der natuurwetenschap, ook titels als 'Statistiek der Nederlands Hervormde Kerk' (1865) of 'Het Jaarboekje voor 1869 voor de Chr. Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland'. Sarcasme en enig leedvermaak spreken uit titels als 'Krisis van het protestantisme' (1865), 'Zullen wij weldra de lijkrede over het Protestantisme hebben uit te spreken?' (1867).

Een vaste rubriek vormt 'Toelichting van eenige zonderlinge meeningen', waarin talloze modernen onder de loep worden genomen als bijvoorbeeld Kuenen, Ph.R. Hugenholtz, Zaalberg en Van der Wijck. Vele andere artikelen bevatten rechtstreekse of zijdelingse referenties aan deze moderne coryfeeën, aangevuld met Rauwenhoff, Tiele, Allard Pierson, Busken Huet, A. Réville en Scholten. Ook vrijdenkers als Johannes van Vloten blijven niet onopgemerkt. Toch slaat het blad zijn net ook naar de andere zijde uit, getuige titels als 'Wat te denken van de orthodoxie van prof. Van Oosterzee?' (1869), en 'Antwoord op eene zonderlinge vraag van Ds. J.H. Gunning Jr' (1866). Tot ca. 1870 waren de bijdragen niet gesigneerd; daarna werden de artikelen ondertekend, en vinden we namen van onder andere de conservatieve C.L. Rijk, De Bruijn, en C.J.M. Bottemanne, van 1883-1903 bisschop van Haarlem.

In hoeverre ging men daadwerkelijk met elkaar in discussie? Er was zeker woord en weerwoord. Essink vertelt:

Toen wij voor een tweetal jaren eenige beschouwingen over het Protestantisme in het licht gaven,¹⁰⁰ hebben wij bij menigen Protestant verwondering en misnoegen, bij sommigen zelfs verontwaardiging gewekt. Het werd afgekeurd, dat wij ons ongeroepen in Protestantsche zaken mengden, of, om eene alledaagsche uitdrukking te bezigen, dat wij ons bemoeiden met zaken, die ons niet aangingen. Eene allergemakkelijkste taak is het evenwel ons in het oog onzer Protestantsche broeders van alle bla am eener Roomsche aan-

⁹⁹ Cf. bijvoorbeeld H.J.J. Prenger, 'Wat te denken van de doopbedieningen der protestanten', *De katholiek* 57 (1870), 307-360, 347.

¹⁰⁰ *Het protestantisme, eene slavernij des geestes* (zie hierboven). Binnen een jaar beleefde dit boekje een tweede druk.

matiging te zuiveren. Zij zelve (de Protestanten) mengen ons (Katholieken) voortdurend in hunne onderlinge twisten.¹⁰¹

Uit deze eerste regels van Essinks voorwoord blijkt dat er in elk geval reacties uit protestantse hoek waren gekomen, maar of dat bij *Regtzinnigen en Modernen* ook het geval zal zijn wordt door de auteur betwijfeld:

Of de Protestanten, hoe ook door den Schrijver uitgetart, zich zullen verwaardigen hem te antwoorden, dan wel of zij het gemakkelijker zullen vinden hem, gelijk zoo menig ander, 'dood te zwijgen', kan ik [niet] uitmaken.¹⁰²

Hoewel De Bruijn zich afvraagt of Rauwenhoff *Quanta Cura* wel gelezen heeft,¹⁰³ lijkt juist Rauwenhoff wel moeite gedaan te hebben om op de hoogte te blijven. Medio 1870 bespreekt de hoogleraar enige katholieke geschriften in het 'moderne' *Theologisch Tijdschrift*.¹⁰⁴ Hij maakt van die gelegenheid gebruik om meteen 'een enkele opmerking' te geven als reactie op de aanvallen van verschillende zijde "naar aanleiding van eene door mij gehouden en uitgegeven rede over katholicisme en ultramontanisme", waarin hij ook De Bruijns kritiek betreft. De Bruijn reageert weer in *De Katholiek*,¹⁰⁵ en in zijn laatste alinea lezen we:

De Hoogleraar heeft zijne roomsche recensenten [...] nog op geen enkel punt beantwoord: als het hem niet onverschillig is, dat de eerbied voor zijne professorale toga bij de Katholieken en vele redelijke Protestanten gedurig zwakker wordt, zal hij iets anders moeten leveren dan zijne gehalteloos bevonden 'enkele opmerking'.

Het Eerste Vaticaans Concilie, 1869-1870

In hoofdstuk 8 is gesteld dat in de brochurelawine van 1853 de modernen een wat afstandelijker houding aannamen dan behoudende protestanten. Is dat veranderd? Het Eerste Vaticaans Concilie lijkt zeker bij Opzoomer aanmerkelijk meer passie op te roepen dan de Aprilstorm zestien jaar eerder, speciaal met betrekking tot het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid.

¹⁰¹ *Regtzinnigen en Modernen*, 1-2.

¹⁰² Anon., 'Regtzinnigen en modernen, verzoend in den schoot der katholieke kerk' *De Katholiek* 51 (1867), 96-124, 122.

¹⁰³ *De Katholiek* 51 (1867), 86.

¹⁰⁴ *Theologisch Tijdschrift*, jaargang 4 (1870), 453-456. Voor een retorisch perspectief op Rauwenhoffs bespreking zie hoofdstuk 6.

¹⁰⁵ 'De Hoogleraar L.W.E. Rauwenhoff over *De Katholiek*', *De Katholiek* 58 (1870), 174-178.

Opzoomer had in zijn *Woord tot mijn Katholieke Landgenooten* (geschreven in het kader van de schoolstrijd) een progressief en met name anti-katholiek stemadvies gegeven voor de aanstaande Kamerverkiezingen.¹⁰⁶ Kennelijk was hem hier zo veel aan gelegen dat hij, zoals we bij De Rijk lezen, geheel tegen alle gangbare vormen en tijden van distributie in, de brochure in Leiden op een zondag liet verkopen:

De dag der verkiezing was genaderd. Die zou plaatshebben op dinsdag 22 Junij (eergisteren). En zie, daar wordt zondags 's namiddags, tegen de us-antiën der uitgevers, aan de Leidsche boekhandelaren, franco per spoor, een pakket toegezonden, bevattende afgedrukte exemplaren van het woord des Utrechtsen hoogleeraars. Die exemplaren moesten maandag in Leiden verspreid worden, om zóó op de niet-verkiezing van den kandidaat der niet-radikalen, [...], te werken, en vóór de verkiezing zonder weerlegging te blijven.¹⁰⁷

Ook Rauwenhoff (geen participant in de Aprilstorm) zag reden voor bezorgdheid en urgente actie. Hij had voor zijn rede op 8 december 1869 zijn gewone colleges opzij gezet, en gezorgd voor aankondiging in brede kring. Waarom al deze moeite? De Bruijn vraagt zich dit ook af: kan het zo zijn dat Rauwenhoff de protestanten tegen de katholieken in het harnas wil jagen?¹⁰⁸ Vreest de hoogleraar een aanval van de katholieken?¹⁰⁹ De liberalen zijn toch oppermachtig? Ook Van Vloten is verbaasd:

Prof. Rauwenhoff te Leiden heeft voor een talrijk studentengehoor, naar aanleiding van het geopende Concilie, eene ernstige en bezorgde redevoering uitgesproken, waarin hij zijn bekommering voor de toekomst niet verheelde. Mochten anderen met een medelijdenden glimlach, en zonder de minste zorg, op dat Concilie neerzien, zijn Hooggeleerde, die van een meer zwaartillenden en angstvalligen aard schijnt, deed dat niet. [...] Schaamt een protestantsch hoogleeraar zich niet, vierdehalve eeuw na den krachtigen Luther, met zulk een alarmgekrijt en oudewijvengejammer op te treden?¹¹⁰

¹⁰⁶ Dit was een herstemming na de verkiezingen van 8 juni 1869.

¹⁰⁷ De Rijk, *Protest*, 11.

¹⁰⁸ 'Katholicisme en Ultramontanisme', *De Katholiek* 57 (1870), 111-130 en 157-187; hier 127.

¹⁰⁹ Slis denkt van niet, *Rauwenhoff*, 178.

¹¹⁰ Johannes van Vloten, *Een godgeleerd alarmist*, Deventer 1869, 1 (pagina's ongenummerd). Slis noemt deze reactie op Rauwenhoffs rede niet in zijn bibliografie.

Was de angst van Rauwenhoff en Opzoomer voor Vaticanum 1 wijdverbreid? Van Vlotens reactie is alvast geheel anders.¹¹¹ Hij komt tot dezelfde conclusie als De Bruijn: dit kan alleen maar duiden op een gebrek aan vertrouwen in de eigen liberale beginselen.

Waren er bruggenbouwers?

Ondanks de hier in de verschillende kampen gesignaleerde hoop, respectievelijk vrees dat de protestanten weer in de schoot van de Katholieke Kerk terecht zouden komen, wordt zo'n afloop aan geen van beide zijden aannemelijk geacht. Waren er 'bruggenbouwers'? Is deze term eigenlijk wel de goede? Misschien was het faciliteren van een dialoog het meeste waar men op kon hopen. Daartoe waren zeker diplomatieke woordvoerders en *go-between*s beschikbaar.

Er waren ook moderneren die door de katholieke schrijvers *niet* met sarcasme werden bestookt. Zoals we eerder zagen kon *De Katholiek* waardering voor kerkverlaters Busken Huet en Allard Pierson opbrengen vanwege hun consequente houding.¹¹² Om dezelfde reden wordt ook vaak de vrijdenker Johannes van Vloten in positieve zin genoemd, bijvoorbeeld in Alberdingk Thijms stemadvies van oktober 1866: weinig liberalen hebben zijn moed.¹¹³ Pierson en Van Vloten worden zelfs aangehaald door De Rijk als medestanders in zijn overtuiging dat Opzoomer "geen helder denkend hoofd" is.¹¹⁴ Van Vloten publiceerde ook in Thijms literaire tijdschrift *Dietsche Warande* (opgericht 1855). Thijm wordt door Brom met nadruk gepresenteerd als een uitstekende *trait-d'union* tussen de katholieken en de 'andersdenkenden'. "Hij was buiten de Kamer dan ook onze eerste woordvoerder, naar wie de overkant luisterde en graag luisterde".¹¹⁵ Thijm schreef veel in de neutrale *Spectator*, maar kreeg ook een platform in het liberale bolwerk *De Gids*.

Brom vindt acceptabiliteit voor het andere kamp duidelijk een belangrijk punt, en betreft die ook altijd in zijn evaluaties van de katholieke kopstukken. Nuyens (die als part-time amateurhistoricus in zijn eentje "deed wat een rij vrijgestelde samen professoren niet deden"¹¹⁶) was als inspirator van Fruin zeker succesvol,

¹¹¹ Binnen het niet-katholieke deel van Nederland werd verschillend over het Concilie gedacht. Een tweede aprilstorm werd het zeker niet; In Picarta vind ik 10 titels over het Concilie van niet-katholieke auteurs, onder wie P. Hofstede de Groot en P. H. Hugenholtz jr.

¹¹² Dit zal vaak ironisch zijn bedoeld, maar de hier volgende voorbeelden lijken oprecht. Het gaat de katholieken hier uitsluitend om de eerlijke en consequente houding van de vrijdenkers, zeker niet om hun denkbeelden.

¹¹³ *Broederlijk woord*, 7.

¹¹⁴ *Protest*, 14-15.

¹¹⁵ *Herleving*, 57.

¹¹⁶ *Herleving*, 73.

waar een briljant man als Broere, meedogenloos criticus van het Leidse modernisme in *De Katholiek*, dan weer "te zwevend" was om echte contacten te leggen. De bekeerling A. Vtringa (1827-1901), die als theoloog zowel kritiek als gezond verstand waardeerde, had van veel waarde kunnen zijn maar verviel in de onge-nuanceerde toon van de beperkte katholieke polemieken.¹¹⁷ Th. J. H. Borret (1812-1890), vanaf 1837 hoogleraar H. Schrift aan het seminarie te Warmond,¹¹⁸ bleek een beminnelijk tussenpersoon voor seminarie en academie. Kuenen waardeerde hem; Borret zelf bejegende Réville, "een schrikbeeld voor alle katholieken in zijn tijd", zeer hoffelijk.¹¹⁹ En vanaf 1881 verscheen een werkelijke brug tussen de universitaire en de kerkelijke sfeer met het tijdschrift *Wetenschap in Nederland*, onder leiding van de bekende Brouwers, een "welkom woordvoerder van Katholiek Nederland".¹²⁰

Kan men anderzijds zeggen dat een modern theoloog als Rauwenhoff zich constructief wilde opstellen? Ondanks zijn openbaar beleden ijver om katholieke docenten in het universitair onderwijs te betrekken, en zijn lofzang op het katholicisme als een 'schoone godsdienst', denk ik dat we Slis' diagnose kunnen overnemen dat Rauwenhoff "bijzonder weinig waardering" had voor de Katholieke Kerk, en dat zijn afschuif van het ultramontanisme in de loop der jaren alleen maar feller werd.¹²¹ Ook Opzoomers afkeer van het katholicisme was bekend.¹²²

7. Altijd... de maat der polemieken

Zoals te doen gebruikelijk nam men elkaar ook nu grondig de maat wat betreft het voeren van een polemieken. Kuenen weet bijvoorbeeld precies wat er mis is in de argumentaties van zijn collega's: de 'geest des tijds' lijkt altijd precies op de geest van hen die er mee schermen (*Het goed recht*, 6), en Busken Huet 'leent de moderne theologen zijn eigen denkbeelden' (22). In het andere kamp zien we zowel bij De Bruijn als bij Essink het algemeen-katholieke verwijt van de neerbui-gende, zelfs spottende toon waarop in elk geval de modernen zich over katholieken en het katholicisme plachten uit te laten.

Hoe uiten arrogantie en neerbuigendheid zich over en weer? Uit de voorgaande citaten zal de lezer hebben kunnen zien dat de publicaties van de katholieken uitblinken in kennis van zaken, ironie, en retorische structuur, alsook een "emoti-

¹¹⁷ *Herleving*, 110-111.

¹¹⁸ Levensbericht van Borret door J.A. de Rijk, *Jaarboek MNL*, 1891. Geraadpleegd op DBNL.

¹¹⁹ Brom, *Herleving*, 119.

¹²⁰ Brom, *Herleving*, 156.

¹²¹ Slis, *Rauwenhoff*, 296.

¹²² Zie hoofdstuk 7.

onal, fervent and facetious tone".¹²³ Zelfs de anti-katholieke Opzoomer roemt de "vaardige pen" van met name de ultramontanen.¹²⁴ Maar wat Opzoomer (ironisch?) prijst als acribie ziet Rauwenhoff als hol sofisme:

Toen ik o.a. las, wat in het tijdschrift 'de Katholiek' over die toespraak van mij gezegd werd, kwam een oogenblik de gedachte bij mij op, om mij zelf als katholiek voor te doen en tegen mij zelve voor het ultramontanisme op te treden om zoo beginsel tegen beginsel te stellen. Mijn hemel! Is er dan van roomsche zijde niets anders te zeggen, dan zulk een gehaspel over woorden, zulk schermen met nietsbeteekenden qualificaties, zulk een kinderachtige polemie.¹²⁵

De Bruijns reactie in *De Katholiek* is voorspelbaar:

Wel zeker, [...] men kan niet roomsch zijn noch den Paus voor onfeilbaar houden, of men moet hem tevens tot den rang van een God verheffen! Al die onderscheidingen van den Paus als Paus en als bijzonder persoon, als Leer-aar van de algemeene Kerk en als gewoon leeraar — dat is maar gehaspel over woorden! Een' Hoogleeraar van de Leidsche hoogeschool onder het oog te brengen dat hij, door deze onderscheidingen niet te maken, zich schromelijk vergist, dat is eene kinderachtige polemie!¹²⁶

Tactieken

Een retorische figuur die bepaald neerbuigendheid reflecteert en die we hier juist bij de modernen zien is het 'back-handed compliment'. Opzoomer wil wel kwijt dat de ultramontanen goed schrijven; Rauwenhoff legt in *Katholicisme en Ultramontanisme* bladzijden lang uit waarom het katholicisme zo'n mooie godsdienst is.¹²⁷ Echter, het blijkt dat we dit moeten kwalificeren: de katholieke eredienst kan een diepe indruk op een ontvankelijk gemoed maken, dat wil zeggen, een hart "op een bepaalde hoogte van ontwikkeling". Kortom, het katholicisme is uitermate geschikt voor simpele zielen.¹²⁸ De waardering voor de schoonheid van de ka-

¹²³ De Pril, 'Early reception', 83. Van 'emotional' en 'fervent' vind ik niet zoveel voorbeelden, tenzij De Pril een soms wat gezwollen retoriek bedoelt.

¹²⁴ *Woord*, p. 7.

¹²⁵ *Theologisch Tijdschrift* jrg 4 (1870), 455.

¹²⁶ 'De Hoogleeraar', 176.

¹²⁷ *Katholicisme en Ultramontanisme*, 10-16.

¹²⁸ Pierson vindt dat ook. Cf. ook wat in hoofdstuk 1 is gezegd over Piersons vierdelige *Geschiedenis van het Rooms-Katholicisme*.

tholieke eredienst vinden we vaker, bijvoorbeeld bij Réville, die ook veel eerbied zegt te hebben voor de katholieke mystieke poëzie.¹²⁹

Natuurlijk schoot dit soort uitspraken katholieken in het verkeerde keelgat. De Rijk roept uit: "Eilieve, waar ziet men ons Katholieken toch voor aan? Meent men, dat wij slechts Katholiek zijn, omdat wij niet beter weten?"¹³⁰ En ook Essink sneert over het *dédain* der modernen:

Dat Luther de verhevene waarheden des Christendoms, de diepe geheimen der goddelijke openbaring in een vastenavondkleed gestoken heeft, geeft aan de Modernen het regt niet om te spotten met de goddelijke geheimen.¹³¹

Een andere tactiek was het confronteren van de tegenstander met diens eigen argumenten. Rauwenhoffs hierboven al zijdelings genoemde stuk over Cyprianus geeft *De Katholiek* gelegenheid om het protestantse vaandel van vrijheid van onderzoek en zelfstandige bronnenstudie fijntjes op de korrel te nemen:

Zoude hij het werkje van Cyprianus wel gelezen hebben? Of hebben wij hier weder van doen met eene van die menigvuldige naschrijvingen, bij de Protestantsche wetenschap gebruikelijk, waar het Katholieke leerstukken betreft? Zij, die *kerk- en schriftgezag* strijdig achten met de eischen der wetenschap, zijn, helaas! gewoon hier af te gaan op het gezag van den eersten den besten Protestantschen schrijver, dien zij ter hand hebben.¹³²

En Ph. R. Hugenholtz krijgt de ultieme belediging voor de kiezen:

... maar sedert wanneer is hetgeen Ds. Hugenholtz voor waarheid houdt *de waarheid* of zelfs *waarheid*, en kan hij gelooven aan de kracht [d?]/ter overwinning, die in *zijne meening* is? Mij dunkt, de moderne theoloog stelt zich hier aan als een kleine paus; en dat in de Protestantse kerk der XIXe eeuw. Dat moest hij aan de Roomschen overlaten.¹³³

¹²⁹ Réville, *Wij blijven*, 42. Kuenen stipt in *Het goed recht der modernen* ook het aspect van de liturgie aan, maar kiest veiligheidshalve de anglicaanse kerk als ijkpunt voor schoonheid — die de Nederlandse Hervormde Kerk wellicht mist, maar "gelukkig zijn wij niet gebonden aan een oude liturgie" (1866-17, 45). Liever, aldus Kuenen, esthetisch genot derven dan dit te kopen ten koste van de vrijheid.

¹³⁰ De Rijk, *Protest*, 15.

¹³¹ Essink, *Regtzinnigen en modernen*, 67-70.

¹³² 'Prof. L.W.E. Rauwenhoff door den H. Cyprianus te regt gesteld', *De Katholiek* 51 (1867), 3-95; 78.

¹³³ 'Toelichting van zonderlinge meeningen', *De Katholiek* 49 (1866), 220.

De journalistiek

Vaak gaat het in deze periode over de journalistiek, met name de slechte naam ervan ("wat zijn couranten?"), vergezeld van kritiek op die tegenstanders die zich ertoe verlagen. Eerder hoorden we Frentrop al zeggen "dat men, in dagbladen en vlugschriften, of zonder kennis van zaken schrijft, of met opzet anderen misleidt";¹³⁴ Pierson vermaakt de lezers van zijn artikel over de *Syllabus* met staaltjes van de taalkundige en theologische misslagen uit de Franse kranten, die 'geheel onweerlegbaar' bewijzen dat ook in Frankrijk de journalistiek voor veel verbetering vatbaar is ('Pauselijke syllabus', 425-26). Vervolgens wordt hij er echter zelf door Jorissen van beschuldigd zijn gedachten te kleden "in het gewaad van dagbladartikelen".¹³⁵ Dit zijn eendagsvliegen; de journalistiek is "de babbelende wereld voor één ogenblik afgeluisterd en afgeschreven; zij is de draagster van elk vals gerucht, bazuïnt de hoop en de vrees van de laffe wereld luidkeels uit, en speculeert op paniek."¹³⁶ Is Pierson soms journalist geworden? Net als een ideaal christendom is er ook wel edele journalistiek, maar daar is hier geen sprake van, aldus Jorissen. Waarom moet het publiek elke oprisping horen?

Ook voor de katholieken geldt het verwijt dat zij door te publiceren in tijdschriften en brochures de polemieken aan journalisten overlaten, en zo het niveau ervan verlagen; journalisten waren natuurlijk dilettanten, zonder gedegen theologische kennis.¹³⁷ De al genoemde theoloog Vtringa had uitstekende contacten met de protestanten kunnen onderhouden, maar gleed af naar het riool van de dagbladpers. Kortom, het aandeel van 'de journalistiek' in de polemieken zorgde in veler opinie voor een weinig verheffende toon.

Taalgebruik

In de voorgaande hoofdstukken is steeds ruim aandacht besteed aan het taalgebruik in de polemieken — een grote factor in de 'toon' van de teksten.

We vinden ook in deze periode de wens om brede lagen van de bevolking te bereiken: Pierson schrijft zijn afscheidsbrief in het Nederlands, opdat iedereen zijn verantwoording kan lezen¹³⁸ (toch gebruikt hij nog woorden als 'determinisme'). Het hierboven al ter sprake gekomen verwijt van 'woordgehaspel', meestal gericht tot katholieken, komt ook vaker langs, bijvoorbeeld bij Busken Huet, Jorissen en Hooykaas Herderscheê. We zien de standaard-metaforen van 'afbraak' (bij Réville, Busken Huet, Hooykaas Herderscheê, Kuenen, en in *De Katholiek*), en ook

¹³⁴ *Leerrede*, 26.

¹³⁵ *Vlucht of volharding*, 21. In één adem met het verwijt dat Pierson zijn preken nooit wilde publiceren maar het in 1864 toch had gedaan (*Vlucht of volharding*, 21).

¹³⁶ *Vlucht of volharding*, 21.

¹³⁷ Brom, *Herleving*, 130.

¹³⁸ LL1865-49, 6.

is nog steeds een belangrijk beeld dat van 'nieuwe wijn in oude zakken' en aanverwante metaforen — altijd gebruikt, zelfs in *De Katholiek* zoals we hierboven al zagen, om de bedriegerij door de modernen aan te duiden: zij geven stiekem een nieuwe inhoud aan vertrouwde begrippen. Hier duikt een sinistere metafoor op die al in de Verlichting opkwam: in plaats van een wolf in *schaapskleren* waar schuwt Busken Huet voor een wolf in *herderskleren* (*Ongevraagd advies*, 40). Pierson is zeer fel op deze bedriegerij: de liberale evangeliebediening is een valstrik (*guet-apens*).¹³⁹ De modernen moeten duidelijk maken hoe zij de kerk willen veranderen, en bijvoorbeeld eerlijk zeggen:

"Vrienden, de Hervormde kerk als zoodanig is dezer wereld eervol overleden. Edoch, zij heeft hare lokalen, hare fondsen en haar geestelijken stand vermaakt aan een inrichting tot het organiseren van godsdienstige samenkomsten, waarin elk vrij is, om aan de schare mede te deelen wat hij meent dat stichten kan. De een predikt er de Triniteit, de ander de Mariadienst, een derde de Moderne Theologie. De overledene heeft ons slechts verzocht, de zinnebeelden die zij gebruikte, over te nemen, evenwel ook dit onder het voorrecht van boedelbeschrijving".¹⁴⁰

De metafoor van de wolf in herderskleren kunnen we, net als de wolf in schaapskleren en de nieuwe wijn in oude zakken, zien als een kritische omkering (in fotografische termen het negatief) van de al vaker genoemde figuur van de kern en de schil. Réville stelt dat de modernen thuishoren in de kerk, want zij hebben oog voor de voortdurende continuïteit achter de *accidentalia*.¹⁴¹ Kuenen, in 1865 mede-auteur van het *Rapport ter zake van de leervrijheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk* (LL1865-31) wenst zich aan deze taaldiscussie te onttrekken en stelt *ex cathedra* dat wat de modernen afbreken alleen de tijdelijke vorm is. De inhoud moet in andere vormen worden gegoten: de modernen "achten het hunne moeilijke, maar schoone taak, den kostbaren inhoud, dien zij zelven niet missen willen, ook voor anderen te bewaren".¹⁴² Hiermee verweert hij zich tegen wat de modernen altijd wordt verweten, namelijk een *andere inhoud* verbergen achter vertrouwde *vormen*: de wolf in schaapskleren. Het beeld van de kern en de schil komt niet bij de katholieke auteurs in de Leidse Lijst voor, maar de 'omkering' zeker wel: bij De Rijk, Muré, Lipman en in *De Katholiek* wordt meerdere malen verwezen naar deze bedriegerij van de kant van de modernen.

¹³⁹ *De Moderne richting*, 34.

¹⁴⁰ *De Moderne richting*, 25-26.

¹⁴¹ *Ons geloof en ons recht*, 34; *Ongevraagd advies*, 75.

¹⁴² *Het goed recht*, 31.

Kuenen wil de kern hetzelfde houden, maar in een andere schil gieten. Verderop in *Het goed recht* reageert Kuenen op Busken Huets commentaar naar aanleiding van de verklaring, herzien in 1854, die toekomstige predikanten ter ondertekening wordt voorgelegd.

... [Ik heb] reeds het standpunt aangewezen, waarop wij ons bij de beoordeeling der onderteekening-formule te plaatsen hebben. De vraag is niet, of wij elke uitdrukking, daarin voorkomende, voor onze rekening nemen en, wanneer wij zelve onze overtuiging en onze voornemens moesten uitspreken, ons zouden bedienen van dezelfde woorden, die in de formule zijn gebruikt. Maar hiervan behooren wij, bij de onderteekening, ons bewust te zijn, dat wij hetzelfde beoogen wat de kerk, die ons de formule voorlegt, van ons verlangt, en dat, hoezeer onze theologie moge verschillen, ons godsdienstig-zedelijk geloof samenvalt met dat hetwelk aan die verklaring ten grondslag ligt (*Het goed recht*, 47).

In goed historisch-kritische trant legt Kuenen verder uit dat "de strenge Dordtse formulieren" ook grotendeels in de vergetelheid zijn geraakt; dat bij de herziening in 1854 woorden een andere betekenis hadden dan bij de invoering van de verklaring in 1816, en dat we in tekstinterpretatie altijd ook moeten letten op verband, gelijklopende plaatsen, en ontstaansgeschiedenis. En ten slotte stelt hij, in overeenstemming met zijn hierboven aangehaalde beginsel van "oude inhoud in nieuwe vorm", wéér een aanpassing van de formule voor. "Ik aarzel dan ook niet, mijne overtuiging uit te spreken, dat zij herziening behoeft".¹⁴³

8. Ten slotte

Eerder in dit boek is iets gezegd over de lotgevallen van de moderne theologie en de moderne richting na 1870.¹⁴⁴ Hoe verliep het met hun discussies met de katholieken? Het liberale maandblad *De Gids* was niet alleen van oudsher een podium voor de modernen, maar bood soms ook ruimte aan vooraanstaande liberaal-katholieken. In de drie jaargangen 1870-1872, samen zo'n 7000 pagina's, is niet al te veel te vinden. Begin 1870 verscheen 'Geloovige wetenschap' van de hand van S. Vissering, een kritische recensie van J. van den Biesens *De Kerk en Volkswelvaart* (nr. 9 in de Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereeniging).¹⁴⁵ Hierboven is al gememoreerd dat Alberdingk Thijm in *De Gids* schreef. Ook de liberaal-katholiek Hugenpoth kreeg zendtijd: in maart 1871 publiceerde hij daar een uitgebreide versie van zijn ook apart uitgegeven brochure *De Revolutie* (LL1871-01).¹⁴⁶ In de-

¹⁴³ *Het goed recht*, 53.

¹⁴⁴ In de Inleiding en in hoofdstuk 4.

¹⁴⁵ *De Gids* 1870, I, 124-144.

¹⁴⁶ *De Gids* 1871, I, 405-444. Aerts wijst er op dat dit enige moed vergde (*Letterheren*, 350).

zelfde jaargang vinden we nog een recensie van Farncombe Sanders' *Een paar opmerkingen over de Adressen der Roomsch-Katholieken en de Pausselijke onfeilbaarheid* door S. van Houten.¹⁴⁷

Dit lijkt voor drie jaar in *De Gids* de hele oogst. Enige tellingen op relevante woorden ondersteunen dit beeld: op een totaal van 6904 pagina's bevatten deze drie jaargangen slechts 312 voorkomens van de woorden 'katholiek' en 'rooms', in alle vormen.

Uit wat in dit hoofdstuk en al eerder over het kleine aantal en de geringe zichtbaarheid van liberaal-katholieken is gezegd, wordt duidelijk dat een comparatieve analyse van 'moderne' katholieken en hun protestantse tegenhangers voor deze periode niet aan de orde kon zijn. Voor Brom zou zo'n analyse in elk geval verspilde moeite zijn; hij schuift de liberaal-katholieken achteloos terzijde. Die vooruitstrevende ideeën had men natuurlijk opgedaan aan de universiteiten, waar de verderfelijke liberale geest dominant was, en deze had vooral uitwerking op "personen met minder weerstandsvermogen." Het was slechts een stemming, "een bewuste richting mag het nauwelijks heten".¹⁴⁸

De vele citaten in dit hoofdstuk laten zien dat er zeker een debat was, niet alleen tussen modernen onderling, maar ook tussen katholieken en modernen, en dat men duidelijke meningen over elkaars kerk had. Van een echte dialoog, met het doel nader tot elkaar te komen of zelfs, zoals Essink hoopt, "verzoend in den schoot der katholieke kerk" te raken, lijkt weinig tot geen sprake. Er was een grote inhoudelijke kloof, die zich aan beide zijden uitte in een onaangename, arrogante toon — waarbij de hier geciteerde katholieke auteurs, ondanks of misschien vanwege, hun underdog-positie beduidend vileiner zijn dan de 'moderne' sprekers die hier aan bod kwamen. De grote afstand lijkt gebaseerd op onverschilligheid en gebrek aan kennis aan protestantse, en op schichtigheid voor 'de wetenschap' en superieure minachting aan katholieke zijde. Het is dan misschien des te verrassender dat Opzoomer en Rauwenhoff in 1869 zo ver gingen in hun waarschuwingen voor een ultramontaanse tsunami. Of zij hiermee een algemeen-modern, algemeen protestants of zeer persoonlijk standpunt vertegenwoordigden is een vraag die hier niet meer aan de orde kan komen.

Elke richting had apocalyptische visioenen van de ultieme, volkomen instorting — van de ander. Réville ziet de Katholieke Kerk door haar eigen zwaarte ten onder gaan (*Wij blijven*, 21); Pierson vindt dat de Reformatie al vanaf het begin de kiem van haar eigen échec in zich had, en concludeert uit de lauwe houding van het "groene hout", d.i., de modale gelovigen, dat de Hervormde Kerk al opgehou-

¹⁴⁷ *De Gids* 1871, II, 525-531. A.J.W. Farncombe Sanders, liberaal jurist, 1833-1896.

¹⁴⁸ Brom, *Herleving*, 88.

den heeft te bestaan (*Wondermacht*, 25; 29). En hiermee geeft hij een voorzet voor Essinks sombere profetie: 'de modernen en het gezond verstand geleiden u langs een weg van absurditeiten tot eene groote Nul.'¹⁴⁹

¹⁴⁹ Essink, *Regtzinnigen en modernen*, 145.

CONCLUSIES

Deze dissertatie steunt op drie pijlers: ten eerste de 'Leidse Lijst', mijn selectie van ruim 540 titels uit de collectie theologische brochures in de Leidse Universiteitsbibliotheek; ten tweede de geschiedenis van opkomst en verloop van de eerste golf van het protestantse modernisme tussen 1840 en 1870; en ten slotte katholieke reacties daarop in diezelfde periode.

Zoals we hebben gezien gaat het in deze dissertatie allereerst om de ontsluiting van een belangrijke brochurecollectie, als basis voor een grotendeels formele analyse van de debatten tussen protestantse modernen enerzijds en katholieken anderzijds die in de brochures uit de Leidse Lijst worden weerspiegeld. De analyse is in aanleg vergelijkend, met als comparanten moderne protestanten en conservatieve (d.i., doorsnee-)katholieken. Er waren in Nederland in de relevante periode te weinig zichtbare liberaal-katholieken om een vergelijking tussen 'modernen' aan beide zijden mogelijk te maken.

De raakvlakken en verschillen tussen protestantse modernen en katholieken die de comparatieve aanpak heeft opgeleverd liggen eveneens op drie gebieden. Min of meer overeenkomend met de drie pijlers hierboven noem ik als eerste bepaalde thema's binnen het debat tussen modernen en katholieken, als weerspiegeld in de Leidse Lijst; ten tweede de inzet van brochures als medium in de polemiëk; en ten derde de polemiëk zelf, zoals die zich voordoet via bepaalde typen debat en de gebruikte retorische middelen. In de conclusies over deze drie aspecten houd ik deze volgorde aan.

Thema's in het debat

Met het debat hadden de modernen een apologetisch doel; zij moesten zich naar verschillende zijden verdedigen. Als in elk debat ging het ook om het afbakenen van grenzen en het bevestigen van eigen identiteit. Een gebied waarop dit met name tot uitdrukking kwam is de omgang met het verleden, en de inzet van de geschiedenis. In de antikatholieke brochures uit 1853 wordt bijvoorbeeld uitgebreid met historische argumenten aangetoond waarom Nederland een protestantse natie is. In deze debatten (en hierbij hoort ook de Heiligerlee-discussie rond 1868) beroepen de protestanten zich op de Opstand, en grijpen de katholieken terug op de middeleeuwen. De liberale historicus Fruin was hier een prominent tegenspeler van de katholiek Nuyens.

In hun evaluaties van het moderne denken toetsen alle partijen (modern of behoudend protestant, traditioneel katholiek) de nieuwe ontwikkelingen aan een 'ideaalbeeld' van wat men ziet als het wezen van ieders kerk en geloof. In protestantse brochures vinden we het beeld van de 'kern en de schil', d.i., het onmisbare, wezenlijk-christelijke tegenover de niet-essentiële aangroeisels die er in de loop der eeuwen zijn bijgekomen; zo lijken de protestanten met hun 'kern' de vroege kerk te bedoelen. Bij de katholieke auteurs van de Leidse Lijst vinden we dit beeld niet; voor hen is de voortgaande traditie ook een essentieel onderdeel van de katholieke doctrine. Wat de opvatting over het wezen van de Katholieke Kerk precies is wordt in hun brochures niet heel duidelijk gemaakt, anders dan door het noemen van afwijkingen en tegenstellingen ervan.

Uit de reacties op baanbrekende en geruchtmakende werken, bijvoorbeeld die van Strauss en Renan, is te zien hoe de protestantse modernen en conservatieve katholieken verschilden in hun houding tegenover de wetenschap, wetenschappelijke vrijheid en vrij onderzoek. De modernen omarmden de jongste ontwikkelingen in met name de natuurwetenschappen, en wilden geloof en theologie daarmee in overeenstemming brengen om die zo aan de tijd aan te passen. Katholieken daarentegen refereerden zelf aan hun spreekwoordelijke wetenschappelijke achterstand: Brouwers vraagt zich in 1868 af welke katholiek een verantwoorde inbreng in de Heiligerlee-discussie kan bieden. Afgezien van de eenzame voorloper Ernest Renan gingen de katholieken zich pas met Alfred Loisy, rond 1880, serieus met de literair-historische bijbelkritiek bezighouden.

Wat betreft de houding tegenover het verlichte opvoedingsideaal, met de bijbehorende visies op popularisering van nieuwe ideeën en de inbreng van leken in propaganda en organisatie, zien we in de brochures van de Leidse Lijst in beide kampen ambivalentie en aarzeling. De protestantse modernen onderschreven het verlichte ideaal van een 'beschavingsoffensief', te zien in hun wens om lekenpubliek bij de discussie te betrekken; ook het publiceren in de moedertaal hoorde daar bij. Op de eerste duidelijke uiting van 'schrijven voor leken', Busken Huets *Brieven over den Bijbel* uit 1857-58, werd echter door modernen zeer verschillend gereageerd. Eerder had ook Opzoomer al twijfels geuit: moet men wel voor leken en eenvoudigen *willen* schrijven? Geertruida Bosboom-Toussaint werd te verstaan gegeven dat zij zich niet met zaken moest bemoeien waarvan zij niets begreep. Ook bij de katholieken vinden we dubbelheid over de al dan niet gewenste verspreiding van katholieke standpunten onder, of inbreng van, leken of 'eenvoudigen'. Enerzijds werden vooraanstaande leken als Nuyens en Alberdingk Thijm zeer gewaardeerd, en werden bijdragen van hen in katholieke tijdschriften opgenomen, anderzijds is Lipman in 1856 duidelijk hetzelfde standpunt als Opzoomer

toegedaan: het is gevaarlijk eenvoudigen te vermoeien met theologische discussies.

Drong het modern-protestantse evangelie werkelijk door tot de beoogde 'eenvoudigen'? De modernen zelf hoorden onbetwistbaar tot de maatschappelijke bovenlaag, maar daaruit vloeit niet noodzakelijk voort dat zij zich alleen tot de sociale en intellectuele elite richtten. Een kritische brochure van Jan Rap uit 1866 lijkt erop te wijzen dat in elk geval dit modale gemeentelid gretig de discussie volgde. Het resultaat was verwarring. Jan Raps verhandeling wijst op de grote discrepantie tussen de inhoud van de moderne brochures en de doelgroep: de brochures uit de Leidse Lijst voeren bij lezing al snel tot de ontdekking dat de tekst van de meeste geheel niet makkelijk is. Dit soort theologische discussies zullen, mede ook door het specifiek-polemische karakter, tot vakbroeders en ontwikkelde leken beperkt zijn gebleven.

Net als protestantse modernen lijken ook de katholieke auteurs van de Leidse Lijst tot de intellectuele en sociale elite te horen. Hadden zij dezelfde ideeën als de protestanten over het publiek dat zij wilden bereiken? Zij bedienden zich beduidend minder van het 'vrije' medium van de brochure; vele van hun publicaties (bijvoorbeeld het in hoofdstuk 9 besproken boekje van Essink) behoefden het fiat van het kerkelijk gezag, en hun tijdschriftartikelen waren sowieso onderworpen aan redactionele goedkeuring. Maar ook bij de katholieken zien we zo nu en dan een wens tot brede verspreiding van hun gedachtegoed. Le Sage beoogde met zijn tijdschriften juist wel het grote publiek te bereiken — zelfs de protestanten. Veelzeggende titels zijn in dit verband ook Nuyens' brochure uit 1853, *Woord van een eenvoudig burgerman aan zijne landgenooten bij de tegenwoordige aangelegenheden* (1853) en Van der Hurks populaire bewerking van de evolutietheorie in 1868, *De eenheid van afkomst van het menschelijk geslacht, naar de nieuwste bronnen populair bewerkt*. Echter, de overtuiging van sommige protestantse modernen dat men theologische discussies aan de godgeleerden moet overlaten zien we ook in Nuyens' klachten over de "populaire kleine geschriften en voorlezingen", die bijdragen aan een geest van valse democratie (*De geest der waarheid en de geest der eeuw*, 1868).

Een belangrijk onderwerp in de brochures uit de jaren 1860 is de vraag of de modernen de consequenties van hun overtuigingen moesten aanvaarden en de Hervormde (dan wel Waalse) Kerk verlaten, een vraag onverbrekkelijk verbonden met die naar het kerkbegrip van modernen, behoudende protestanten en katholieken. Een aantal moderne predikanten legde inderdaad het ambt neer. De toekomstperspectieven van deze uitgetreden predikanten verschilden sterk van die van 'moderne' katholieken: eerstgenoemden hadden uitzicht op een acceptabel bestaan in journalistiek of middelbaar onderwijs, maar voor laatstgenoemden betekende het

uitkomen voor hun mening een kerkelijk en maatschappelijk isolement, en in het ergste geval excommunicatie.

Uit de brochures in de Leidse Lijst wordt ook duidelijk wat er aan antikatholicisme en antiprotestantisme leefde in de verschillende kampen. Zoals de katholieken het vrije onderzoek en individualiteit van het modernisme als de onontkoombare en fatale consequentie van het protestantisme zagen, zo zagen de modernen de hiërarchische gezagsstructuur van het katholicisme als per definitie onverenigbaar met een moderne wereld- en levensbeschouwing. Behoudende protestanten uitten zich in felle termen tegen het katholicisme. De modernen waren iets terughoudender; dat zij zich principieel tegen de Katholieke Kerk betonen staat buiten kijf, maar in de geest van 1848 verdedigden zij wel het recht van de katholieken op het kunnen uitoefenen van hun eredienst. Elders echter analyseerden sommigen (bijvoorbeeld J.C. Zaalberg) dan weer in niet altijd objectieve termen de verwachte *déconfiture* van het katholicisme.

Bij het allesoverheersende 'moderne' doel van een tweede hervorming via voorlichting aan een breed publiek hoorde soms ook de wens tot concrete (her)opvoeding van de katholieken. De expliciete doelstelling van een genootschap als de 'Evangelische Maatschappij tot bevordering van waarheid en godzaligheid onder R. Katholijken' (waarvan Rauwenhoff een van de oprichters was) lijkt hiermee in overeenstemming. Ook Rauwenhoffs houding is, met die van andere modernen, missionair: de katholieken moeten uit hun dwalingen bevrijd worden. Vele protestanten (niet alle) uitten zich in uitgesproken antipapistische zin. Of de moderne protestanten ook, en net zo heftig, antikatholiek waren als de conservatieven onder hen is een vraag die waarschijnlijk ook niet los van de sociaal-economische status, gerelateerd aan de politiek-liberale overtuiging van de protestanten in kwestie kan worden gezien. In de brochurelawine van 1853 namen de modernen een wat afstandelijker houding aan dan behoudende protestanten. Toch bleven zij altijd zeer kritisch over de Katholieke Kerk. Katholieken stredden zowel tegen het antipapisme (waarbij Le Sage als expliciet doel had de bekering van de protestanten) als tegen de nieuwe protestantse theologie.

De brochures in de Leidse Lijst, in de context geplaatst, blijken een representatieve doorsnede te bieden van het gedachtegoed en de ontwikkelingen in theologie en maatschappij in de periode 1840-1870. Dit is bijvoorbeeld al zichtbaar in de aantallen: het aantal titels voor de periode 1850 en 1860 is hoger dan voor de voorafgaande twintig jaar bij elkaar. De voor de Lijst gehanteerde gemengd formeel/inhoudelijke definitie heeft een groot aantal relevante titels opgeleverd. De representativiteit van de Lijst wordt ook bevestigd door de ruime aanwezigheid van de standaardbeelden over het protestantisme en katholicisme: de betreu-

renswaardige individualiteit en diversiteit aan de ene kant, en de even betreurenswaardige autoritaire starheid aan de andere.

Naast het bevestigen van de traditionele beelden die katholieken en protestanten over en weer van elkaar hadden tussen 1840 en 1870, heeft mijn grotendeels *kwantitatieve* analyse van de brochures in de Leidse Lijst ook bevindingen opgeleverd die juist van tot nu toe gangbare aannames afwijken. Dit zijn geen ingrijpende aardverschuivingen, maar op twee punten valt er wel iets te melden. In de eerste plaats vinden we bij meerdere auteurs in de Leidse Lijst de gedachte dat de kloof tussen aanhangers van de 'oude tijd' en de nieuwe geest binnen het protestantisme, dus tussen behoudende en moderne protestanten, veel groter is dan die tussen de behoudende protestanten en katholieken. In de literatuur wordt veelal aangenomen dat dit idee voor het eerst werd geuit door Zaalberg in een preek uit 1862, maar in de brochures van de Leidse Lijst vinden we deze gedachte al in Scholtens preek op Hervormingsdag 1853 (zie hoofdstuk 9); ook Le Sage blijkt al rond 1830 dergelijke sentimenten te hebben geuit. Een tweede bevinding betreft drie katholieke auteurs in de jaren 1860, (Spitzen, Nuyens en De Rijk) die zich (voorspelbaar) negatief over Spinoza uiten. Dit gegeven lijkt Thissens uitspraak te weerleggen dat pas na het midden van de jaren 1890 een negatieve katholieke Spinoza-receptie op gang komt.

Ook *kwantitatieve* analyse is in deze dissertatie aan bod gekomen. Gezien de omvang van de Leidse Lijst kan hier niet van Big Data worden gesproken, en het type frequentieanalyse van sleutelwoorden en -thema's dat hier is toegepast op de acht auteurs in het debat rond Zaalbergs 'Hervormingspreek' in 1855/56 kan dan ook niet meer dan een voorbeeld van een mogelijke aanpak zijn. Kwantitatieve analyse van brochureteksten leunt sterk op het digitaal doorzoeken van scans. Een conclusie die duidelijk wel kan worden getrokken is dat dit toch nog steeds een hachelijke onderneming is in negentiende-eeuwse teksten; handmatig aanvullend zoeken (d.i., de brochures ook minstens even diagonaal doorlopen) blijkt al tijd nodig.

De inzet van brochures

In het gebruik van brochures blijkt verschil tussen katholieken en de moderne protestanten. Laatstgenoemden hadden natuurlijk, net als de katholieken, tijdschriften en romans voor hun zendingsarbeid, maar gezien het lage percentage titels van katholieken in de Leidse Lijst, en de commentaren van Vosmaer en *De Katholiek* over de overstelpende 'moderne' brochurelawines, mogen we concluderen dat in de periode 1840-1870 het medium brochure veel gebruikt werd door de protestanten (moderneren zowel als behoudenden) in de polemiek over de moder-

ne theologie, en dat waarschijnlijk dit medium grotendeels verantwoordelijk was voor de snelle verspreiding van de protestantse moderne theologie.

Tactieken: typen polemiiek; retorica

In hoofdstuk 6 zijn enige eenentwintigste-eeuwse polemische categorieën, zoals gepresenteerd door Marcelo Dascal, aan de orde gekomen. Veel brochures in de 19^e-eeuwse 'modernen'-strijd vallen in zijn categorie 'discussie', waar het doel is de *waarheid* te ontdekken, met als veel voorkomende tactiek het 'bewijs'. Toch is de bedoeling van veel auteurs in de Leidse Lijst ook *overtuiging*, met alle tactische middelen die zij ter beschikking hebben. Naast deze inhoudelijke categorieën blijken de brochures in de 'praktijkstudies' zich ook goed te lenen voor een analyse in de termen van de klassieke retorica, zoals die ook aan de brochureschrijvers zelf op universiteiten en seminaries werd onderwezen.

Aard en mate van contact tussen moderne protestanten en katholieken in deze periode hingen grotendeels af van ieders doel in het debat. Men had elkaar in de publicistiek zeker in het vizier. Elk kamp had geliefde argumenten tegen, en min of meer vaste beelden over, het andere. Daarnaast nam men elkaar expliciet de maat over de wijze van argumenteren. De kritiek over en weer laat iets zien over de vooronderstellingen die men heeft over wat een polemiiek moet zijn. De moderne Rauwenhoff wordt door katholieken De Bruijn en De Rijk oppervlakkig bevonden, en voortdurend opgewekt met bewijzen voor zijn uitspraken over de Katholieke Kerk te komen, iets dat zij zelf zeer uitgebreid en zorgvuldig doen. In de debatten uit 1855-1856 gaat het heel specifiek over christelijke polemiiek; men blijkt dan aan beide kanten niet heel getrouw Lipmans aanbevelingen voor christelijke *ireniek* in plaats van *polemiiek* te hebben nagevolgd.

In de brochures in de Leidse Lijst vinden we veel kritiek op *ad hominem*-aanvallen (altijd van anderen, natuurlijk). 'Een persoonlijke aanval' is altijd een hard verwijt. Dit lijkt enigszins haaks te staan op de vele verhulde aanduidingen van personen die we in de brochures vinden, en het aanzienlijke aantal anonieme auteurs. Huldigt men het principe dat het in een debat om de zaak hoort te gaan, niet om personen? Hierop is (nog) geen eenduidig antwoord te geven: men bekritiseert elkaar om *ad hominem* aanvallen, maar stoort zich evenzeer aan het zich verschuilen achter pseudoniemen en niet met open vizier strijden. De techniek lijkt in elk geval eigen te zijn aan de gewone wijze van polemiseren in de negentiende eeuw.

Wat betreft toon, taal en stijl van hun brochures toonden de modernen zich in hun apologetiek behoorlijk hardhandig. Tot zeker 1865 vinden we in de publicaties,

zowel pro als contra de moderne theologie, metaforen over afbreken, omverrukken, instorten en dergelijke; er moest natuurlijk in de eerste periode van de nieuwe geloofsrichting veel worden neergehaald. Het gebruik van specifieke beelden diende niet alleen voor het afbakenen van grenzen en bevestigen van de eigen identiteit, maar was nodig voor overtuigingskracht. In dit verband is er een aantal didactische metaforen dat met name veel wordt gebruikt. Katholieken en moderneren lijken de metafoor van afbraak en vernieling ongeveer even vaak te gebruiken; beelden uit de rechtszaal lijken iets meer bij katholieken voor te komen. Een zeer fundamenteel beeld is het al genoemde van de kern en de schil, dat we in de brochures van de Leidse Lijst alleen bij protestantse auteurs vinden. De omkering hiervan, de metafoor van de wolf in schaapskleren en alle variaties daarop, wordt juist wel door katholieken gebruikt, tezamen met alle andere critici van de protestantse moderneren.

Zonder meteen het woord 'propaganda' te willen gebruiken is het duidelijk dat aantijgingen vaak zo overdreven worden gepresenteerd dat men in de huidige terminologie aan 'framing' zou denken: bijvoorbeeld Essinks schrille weergave in 1866 van de diversiteit onder de protestanten. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dergelijke overdrijving uit onkunde voortkomt: uit de katholieke geschriften die in dit boek aan de orde komen, en uit de rest van de Leidse Lijst, blijkt dat de katholieke auteurs aanmerkelijk beter op de hoogte waren van de stand van zaken onder de protestanten, en zeker de moderneren, dan de moderne auteurs dat waren met betrekking tot de katholieken. Ondanks een vaak spottende toon gaat men behoorlijk inhoudelijk op de zaken in; het artikel 'De hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds' toont veel eruditie en belezenheid, met name waar het gaat om de productie van de 'moderne' denkers. Maar ook bij de protestanten vinden we overdrijving in toon, stijl en retorische middelen, getuige Zaalbergs rede over (= tegen) de katholieke verering van Maria en de heiligen.

Er was niet altijd overdrijving. Uit de brochures krijgt men soms de indruk dat de katholieken met 'protestanten' impliciet 'de moderneren' bedoelden, maar toch vinden we ook wel nuanceringen, met beperkende bepalingen als 'moderne' of 'redelijke' protestanten; *De Katholiek* ziet verschil, zij het slechts gradueel, tussen orthodox en modern protestant. Ook aan protestantse kant scheert men niet altijd alle katholieken over één (ultramontaanse) kam: kerkverlater Pierson en de moderne Réville onderscheiden ook liberale katholieken.

In dit boek zijn veel katholieke en moderne auteurs zelf aan het woord gelaten. Op basis van de Leidse Lijst lijkt er nog niet werkelijk iets te concluderen over een typisch modern-protestantse versus een katholieke retoriek. De acht auteurs uit de discussie rond Zaalbergs hervormingrede van 1855 lijken te laten zien dat met

name katholieken zich graag van ironie en sarcasme bedienen, maar met de blik op Busken Huet en Pierson verdampt dit beeld meteen weer. Er is ook een groot contrast tussen Zaalbergs drukke stijl en de evenwichtiger presentatie van Fren-trop. Of dit alleen te wijten is aan hun persoonlijkheden of representatief is voor een veel groter verschil blijft een vraag die alleen op basis van een groter corpus beantwoord kan worden.

Uit de Leidse Lijst kunnen we wel afleiden dat van een echte dialoog tussen protestantse vrijzinnigen en katholieken in deze periode geen sprake was. Deels kwam dat voort uit de grote inhoudelijke kloof, die zich aan beide zijden uitte in arrogantie: gebaseerd op onverschilligheid aan protestantse, en op superieure minachting aan katholieke zijde. Men las elkaars brochures en tijdschriften wel, en er was zeker woord en weerwoord, maar men lijkt toch voornamelijk in eigen hoek voor eigen parochie gepreekt te hebben. Bruggenbouwers waren er rond 1870, ten tijde van het Eerste Vaticaans Concilie, weinig. Misschien mogen we die ook niet verwachten — als er iets is dat in de discussies heel duidelijk wordt is het dat de opvattingen van beide partijen diametraal tegenover elkaar stonden, sterker nog: elkaar wederzijds uitsloten. Voor de protestantse modernen bleef de gedroomde nieuwe hervorming, waarbij de moderne richting in alle lagen van de maatschappij toonaangevend zou zijn, in elk geval uit.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

In schematische vorm noem ik enige aspecten die in de dissertatie onderbelicht zijn gebleven, en vruchtbare onderwerpen voor diepgaander onderzoek kunnen zijn.

- Een sterk levend idee in de negentiende eeuw was dat men via het geschreven woord, en dan speciaal de brochures, invloed kon uitoefenen op de individuele meningsvorming en de publieke opinie — mede de reden dat opvoeden tot beschaving een belangrijk thema werd in de tweede helft van de eeuw. In hoeverre men hierin succesvol was is zeer de vraag, niet in de laatste plaats vanwege het verschil tussen de reële en de ideële lezer. Het zou de moeite waard zijn na te gaan in hoeverre romans succesvoller waren dan brochures.
- De vraag of de vaak strakke betoogtrant van katholieke auteurs in de Leidse Lijst (met name in meer Aristotelische vormen) een reflectie is van het opkomend neothomisme verdient nader onderzoek; wellicht werpt een groter corpus daar meer licht op.
- De rol van Zuid-Nederlandse auteurs in zowel de liberale als de katholieke pers komt in de brochures niet ter sprake; hier zou comparatief onderzoek van groot nut kunnen zijn.

- Enige van de in deze dissertatie opgeworpen vragen, bijvoorbeeld over het leespubliek van de brochures en de maatschappelijke stand en klasse van protestantse en katholieke auteurs, zouden in meer detail kunnen worden beantwoord via onderzoek naar sociale en economische groepskenmerken, gecombineerd met een netwerkanalyse. De katholieken geven veel 'kengetallen' in hun brochures die hierbij behulpzaam zouden kunnen zijn.
- In deze dissertatie is nauwelijks aandacht besteed aan het gebruik van beeldmateriaal. Vanaf 1850 gingen in bijvoorbeeld antikatholieke uitingen afbeeldingen een belangrijke rol spelen, als reflectie van maatschappelijke onrust of als instrument ter beïnvloeding van de publieke opinie. De interpretatie van dit beeldmateriaal (naast spotprenten zijn er bijvoorbeeld ook affiches) is tot dusver voornamelijk aan kunsthistorici voorbehouden geweest. Een onderzoek naar negentiende-eeuws beeldmateriaal in de tekstuele samenhang zou niet alleen cruciale lacunes vullen, maar ook het humeur van de onderzoeker positief beïnvloeden.

Ook voor deze lijnen van onderzoek kan de Leidse Lijst van groot nut zijn. Uit deze dissertatie is naar ik hoop ook duidelijk geworden dat de Lijst niet alleen een instrument kan zijn bij het onderzoek naar het protestantse modernisme, maar ook voor studies over de katholieken in Nederland in de negentiende eeuw, en voor de boekwetenschap. Voortdurende aanvulling 'uit het veld' kan de Lijst tot een steeds betere wegwijzer bij toekomstig onderzoek naar verschillende aspecten van de negentiende-eeuwse cultuur maken.

'Een sprekend portret', Campagne, Tiel, 1853
Collectie UB Leiden

APPENDICES

Appendix A: negentiende-eeuwse beeldcultuur

Een aspect van het negentiende-eeuwse debat over de moderne theologie dat in dit onderzoek buiten beschouwing moest blijven is het beeldmateriaal — een tijdschrift als bijvoorbeeld de *Spectator* biedt een rijk arsenaal. Rond 1850 begon, als onderdeel van wat Borutta noemt 'medialisering', een 'beeldrevolutie' in de vorm van een visualisering van de dagelijkse cultuur. In bijvoorbeeld antikatholieke uitingen speelden (spot)prenten een belangrijke rol als reflectie van maatschappelijk oproer of beïnvloeding van de publieke opinie. In het historisch onderzoek worden deze karikaturen, cartoons enz. voornamelijk als illustraties gebruikt, en de interpretatie is tot dusver voornamelijk aan kunsthistorici voorbehouden geweest. Dit beeldmateriaal (naast prenten ook affiches en annonces) moet in de tekstuele samenhang worden onderzocht.¹

Ik heb dus niet actief naar beeldmateriaal gezocht, maar via een proces van *serendipity* dook er wel eens iets op. Mijn grootste trouvaille in deze categorie was een in vierenvouwen affiche uit 1853 dat uit een map te voorschijn kwam, en dat ik verder nooit ergens meer gezien heb. Dit affiche (hiernaast afgebeeld), op A3-formaat, is uitgegeven door de fel anti-katholieke uitgeverij Campagne te Tiel. Afgebeeld is een bisschop die ons een kijkje gunt op een verre van innemend gezicht, dat hij normaal verborgen houdt achter een Christusmasker. Op de achtergrond wendt een engel vol smart het gezicht af. Als de prent bedoeld is als karikatuur van een specifieke bisschop zou de meest voor de hand liggende kandidaat de eerste bisschop van Utrecht, mgr. Zwijsen, zijn; het enige portret dat ik van hem heb kunnen vinden vertoont echter weinig trekken van het hier geschilderde gezicht. Op de rol in zijn hand is het woord 'Eed' te lezen, waarschijnlijk een referentie naar de eed die de nieuw-gecreëerde bisschoppen bij hun wijding moesten afleggen. Deze bevatte een omstreden frase waarmee men zich verplichtte het protestantisme uit alle macht te bestrijden.

¹ Borutta, *Antikatholizismus*, 183-184. Over beeldcultuur recent verschenen bijvoorbeeld Amy Lauters, *Navigating visual culture: theoretical perspectives on visual media*, San Diego 2017.

In het protestantse tijdschrift *De Fakkel* van 27 mei 1853 werd het affiche als volgt aangekondigd:

EENE KUNSTPLAAT, getiteld:
EEN SPREKEND PORTRET.

Prijs 60 cent

Deze ironisch-satirische **Kunstplaat**, vervaardigd met het oog op de vestiging der **bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland**, zal voorzeker vele koopers vinden. Zij is te midden van den stroom der brochures iets heel nieuws.

Dezelfde advertentie, nu met als extra kopregel nog: 'Gebr. Campagne te Tiel debiteren met buitengewoon succes' werd herhaald in de aflevering van 17 juni.

Deze beschrijving, en de afbeelding, zijn in iets andere vorm al eerder gepubliceerd.² De eerder opgegeven signatuur (PORTEF 121:305) klopt niet meer; per 15 augustus 2018 was noch in de catalogus van de UBL, noch in WorldCat het affiche meer te vinden.

² In: Ineke Smit, 'De marktschreeuwery van een oppervlakkig liberalisme versus het noodgeschrei van een steil orthodoxisme', in: *T.F.*, blad van de Theologische Faculteit Universiteit Leiden, jrg 35, december 2005, 109-118.

Appendix B Handgeschreven notitie van onbekende hand, aangetroffen in de oratie van S. Hoekstra, 1857³

Voorkant:

S. Hoekstra. Oorlof de Summe van
laten cognoscere caone alg. tie.

Dere oratie heeft ick, dat voer en
mederleest, door hare tytel, gemeten
tytel, belovend, draagt op den heer.
leer, dat sy doorloopt; maar sy laat
den Hoge een groote onvoldaanheid uit
ter. In onderleest de leden daarvan en
sind die daarin: doorleest, dat hare
hoofdzaak is „de mensch de maatschap
ter allen”, komt eigenlyk hierop neder, dat
sy niet als een kerk en kerk, maar
dat sy, allen, als naar haren eischen, niet
sy begrypen; met anderen woorden, dat de
zelve denken de hoek der waarheid is.

Dit is in den grond een zeer banale
gedachte. Want de lef is de mensch zelf
alhoewel de maatschap geen overleving. Dit
is ook het geval by al die theologen,
welke door de, dat sy menschent hielden
betreden, als een andere, dat inleend van
de waarheid te vinden. Ter andere. 4

³ LL1857-02; SEMREM 6124.

Achterkant (verso)

Sprekt van Theologie en Philosophie als
 van elken onderscheiden, & dat ook een in
 onderschep, trouw, teg, want beiden zoo.
 den door de Lede, int de waken god te
 kennen: tot de Lede, en van ook de schep
 neemt de Philosophie van het als de the-
 loog in zijn beschouwingen op. Het ook
 dat is aan de hand der legeren, den tri-
 kiet H. de. Gekonden. Einde: In
 Geste en deucht. Zoodat ge niet wet, of
 of iets of niets overkomt. Waar is de
 eegtsamde. Maar hier is het weten, niet
 de mens, maar zijn woord. Zijn woord
 is geldig. Want de Apostelen hebben het
 natuurlijke verstand zoo ver als zij het
 begrepen. Het temt dat is, dat naar
 de heilige wijsde der wetenschap, de
 kritiek, met door dehof, meebrengt,
 de legeren verdracht, de dogmatiek ont-
 kent, dat naar tegen de tale Wijst te
 Herten, - In der daad, de Oude
 H. Hoosken draagt dat niet ver of den
 weg het de haarkind.

Transcriptie:

S. Hoekstra, Oratio de summae veritatis cognoscendae ratione atq. via

Deze oratie heeft iets, dat boeit en medesleept, door hare vrijheid, gemakkelijheid, helderheid, kracht op het terrein, dat zij doorloopt; maar zij laat ten slotte eene groote onvoldaanheid achter. Ik onderzoek de reden daarvan en vind die daarin: voor-eerst haar hoofddenkbeeld, “de mensch de maatstaf van alles”, komt eigenlijk hierop neder, dat wij niets als waar kunnen aannemen, maar dat wij alles als waar mogen erkennen, wat wij begrijpen; met andere woorden, dat ons zuiver denken de toets der waarheid is.

Dit is in de grond eene zeer banale gedachte. Want van zelf is de mensch zelf altijd de maatstaf zijner overtuiging. Dit is ook het geval bij al die theologen, welke door H. uit zijn standpunt worden bestreden,⁴ als een anderen weg inslaande om de waarheid te vinden. Ten andere, zij spreekt van Theologie en Philosophie als van elkaar verscheiden, dan toch één in onderwerp, voorwerp, weg, want beide zoeken door de rede, uit de natuur God te kennen: tot Christus toe, en dus ook de Schrift neemt de Filosoof zoo wel als de theoloog in zijn beschouwingen op. Dus ook hij is aan de studien der exegese, den kritiek &c &c gehouden. Eindelijk: zij geeft en neemt, zoodat gij niet weet, of gij iets of niets overhoudt. Christus is de regtvaardige, maar hier is het metron niet de mensch, maar zijn Woord. Zijn Woord is geldig. Maar de Apostelen hebben het natuurlijk zoo dan als zij het begrepen. Het resultaat is, dat naar de tijdelijke hoogte der wetenschap, de kritiek, met hoog ?verlof, wegneemt, de exegese verdraait, de dogmatiek ontkent, wat haar tegen de rede schijnt te strijden. – In der daad, de oratie van Hoekstra brengt mij niet ver op den weg tot de waarheid.

⁴ Theologen en filosofen, onder wie Spinoza, Hegel, Schleiermacher, Strauss, en deels ook Scholten.

Appendix C Bij hoofdstuk 5: Kengetallen betreffende brochures

1. Aantallen brochures in de Leidse Lijst

Jaar	Aan- tal	Jaar	Aan- tal
1840	2	1856	11
1841	1	1857	20
1842	2	1858	13
1843	4	1859	13
1844	-	1860	14
1845	2	1861	27
1846	23	1862	31
1847	13	1863	25
1848	4	1864	47
1849	2	1865	59
1850	8	1866	24
1851	15	1867	26
1852	10	1868	49
1853	40	1869	25
1854	12	1870	11
1855	7	1871	2

2. Vertaalde brochures

	Auteur	taal	Vertaler
1840-02	Ullmann	D	De Ridder
1842-02	Coquerel	F	Kronenberg
1846-23	Ullmann	D	S. H. Koorders
1846-03	Comte	F	L'Ange Huet
1853-07	Heffter	D	Koorders
1853-40	Heinrich	D	Busken Huet
1853-44	Ullmann	D	Te Gempt
1853-45	Schenkel	D	Van Toorenenbergen
1857-06	Scholten	Latijn	<i>niet vermeld</i>
1860-02	Hagenbach	D	Uden Masman
1861-10	Lang	D	<i>niet vermeld</i>
1861-12	Colani	F	Perk
1861-19	Pfeiffer	D	Barger

1862-21	Lentz	D	Schuurman Johz.
1863-03	Oosterzee	Latijn	Cohen Stuart
1863-22	Een Geloovige	F	<i>niet vermeld</i>
1864-01	Réville	F	Van Anrooij
1864-14	Réville	F	<i>niet vermeld</i>
1864-22	Carfort/Bazouge	F	<i>niet vermeld</i>
1864-37	Keim	D	Moltzer
1865-48	Colani	F	Perk
1865-11	Réville	F	<i>niet vermeld</i>
1865-19	Tischendorf	D	Hofstede de Groot
1865-33	Oort	NL	Colenso
		==> E	
1865-34	Kollner	D	<i>niet vermeld</i>
1865-53	Réville	F	Kronenberg
1866-01	Beyschlag	D	Moquette
1866-03	Fechner	D	Hartsen
1866-08	Réville	F	Kronenberg
1866-13	Lang	D	Van Anrooij?
1867-06	Prins	Latijn	<i>niet vermeld</i>
1870-12	Strauss, Renan, e.a.	D/F	C. v. N (van Nievelt?)

3. Cijfers uit Kruseman

Kruseman geeft verschillende tabellen van aantallen titels verschenen per vakgebied. Deze zijn voor het merendeel samengesteld door M.M. von Baumhauer op basis van Brinkmans naamlijsten van 1848 tot 1856, met toevoeging van die van 1870. Later zijn door andere hand nog wat cijfers verzameld.

Kruseman: "Wij deelen dien mede zooals hij in de *Algemeene Statistiek* vermeld is, maar kunnen hem niet met later jaren aanvullen of vergelijken, aangezien de in-deeling van boeken en geschriften in een bepaalde rubriek soms geheel van persoonlijke opvatting afhangt" (*Bouwstoffen*, II, 729).

Ik heb de vier of vijf tabellen die Kruseman geeft gecombineerd tot één (lopend over twee naastgelegen pagina's). Kruseman meldt er bij dat 'Vlugschriften' onder de 20 eerste vakken niet zijn opgenomen; de cijfers voor de jaren 1857, 1868 en 1876 zijn van andere hand, en dus niet 100% vergelijkbaar.

Appendices

vakken	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856
Wetensch., godgeleerdh.,	265	258	312	430	35 7	446	46 2	400	34 9
prakt. godgeleerdh., preeken									
Rechtsgeleerdheid en wetgeving	83	56	51	101	11 4	106	91	66	48
Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek	95	95	129	122	99	83	64	81	13 8
Genees-, heel- en verloskunde	75	63	77	60	77	81	57	55	28
Natuurkunde, schei- en artseneijbereidkunde	36	41	47	60	75	92	79	78	66
Wijsbegeerte	-	-	12	6	14	5	15	14	17
Taal-, letterkunde, bibliographie, beoordeelingen	123	44	79	57	75	64	71	86	75
Fraaie letteren en kunsten, romans, enz.	91	221	227	192	25 5	246	29 3	334	33 7
Opvoeding, onderwijs en schoolboeken	143	134	127	130	18 0	111	13 2	134	18 7
Kinderwerkjes	53	62	78	108	66	61	59	79	83
Geschiedenis, oudheidkunde, levensbeschrijvingen	87	79	98	81	10 5	131	68	89	11 2
Aardrijks-, land- en volkenkunde, reisbeschrijvingen	56	76	84	84	90	126	11 4	100	85
Reken- en wiskunde, weerkundige waarnemingen	22	19	19	21	33	44	22	21	25
Krijgskunde	22	32	29	23	29	26	21	27	16
Handel, scheepvaart, fabrieknijverheid	46	43	63	60	62	69	66	84	91
Bouw- en werktuigkunde	23	25	24	33	29	28	18	20	20
Tuinbouw, huis- en land-huishoudkunde	49	39	64	56	68	59	61	46	80
Dichtbundels	42	48	55	87	10 3	108	89	103	86
Tooneelstukken	12	13	7	13	14	10	12	10	16
Werken van algem. inhoud, tijdschriften, verzamelstukken, woordenboeken	67	118	100	87	88	50	28	14	-
Geschriften over gebeurtenissen van den dag, als: Grondwetsherziening	187	-	-	-	-	-	-	-	-
Invoering der bisschoppelijke hiërarchie	-	-	-	-	-	208	-	-	-
Concilie te Rome	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fransch-Duitsche oorlog	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1857	1868	1870	1876
139	552	483	375
247			
66	66	56	94
141	114	51	62
37	48	36	32
15		37	
13	17	20	23
78	124	102	169
244		357	
157	189	162	170
73	158	87	180
105	119	55	116
88		79	57
28		27	40
36	58	43	51
127	104	156	147
39	48	9	41
84	32	22	36
91	68	59	52
30	61	53	82
		30	
		-	
		-	
		19	
		36	

Appendix D Data bij hoofdstuk 8

1. De twaalf brochures

1855

Oktober/november

Zaalberg, J.C.

Christus Jezus, de éénige Middelaar Gods en der menschen: feestrede over 1 Tim. II:5b, ... / J.C. Zaalberg Pz.. - 's-Gravenhage: Visser, 1855. - [II], 32 p. ; 24 cm Feestrede ..., gehouden in den plegtigen dankstond ter gedachtenis der Kerkhervorming. - [niet in UBL]

december

Frentrop, A.

Christus Jezus, de éénige middelaar Gods en der menschen: leerrede over I. Tim. II, 5; naar aanleiding van J.C. Zaalberg's feestrede, gehouden ter gedachtenis der kerkhervorming. - 2e dr. - 's Gravenhage: M. J. Visser, 1855. - 32 p. ; 1e dr.: 1855. LL1855-09

1856

februari

Muré, J.C. H.

Dr. J. C. Zaalberg's feestrede, gehouden in den plegtigen dankstond ter gedachtenis der kerkhervorming, wederlegd / door J.C.H. **Muré**. - 's Gravenhage: J. & H. van Langenhuysen, 1856. - 64 p Niet in UBL

Afgedrukt uit de Katholiek. - Eerder verschenen in: De Katholiek, dl. 28 (1855), p. 321-382. Dit stuk is voortgezet met nog twee lange bijdragen, geen van beide apart uitgegeven. De laatste verscheen in april 1857, DK vol 31, 201vv.

Capadose, A.

De hervorming verdedigd: of open brief aan den Heer A. Frentrop over deszelfs leerrede over 1 Tim. 11:5; naar aanl. van J.C. Zaalberg's feestrede... /. - 's-Gravenhage, 1856. - 47p .. cm LL1856-09

februari-maart

Van Vuuren, J.

Narede naar aanleiding van eene leer- en feest-rede van den Jezuit A. Frentrop en de Predikant J. C. Zaalberg, met een voorwoord aan J. C. H. Muré, LL1856-08

april

Frentrop, A.

De Katholieke Kerk ten onrechte van afgoderij beschuldigd: aantekeningen op den open brief van Dr. Capadose /. - 's-Gravenhage: Van Langenhuysen, 1856. - 50 p LL1856-10

maart-augustus

Zaalberg, J.C.

Twee brieven aan mijne Roomsch-Katholieke medechristenen, tevens ter beantwoording van Pater A. Frentrop en Professor J. C. H. Muré: woorden van waarheid en liefde / 's Gravenhage: Visser, 1856. - 2 dl (224 p.) 1e in maart, tweede in augustus. Niet in UBL

augustus

Frentrop, A.

Christus Jesus, de éénige middelaar Gods en der menschen: handhaving mijner leerrede over I Tim. II, 5, tegen de beide brieven van J.C. Zaalberg Pz. / 's-Gravenhage: Gebr. J. en H. van Langenhuysen, 1856. - 64 pagina's. ; 23 cm LL1856-07

september

Anon.

De leer van Dr. J. C. Zaalberg, Pz. in lijnrechte tegenspraak met de leer der Hervorming: afgeleid uit zijnen strijd met de heeren A. Frentrop en J.C.H. Muré / door een Lid der Vereeniging van Vrienden der Waarheid, afdeling 's-Gravenhage ; met een voorw. van A.P.A. du Cloux. - 's-Gravenhage: Gerretsen, 1856. - 48 p. 2e druk ook 1856. [Niet in UBL]

Lipman, S.P.

De Roomsch-Katholieke Kerk en de Hervorming, in brieven / door eenen Roomsch-Katholijken leek naar aanleiding van de geschriften van Dr. Capadose, A. Frentrop, Prof. J.C.H. Muré en Dr. J.C. Zaalberg. - Amsterdam: Van Langenhuysen, 1856-1857. - 216 p. ; 23 cm. LL1856-11

1858

januari

Buys de Graaf, A.

Splinter en balk: eerste open brief aan Dr. J.C. Zaalberg Pz., predikant te 's Gravenhage, naar aanleiding van diens "Twee brieven aan zijne R.K. medechristenen" / 2e dr. - Amsterdam: Borleffs & Ten Have, 1858. - 38 p. ; 24 cm LL1858-12

februari

Frentrop, A.

Kerkleer, afgoderij en schepselvergoding: handhaving mijner brochure: De Katholieke Kerk ten onregte van afgoderij beschuldigd tegen den tweeden brief van J.C. Zaalberg Pz. / - 's Gravenhage: Van Langenhuysen, 1858. - 57 p. ; 24 cm [niet in UBL]

2. *Epitheta voor Christus in de twee redes*

Zaalberg, <i>Feestrede</i>	Frentrop, <i>Leerrede</i>
Allergenoegzame zaligmaker Behartiger van onze eeuwige belangen Eerste der broeders Eerstgeborene der mensheid Enig hoofd der gemeente Enige en algenoegzame Heiland Enige heiland der zielen Enige Heiland en heer Enige herder der zielen Enige Stedehouder Gods in hemel en op aarde Enige weg tot de Vaders troon Gekruisigde Getrouwe getuige Goddelijke Zielenarts Grote uitvoerder van de raad van Gods liefde Hoofd en Behouder des lichaams Hoogste en volkomen openbaring der eeuwige Vaderliefde Leidsman tot God Levende weg Majesteit in den tempel des lichts mens Christus Jezus Mensenzoon Onze enige Heiland en Heer Onze Helper en Bijstand Oudste broeder Overste herder der zielen Overste Herder en Opziener der zielen Overste Leidsman en Voleinder des Geloofs Overste Leidsman van onze zaligheid Overwinnaar Sprinkader des levenden waters Verheerlijkte Heer der Gemeente Verhoogde in de hemel Verhoogde Middelaar en Heiland Vertegenwoordiger van God bij de mensen Weg tot de Vader Zaligmaker der wereld [bij implicatie] Zoon /Zoon des eeuwigen Vaders/ Zoon van God	Bron waaruit alle goeds voortkomt Christus = God Eeuwig gezegende Verlosser Eeuwige en ongeschapen Woord Gever alle gaven Godmens Grote en enige middelaar Hoofd der kerk Koning van Glorie Lam zonder vlekken Meester Mensgeworden God Middelaar bij uitstek Rantsoen voor allen Verheerlijkte middelaar Vleesgeworden Woord Voorspraak en verdediger bij de Vader Ware Emanuel, God met ons Wezenlijke, waarachtige zoon Gods

4. Metaforen bij Zaalberg en Frentrop

Alleen de belangrijkste. Aantallen voor Zaalberg zijn aangepast aan de lengte van Frentrops stukken.

	<i>Zaalberg Feestrede</i>	<i>Frentrop Leerrede</i>	<i>Zaalberg Eerste brief</i>	<i>Frentrop Handhaving</i>
<i>afbraak</i>	7	3	10	8
<i>boek ('der geschiedenis')</i>	[1]	-	2	-
<i>gebieden/gewesten/landen</i>	4	-	2	-
<i>geur</i>	1	1	1	
<i>horen/geluiden: ruisen; wanklank; weerklank; muziek⁵</i>	4; hoort! 1	4; hoort! 3	4	2
<i>Lichaam(sdelen); zintuigen [niet horen/zien], bewegingen</i>	7	4	14	14
<i>licht-donker; dag en nacht; nevelen kandelaar/kaars, etc.</i>	95	20	12	12
<i>natuur</i>	4	-	4	2
<i>oorlog/ strijd/ agressie/ wapens / slaan/ jacht:</i>	17	5	62	35
<i>rechtbank/aanklacht/ bewijs/ veroordeling</i>	3	5	14	23
<i>ruimte/bewegen/afstand/gaan</i>	3	1	3	7
<i>schitteren/luister/sieraden /glorie/ glans</i>	7	3	3	4
<i>schrijven: weven/punniken oid</i>	-		1	3
<i>slapen/dromen/waken/wachters</i>	5		2	-
<i>spreken/zwijgen</i>	2		5	7
<i>toneel/voorstelling/presentatie</i>	2	-	6	4
<i>vloeien/stromen/storten</i>	2	1	1	6
<i>weersomstandigheden: wolken, storm etc.</i>	2	-	2	1
<i>ziekte/medicijn/krank</i>	-	-	5/4	1
<i>zien/blind</i>	10; ziet! 11	ziet! 9	6; ziet! 20	2; ziet! 12

⁵ De vele geciteerde hymnen en liederen zijn buiten beschouwing gelaten.

5. De Ngram Viewer: twee voorbeelden

Een zoektocht in de Ngram Viewer van de DBNL op het woord 'waarheid', met spellingsvarianten, in prozateksten, laat een groot verschil zien tussen relatieve en absolute frequentie. De relatieve frequentie lijkt vanaf het eind van de Tweede Wereldoorlog redelijk gelijk te blijven.

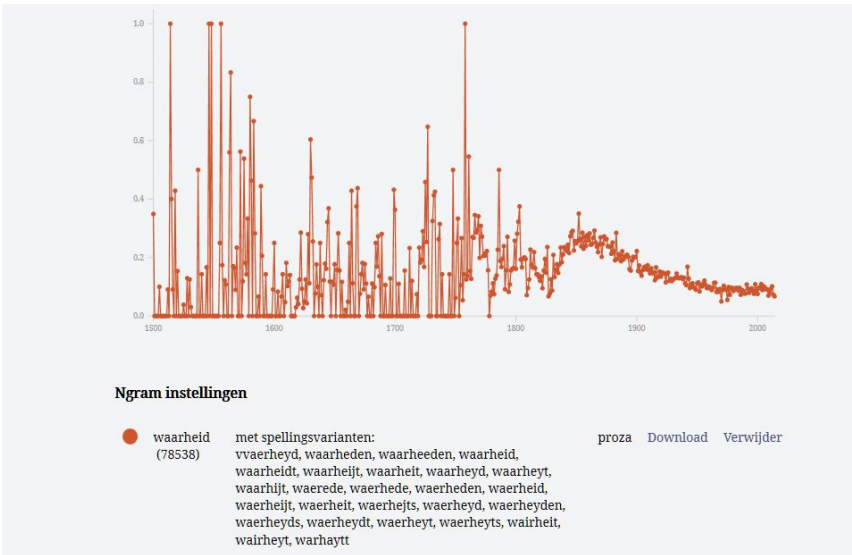

Fig. 1 Waarheid: relatieve frequentie

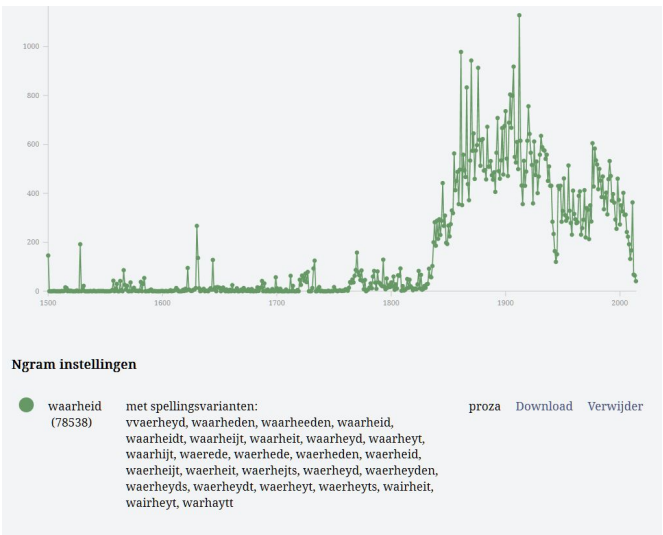

Fig. 2. Waarheid: absolute frequentie

Appendices

Dat verschil is er niet voor een zoekactie op het woord *liberaal* met dezelfde parameters. In drie van deze vier resultaten daalt de grafiek sterk naar het 'heden' toe; niet in figuur 1, waar het relatieve voorkomen van *waarheid* ongeveer gelijk blijft. Deze beweging is dan niet uitsluitend te verklaren, zoals ik eerst dacht, uit het feit dat het DBNL-corpus wellicht over de laatste vijf jaar minder materiaal bevat.

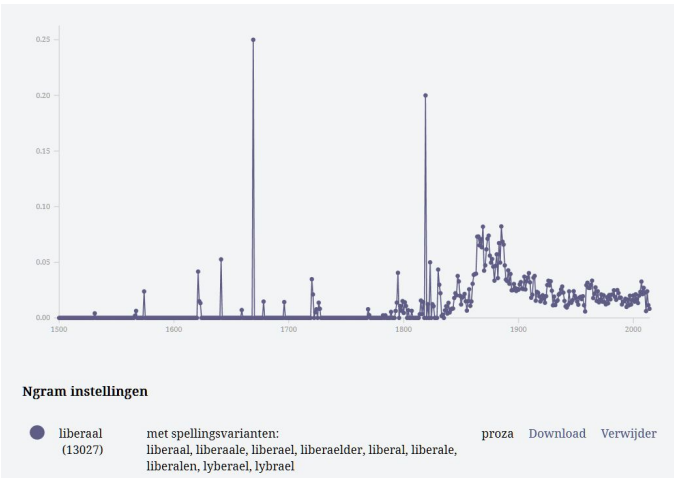

Fig. 3 *Liberaal*: relatieve frequentie

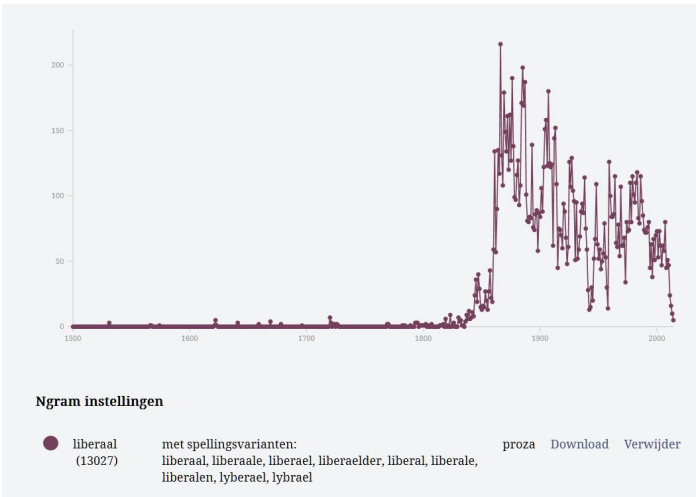

Fig. 4 *Liberaal*: absolute frequentie

BIBLIOGRAFIE

Afbeeldingen

Pag. 194, 'Op het strafbankje', uit: *Nederlandsche Spectator*, no 47, 21 november 1868

Pag. 326, 'Een sprekend portret', foto Universiteitsbibliotheek Leiden

Afkortingen

BLGNP	<i>Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme</i>
Brinkman	<i>Brinkman's catalogus der boeken-, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt; in alphabetische volgorde gerangschikt, etc....</i> door R. van der Meulen. Amsterdam, 1885; geraadpleegd via DBNL
BWN	<i>Biographisch Woordenboek der Nederlanden</i>
BWPGN	<i>Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland</i>
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren
DNK	<i>Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800</i>
Herderscheê	J. Herderscheê <i>Het modernisme in Nederland</i> , Amsterdam 1904
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
Kempenaer/Doorninck	Kempenaer, A. de, <i>Vermomde en naamlooze Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers</i> , 1928. Vervolg op Mr. J.I. Doorninck's <i>Vermomde en naamlooze schrijvers</i> , B.M. Israel, Amsterdam 1970 (herdruk van uitgave 1928); http://www.dbnl.org/tekst/ (© 2008)
KNBV	Katholieke Nederlandsche Brochuren Vereeniging
Lindeboom	Lindeboom, J. <i>Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme</i> , dl II, Assen 1933
MNL	Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NNBW	<i>Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek</i>
NvdB	<i>Nieuwsblad voor den Boekhandel</i>

Bibliografie

Rasker	Rasker, A.J., <i>De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795</i> , 2 ^e herziene en uitgebreide druk, Kampen 1981
Roessingh	Roessingh, K.H., <i>De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode</i> , Groningen 1914
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde</i>
Van Eijnatten/ Van Lieburg	Eijnatten, Joris van, en Lieburg, Fred van, <i>Nederlandse religiegeschiedenis</i> , Hilversum 2006
WNT	<i>Woordenboek Nederlandse Taal</i>

Databases (tenzij anders aangegeven zijn alle internetbronnen gecheckt in maart 2019)

Bibliopolis

Biografisch Portaal van Nederland

DBNL

Digibron

Huygens ING, *Biografisch Woordenboek van Nederland, 1780-1830*

Jaarboeken van de MNL, geraadpleegd op <https://www.dbnl.org>

Katholieke tijdschriften tot 1911

Kempenaer/Doorninck: http://www.dbnl.org/tekst/kemp031verm01_01/

Nieuwsblad voor den Boekhandel (Delpher)

RKDocumenten.nl

Woordenboek Nederlandse Taal

Kranten en tijdschriften (alle vóór 1930)

Aglaia

Album der Natuur

Algemeen Dagblad van Nederlandsch

Indie

Algemeen Handelsblad

Arnhemsche Courant

Bibliotheek van de Moderne Theologie

Bibliotheek voor buitenlandse theologie

Bijdragen tot de Godsdienstvriend

Catholieke Nederlandsche Stemmen

De Correspondent

De Dageraad

De Economist

De Evangelische Kerkbode

De Fakkel

De Gids

De Godsdienstvriend

De Heraut

De Humanist

De Katholiek

De Levensbode

De Morgenstar

De morgenstar der toekomst

De Nederlander

De Noordbrabander

De Protestant

R. Kath. Bibliotheek

De Standaard

De Teeken des Tijds

De Tijd

De Tijdgenoot

De Tijdgenoot op het gebied der rede: een tijdschrift, gewijd aan de bevordering van de kennis der hedendaagsche wijsbegeerte, de leer der humaniteit en de emancipatie der vrouw

De Tijdspiegel

De Ultramontaan

De Volksvriend

De Vrijmoedige

De Wachter

De Wekker

Die Reform

Dietsche Warande

Ernst en Vrede

Godsdienstige en zedekundige mengelingen

Godsdienstvriend

Goudsch Kronijkske

Handelsblad

Het Dompertje

Katholikon

Kerkbode

Kerkelijke Courant

Kerkelyke Bibliotheek

L'Avenir

La Seule Chose Nécessaire

Mengelingen voor Roomsche-Catholijken

Nouvelles Ecclesiastiques

R. Cath. Maatschappij

Revue de théologie et de philosophie

chrétienne (Revue de Strasbourg)

Revue des deux Mondes

Nederlandsche Spectator

Stemmen voor waarheid en vrede

Tijdschrift voor godsdienst en Wijsbegeerte

Vaderlandsche Letteroefeningen

Waarheid in Liefde

Westminster Review

Wetenschap in Nederland

Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweiz

Zondagsblad

OVERIGE BRONNEN

VÓÓR 1930

Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, over de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur, Leiden 1842

Ange Huet, J. l', *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, Leiden 1866

Anker, S. van den, 'De harmonie tussen geloof en rede', *Studiën* I, 1868-69, 1-76

Anon. [van Zuylen van Nijevelt], *De conservatieve partij in 1868*

Anon., 'De Hoogleeraar Opzoomer, en de Twijfel des tijds', *Catholijke Nederlandsche Stemmen*, no. 42, oktober 1850, 329-333

Anon., 'Wie is vrij in zijne wetenschap', *De Katholiek* 48 (1865), 365-377

Anon., Antwoord op eene zonderlinge vraag van Ds. J.H. Gunning Jr., *De Katholiek* 51, (1867), 276

- Anon., 'Ongevraagd advies in de zaak van Pierson tegen Reville cs, door Busken Huet' *De Katholiek* 49 (1866), 270-275
- Anon., 'Prof. L.W.E. Rauwenhoff door den H. Cyprianus te regt gesteld', *De Katholiek* 51 (1867), 73-95
- Anon., 'De Confessioneele Vereeniging', *De Katholiek* 52 (1867), 515-527, 515
- Anon., 'Regtzinnigen en moderneren, verzoend in den schoot der katholieke kerk', *De Katholiek* 51, (1867), 96-124
- Anon., 'Toelichting van zonderlinge meeningen', *De Katholiek* 49 (1866), 217-240
- Anon., 'Toelichting van zonderlinge meeningen', *De Katholiek* 50 (1866), 145-171
- Anon., *De leer van Dr. J. C. Zaalberg, Pz. in lijnregte tegenspraak met de leer der Hervorming : afgeleid uit zijnen strijd met de heeren A. Frentrop en J.C.H. Muré, 's-Gravenhage, 1856*
- Anon., 'Krisis van het protestantisme', *De Katholiek* 48, (1865), 61
- Anon., 'Zullen wij weldra de lijkrede over het Protestantisme hebben uit te spreken?', *De Katholiek* 51 (1867), 238-254
- Anon., *Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg (firma R.C. Meijer, Amsterdam, Damrak 97) 1895-1904. Persoonlijke herinneringen door M.... Alsmede d'Ablaing's omgang met Multatuli (Ed. Douwes Dekker) in de jaren 1860-1866, geschetst uit beider nog onuitgegeven brieven en bescheiden. Met een voorwoord van Chr. Nuijs, Amsterdam, P. van Rossen, 1904*
- Asmodée, *Een nieuwe groep in het Wassenbeeldenspel voorstellende: de groene Tweede Kamerleden en hunnen aanhang*, Amsterdam 1853
- Asmodée, *Het Wassenbeeldenspel voorstellende: de nieuwe Ministers en de nieuwe Bisschoppen*, Amsterdam 1853
- Asmodée, *Sprekende beelden. Eene laatste voorstelling in het Wassenbeeldenspel*, Amsterdam 1853
- Bakker, J.A., *Verhandeling over de Duitsche Wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren*, Utrecht 1835
- Bakker, J.A., *Wijsgeerige verhandelingen over de bovennatuur-, zedekunde en rede-Godsdiens*t, Rotterdam 1837
- Beecher Stowe, H. *Uncle Tom's Cabin*, 1852
- Bell, F.W.B. van, 'De moderneren in het protestantse kerkgenootschap', *Theologisch Tijdschrift*, 1 (1867), 211-231.
- Berns, A.W.C. (vert.), *Theodore Parker, of ervaringen van een Amerikaanschen predikant door hem zelven beschreven*, 1862
- Biesen, J. van den, *De Kerk en Volkswelvaart*, Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereeniging 9, Haarlem 1869
- Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*, 1853
- Bossuet, J.-B., *Histoire des variations des Églises protestantes*, 1688

- Brinkman's catalogus der boeken-, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt; in alphabetische volgorde gerangschikt, etc....* door R. van der Meulen. Amsterdam, 1885; geraadpleegd via DBNL
- Brouwers, J. W., *De Nederlanden en de gevierden te Heiligerlee: Rede, gehouden te Amsterdam, op den 300sten verjaardag van den slag bij Heiligerlee*, Amsterdam 1868
- Bruijn, J. de, 'De Hoogleeraar L.W.E. Rauwenhoff over de Katholiek', *De Katholiek* 58 (1870) 174-178
- Bruijn, J. de, 'L.W.E. Rauwenhoff. Katholicisme en Ultramontanisme', *De Katholiek* 57 (1870) 111-129 en 157-187
- Büchner, L.F., *Kraft und Stoff*, 1855
- Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757
- Burke, *Reflections on the Revolution in France*, 1790
- Busken Huet, *Brieven over den Bijbel*, Haarlem 1857-1858
- Cannegieter, J.P., *Het ultramontanisme en de christenen van Nederland sinds 1853*, dissertatie Utrecht, Utrecht 1911
- Catalogus van de bibliotheek van het Haarlems Leesmuseum*, 1886
- Catechismus Romanus*, 1563-1566
- Chambers, R. en Broek, J. H. van den (vert.) *Sporen van de natuurlijke geschiedenis der schepping, of schepping en voortgaande ontwikkeling van planten en dieren, onder den invloed en het beheer der natuurwetten*, Utrecht 1849
- Chambers, R., *Vestiges of the Natural History of Creation*, 1844
- Christophilus, *Aan mijne kiesgerechtigde Israëlitische landgenooten, bij gelegenheid der aanstaande verkiezingen tot leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Amsterdam 1853
- Coleridge, S.T., *Lyrical Ballads*, 1798
- Cool, P., *Een woord van opwekking aan mijne landgenooten, tot deelneming aan eene zaak, die vooral door hen en in dezen tijd te bevorderen is*, Harlingen 1854
- Cramer, J.W., *Mémoire sur la situation des Catholiques dans les Pays-Bas, depuis leur émancipation en 1798 jusqu'à nos jours*, Amsterdam 1849
- Da Costa, I. *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Leiden 1823
- Da Costa, I., *Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier evangeliën, of Proeve van de middelen, welke de Bijbel ook den niet wetenschappelijken onderzoeker aanbiedt tegen de aanvallen van het ongeloof, bepaaldelijk tegen het "Leben Jesu" van Dr. D. F. Strauss*. Leiden, 1840-1842, 2 dl.
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species*, 1859
- Dickens, Charles, *Schetsen uit Amerika en tafereelen uit Italië*, Nijmegen 1873
- Doedes, J.I., 'Wie is vrij in zijne wetenschap, de moderne of de orthodoxe godgeleerde?' *Godgeleerde Bijdragen*, 1865, 928-933

- Duinkerken, A. van, recensie van Juffermans' *Honderd jaar katholiek werk in de hoofdstad*, *De Tijd*, 8 februari 1942
- Enschedé, J. W., A. C. Kruseman, Deel 1: 1818-1863, deel 2: 1863-1894, *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, 8/9, Amsterdam 1899-1902
- Essink, J.G.H.C., *Een Versche Meikrans*, Utrecht 1869
- Essink, J.G.H.C., *Het protestantisme, eene slavernij des geestes*, Arnhem 1865
- Essink, J.G.H.C., *Regtzinnigen en modernen, verzoend in den schoot der Katholieke Kerk*, Rijsenburg 1866
- Frentrop, A., *Kerkleer, afgoderij en schepselvergoding : handhaving mijner brochure: De Katholieke Kerk ten onrechte van afgoderij beschuldigd tegen den tweeden brief van J.C. Zaalberg Pz.*, 's-Gravenhage 1858
- Fruin, R., *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, Amsterdam 1860
- Fruin, R., *Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*, Leiden 1856-1857
- Génestet, P.A. de, *Leekedichtjens*, 1860
- Gregorius XVI, *Mirari Vos*, 1832
- Greuve, F.C. de, *Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. David Friedrich Strauss*, Groningen 1840-1842
- Groen van Prinsterer, G., *Archives ou correspondance inedite de la Maison d'Orange-Nassau*, Leiden 1835-1915
- Groen van Prinsterer, G., *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, Leiden 1841-1846
- Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en revolutie*, Leiden 1847
- Herderscheê, J., *Het modernisme in Nederland*, Amsterdam 1904
- Heydenrijck, C.J.A. *Twee redevoeringen over de onderwijsquaestie : met eene aantekening*, 's-Gravenhage 1868
- Hoekstra Bzn., S., *Het geloof des harten volgens het Evangelie, studiën en beelden*, Rotterdam 1857
- Hoekstra Bzn., S., *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde: een psychologisch-ethische studie*, Amsterdam 1858
- Hofstede de Groot, P., *Waarom leggen verscheidene predikanten der moderne richting hun bediening neer?*, Groningen 1868
- Hofstede de Groot, P., *Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsch Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht*, Groningen 1834
- Houten, S. van, Farncombe Sanders' *Een paar opmerkingen over de Adressen der Roomsch-Katholieken en de Pausselijke onfeilbaarheid*, , *De Gids* 1871, II, 525-531
- Jaarboekje voor 1869 voor de Chr. Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland*, *De Katholiek* 56 (1869), 326
- Josset, J.O., *Gewijde overweegingen voor vereerders van rede en openbaring*, Amsterdam 1839

- Josset, J.O., *De Roomsch-Katholieke Kerk in Oud-Nederland: gelijk zij is, zijn kon en zijn moest*, Amsterdam 1833
- Kempenaer, A. de, *Vermomde en naamlooze Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*, 1928. Vervolg op Mr. J.I. Doorninck's *Vermomde en naamlooze schrijvers*, B.M. Israël, Amsterdam 1970 (herdruk van uitgave 1928)
http://www.dbnl.org/tekst/kemp031verm01_01/colofon.htm © 2008
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek 1486-1853*, Den Haag 1889-1920
- Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, Amsterdam 1886 (geraadpleegd via Bibliopolis)
- Kuenen, A., *De godsdienst van Israël tot den ondergang van den joodschen staat*, Haarlem 1869-1870
- Kuenen, A., *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds*, Leiden 1861-1865
- Kuenen, A., *Religion nationale et religion universelle: Islam, Israëlisme, Judaïsme et Christianisme, Bouddhisme : Cinq lectures faites à Oxford et à Londres [...] sous le patronage de la Fondation Hibbert*; trad. du Hollandais par Maurice Vernes. Parijs 1883
- Lentz, L.C., *Houdt wat gij hebt, opdat niemand uwe kroon neme! : leerrede uitgesproken op Zondag Cantate, den 24sten April 1853, in de Oude Kerk der Evang.-Luth. Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1853
- Leo XIII, *Aeterni Patris*, 1879
- Leo XIII, *Constitutio officiorum ac munerum. De prohibitione et censura librorum*, 1897
- Levensbericht van J. van Loenen Martinet*, Jaarboek MNL, 1919
- Levensbericht van F.C. de Greuve*, Jaarboek MNL, 1864
- Mees-Verweij, M., *De betekenis van Joh. van Vloten. Een bibliografie met inleiding, dissertatie* Leiden, Santpoort 1928
- Merle d'Aubigné, J.H., *Histoire de la Réformation en Europe au temps de Calvin*, Parijs 1863-1878
- Merz, G.J.F., *Nederlander of Ultramontaan*, Dordrecht 1871/Arnhem 1875
- Merz, G.J.F., *Ultramontaansche wonderziekte*, Purmerend 1873
- Mes, G., *De katholieke pers van Nederland, 1853-1887 : alphabetische verzameling der titels van boeken, brochures, tijdschriften, vervolgwerken, dag en weekbladen door katholieke nederlanders geschreven en ter perse gelegd van 1853, de invoering der bisschoppelijke kerkregeling in Nederland, tot 1887, het jaar van het gouden priesterfeest van Z.H. Paus Leo XIII, benevens een wetenschappelijk overzicht*, St. Paulusvereniging, Maastricht, 1888
- Meyboom, L.S.P., *Het Leven van Jezus, den zoon Gods en den Zaligmaker der wereld, wetenschappelijk-populair beschreven*, Groningen 1853

- Mildt, J. de, *Een eenvoudige waarschuwing voor de leerstellingen der moderne theologie*, Nijmegen 1850
- Mivart, St. George Jackson, *On the Genesis of Species*, 1871
- Modderman Az., T., *De belangstelling van Protestanten in Roomsch-Katholieken: leerrede over Romeinen X:1-4, uitgesproken op den gedenkdag der Kerkhervorming*, Rotterdam 1854
- Moltzer, H.E., *Heiligerlee en de Ultramontaansche geschiedbeschouwing*, 1868
- Motley, J.L., *The Rise of the Dutch Republic*, 1856
- Muré, J.C. H., *Dr. J. C. Zaalberg's feestrede, gehouden in den plechtigen dankstond ter gedachtenis der kerkhervorming, wederlegd*, 's-Gravenhage 1856
- Newman, J.H., *Apologia pro vita sua*, 1866
- Newman, J.H., *Tracts for the Times*, 1833-1841
- Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, Amsterdam 1865-1870
- Nuyens, W.J.F., *Gedachten naar aanleiding van den oorlog van 1870*. Katholiek-Nederlandsche Brochuren-Vereniging, jaargang 3 no. 2, Haarlem 1870
- Odulfus, *De pauselijke onfeilbaarheid : een parel aan de kroon der Nederlandsche Bisschoppen*, Dordrecht 1870
- Oosterzee, J.J. van, *Het leven van Jezus*, Utrecht, 18467-1851
- Oosterzee, J.J. van, 'Mr. C.W. Opzoomer en zijn tegenstanders', *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, vol. 4 (1846) 441-457
- Opzoomer, C.W., recensie van *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, in *De Gids* 9 (1845), 405-427, 473-496 en 565-598
- Opzoomer, *De gevoelsleer van Dr. J.J. van Oosterzee weerlegd*, Kampen 1846
- Opzoomer, *De souvereiniteit des volks*, Leiden 1849
- Opzoomer, *De waarheid en hare kenbronnen*, Amsterdam 1859
- Opzoomer, *Het wezen der kennis*, Amsterdam 1863
- Parker, J.W., (ed.), *Essays and Reviews*, 1860
- Parker, Th. et al., *Profeten van den nieuweren tijd*, 's—Hertogenbosch 1871
- Petit, *Catalogus van de Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1887-1889
- Philippona, L., *Brief aan eenen wankelenden katholiek*, Arnhem 1863
- Pierson, A., 'Een keerpunt in de wijsgerige ontwikkeling', *De Gids* 35 (1871), III, 455-487
- Pierson, A. 'De jongste pausselijke syllabus', *De Tijdspiegel*, februari /maart 1865, 285-289 en 425-436
- Pierson, A. *Adriaan de Merival*, 1866
- Pierson, A., *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme tot op het Concilie van Trente*, Haarlem 1868-1872
- Pijper, F. *Het modernisme en andere stroomingen in de Katholieke Kerk*, Amsterdam 1921

- Pius IX, *Ex qua die*, breve 1853
- Pius IX, *Cum Placuerit*, allocutie 1853
- Pius IX, *Quanta Cura*, 1864
- Pius IX, *Syllabus Errorum*, 1864
- Pius X, *Lamentabili*, 1907
- Pius X, *Pascendi Dominici gregis*, 1907
- Prenger, H.J.J., 'Wat te denken van de doopbedieningen der protestanten', *De Katholiek* 57 (1870), 307-360
- Rauwenhoff, L.W.E., 'De kerk', *Theologisch Tijdschrift*, 1 (1867), 1-37
- Rauwenhoff, L.W.E., 'Idealisme zonder ideaal', *Theologisch Tijdschrift*, 14 (1880), 1-26
- Rauwenhoff, L.W.E., *Geschiedenis van het protestantisme*, Haarlem, 1865-1871
- Rauwenhoff, L.W.E., Boekbeoordeling van acht geschriften over het katholicisme en het concilie van 1869. Tevens reactie op de kritiek op zijn rede *Katholicisme en Ultramontanisme*, *Theologisch Tijdschrift* 4 (1870), 445-456
- Renan, Ernest, *De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation*, Parijs 1862
- Renan, Ernest, *Vie de Jésus*, Parijs 1863
- Réville, A., *Théodore Parker, sa vie et ses oeuvres*, 1865
- Roessingh, K.H., *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode*, Groningen 1914
- Roessingh, K.H., *Het modernisme in Nederland*, Haarlem 1922
- Schaepman, H.J.A.M., 'De nationale feesten te Heiligerlee: hare litteratuur' in *De Dietsche warande*, vol. 8 (1869), 356-381
- Schérer, E., *Brieven aan mijnen biechtvader*, Utrecht, 1855
- Schleiermacher, Friedrich, *Der Christliche Glaube*, 1821
- Schleiermacher, Friedrich, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitende Vorlesungen*, Kritische Ausgabe herausgegeben von Heinrich Scholz, Darmstadt, z.j., oorspr. eerste uitgave 1811, tweede uitgave 1830
- Schleiermacher, Friedrich, *Monologen*, 1800
- Schleiermacher, Friedrich, *Reden über die Religion. An die Gebildeten unter ihre Verachtern*, 1798
- Scholten, J. H., *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*, Leiden 1848-1852
- Schrant, J.M., *Het leven van Jesus, een geschenk aan de jeugd*, Amsterdam 1808
- Sepp, Christiaan, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858)*, Amsterdam 1860
- 'Statistiek der Nederlands Hervormde Kerk' *De Katholiek*, 48 (1865), 124
- Strauss, D.F., *Das Leben Jesu für das Deutsche Volk bearbeitet*, 1864
- Strauss, David Friedrich, *Christliche Glaubenslehre*, 1841

- Tideman, J. *De verguizing van het voorgeslacht : dichtregelen; voorafgegaan van een brief aan den heer J.A. Alberdingk Thym*, 's-Gravenhage 1853
- Tiele, 'Een pleidooi tegen de moderne richting', *De Gids* 1865, II, 227-244
- Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap*, Amsterdam 1897-99
- Ullmann, K., *Historisch oder Mythisch*, 1838
- Vissering, S. 'Geloovige wetenschap', *De Gids* 1870, I, 124-144
- Vloten, J van, *Een godgeleerd alarmist*, Deventer 1869
- Vloten, J. van *Baruch d'Espinoza*, Amsterdam 1862
- Vloten, J. van, *Eerlijke wenschen omtrent hooger en middelbaar onderwijs*, Deventer 1867
- Vloten, J. van, *Een paar aantekeningen op mr. C. W. Opzoomer's beoordeeling eener verhandeling van prof. Scholten*, Rotterdam 1846
- Vloten, J. van, *Bespreking van De Greuve, Het leven van Jezus, critisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss (1840)*, *De Gids* 1843, I, 477-490; 549-553; 604-614
- Vulpus, C.A., *Glorioso de groote duivel. Eene roversgeschiedenis uit de agttiende eeuw*. Amsterdam 1805-1807
- Wansink, J.,G., 'De abstracte verstandsgeest van het Protestantisme beschouwd als oorzaak van verblindings', *De Katholiek* 18 (1850), 265-297
- Yonge, Charlotte M., *The heir of Redclyffe*, 1853
- Zaalberg Pz., J.C., *De godsdienst van Jezus en de moderne rigting : christelijke toespraken over de godsdienstige vragen des tijds*, 's Gravenhage 1864
- Zaalberg, *Feestrede [...] gehouden in den plechtigen dankstond ter gedachtenis der Kerkhervorming*, 's-Gravenhage 1855
- Zaalberg, J.C., *Twee brieven aan mijne Roomsche-Katholieke medechristenen, tevens ter beantwoording van Pater A. Frentrop en Professor J. C. H. Muré : woorden van waarheid en liefde*, 's-Gravenhage 1856

NA 1930

- Aerts, Remieg, *De letterheren: liberale cultuur in de 19e eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam 1997
- Aerts, Remieg, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, Amsterdam 2018
- Allart, Barbara, *De wetenschap heeft 't uitgemaakt' : wetenschapsbeelden in Nederlandse publiekstijdschriften, 1840-1900*, dissertatie Utrecht, Enschede 2003
- Bank, J., en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag 2000
- Barnard, Tjaard, *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Dissertatie Universiteit Leiden, Amsterdam 2006
- Berg, Henk van den *In vrijheid gebonden : negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*, Nijmegen 2005
- Berg, J. van den, "'Polemische sympathie": Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Allard Pierson (1831-1896) in hun onderlinge verhouding', in *Neder-*

- lands Archief voor Kerkgeschiedenis* 66 (1986), 241-252 (geraadpleegd via www.jstor.org)
- Bokkel, Jan G.A. ten, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898*, Dieren 2003
- Raymond van den Boogaard, *De religieuze rebellen van de Vrije Gemeente. De vergeten oorsprong van Paradiso*, Amsterdam 2018
- Borg, Meerten B. ter, The Social Importance of Religious Polemics, in: Hettema, T.L. and A. van der Kooij (eds), *Religious Polemics in Context*, Leiden 2005, 433-444
- Bornewasser, J. A. 'Mythical Aspects of Dutch Anti-Catholicism in the Nineteenth Century' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds), *Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Oxford-Netherlands historical conference*, The Hague, 1975, 184-206
- Bornewasser, J.A., 'Verlichting en anti-Verlichting in de katholieke tijdschriften van de vroege negentiende eeuw', in: Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800, september 1987, 8-21. Geraadpleegd op www.digibron.nl; paginering aldaar 6-19
- Borutta, M., *Antikatholizismus: Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*, Göttingen 2010
- Bos, David, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1999
- Bos, David, 'University Education as a Mark of Ministerial identity in Nineteenth Century Dutch Protestantism', in: Judith Frishman, Willemien Otten and Gerard Rouwhorst (eds.), *Religious Identity and the Problem of Historical Foundation*, Leiden 2008, 157-179
- Bos, D.J., 'Doch Christenen zijn nu eenmaal geen koeien', Over *Vragen en antwoorden. Brieven over den Bijbel (1857-1858) van Cd. Busken Huet*, in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 13 (2005), 153-191
- Bos, Dennis, 'Praktisch nut en de kracht van een symbool', in: Kruif, José de, Meijer Drees, Marijke, en Salman, Jeroen (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, 114-126
- Bosma, J.J., *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* [S.l. : s.n.], Dissertatie Kampen 1997, Nieuwkoop 1997
- Breevaart, Hans van de, 'Authority in Question. Tools for Analysis of a Controversy on "Religion" in Dutch Pluralist Society after the Second World War', in:

- Hettema, T.L. and A. van der Kooij (eds), *Religious Polemics in Context*, Leiden 2005, 463-488
- Breevaart, Hans van de, 'Wetenschap is beschaving. Over het intellectuele milieu van C.P. Tiele', *Religie in de academische arena. Leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902). Catalogus...*, Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden 2002, 34-70
- Broeyer, F.G.M., en Kuiper, D. Th (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw*, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, Jaargang 13, Zoetermeer 2005
- Brom, Gerard, *Herleving van wetenschap in katholiek Nederland. Gedenkboek*. 's-Gravenhage 1930
- Brouwer, Han, 'Lezen in de provincie. Zwolle in de late achttiende en negentiende eeuw', in J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 1991, 127-134
- Brouwer, Han, 'Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849', dissertatie Utrecht, Leiden 1995
- Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd : onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie*. Dissertatie Leiden, Amsterdam 1985
- Buisman, J.W. , *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, dissertatie Leiden, 1992
- Buisman, Jan Wim, "'Onbekwaam tot enig goed?". Over de mensbeschouwing van de protestantse Verlichting'. *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 119-127
- Buitenwerf- van der Molen, Mirjam, 'Geen sloopingswerk', *Brieven over den Bijbel van Cd Busken Huet*, in: Jack de Mooi en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het Christendom 1901-2001*, Leiden 2006, 202-213
- Buitenwerf- van der Molen, Mirjam, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Dissertatie Leiden, 2007
- Bunge, W. van, *Spinoza Past and Present. Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*, Leiden (Brill), 2012
- Claes, Paul & Hulsens, Eric, *Groot retorisch woordenboek : lexicon van stijlfiguren*, Nijmegen, 2015
- Clemens, Theo, 'De ingehouden verlichting onder de Nederlandse katholieken', in: *Een veelzijdige verstandhouding, Religie en Verlichting in Nederland, 1650-1850*. Nijmegen 2007, 239-248
- Clemens, Theo, 'Een kerk zonder bisschoppelijk bestuur', in: Vis, J. en Janse, W. (red.) *Staf en Storm, het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002), 17-36

- Colin, Pierre, *l'Audace et le soupçon. La crise du modernisme dans le catholicisme français 1893-1914*, Parijs 1997
- Coninck, Pieter de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880*, bewerking van. dissertatie Leiden 1998, Hilversum 2005
- Coo-Wijgerinck, M. de, Lankhorst, O., Roes, J. (red.), *De gezegende pers. Aspecten van de katholieke persgeschiedenis in Nederland tijdens de 19^e en 20^e eeuw*, Zeist 1989
- Cossee, Eric, 'The rise of modernism in the Remonstrant Brotherhood', in: Kenis, Leo en Wall, Ernestine (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 103-114
- Cossee, Eric, 'Vrijzinnig-protestantse predikantengeslachten. De bijdrage van familienetwerken aan de moderne richting', in : *Het vrijzinnige web*, 91-102
- Cossee, E.H., *Aspecten van het Unitarisme*, Zwinglibond, Assen 1998
- Dagnino, Roberto, *De rol van katholieke culturele kringen in de Vlaams-Nederlandse verstandhouding (1830-ca. 1900)*, Hilversum 2015
- Daly, Gabriel, 'Newman and Modernism. A Theological Reflection', in: Weaver, Mary Jo (ed.), *Newman and the modernists*, Lanham/London 1985, 185-204
- Daly, Gabriel, 'Theological and Philosophical Modernism', in: Darrell Jodock (ed.) *Catholicism contending with modernity : Roman Catholic modernism and anti-modernism in historical context*, Cambridge University Press, 2011. Originally published 2000, 88-112
- Dascal, Marcelo, 'On the uses of argumentative reason in religious polemics', in: Hettema, T.L. and A. van der Kooij (eds) *Religious Polemics in Context*, Leiden 2005, 3-20
- De Pril, Ward, "The early reception of Renan's *Vie de Jésus* (1863) in Belgium and the Netherlands', in Leo Kenis en Ernestine van der Wall, (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 65-84
- Detering, *Paulusbriefe ohne Paulus? Die Paulusbriefe in der holländischen Radikalkritik*, Frankfurt 1992
- Dongelmans, B.P.M., "Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw", in J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 1991, 101-115
- Dooren, Wim van, *Cornelis Opzoomer, Het wezen der kennis, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien*, Deel 17 van *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Baarn 1990
- Driel, C.M. van, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*, dissertatie Leiden, Kampen 2005
- Driel, Niels van, 'Hand in hand? De gecompliceerde verhouding tussen vrijzinnig-protestanten en politiek liberalen', in: Driel, Niels van, en Houkes, Anne-marie (red.) *Het vrijzinnige web : verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)* Zoetermeer : Meinema, 2014. Themanummer 2014 van

- 'Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800', 103-139
- Driel, van, 'Vrijzinnig-protestantse netwerken tussen 1850 en 1914', in : Driel, Niels van, en Houkes, Annemarie (red.) *Het vrijzinnige web : verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)* Zoetermeer : Meinema, 2014, 7-19
- Eijnatten, Joris van, en Lieburg, Fred van, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006
- Eijnatten, Joris van, 'De lof der overtuiging. Fruin over religie en beschaving in heden en verleden', in: Herman Paul en Henk te Velde (red.), *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010), 154-174
- Gasenbeek, B., Blom, J.C.H., Nabuurs, J.W.M. (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, s.l., Boom 2006
- Gerretsen, Paul, *Vrijzinnig noch rechtzinnig. Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethisch beginsel*, dissertatie Leiden, Gorinchem 2014
- Gorris S.J, G., J. G. *Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, 2 dln., Amsterdam 1947-1949
- Graaf, Rutger de, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)* Dissertatie Universiteit Utrecht, 2010
- Graaf, Rutger de, en Kruif, José de, 'Schieten met papieren schroot. Pamfletten en dagbladpers in de negentiende eeuw', in Kruif, José de, Meijer Drees, Marijke, en Salman, Jeroen (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006
- Gross, Michael, *The War against Catholicism*, Ann Arbor 2005
- Haan, T., *Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg - Brussel* : [s.n.], 1979 Overdruk uit: Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers ; 1
- Hagen, Edwina, 'Een min of meer doodlyken haat'. *Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800*, dissertatie UvA 2008
- Have, J.B.M. ten, *Arnoldus Frentrop in woord en beeld*, [Nederland] : [uitgever niet vastgesteld], [2015] ([Nederland] : [vervaardiger niet vastgesteld])
- Heering, J.P., Inleiding bij *Albert Réville. Nous Maintiendrons. Lettre au dr. A. Pierson à l'occasion de ses adieux à sa dernière église (Arnhem 1865)*, Recherches Wallonnes et Hueguenotes, Editions de la Bibliothèque Wallonne, Amsterdam 1996, 23-35
- Hemels, J.M.H.J., *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel*, dissertatie Nijmegen 1969
- Hoenderdaal, G.J., 'Het modernisme in Leiden', in: W. Otterspeer (ed.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1984, 10-25

- Honings, Rick, 'Een zoet vergif voor verstand en hart. De ontwikkeling van de leescultuur in Leiden, 1760-1860'. *TNTL* 127 (2012), 263-289
- Honings, Rick, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Dissertatie Leiden, Leiden 2011
- Houtman, C., 'Johannes Philippus Heukelom (1811-1895). Luthers godsdienstonderwijzer en een bevlogen exponent van de moderne theologie', in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, nr. 45, 2018, 2-30
- Houtman, C., *Weerloos voor de rechtbank van de rede. De Bijbel en het vrije denken in Nederland, 1855-1955*, Hilversum 2015
- Kasper, Walter, *The Catholic Church, Nature, Reality and Mission*, Bloomsbury 2015, 6. Geraadpleegd op <https://books.google.nl>, mei 2018
- Kenis, Leo en Wall, Ernestine, 'Catholic and Protestant Modernisms, A Call for a Comparative Approach', in: Kenis, Leo en Wall, Ernestine (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 1-22
- Klikspaan, Studentenshetsen; studie-uitgave verzorgd door Annemarie Kets, Mariëlle Lenders en Olf Praamstra. - Den Haag : Constantijn Huygens Instituut, 2002. - 2 dl.
- Kloek, J. en Mijnhardt, W.W. (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 1991
- Kluit, M. Elisabeth, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865*, Amsterdam 1970
- Knetsch, F.R.J., "J.H. Scholten (1811-1885) en Isaac Da Costa (1798-1860) Voorlopige verkenning van een polemie", in *DNK*, 1 juli 1983, 5-17 Geraadpleegd op Digibron, december 2018
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I. 1722-1843*, Amsterdam 2013
- Krijger, T. E. M., *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political life*, dissertatie Groningen 2017. In 2019 verschijnt de handelseditie: *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*
- Kroonenberg, P.M., & Greenacre, M.J. 'Correspondence analysis', In: S. Kotz, C.B. Read, N. Balakrishnan, B. Vidakovic (Eds.). *Encyclopedia of Statistical Sciences* (2nd Edition). New York: Wiley 2005, 1394-1403
- Krop, H., 'Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', 1994, *Theoretische geschiedenis* 21 (1994) 16-31. Geraadpleegd via DBNL, dec. 2018
- Krop, Henri, *Spinoza : een paradoxale icoon van Nederland*, Amsterdam 2014
- Kruif, J.de (2014). 'Mining Dutch History: Researching Public Debate in the Nineteenth Century', in: Clare Mills, Michael Pidd & Esther Ward (eds.), *Proceedings of the Digital Humanities Congress 2012*. Studies in the Digital Humanities. Sheffield: HRI Online publications, 2014

- Rogier, L.J. en De Rooy, N., *In vrijheid herboren*, 's Gravenhage 1953
- Lange, Albert de, "'Hij is een man van fantasie'. J. H. Gunning Jr. en de modernen in de jaren 1850", in: Driel, Niels van, en Houkes, Annemarie (red.) *Het vrijzinnige web : verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)* Zoetermeer : Meinema, 2014. Themanummer 2014 van 'Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800', 21-37
- Lankhorst, Otto S. (red.) *Bibliografie van katholieke Nederlandse periodieken/Bibliography of catholic Dutch periodicals*. - Dl. 1: Dag- en weekbladen, samengesteld door Otto S. Lankhorst en C.Th.H. Reul, Nijmegen 1999
- Lauters, Amy, *Navigating visual culture: theoretical perspectives on visual media*, San Diego 2017
- Lehner, 'Introduction: The many faces of the Catholic Enlightenment', in: Ulrich L. Lehner & Michael Printy (eds.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Brill's companions to the Christian tradition, vol. 20 – Leiden 2010. – (1-61; geraadpleegd via Google Books)
- Lehner, *Catholic Enlightenment*, Oxford, 2016
- Leeman, A.D. en Braet, A.C. *Klassieke retorica : haar inhoud, functie en betekenis*, Groningen 1987
- Lem, Anton van der (red.), *Religie in de academische arena : leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 11 januari tot 24 februari 2002, samengest. door Hans van de Breevaart, Gerard Wiegers en Arie L. Molendijk, Leiden 2002
- Lindeboom, J. *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*, II Assen 1933
- Loome, Thomas Michael, *Liberal Catholicism Reform Catholicism Modernism: A Contribution to a New Orientation in Modernist Research*, Mainz 1979
- Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, V, Amsterdam 1953
- Luger, Bernt, 'Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning', in: W. van den Berg (red.) *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986, 46-68. Geraadpleegd via DBNL
- Luykx, Paul, 'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'. *Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1870-1960*, Hilversum 2007
- Luykx, Paul, *Heraut van de katholieke herleving: Gerard Brom 1882-1959*, Nijmegen 2015
- Maas, Nop, *Pennen in beweging. Polemische fragmenten uit de tweede helft van de 19^e eeuw*. Bulkboek jrg 17 nr. 172, Amsterdam 1988
- Margry, Peter Jan, 'Imago en identiteit', in: Vis, J. en Janse, W. (red.) *Staf en Storm, het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 : actie en reactie*, Leeuwarden 2002, 64-86

- Molendijk, A. (2002). Cornelis Petrus Tiele en de Godsdienstwetenschap. In E. H. Cossee, & H. D. Tjalsma (editors), *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, 23-41
- Molendijk, Arie L., *The emergence of the science of religion in the Netherlands* Leiden, Brill, 2005
- Mout, Nicolette, 'Reformation, revolt and civil wars: the historiographic traditions of France and the Netherlands', in Philip Benedict et al., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999), 23-34
- Meulen, Dik van der, *Koning Willem III. 1817-1890*, Amsterdam, 2013
- Naayer, Harm, *Pamflettencultuur en politieke openbaarheid, 1840-1850*, onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 2001
- Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw. Een kritisch overzicht*, Rotterdam 1931
- Obbink, David Friedrich Strauss, in *Nederlandse reacties op zijn theologie in de negentiende eeuw*, proefschrift Utrecht, Utrecht 1973
- Marvin R. O'Connell, *Critics on Trial. An Introduction to the Catholic Modernist Crisis*, Washington D.C, 1994
- Paul, Herman, "'De Hollandsche meester der streng-analytischen methode". Robert Fruin als vader van de Nederlandse geschiedwetenschap', in: Herman Paul en Henk te Velde (red.), *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010), 221-248
- Pieterse, Saskia, *De buik van de lezer. Over spreken en schrijven in Multatuli's Ideën*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Nijmegen 2008
- Praamstra, Olf, *Busken Huet. Een biografie*. Amsterdam 2007
- Raedts, P.G.J.M., 'Het schuldenboek onze vaders: Thijm en de katholieke geschiedschrijving in de negentiende eeuw' In: *De negentiende eeuw : documentatieblad Werkgroep 19e eeuw*, vol. 19 (1995), afl. 1, pag. 53-63.
http://webdoc.ubn.ru.nl/tijd/n/negeee/vol19_1995/schuonva.pdf
- Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011
- Raedts, P.G.J.M., "Veroordeeld tot vrijheid. Pierson en het katholicisme", in: *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) 1: 'Allard Pierson in een kenterende tijd', 4-15. Geraadpleegd via <http://demodernetijd.nl/nummers/dne-1997-1/>, juli 2018
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 2e herziene en uitgebreide druk, Kampen 1981
- Sande, A. van de, 'Ijkpunt 1850. Vrijheid, gelijkheid en broedertwisten in het jonge vaderland', in : C. Augustijn en E. Honéee (red), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998), 103-125

- Sande, Anton van de, 'Het jonge vaderland der katholieken, 1796-1853', in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme*, Kerkhistorische Studiën 2006, 89-107
- Slijkerman, Diederick, 'Tegen katholieken of de grondwet? Katholieke visies op de Aprilbeweging van 1853', in: *De negentiende eeuw*. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw, vol. 38 (2014), afl. 1, 23-40. Geraadpleegd op <http://demodernetijd.nl/>
- Slis, P.L. , L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889). *Apologeet van het modernisme. Predikant, kerkhistoricus en godsdienstfilosoof*. Kampen 2003
- Smit, Ineke, 'De marktschreeuwarij van een oppervlakkig liberalisme versus het noodgeschrei van een steil orthodoxisme', in: *T.F.*, blad van de Theologische Faculteit Universiteit Leiden, jrg 35, december 2005, 109-118
- Smit, Ineke, *Reasonable and reverent. The critical orthodoxy of Charles Gore and Lux Mundi*, Amersfoort 2006
- Smit, Ineke, '"De moderne theoloog stelt zich hier aan als een kleine paus". Aspecten van het discours tussen protestantse moderneren en rooms-katholieken, 1865-1870', in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme*, Kerkhistorische Studien 2006, 109-123
- Smit, Ineke, 'Tussen ons blijft 2 en 2 gewoon 5', *Omslag*, jrg. 2005, no. 1
- Smit, J. *Opbouw en gedachtengang van de brief aan de Galaten, vier studies*, dissertatie Nijmegen 1986
- Snelders, H., 'De houding van Nederlandse Rooms-Katholieken tegenover de natuurwetenschappen in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Gewina* 17 (1994), 97-111
- Supèr, Eva, 'Het recht der historische kritiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* jrg 128 (2), 2015, 245-268
- Thissen, S., *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*, Dissertatie Rotterdam, Den Haag 2000
- Toebes, C. J., *Dominees-drama. (Dr. J.C. Zaalberg Pz. 1828-1885)*, Den Haag 1983
- Tollebeek, Jo, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990)
- Trapman, J., 'Pierson en zijn afscheid van de kerk', in: J. Trapman, *Het land van Erasmus*, Amsterdam 1999
- Trapman, J., '"Een daad van zelfbehoud". Allard Pierson's brochure *Aan zijn laatste gemeente* (1865) en de reacties daarop', in F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw*, Zoetermeer 2005, 193-214
- Trapman, J. (ed. en vert.), *Allard Pierson. Tussen religieus gevoel en kritisch denken, vijf Franse preken*, Hilversum 2014

- Trapman, Hans, 'Atheistic Christianity. The case of Anton Gerard van Hamel (1842-1907)', in: Kenis, Leo en Wall, Ernestine (eds.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 131-145
- Valk, J.P. de, 'Caught between Modernism, Pillarization, and Nationalism: Dutch Liberals and Religion in the Nineteenth Century', in: Groenveld, Simon en Wintle, Michael (red.), *Under the Sign of Liberalism. Varieties of Liberalism in Past and Present*, Zutphen 1997, 102-115
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus?: studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940*, Nijmegen 1998
- Van Besien, Fred, 'Metafoor: wiens begrip is het eigenlijk?', in *De Nieuwe Taalgids*, jrg 86 (1993), 194-205 (geraadpleegd via DBNL)
- Velde, Wietse van der, 'De Oud-Katholieke Kerk van Nederland: geschiedenis', in: Angela Berlis et al. (red.), *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland, leer en leven*, Zoetermeer 2000, 13-88, 55-58
- Verbeek, Annelies, 'Menniste Paus'. *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken*. Dissertatie Leiden, Hilversum 2005
- Verkruisje, Piet 'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit. Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: Kruif, José de, Meijer Drees, Marijke, en Salman, Jeroen (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*, Hilversum 2006, 31-43
- Verkruisje, P. J., 'Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven (2004). Geraadpleegd via DBNL, januari 2019
- Vis, J. en Janse, W. (red.) *Staf en Storm, het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 : actie en reactie*. Leeuwarden 2002
- Vloten, Francisca van, *Een hartstochtelijk hemelbestormer. Johannes van Vloten in beeld*, Deventer 1993
- Vos, Antonie, 'De onbetaalde rekening van de moderne theologie', *Theologisch debat* 2008-2, 29-35
- Vos, Antonie, 'Mr. Cornelis Willem Opzoomer: een stormachtige entree op het filosofisch toneel: de jaren 1845-1847', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*. Documentatieblad van de werkgroep Sassen, jrg. 13, 2002, 35-61
- Vree, J., *De Groninger Godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Dissertatie VU Amsterdam, Kampen 1984
- Vree, Jasper, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017
- Vries, Boudien de, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*, Nijmegen 2011; ook op <http://dare.uva.nl/document/2/93493>
- Wall, E.G.E. van der, *Het oude en het nieuwe geloof. Discussies rond 1900*, Diesrede Universiteit Leiden, Leiden 1999

- Wall, Ernestine van der, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict?' Inleiding op het themanummer van *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 5-17
- Wall, Ernestine van der, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', *De Achttiende Eeuw*, 32 (2000), 17-35
- Wall, Ernestine van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Zeven Provinciënreeks 19, Hilversum 2000
- Wall, Ernestine van der, 'De Verlichting: christelijk of anti-christelijk? Enkele twintigste-eeuwse visies', in: Jack de Mooi en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het Christendom 1901-2001*, Heerenveen 2001, 67-91
- Wall, E.G.E. van der, 'Is godsdienst schadelijk? De Verlichting en de grenzen van de godsdienstkritiek', KNAW, Haarlemse Voordrachten LXIII, Haarlem 2003
- Wall, E.G.E. van der, 'Ways of Polemicizing. The Power of Tradition in Christian Polemics', in: Hettema, T.L. and A. van der Kooij (eds.), *Religious Polemics in Context*, Leiden 2005, 401-412
- Wall, E.G.E. van der, 'Protestants en rooms-katholiek modernisme: een tragische geschiedenis. Aanzetten tot comparatief onderzoek naar aanleiding van Fredrik Pijper, *Het modernisme en andere stroomingen in de katholieke kerk* (1921)', in: Tom Mikkers en Ineke Smit (red.), *Tussen Augustinus en atheïsme*, Kerkhistorische Studien 2006, 63-88
- Wall, E.G.E. van der, 'De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting. Brochures als bronnen van kennis', in Paul Hoftijzer, Kasper van Ommen, Geert Warnar, Jan Just Witkam (red.), *Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*, Leiden 2006, 177-188
- Wall, Ernestine van der, 'Bolland en het rooms-katholieke modernisme', in: Kasper van Ommen et al. (red.), *Aangeraakt. Boeken in contact met hun lezers. Een bundel opstellen voor Wim Gerritsen en Paul Hoftijzer*, Leiden 2007, 239-249
- Wall, Ernestine van der, 'Religie en Verlichting – een veelzijdige verstandhouding', in: Wall, Ernestine van der, en Wessels, Leo (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland, 1650-1850*. Nijmegen 2007, 13-35
- Wall, Ernestine van der, 'The Heroic Age? The self-perception of religious modernists' in: Kenis, Leo en Wall, Ernestine (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 241-264
- Wall, Ernestine van der, *Tussen zekerheid en twijfel. De schrijfster Anna de Savornin Lohman over geloof, ongeloof en hypocrisie* (Teylers Genootschapslezing), Haarlem, 2017

- Wall, Ernestine van der 'De zoektocht naar een eerlijk geloof. Romans en religieus modernisme 1880-1930', in L. van Heteren en T.E.M. Krijger (red.), *Zoekende zielen. Religie en literatuur in het fin-de-siècle*, Leiden 2018, 9-34
- Weaver, Mary Jo (ed.), *Newman and the modernists*, Lanham/London 1985
- Wesseling, H.L., *Scheffer Renan Psichari. Een Franse cultuur- en familiegeschiedenis*, Amsterdam 2017
- Wils, Kaat, "'Gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijsche mode'. Auguste Comte in Nederland (1845-1880)", in: *BMGN (Low Countries Historical Review)*, 112 (1997), afl. 1, 19-48
- Wils, Kaat, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam 2005
- Wils, Kaat, 'A war on metaphysics. Positivism and the radicalization of Dutch modernism', in: Kenis, Leo en Wall, Ernestine (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, Leuven 2013, 115-129
- Zanten, Jeroen van, *Koning Willem II, 1792-1849*, Amsterdam 2013
- Zeijden, Albert van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn : W. J. F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving*, Hilversum 2002

SUMMARY

A widespread, passionate debate in the Netherlands between 1840 and 1870 concerned what was called 'modern' Protestant theology. The various positions in the discussion were all related to the possibility or impossibility of reconciling Christianity with the latest developments in the sciences, philosophy, and Bible criticism. Underlying all arguments were the big questions about the relationship between faith and science, between the Gospel and modern culture, and the status of 'truth'. The Protestant modernists wanted to remain Christians and saw themselves as the true heirs of the Reformation ushering in a new, widely accepted form of Christianity. They had to defend themselves against adversaries from widely different corners: orthodox Protestants, freethinkers, and Catholics.

The 'new' theologians saw as their task not only the adaptation of church, faith, and theology to the new ideas on free inquiry that had originated during the Enlightenment, but also the wide dissemination of these views. A firmly held conviction in the nineteenth century was that through the written word it was possible to influence not only the ideas of individuals, but also public opinion. Together with the greater accessibility of steadily cheaper publications this made 'educating the public' an important theme after 1850.

The preferred medium in the debate was the brochure, a type of publication eminently suited to the instant broadcasting of often very personal opinions without the critical intervention of an editorial board, as was for instance the case with journals. If we can assume that (religious) truth is usually found through the clash of opinions, the medium lent itself especially well to religious and theological discussions. My thesis focuses on the question of how brochures functioned in the discussions between Protestant modernists and Catholics between 1840 and 1870. In how far did the modern-Protestant gospel really reach the intended audience? Are there differences between modern Protestant and Catholic authors in writing styles and the ways in which they used brochures? Was there actually a dialogue between the two camps?

The source for this exploration is the extensive collection of nineteenth-century theological brochures in the Leiden University Library. A first objective of the 'brochure' project was to unlock and catalogue these texts (most of them Sleeping Beauties in dusty boxes) for the benefit of modernism research. During the nineteenth and early twentieth centuries the Leiden Faculty of Theology enjoyed a special position as a bulwark of Dutch Protestant modernism, which of course

Summary

lends particular importance to the collection in the Leiden University Library. The resulting catalogue of about 540 brochures (the *Leidse Lijst*), the basis for this study, offers a representative collection of titles related to the debate on Protestant modernism between 1840 and 1870, reflecting the developments noted in other contemporary sources, and in the secondary literature on the topic. As selection criteria I have used a mixed formal/substantive definition, conforming as much as possible to contemporary categories: a brochure in the *Leidse Lijst* is an occasional publication with an independent title, of sober appearance, of polemical intent, and in principle not exceeding 100 pages.

Although the dissertation contains some examples of quantitative analysis in Part 3, this approach has proved to be not without its frustrations and problems. The availability of thousands of scans for instance, though undoubtedly a great blessing, carries with it the question of the reliability of digital searches. My analysis of the brochure collection is largely based on a qualitative approach, as may for instance be seen from the number of quotations in the text -- many authors have been allowed to speak in person.

In **Part 1** of this dissertation (**Chapters 1 to 4**) the *Leidse Lijst* is placed in the historical context reflected in the ideas, currents, and individuals figuring in the brochures. *Chapter 1* describes the international background to the developments that led to the introduction of modern theology in the Netherlands. Philosophers and theologians such as Friedrich Schleiermacher, G.W.F. Hegel, D.F. Strauss and F.C. Baur provided new answers to old questions such as 'What can we know about God?', 'How do we know God exists?' and 'Is God *in* or *above* the world?' These answers came during the multi-faceted process of the Enlightenment, which manifested itself from the end of the eighteenth century onwards in church and society. For both Protestants and Catholics the Enlightenment was a pluriform concept, widely spread not only in time and place, but also over many levels of intensity. The debates encompassed all social classes everywhere.

Enlightened *topoi* reflected in the brochures discussed in this dissertation were a certain relativism; optimism as reflected in the notion of 'progress'; the wish to spread enlightened ideas to a wide audience; tolerance; the separation of church and state; the secularisation of public institutions such as schools and hospitals, and last but not least the principle of free inquiry -- also in matters of faith and theology. The methods eagerly adopted in this inquiry were those of the fast-developing natural sciences, which understandably undermined the credibility of many biblical stories and the authority of the Church. The Enlightened perspective resulted in a more utilitarian and rationalist view of theology and faith, a

dismissal of dogma, and a desire for a 'natural' faith. A conspicuous offshoot of the fascination with the 'scientific' method, recognising only causality and regulated order, was Auguste Comte's positivism, which manifested itself in the Netherlands around 1845. It was not nearly as prominent in the Netherlands as it was in France, but positivist aspects were certainly found in Protestant modernism.

The new atmosphere permeated all of Europe and beyond. Next to Germany, there were manifestations of 'modern' theological thinking for instance in France, Switzerland, the United Kingdom and the United States. The widespread discussion about the modern ideas created numerous contacts between Dutch Protestant modernists and their counterparts in other countries; Dutch Catholics, too, were active on the international stage.

The new ideas were initially slow to percolate to the Netherlands (*Chapter 2*), where the general atmosphere around 1840 was one of a moderate, rational supranaturalism. A conservative-orthodox branch of the Dutch religious tree also figuring in the *Leidse Lijst* was the *Réveil* (Revival) movement, led by the converted Jew Isaac da Costa and the historian and politician Guillaume Groen van Prinsterer. Strauss' *Das Leben Jesu* (1835-1836), in which he denied Christ's divinity, met with vehement protest in the Netherlands until well into the 1850s; it was only among the most radical modernists that Strauss' ideas were embraced. Among those who searched for a synthesis between modern ideas (including recent scientific developments) and historical Christianity there was a small group of theologians at the University of Groningen, who in 1835 founded a 'Theological Society' around Petrus Hofstede de Groot. To a certain extent they may be seen as pioneers of the Protestant modern theology in the Netherlands, with their concept of revelation as a 'school' in which God educates both individuals and mankind in general to true humanity. The *Groningers* stressed the human nature of Christ, but rather incongruously also stuck to the authority of the New Testament authors and a certain level of supranaturalism. This soon turned them into opponents of Protestant modernism.

The first real manifestation of Protestant modernism in the Netherlands appears to have been the inaugural lecture by J.H. Scholten in 1840 in Franeker. Here, Scholten radically presented Jesus Christ as wholly man and so offered a monistic view of the complete unity of the divine and the human. With his appointment in 1845 as Professor of New Testament exegesis at Leiden University Scholten became the founder of the liberal image of the 'Leiden school' of theology. Six years after Scholten the philosopher and jurist C.W. Opzoomer expressed an equally radical standpoint in his inaugural lecture in Utrecht: there is no contradiction be-

Summary

tween science and philosophy. If science were based on absolute and abstract principles its statements would automatically be in accordance with our religious sense.

Scholten's and Opzoomer's inaugural lectures were the starting point for passionate discussions between sympathisers and opponents, both Protestant and Catholic. These discussions were all the more heated because initially the modernists' ideas were liable to change frequently. Inevitably, many of the religious convictions and habits in which people had for centuries found comfort had to be thrown on to the scrapheap: the brochures abound in metaphors for old and venerable (or, depending on one's point of view, decrepit and already crumbling) buildings being demolished.

The growing self-confidence and visibility of the Catholics (a third of the total Dutch population) since the 'Batavian Revolution' of 1795 led to a noticeable increase in anti-Catholicism, a cultural phenomenon of long standing, also reflected in many brochures in the *Leidse Lijst*. In this view Catholicism is a monolith, a-historical, unchangeable and uncompromising. Anti-Catholicism became a driving force for those (liberal) currents that saw Catholicism as the antithesis of a modern world view; many Protestant periodicals, for instance, were propelled by anti-Catholic zeal. Conversely, there were also streams of invective running in the other direction -- Groen van Prinsterer called the Catholic part-time historian and publicist W.J. F. Nuyens a representative of 'anti-Protestant polemics'. With the appearance in 1848 of a prominent liberal stream in politics, Catholics became even more oriented on Rome and the Pope, which resulted in the radically anti-Enlightened ultramontaniam.

During the decade from 1850 to 1860 (*Chapter 3*) modern theology gained further ground. It was also in this decade that the Dutch term *modern* came to be used for the followers of Opzoomer and Scholten. In 1854 two of these, J.C. Zaalberg and L.S.P. Meyboom, were called to congregations in The Hague and Amsterdam, respectively -- the first time progressive ministers were given an official podium in the church. In the other camp, the reinstatement of the Roman Catholic episcopal hierarchy in 1853 (made possible by the liberal new Dutch constitution of 1848, which had granted all religious groups freedom of worship) meant a boost for the self-confidence and visibility of Dutch Catholics.

Notable years were, first, 1853, with the 'April tumult', an avalanche of petitions and brochures from various quarters for and against the reinstatement of Roman Catholic bishops in the Netherlands. The opponents lost, but conservative Reformed ministers continued to stoke the anti-Catholic fires, putting their trust in

King William III. The question whether the Protestant modernists on the whole were as fiercely anti-Catholic as their conservative counterparts is difficult to answer. From their writings an anti-Catholic attitude can certainly be distilled, but in the avalanche of brochures in 1853 they are represented with only few titles, some of these pleading for understanding and moderation; it was also deemed necessary to educate the Catholics. The objective was always to defend Protestantism, which to both modernists and conservatives equalled 'the truth'. Another prominent year was 1857, which not only saw the appearance of Conrad Busken Huet's *Brieven over den Bijbel* (*Letters about the Bible*), a work that did much to make modern theology known to a wider audience, but was also the year in which the modernist Allard Pierson took up his ministry in the Walloon Church. Finally, in 1857 S. Hoekstra, in his inaugural lecture at the Mennonite Seminary in Amsterdam, presented a more psychological form of modern theology.

G.E. Lessing's influence on the Protestant modernists became visible in another prominent modern theologian, L.W.E. Rauwenhoff. In a different stream, originating from the conservative *Réveil*, D. Chantepie de la Saussaye and J.H. Gunning jr. presented the so-called ethical-irenic (*ethisch-irenische*) theology -- a basically conservative current, opposed to the modernists, but non-radical and peaceable ('irenic') in its criticism. Wholly outside any church there was yet another group of critics of the Protestant modernists: the freethinkers ('unbelievers'), who became a visible and organised group around 1850. A prominent figure here is J. van Vloten, a prominent author in the *Leidse Lijst*. Van Vloten was also the central figure in the 'Spinoza renaissance' of the nineteenth century -- Spinoza can certainly be considered a catalyst in the development of free thinking. The relationship between the freethinkers and the Protestant modernists is rather ambivalent. What they had in common was a certain reforming zeal, but the two groups had radically different views on the figure of Christ; also, an important part of 'unbelief' was the new materialism -- an *ism* largely absent from modern theology.

Chapter 4 covers the years 1861-1870, the heyday of the first wave of Protestant modernism. Important developments here are the discussions about the question whether modern ministers could remain in the Dutch Reformed Church; the related question of what exactly constitutes a church; and sparse manifestations of liberal Catholicism, together with the official Catholic reaction to modern developments in the encyclical *Quanta Cura* and its companion *Syllabus Errorum* in 1864. A new stimulus to anti-Catholic sentiment was the First Vatican Council and the dogma of papal infallibility proclaimed there. Finally, neo-Calvinism appeared in the figure of Abraham Kuyper.

Summary

Modern ideas had now penetrated so far that a veritable 'school' had materialised, with all the attendant controversies. In the *Leidse Lijst*, 1865 is the absolute top year for the output of brochures. Not all authors, however, were equally convinced of the benefit of writing on theological topics for the general public; some of them, for instance Opzoomer, considered this unnecessary or outright dangerous. Protestant modern theology was in essence a concern of the liberal elite. The historical-critical method of Bible exegesis was of course mainly pursued at the universities. In the Netherlands it was a particularly strong suit, which even grew into a 'radical' school of exegesis; an important name here is that of Pierson. A figurehead of Old Testament criticism is the Leiden professor Abraham Kuenen. His Leiden colleague, the Remonstrant professor C.P. Tiele, was a founding father of comparative religion, a field of study that was rapidly gaining ground -- not surprising, given the modernists' hope of one 'universal' religion.

Another field in which these 'universal' aspirations appeared was the battle for publicly funded denominational schools (*schoolstrijd*), a continuing theme from the beginning of the nineteenth century. Around 1848 Groen van Prinsterer defended denominational schools against a proposal for interconfessional schools for all Christian pupils together. Liberals, including the Protestant modern theologians, wanted general, non-denominational education; orthodox Protestants found allies in the Catholics in their struggle against what they saw as an increasingly irreligious world. Among modern Protestants anti-Catholicism received a new impulse with the bishops' open letter of 1868, in which they pleaded the cause of exclusively Catholic schools.

Because of the hierarchical and authoritarian structure of the Catholic Church any internal diversity or divergent, 'modern' thought was far less visible than among the Protestants. What is more, the early liberal Catholics usually saw themselves forced to hide their views and opt for silence. *Quanta Cura* and the *Syllabus* appeared at the apogee of the hesitant, early liberal Catholicism, in Germany represented for instance by the church historian Ignaz von Döllinger. Among more progressive and 'liberal' Catholics in the Netherlands at this time were the jurist J.B. Van Hugenpoth tot den Beerenclauw, and the journalist L. Philippona.

The question of whether 'modern' ministers felt themselves justified to continue to work in the Dutch Reformed Church evoked many different answers. A considerable number (of whom Busken Huet, in 1862, and Allard Pierson, in 1865, were the first) left the ministry and pursued a career in for instance journalism or education. Other modern ministers found shelter with denominations outside the Dutch Reformed Church, for instance the Remonstrants or the Free Congregation

in Amsterdam; yet others became orthodox, as Kuyper did; most, however, remained in the Dutch Reformed Church, where they found their position challenged. However, the position of progressive Catholics in the Catholic Church was much worse. Because of their very specific, non-academic training they had nowhere to go, and were forced to choose between remaining obscure or explicitly stating their views -- which invariably meant excommunication.

Part 2 of this dissertation (Chapters 5 and 6) is devoted to the mechanics of the debate: the medium (brochures as a phenomenon), and the techniques used (polemical and rhetorical methods). *Chapter 5* deals with the large number of brochures, whose function, partly overlapping with that of journals, reflects the explosion in reading activity that started around 1850, visible in a rapid growth of the 'internal market' in books, brochures and newspapers. Production methods gained in efficiency, new markets appeared, for children's books and textbooks, and because of the advent of electric light and a general shortening of the regular working day there was more opportunity to read.

Contemporary sources of information about titles and production figures provided a basis for several graphs comparing numbers of theological titles nationally with the figures in the *Leidse Lijst* in this chapter. Information about readers, on the other hand, is not easy to find in nineteenth-century sources. It is clear that for anyone who wanted there was ample access to reading material. In general, women read more than men; on the 'production' side, however, their number was negligible. Most brochures reached their readers via the so-called 'reading museums' (*leesmusea*) frequented by the elite, but there were many different types of libraries. The (cheap or free) denominational libraries saw it as their task to protect their readers against harmful influences through reading, and offered a relatively large proportion of 'edifying' titles. Here, Catholic authorities were much more strict and intrusive than their Protestant counterparts, who generally were more inclined to trust to their readers' self-cleansing capacities.

After 1870 fewer and fewer brochures were published by private individuals; the production shifted to various associations and official authorities, and the podium for free expression of opinions now moved to the newspapers.

In *Chapter 6* various types of polemics are discussed in terms of a typology offered by Marcelo Dascal; the 'modernist' discussion in the nineteenth century is probably best characterised as either a 'dispute' or a 'controversy'. Historiography was an important tool in the discussion: history was used to demarcate group identity and cast doubt on opponents' claims. The Protestant modernists saw themselves as the heirs to the Reformation, the Reformation as the cause of the Revolt, and

the Revolt as the cradle of 'The Netherlands'. Here specifically Groen van Prinsterer played a part as the representative of the 'mythical', conservative, Calvinist view of Dutch history as the triple alliance between God, the House of Orange and the state of the Netherlands. The Catholics on the other hand pointed to the Middle Ages as the origin of the Dutch nation. Historiography rapidly became more professional, with chairs in history being created at several universities. The inaugural lecture by Robert Fruin, the first to be appointed to the Leiden chair of Dutch history in 1860 and a long-time close friend of Opzoomer, marked a shift from a more narrative to a more analytic type of historiography. To Fruin, historiography had to be autonomous, without political and religious affiliations. Instead of serving as a weapon in a struggle about identity, historiography should be a way towards reconciliation and finding a common national identity. In line with this view Fruin called on the Catholics to write a history of the Revolt from their own perspective, an appeal immediately answered by the prominent Catholic (amateur) historian Nuyens. His *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* (*A history of the Dutch troubles in the sixteenth century*) marked the beginning of the Catholic emancipation in historiography.

An important topic in this dissertation is the tactics used by the *Leidse Lijst* authors: these are found for a considerable part to stem from classical rhetorics. The second half of Chapter 6 contains an extensive overview of its main elements, with the use of images stressed as an important strategy in the demarcation of identities and the quest to convince readers and listeners. The metaphor of a wolf in sheep's clothes is often used to underline the standard accusation directed at the Protestant modern ministers: they deceive their congregations by using familiar words to cover new meanings. Conversely, the modernists claimed that what they demolished was only the temporary shell (the husk); they retained the eternal, unchangeable religious truth (the kernel) -- an image not found with the Catholic authors in the *Leidse Lijst*. The dependency on traditional rhetorics in the brochures is illustrated by a detailed analysis of six publications from the *Leidse Lijst* for 1869-1870.

Part 3 (Chapters 7-9), finally, contains three case studies, one for each decade of the period covered in this thesis, and each focussing on one or more reactions from Catholics to a specific Protestant-modernist publication or manifestation, placed in the context of the period in question. These case studies are not necessarily wholly representative of the spirit of the time, but should be seen as examples of various ways to analyse the brochure texts.

In all three chapters the publications discussed are also analysed in terms of rhetoric, tone and style, and in all three cases we find the constant monitoring of opponents' ways of arguing, for instance in criticism of both *ad hominem* attacks and authors' frequent hiding behind pseudonyms; the philosophical question of the suitability and feasibility of using existing language for new concepts, and the pros and cons of writing for the general public.

Chapter 7 presents the view of an anonymous Catholic author on the early development of Opzoomer's ideas between 1846 and 1850. Also included in the discussion are a very early publication of Opzoomer's against Da Costa, and the Catholic F.C. de Greuve's criticism of Opzoomer's inaugural lecture of 1846. In his 1850 lecture *De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst* (*The uncertainty of our time, the signpost to the future*) Opzoomer took a distinct turn towards empiricism, away from the abstract, absolute basis for the sciences he had advocated in his inaugural lecture of 1846. The anonymous Catholic author doubts the effectivity of the (typically Protestant) method of free inquiry on a positivist basis, presented by Opzoomer as a solution to the uncertainty of the time, and predicts only chaos everywhere. Opzoomer seems to have been a selective polemicist: he apparently did not react to any of his Catholic opponents.

The topic of *Chapter 8* is the discussion around J.C. Zaalberg's sermon of 31 October 1855 on Catholic and Protestant views on 'mediators', a debate encompassing at least 12 brochures from various quarters. This discussion grew into heated polemics on the excellence of the one denomination above the other, reflecting anti-Catholic as well as anti-Protestant sentiments. The Catholic convert S.P. Lipman contributed explicit directives about what 'Christian polemics' should be. The chapter offers detailed analyses on various levels of style, language and argumentations, mainly regarding Zaalberg and his main opponent, the Jesuit A. Frentrop, but there is also a correspondence analysis of key words in all 12 selected brochures. Both Catholics and Protestants seem united in their criticism of Zaalberg ("that awful Modern buffoon") as devious and fanatic; he certainly does not meet Lipman's requirements for Christian polemics as dignified, irenic in tone, and without undue passion. Frentrop, by contrast, appears more restrained, albeit not always dignified in his sarcastic comments on Zaalberg.

Chapter 9 centres around the various views among Protestants and Catholics on ecclesiology, as reflected in the discussions started by Busken Huet's and Pierson's leaving the Dutch Reformed Church. Other topics include the political relations between Catholics and Liberals; the exact meaning of the term 'liberal'; liberal Catholicism; and the intellectual and educational deficits among Catholics.

Summary

As spokesmen in these discussions the chapter introduces the Catholic pastor J.G.H.C. Essink, in a scathing condemnation of the pluriformity of Dutch Protestant modernism; and Abraham Kuenen, whose brochure *Het goed recht der modernen* (*Why the modernists have every right to remain*) proves a good guide through such thorny ecclesiological questions as how much freedom regarding dogma is possible, desirable or required, or whether there should be a confession at all -- and the various answers to these. A representative Catholic voice in this chapter is that of *De Katholiek* (a scholarly journal founded in 1842 and intended specifically to combat 'Leiden modernism'), with its famous statement "We consider the remainers far less worthy than he who says 'I will go'". There was no real solution to the modernists' dilemma of whether to stay or go, and eventually the discussion proved to be about the status quo and future perspective of modern theology.

The increased visibility around 1865 of what could be called 'liberal Catholics' -- although it was not always clear at the time who was what and to what extent -- may have had something to do with the advances in academic and intellectual emancipation among the Catholics. A good gauge of the reception of more liberal Catholic ideas is the reactions in the Netherlands to *Vie de Jésus* (1863), by the French philosopher, linguist, historian and writer Ernest Renan. Renan shared some views with the Dutch Protestant modernists, but his influence remained limited.

Essink also mentions the idea of the distances between orthodox Protestants and Catholics being much shorter than those between modern and orthodox Protestants. The introduction of this image is generally attributed to Zaalberg, in a sermon from 1862, but is actually found as early as 1829-1830, when the influential Catholic convert J.G. Le Sage ten Broek urged *Réveil* men Da Costa and W. Bilderdijk to draw the consequences of their views and simply become Catholics -- an instance of qualitative text analysis uncovering a finding *contra* current opinion. Also in this chapter, a new element is mentioned, linked to the rising influence of newspapers in this period: the bad reputation of journalism. Catholics, for instance, were blamed for publishing only in journals and brochures, thus leaving a large part of polemics to newspaper journalists -- which of course lowered the tone considerably.

A standard grievance in the Catholic camp at the time was the lack of knowledge of things Catholic among the modern Protestants. Rauwenhoff and Opzoomer, for instance, came in for harsh criticism, although Rauwenhoff does appear to have taken some pains to remain *au courant*. However, his reviews of some Catho-

lic articles earned him biting scorn from *De Katholiek*. The continued anti-Catholic attitude among the Protestant modernists is reflected in a peculiar back-handed compliment: Catholicism is beautiful -- and hence very suitable for the more simple-minded. The opening of the First Vatican Council in 1870 drove Opzoomer and Rauwenhoff to urgent actions (denounced by Van Vloten as misguided) in terms of anti-Catholic voting advice and lectures. Yet, the Protestant ignorance may partly be attributed to the Catholics themselves: their intellectual and educational deficit, which only started to improve in the second half of the century, had led to a certain fear of scholarship and discussions in the public sphere on their part. Their only contact with 'the other side' was in the form of polemic-apologetic publications; in fact, they largely remained under their stone.

Around 1870 the Protestant modernists' revolutionary drive had dissipated, and was found for various reasons not to have resulted in the desired universal acceptance of their new theology. In the subsequent decades the divisions amongst the Protestant modernists became more visible. As to the Catholics, only after 1890 did a second wave of Catholic liberalism, now actually called 'modernism', materialize. This was effectively smothered in September 1907 with the encyclical *Pascendi Dominici Gregis*, in which Pius X condemned modernism as the 'synthesis of all errors'. The final blow was the proclamation of the anti-modernist oath of 1910, which all clerics had to swear, and which remained in force until 1967.

The brochure texts analysed in this thesis indicate that there was certainly debate, not only amongst Protestant modernists but also between them and Catholics, and that there were clear ideas about the other camp. The analysis of polemical tactics and rhetorics offers a stimulating insight into the preoccupations on either side. A real dialogue, intended to bring about a reconciliation in the bosom of the Catholic Church as Essink would have it, was out of the question. The brochures in the *Leidse Lijst* confirm what has always been seen as the crucial difference between the two denominations: in the eyes of most Catholics Protestant modernism was the logical continuation of the 'organic' ecclesiology, the individualism, and free inquiry propagated by the Protestants. Individualism and freedom will irrevocably lead to diversity; Catholics saw this as a lack of stability which would eventually result in the total annihilation of the ideals of the Reformation; to the Protestants, however, diversity was a positive trait.

With the small proportion of titles by liberal Catholics in the *Leidse Lijst* a comparative analysis of modern Protestants and their Catholic counterparts for the period 1840-1870 has seemed immaterial. An analysis along those lines for the period

Summary

after 1870, however, may certainly yield interesting results. Any differences in style and structure between modern Protestant and Catholic authors as noted in the case studies, though clear in those small *corpora*, will have to be considered accidental rather than structural. However, in various respects the *Leidse Lijst* has proved representative, not least because it confirms common assumptions such as the unbridgeable gap between Catholics and (modern) Protestants; also, the small number of titles by Catholic authors reflects the general situation between 1840-1870 of Catholic authors preferring journals as their medium. As a representation in exemplary detail of the main issues of the time regarding Protestant modernism, the *Leidse Lijst* will certainly meet its intended function as an indispensable tool for research in this field.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

A

Ablaing van Giessenburg, R.C. d', 109, 110, 112
 Acton, Lord, 63, 127, *zie* Dalberg-Acton
 Aerts, R., 16, 40, 42, 43, 59, 75, 80, 98, 111, 113, 120, 130, 144, 145, 183, 188, 214, 215, 252, 314
 Alberdingk Thijm, J.A., 97-99, 116, 125, 129, 153, 170, 173, 183, 184, 186-189, 192, 193, 213, 253, 278-280, 288, 291, 292, 300, 308, 314, 318
 Alexander VII, paus, 266
 Allart, B., 39
 Amorie van der Hoeven, A. des, 101, 260
 Amshoff, M.A., 234
 Anastasio, 62, *zie* Barger, G.
 Ange Huet, J. l', 40, 332
 Anker, S. van den, 299
 Anrooij, A.S.G. van, 333
 Aquino, T. van, 266, 276
 Aristoteles, 196, 251, 260, 266
 Auerbach, B., 112

B

Baco (= Bacon), 41, 217
 Bakhuizen van den Brink, R.C., 185, 188
 Bakker Korff, J., 109
 Bakker, J.A., 35-40, 48-50, 51, 53, 54, 67, 68, 70, 72, 76, 77, 89, 106, 109, 111, 112, 113, 215
 Barger, G., 62, 332
 Barnard, T., 26, 102, 133, 134
 Bauer, B., 106
 Baumhauer, M.M. van, 333
 Baur, F.C., 37, 50, 52, 53, 54, 76-78, 101, 119, 366
 Bazouge, F., 295, 333
 Beelen, J. Th., 255

Beets, N., 104
 Beijerman, H., 186, 187
 Bell, F.W.B., 105, 131, 234, 243
 Bell, F.W.B. van, 131
 Belmonte, H., 79
 Benedict, Ph., 183
 Bennink Janssonius, R., 234
 Berg, H. van den, 22, 28, 56, 63, 64, 67, 73-75, 92, 95, 124, 125, 128, 129, 154, 252
 Berg, J. van den, 102
 Berg, W. van den, 155
 Bergman, J.T., 209
 Berkum, H. van, 234
 Berlis, A., 71
 Berns, A.W.C., 66
 Besien, F. van, 198
 Beyschlag, W., 333
 Biesen, J. van den, 314
 Bilderdijk, W., 56, 79, 80, 185, 188, 226, 300, 374
 Blennerhassett, Lady C.J., 127, 164, 165
 Blom, H.C., 167
 Blom, J.C.H., 106
 Bokkel, J.G.A. ten, 106, 110
 Bolland, G.J.P.J., 15, 291
 Boogaard, R. van den, 51
 Boon, C., 234
 Borgts-Kooijmans, A.H., 134
 Bornewasser, J.A., 27, 67, 68, 72-74, 91, 94, 123, 226, 303
 Borret, J.H., 309
 Borutta, M., 38, 68, 327
 Bos, D.J., 111, 117, 119, 251
 Bos, Dennis, 149, 150
 Bosboom-Toussaint, G., 46, 164, 171, 172, 189, 295, 318
 Bosch Kemper, J. de, 125
 Bosma, J.J., 14, 70, 151
 Bottemanne, C.J.M., 305

Register van persoonsnamen

Breevaart, H., 181
Brinkman, C.L., 15, 145, 156, 157, 160, 161, 333
Broek, J.H. van den, 221
Broere, C., 95, 99, 160, 303, 309
Broes, W., 91
Brom, G., 74, 93, 95, 169, 183, 186, 218, 223, 253, 280, 292, 293, 303, 308, 309, 312, 315
Bronsveld, A.W., 61, 139, 294, 295
Brouwer, H., 26, 79, 143, 154, 159, 162, 165, 166
Brouwers, J.W., 66, 99, 138, 169, 184, 188, 189, 191, 193, 194, 302, 303, 309
Brugghen, J.J.L. van der, 62, 123, 152
Bruijn, J. de, 24, 70, 153, 199, 201, 202-206, 246, 301, 302, 305-310, 322
Bruin, A.A. de, 122, 123, 124, 129
Büchner, L.F., 111
Buisman, J.W., 18, 19, 20, 38, 45
Buitenwerf-van der Molen, M., 21, 26, 27, 40, 51, 52, 57, 64, 85, 101, 102, 104, 116, 117, 118, 120, 122, 131, 151, 152, 162, 163, 164, 248
Bunge, W. van, 111, 113
Burger, D., 74, 91
Burgerhoudt, H.J.E., 234
Burke, E., 54, 55, 66, 215
Busken Huet, C., 12, 15, 35, 40, 46, 58, 60, 65, 66, 68, 86, 91, 97, 116-118, 124, 125, 130, 132, 156, 164, 244, 278, 281-283, 285, 288, 289, 291, 298, 305, 308, 309, 312-314, 318, 324, 332, 369, 370, 373
Buys de Graaf, A., 236, 245, 246, 256, 272, 337

C

Campen, A.W. van, 234, 244
Cannegieter, J.P., 304
Capadose, A., 45, 79, 80, 235, 236, 239, 241, 242, 246, 247, 250, 251, 257-259, 336, 337
Carfort, A. de, 295, 333

Carlyle, Th., 51, 65
Cassius, Dio, 266
Chalmers, T., 62
Chambers, R., 221
Channing, W.E., 64
Chantepie de la Saussaye, D., 12, 52, 65, 79, 86, 97, 102, 103, 233, 280, 294, 295, 369
Charles, 109, *zie* Ablaing van Giessenburg
Christianus, F., 218
Christophilus, 243, *zie* Zaalberg
Cicero, M., 198, 251, 260
Claes, P., 195, 204, 225, 257, 265-267, 271
Clairvaux, B. van, 266
Clarke, J.F., 65
Clemens, T., 27, 28, 56, 67, 71, 73, 74, 94, 162, 173
Clercq, W. de, 79
Cloux, A.P.A. du, 244, 337
Cnoop Koopmans, W., 91
Cohen Stuart, M., 79, 133, 134, 333
Colani, T., 59, 60, 294, 295, 332, 333
Colenso, J.W., 62, 66, 333
Coleridge, S.T., 61
Collodi, C., 195
Comte, A., 40- 43, 65, 87, 106, 214, 215, 283, 332, 367
Confutsé (= Confucius), 121
Coninck, P. de, 74, 173
Constant, Dr., 244
Conzemius, V., 127
Cool, P.C., 162, 163
Coo-Wijgerinck, M. de, 173
Coquerel, A., 60, 61, 77, 332
Coquerel, A.L.C., 60, 61
Cossee, E.H., 64, 119, 121, 133
Cramer, J., 120
Cramer, J.W., 75, 76, 90, 209, 224, 231, 303
Cuypers, P., 98
Cyprianus, 202, 302, 311

D

Da Costa, I., 79, 80, 81, 83, 84, 92, 110,
172, 185, 212, 215-217, 224, 226, 228,
230, 247, 252, 300, 367, 373, 374
Dagnino, R., 27, 56, 300
Dalberg-Acton, J.E.E., 63, 127
Daly, G., 63, 229
Darwin, Ch., 39, 58, 66
Dascal, M., 180, 181, 182, 190, 197, 243,
322, 371
Denier van der Gon, H.A.C., 234
Descartes, R., 105, 111, 112
Detering, H., 78, 120
Deventer, M. van, 191
Dickens, C., 170
Diehl, J.C., 234
Diest Lorgion, E.J., 217, 219, 223, 225, 227
Doedes, J.I., 35, 36, 49, 51, 54, 78, 84, 90,
109, 115, 125, 126, 130, 213, 227, 233,
244, 281, 294, 295, 298-300
Doesburgh, H.G.J. van, 234
Döllinger, I. von, 127-129, 370
Domela Nieuwenhuis, F.J., 78
Donders, F.C., 214, 221, 293
Dongelmans, B.P.M., 143, 146, 157, 159,
163, 175
Dooren, W. van, 210, 223, 226, 229-231
Doorn, B.A. van, 299
Doorninck, J.L., 217
Douwes Dekker, E., 106, 110, 112, 130,
159, 248
Driel, C.M. van, 11, 12, 18, 23, 26, 91
Dupanloup, F., 58, 66, 286

E

Eeden, F. van, 164
Een Geloovige, 295
Een jurist, 88, 152, *zie* Bruggen, J.J.L.
van der
Eerdman, B.D., 26
Eijnatten, J. van, 28, 67
Ekker, A.H.A., 143, 163
Emerson, R.W., 56, 64

Ende, A. van den, 122
Enschedé, J.W., 155, 156
Espinoza, B. d', 113, *zie ook* Spinoza
Essink, J.G.H.C., 23, 88, 277, 278, 280,
297, 301, 304-306, 309, 311, 315, 316,
323, 374, 375

F

Fabius, J.C., 91
Farncombe Sanders, A.J.W., 315
Fechner, G.Th., 333
Feuerbach, L., 77, 106, 107, 111
Filips, *zie* Philips II
Flanor (ps. van Vosmaer, C.), 13
Francken Azn, W., 82
Frentrop, A., 24, 45, 47, 48, 70, 80, 172,
181, 184, 231, 233, 235-239, 242, 243,
245-252, 254, 255-275, 312, 324, 336-
340, 373
Frishman, J., 137
Frisius (ps.), 13
Fruin, R., 13, 42, 183, 184, 187-193, 195,
230, 286, 302, 308, 317, 372
Fry, E., 79

G

Gasenbeek, B., 106
Geloovige, Een, 333
Gempt, B. te, 234, 332
Génestet, P.A. de, 117, 118, 133
Géron, 76, 80, 225, *zie* Groen van
Prinsterer
Gerretsen, P.W.J.L., 52, 102, 103, 139
Gilse, J. van, 104
Goethe, J.W., 102, 113, 200
Gorkom, G. van, 133, 134
Gorris SJ, G., 73, 75, 76, 91, 92, 93, 94, 95,
213, 218, 223, 224, 226-228, 292
Graaf, R. de, 26, 145-149, 153, 178, 182,
183, 195, 199
Gravenstein, J.H., 209
Greenacre, M.J., 240
Gregorius XV, paus, 266

Register van persoonsnamen

Gregorius XVI, paus, 56
Greuve, F.C. de, 77, 107, 114, 133, 210,
217-220, 223, 225-228, 230, 373
Grförer, A.F., 247
Groen van Prinsterer, G., 13, 55, 59, 62,
64, 65, 70, 76, 79-81, 83, 84, 123, 135,
136, 184, 185, 187, 188, 192-194, 225,
244, 294, 295, 367, 368, 370, 372
Groenveld, S., 183
Groot, H. de, 252
Gross, M., 38
Guizot, F.P.G., 59
Gunning jr., J.H., 12, 13, 15, 91, 97, 103,
114, 244, 245, 294, 305, 369

H

Haan, T., 110
Haar, B. ter, 99, 295
Hagen, E., 24, 27, 68, 94, 183
Hagenbach, K.R., 332
Hahn-Hahn, I., 164
Hall, F.A. van, 125
Hamel, A.G. van, 139
Harting, D., 78
Hartsen, F.A., 109, 116, 122, 294, 333
Hasselt, J.A.D.W., 40
Hasselt, S.F., 234
Hauber, A., 51
Have, J.B.M. ten, 249-251, 274, 337
Haverkorn van Rijsewijk, W.H., 234
Heering, J.P., 281
Heffter, M., 332
Hegel, G.W.F., 37, 50, 105, 213, 214, 218,
366
Heinrich, J.G., 332
Heldring, O.G., 79, 80, 136
Helper Sesbrugger, J.A., 91
Hemels, J.M.H.J., 143, 175
Hendrik VIII, koning, 64
Hengel, W.A. van, 77, 91
Herderschêe, J., 14, 28, 37, 57, 84, 86, 118,
243
Herodotus, 53

Herwerden C.Hz., C.H. van, 234
Hetteema, T.L., 180, 181
Heukelom, J.P., 45, 46, 189
Heusde, Ph.W. van, 82, 84, 226, 227
Heydenrijck, C.J.A., 125
Heynen, F., 45
Hirschig, A., 35, 209
Hoek, Gebr. van der, 159, 166
Hoekstra Bz., S., 369
Hoekstra Bz., S., 97, 101, 104, 105, 116,
138, 185, 233, 280, 304, 329
Hoenderdaal, G.J., 119, 296
Hoeve, A.H. van der, 234
Hoeven, A.H. ter, 91
Hoevers, W., 13, 294, 295
Hofstede de Groot, P., 43, 55, 64, 77, 78,
82-84, 91, 108, 109, 112, 114, 119, 131,
136, 217, 234, 243, 308, 333, 367
Hoftijzer, P., 13, 291
Honings, R., 161-163
Hoogstraten, S.A. van, 234
Hooydonk, J. van, 95
Hooykaas Herderschêe, J., 88, 105, 119,
234, 281, 282, 284, 312
Houkes, A., 12, 91
Houten, S. van, 315
Houtman, C., 106
Hubrecht, P.F., 81
Huet, D.Th., 22, 88
Huët, P.J.L., 91
Hugenholtz jr, P.H., 65, 117, 134, 289, 308
Hugenholtz, Ph.R., 65, 134, 246, 289, 305,
311
Hugenholtz tot den Beerenclauw, J.B.
baron van, 19, 69, 129, 130, 291, 292,
314, 370
Hulsens, E., 195, 204, 225, 257, 265-267,
271
Hume, D., 219
Hurk, E.P.J. van der, 319

J

Jagt, W. van der, 294, 295

Jans, A.G., 234
 Janse, W., 16, 27, 28, 67
 Jentink, M.A., 68
 Jodock, D., 229
 Jonckbloet, W.J.A., 302
 Jongh, A.C.C. de, 234
 Jorissen, E.J.P., 64, 133, 281, 283, 285, 288,
 291, 294, 295, 312
 Josset, J.O., 218
 Juffermans, P.J.A., 274
 Junius, F.J.J.A., 234
 Jurist, Een, 88; *zie ook* Brugghen, J.J.L.
 van der

K

Kant, I., 37, 40, 44, 47, 105, 219
 Kasper, W., 52
 Keim, Th., 333
 Keizer, S.D. de, 91
 Kempnaer, A. de, 80, 217
 Kenis, L., 26, 40, 51, 59, 133, 139
 Kets, A., 223
 Keyser, J.P., 47, 288
 Kieft, N., 16
 Kindermann, J.C., 234
 Kits van Heijningen, G.P., 234
 Klikspaan, 223, *zie* Kneppelhout
 Kloek, J., 94, 143, 154
 Kluit, M.E., 79, 80, 81, 103
 Kneppelhout, J., 147, 223
 Knetsch, F.R.J., 80
 Knuttel, W.P.C., 15, 145
 Koch, J., 72
 Koetsveld, E. van, 209
 Kollner, N., 333
 Kooij, A. van der, 180, 181
 Koorders, S.H., 51, 61, 332
 Kossmann, E.H., 67
 Krause, K.F.C., 87, 113, 210, 213-215, 218
 Kretzer, H., 40, 44
 Krijger, T.E.M., 13, 18, 21-23, 25, 26, 28,
 51, 55, 56, 60, 61, 64, 67, 78, 82, 83, 88,
 89, 101, 102, 104, 106, 110, 111, 118-

121, 131, 132, 138, 139, 162, 210, 229,
 248, 279, 281, 299

Kristensen, W.B., 121
 Kronenberg, J.F.C., 332, 333
 Kroonenberg, P.M., 240
 Krop, H., 20, 39, 87, 90, 111, 210, 214, 215,
 227, 229
 Kruif, J. de, 16, 26, 146, 147, 148, 150, 153,
 182
 Kruseman, A.C., 56, 77, 97, 101, 117, 118,
 120, 143, 145, 146, 149, 150, 152, 154-
 161, 164, 168, 174, 255, 288, 333
 Kuenen, A., 11, 43, 59, 62, 78, 83, 91, 97,
 119, 120, 122, 133, 136, 139, 188, 243,
 247, 281-285, 288, 291, 305, 309, 311-
 314, 370, 374
 Kuyper, A., 21, 25, 81, 114, 115, 134, 135,
 299, 369, 371

L

Lamennais, H.F.R., 55, 56, 58, 81, 92
 Land, J.P.N., 43, 113, 114
 Lang, H., 61, 65, 145, 155, 165, 332, 333
 Lange, A. de, 90, 91, 121
 Langenhuysen, Gebr., 160, 251, 336, 337
 Langhans, E.F., 61
 Langhaus, 61, *zie* Langhans
 Lanschot, F.A.J., 129, 130, 291
 Lehner, U.L., 37, 44, 45, 46, 52, 73
 Lenders, M., 223
 Lentz, L.L., 91, 160, 333
 Leo XIII, paus, 174
 Lessing, G.E., 54, 62, 82, 97, 101, 102, 112,
 369
 Lieburg, F.A. van, 28, 67
 Limburg Stirum, M.D. van, 40
 Linde, A. van der, 114, 233
 Lindeboom, J., 28, 59, 60, 61, 62, 64, 65,
 66, 105, 112-114, 139, 243
 Lipman, S.P., 17, 45, 46, 48, 56, 57, 63,
 118, 236, 239-242, 248, 250-255, 268,
 269, 271, 272, 275, 276, 313, 318, 322,
 337, 373

Register van persoonsnamen

Livius, T., 53
Locke, J., 44, 219
Loenen Martinet, J. van, 139
Loisy, A., 53, 128, 129, 229, 297, 318
Loman, A.D., 12, 78, 97, 120, 139, 290
Loome, T.M., 127, 129
Loos, J.C. van der, 66
Louis Philippe, koning, 59
Luger, B., 155, 159, 160, 177
Luther, M., 46, 101, 105, 120, 238, 241,
246, 266, 267, 290, 296, 307, 311
Luykx, P., 27, 292

M

Maas, N., 182
Macaulay, T.B., 81
Mackay, A., 243, 244
Maistre, J. de, 42, 55, 58
Manen, W.C. van, 12, 78, 119, 120, 139
Margry, P.J., 27, 28, 71, 72
Maronier, J.H., 65, 133
Martineau, H., 65
Martineau, J., 61, 65
Mees-Verweij, M., 107
Mees-Verwey, M., 108
Meijer Drees, M., 16, 26
Meijer, R.C., 110, *zie* Abblang van
Giessenburg
Meijier, W. de, 122, 137
Melder, H., 16, 157
Merkus, G.G., 91
Merle d'Aubigné, J.H., 79
Merz, G.J.F., 129, 291
Mes, G., 93, 94, 170, 249, 252, 255, 271
Meulen, D. van der, 16
Meulen, R. van der, 98, 161
Meyboom, H.U., 78, 120, 139
Meyboom, L.S.P., 77, 84, 100, 111, 121,
136, 218, 233-235, 243, 245, 368
Michelangelo, 264
Mijnhardt, W.W., 94, 143, 154, 155
Mikkers, T., 21, 124
Mildt, J. de, 23

Mill, J.S., 41, 210, 214
Mills, C., 147
Misopseudes (ps.), 62
Mivart, St. George Jackson, 293
Modderman Az, T., 69, 151
Molenaar, D., 244
Molendijk, A.L., 121
Moleschott, J. von, 106, 111, 223, 293
Molhuysen, P.C., 250
Moll, W., 185, 186
Moltzer, H.E., 192
Moltzer, J.E., 333
Monod, A.L.F.T., 61, 79
Mooij, J. de, 37, 164
Moquette, F.J.P., 333
Mosselmans, B., 122, 133, 299
Motley, J.L., 188, 189
Mout, N., 183
Mulder, G.J., 214, 221
Muller, S., 48, 91
Multapator, 130, 291, *zie ook* Philippona
Multatuli, *zie* Douwes Dekker
Multifero (ps.), 130
Muré, J.H.C., 45, 48, 235, 236, 239, 243,
245-247, 251, 256, 258, 259, 272, 273,
313, 336, 337
Muurling, W., 82-85, 130, 284, 290, 295,
298, 300

N

Naayer, H., 145, 151
Nabuurs, J.W.M., 106
Napluizer, 219, 223, 225, 227, *zie* Diest
Lorgion
Nassau, Lodewijk van, 81, 193, 194
Newman, J.H., 63, 64, 127
Newton, I., 44
Niermeyer, A., 78
Nievelt, C. van, 333
Noordenbos, O., 12, 106, 107, 109-111,
243
Nuijs, Chr., 110

Nuyens, W.J.F., 47, 51, 59, 66, 70, 81, 97,
108, 112, 128, 176, 188-193, 278, 286,
292, 294, 299, 303, 308, 317-319, 321,
368, 372

O

O'Connell, M.R., 129, 295
Obbink, H.W., 76, 77, 78
Obreen, H., 35, 209
Odulfus (ps.), 129
Ommen, K. van, 13, 291
Macaulay, T.B., 81
Oordt, J.F. van, 82
Oort, H., 66, 119, 139, 333
Oosterzee, J.J. van, 43, 47, 77, 78, 80, 84,
90, 136, 209, 213, 216, 230, 294, 295,
305, 333
Opzoomer, C.W., 13, 17, 20, 21, 24, 33, 35,
43, 44, 46, 51, 54, 55, 58, 60, 65-67, 76,
79-81, 83, 84, 86-90, 92, 95, 97, 101, 102,
105, 107, 109-111, 113, 116, 118, 119,
122, 124, 150, 159, 161, 187, 188, 196,
199-201, 203-206, 209-235, 242, 247,
258, 280, 292, 294-298, 302, 306-310,
315, 318, 367, 368, 370, 372-375
Oranje, Willem van, 51, 184, 186, 192, 193
Otten, W., 137
Otterspeer, W., 119
Oultremont, H. d', 74

P

Pareau, L.G., 51, 82, 83, 209, 217, 294
Parker, Th., 64, 65
Paul, H., 183, 188, 195
Paul, St. Vincent de, 166, 170
Paulus V, paus, 266
Paulus, apostel, 78, 119, 120, 251, 262, 290
Pays, R., 69, 81, *zie* Hugenpoth
Perk, M.A., 332, 333
Petre, M., 164
Pfeiffer, K., 332
Philippona, L.P., 64, 130, 291, 370
Philips II, koning, 186, 187, 192

Philips III, koning, 186
Phosphilus, C. (ps.), 209
Pidd, M., 147
Pierson, A., 12, 55-57, 59, 60, 62, 64, 79,
87, 91, 97, 102, 103, 118, 120, 122, 124,
126, 130-132, 135, 139, 158, 200, 210,
233, 277, 278, 280-292, 294, 295, 298-
300, 304, 305, 308, 310, 312, 313, 315,
323, 324, 369, 370, 373
Pieterse, S., 248
Pijper, F., 21, 129
Pius IX, paus, 22, 98, 127, 266, 286, 296,
299
Pius V, paus, 266
Pius X, paus, 128, 375
Plinius de Oudere, 266
Poelman, A.L., 118
Pollmann, J., 192
Potgieter, E.J., 189
Praamstra, O., 58, 116, 117, 132, 223
Prescott, W.H., 184
Pril, W. De, 59, 188, 294, 296, 297, 303,
310
Prins, J.J., 119, 131, 137, 333
Printy, M., 37
Pusey, E.B., 63

Q

Quintillianus, M.F., 251

R

Raedts, P.G.J.M., 27, 57, 183, 185-187
Ranke, L. von, 188
Rap, J., 319
Rap, J. (ps.), 282
Rappard, A.G.A. van, 123
Rasker, A.J., 28, 104, 243, 244
Rauwenhoff, L.W.E., 11, 24, 26, 51, 54, 56,
91, 97, 100-102, 105, 116, 119, 124, 131,
137-139, 153, 171, 185, 199, 201-206,
233, 243, 278, 288, 298-302, 305, 306-
311, 315, 320, 322, 369, 374, 375
Reimarus, H.S., 54

Register van persoonsnamen

Reitsma, A.T., 82, 153, 172
Renan, E., 25, 43, 52, 56, 58, 59, 60, 66,
112, 129, 294-297, 318, 333, 374
Réville, A., 57, 60, 62, 65, 66, 126, 281,
282, 284-286, 288, 289, 291, 298, 300,
305, 309, 311-313, 315, 323, 333
Rhijn, L.J. van, 61, 62, 79
Ridder, J.H. de, 332
Rijk, J.A. de, 112, 164, 199-201, 203-206,
294, 295, 302, 307, 308, 309, 311, 313,
321, 322
Rijp, C.L., 55, 292, 305
Roessingh, K.H., 28, 82, 83, 84, 86, 88, 90,
104, 105, 139, 210, 243, 298
Rogier, L.J., 16, 22, 28, 56, 67, 73, 74, 91-
95, 155, 173, 174, 183, 186, 189, 218,
223, 226, 227, 230, 249, 252, 293
Roldanus, Dr., 234
Roos, J., 217
Rootselaar, W.F.N., 188, 192
Rooy, N. de, 16, 28
Rooyens, G.J., 91
Rothe, R., 52, 53, 57, 105
Rouwhorst, G., 137
Rovers, M.A.N., 64, 120
Roy, J.J. le, 209
Royaards, H.J., 91
Rutgers van der Loeff, A., 234

S

Sage ten Broek, J.G. le, 27, 56, 70, 74, 92,
185, 211, 213, 300, 320, 321, 374
Salman, J., 16, 26
Sanders, E., 147
Sannes, H.W.J., 234
Saussaye, la, *zie* Chantepie
Savornin Lohman, A. de, 154
Schaeppman, H.J.A.M., 192, 278
Scheffer, A., 58, 59, 112
Schelling, F. von, 213, 295
Schenkel, D., 61, 63, 78, 332
Schérer, E.H.A., 59, 60
Schiller, F. von, 200

Schleiermacher, F.D.E., 49, 50, 57, 62, 68,
76, 86, 105, 107, 116, 130, 180, 210, 248,
366
Scholten, J.H., 11, 17, 20, 44, 51, 60, 63, 67,
69, 80, 83-90, 95, 101, 105, 107, 108, 112,
114, 119, 120, 134, 136, 149, 172, 184,
200, 209, 212, 213, 230, 233, 243, 275,
280, 282, 288, 294, 296, 300, 303, 305,
321, 332, 367, 368
Schrant jr., J.M., 73
Schrant sr., J.M., 73, 94, 223, 251
Schoorman Johz, J.A., 13, 333
Schwartz, C., 102
Seipgens, E., 293
Sepp, C., 20
Servet, M., 64
Sevenhoven, J. van, 149
Severus (ps.), 99
Siegenbeek, M., 223
Simons, G., 234
Sincerus. *zie* Sprenger van Eyk
Sincerus (ps.), 138
Slis, P.L., 26, 54, 100-102, 105, 131, 137,
302, 307, 309
Smit, C.E., 21, 37, 107, 124, 164, 195, 229,
277
Smit, I., *zie* Smit, C.E.
Smit, J., 195, 197, 198, 204, 251, 260, 263,
264, 271
Snelders, H., 73, 223, 293
Socinus, F., 64
Socrates, 252
Sozzini, F.P., *zie* Socinus
Spijkers, F., 293
Spinoza, B. de, 59, 102, 105, 106, 111-114,
214, 321, 369
Spitzen, O.A., 112, 129, 294, 296, 321
Sprenger van Eyk, J.P., 138
Spruyt, C.B., 43
Stahl, F.J., 81, 215, 294, 295
Steenhoff, G., 234
Straatman, J.W., 132

Strauss, D.F., 20, 25, 34, 37, 50-52, 54, 57-60, 76-78, 80, 84, 105, 107, 109, 117, 218, 294, 295, 318, 333, 366, 367
Stricker, J.P., 84, 244
Supèr, E., 183, 190, 192, 193
Swart, N., 91
Swiers, J.J., 234

T

Taine, H., 295
Ten Broek, J.G., *zie* Sage ten Broek, le
Tertullianus, 202
Thijm, *zie* Alberdingk Thijm
Thissen, S., 111-114, 321
Thoden van Velsen, S.K., 79, 234
Thoden van Velsen, U.W., 234
Thompson, J.W., 126
Thorbecke, J.R., 16, 59, 75, 80, 98, 99, 113, 125, 188, 214, 279
Tideman, J., 43, 134, 153, 209
Tideman, Joannes, 133, 134, 229
Tiele, C.P., 11, 15, 48, 60, 91, 102, 110, 119, 121, 122, 131, 133, 134, 305, 370
Tinholt, L., 104
Tischendorf, C. von, 333
Tjalsma, H.D., 121
Toebe, C.J., 13, 136, 234-236, 243-245, 247, 273, 274
Tollebeek, J., 183, 185, 188-191
Tollens, H., 218
Toorenenbergen, A. van, 332
Trapman, J., 60, 102, 139, 288
Tyrrell, G., 128, 129
Tyrus, 88, *zie ook* Hooykaas Herderschêe

U

Uden Masman, H., 244, 332
Ullmann, C./K., 36, 51, 52, 57, 97, 332

V

Valk, J.P. de, 13, 28, 92, 128, 130, 144, 183, 252
Veer, H. de, 133

Velde, H. te, 183
Velde, W. van der, 71
Veldwijk, H.J., 234
Verbeek, A., 48, 104
Verkruisje, P.J., 146, 149, 153
Vernes, M., 121
Verweij Sz, A., 234
Verweij, W., 66, 77, 209, 217
Veuillot, F., 58
Vinet, A.R., 79, 81
Vis, J., 16, 27, 28, 67
Vissering, S., 314
Vitringa, A., 309, 312
Vloten, F. van, 107
Vloten, J. van, 13, 19, 44, 51, 52, 78, 101, 106-110, 112, 113, 154, 164, 182, 188, 190, 191, 195, 200, 217, 226, 230, 244, 279, 294, 298, 305, 307, 308, 369, 375
Vogt, C., 111, 295
Volkom, W. van, 91
Voltaire, 37, 106, 117
Voogt, H.L. de, 15, 16, 17, 98, 147, 150, 165, 231, 233, 234, 243
Voogt, W.J. de, 16
Vos, A., 20, 85, 90, 106, 210, 215, 223, 226, 229, 230
Vosmaer, C., 12, 13, 321
Vree, F.J. van, 95
Vree, J., 67, 77, 78, 82, 83, 215, 217, 219, 227
Vries, B. de, 24, 27, 117, 143, 146, 153, 154, 161, 163-175, 177, 183, 189
Vrolijk, W., 111
Vuuren, J. van, 60, 236, 239, 246, 259, 274, 336

W

Wall, E.G.E. van der, 13, 21, 25, 26, 27, 37, 38, 40, 46, 47, 48, 51, 59, 70, 106, 121, 129, 133, 139, 144, 145, 151, 153, 154, 163, 164, 179, 180, 182, 183, 275, 291, 301
Wansink, J.G., 304

Register van persoonsnamen

Ward, E., 147
Warnar, G., 13
Warnsinck, W.H., 234
Weaver, M.J., 63
Wensing, J.H., 277
Wessels, L., 37, 38
Wijck, B.H.C.K. van der, 43, 113, 114, 122, 210, 305
Wildschut, D.H., 91
Willem I, koning, 72, 74, 79
Willem II, koning, 56, 74, 75, 123, 209
Willem III, koning, 16, 98, 99, 100, 369
Wils, K., 35, 40, 42-44, 54, 105, 110, 111, 121, 138, 139, 214, 215
Winkler, T.C., 66
Wintle, M., 183
Witkam, J.J., 13
Witkop, J., 234
Witz, J., 173, 213
Wolff, J.M., 91
Wordsworth, W., 61

Y

Yonge, C.M., 134
Ypenhof, 13

Z

Zaalberg Pz., J.C., 12, 13, 18, 20, 24, 45, 48, 69, 78, 84, 97, 100, 110, 118, 135, 136, 150, 167, 172, 181, 231, 233-239, 242-251, 253-275, 283, 288, 294, 295, 297-300, 305, 320, 321, 323, 324, 336-340, 368, 373, 374
Zeijden, A. van der, 66, 183, 184, 185, 192, 193
Zeldam Ganswijk, P.G. ten, 209
Zola, E., 175
Zuylen van Nijeveld, J. van, 125
Zwijger, Willem de, *zie* Oranje, Willem van
Zwijsen, J., 148, 327

CURRICULUM VITAE

Christine Ellen Smit werd geboren op 9 september 1949 in Lisse. Na het behalen van het diploma gymnasium alpha aan het Gymnasium Haganum in Den Haag volgde zij van 1968-1969 een algemeen studieprogramma aan Duke University, North Carolina, VS. In 1978 behaalde zij het doctoraalexamen Engelse Taal- en Letterkunde aan de (toen) Rijksuniversiteit Leiden. Na werkzaam geweest te zijn als docent in het middelbaar onderwijs en als free-lance vertaler, begon zij in 1995 een deeltijdstudie Godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden, die zij in 2003 *cum laude* afsloot met het doctoraalexamen. In 2004 begon zij als Fellow bij het Scaliger Instituut van de Leidse Universiteitsbibliotheek aan het 'brochure'-project, destijds in het kader van een gezamenlijk Leids-Leuvens project over protestants en katholiek modernisme. In 2006 kreeg zij een aanstelling aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Leidse universiteit als docent wetenschappelijk Engels. Na haar pensioen hervatte zij in maart 2015 het werk aan het brochureproject.